PRAXIS

FILOZOFSKI DVOMJESEČNIK

πραξις

TRENUTAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA — pišu: P. Vranicki, N. Popov, R. Supek, Z. Pešić-Golubović, I. Kuvačić, B. Jakšić, M. Kangrga, Lj. Tadić, A. Žvan, I. Balint, G. Petrović, R. Marinković, B. Bošnjak, Z. Vidojević, M. Damnjanović, D. Grlić, I. Cifrić, M. Nikolić, V. Cvjetičanin, Ž. Puhovski ▲ PRIKAZI I BILJEŠKE — o knjigama R. Garaudyja, M. Malleta, B. Lakebrinka, Giovani nuova frontiera, Der moderne Atheismus, pišu: V. Cvjetičanin, Bl. Despot, N. Miščević, M. Richter, B. Bošnjak.

TRENUTAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

3/4 · 1971

PRAXIS

FILOZOFSKI ČASOPIS

Članovi redakcije:

BRANKO BOŠNJAK, DANKO GRLIĆ, MILAN KANGRGA, IVAN KUVAČIĆ, GAJO PETROVIĆ, RUDI SUPEK, PREDRAG VRANICKI

Glavni i odgovorni urednici:

GAJO PETROVIĆ i RUDI SUPEK

Sekretar redakcije:

BRANKO DESPOT

Tehnički urednik:

MIROSLAV JILEK

Članovi redakcijskog savjeta:

KOSTAS AXELOS (Pariz), ALFRED J. AYER (Oxford), ZYGMUNT BAUMANN (Tel-Aviv), NORMAN BIRNBAUM (Amherst), ERNST BLOCH (Tübingen), THOMAS BOTTOMORE (Brighton), UMBERTO CERRONI (Rim), ROBERT S. COHEN (Boston), VELJKO CVJETIČANIN (Zagreb), MLADEN ĆALDAROVIĆ (Zagreb), BOŽIDAR DEBENJAK (Ljubljana), MIHAILO ĐURIĆ (Beograd), MARVIN FARBER (Buffalo), VLADIMIR FILIPOVIĆ (Zagreb), EUGEN FINK (Freiburg), IVAN FOCHT (Sarajevo), ERICH FROMM (Mexico City), † LUCIEN GOLDMANN (Pariz), ANDRÉ GORZ (Pariz), JÜRGEN HABERMAS (Frankfurt), ERICH HEINTEL (Beč), AGNES HELLER (Budimpešta), BESIM IBRAHIMPAŠIĆ (Sarajevo), MITKO ILIEVSKI (Skopje), LESZEK KOLAKOWSKI (Varšava), VELJKO KORAĆ (Beograd), KAREL KOSIK (Prag), ANDRIJA KREŠIĆ (Beograd), HENRI LEFEBVRE (Pariz), † GEORG LUKÁCS (Budimpešta), SERGE MALLET (Pariz), HERBERT MARCUSE (San Diego), MIHAILO MARKOVIĆ (Beograd), ENZO PACI (Milano), HOWARD L. PARSONS (Bridgeport), ZAGORKA PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ (Beograd), DAVID RIESMAN (Cambridge, Mass.), VELJKO RUS (Ljubljana), SVETOZAR STOJANOVIĆ (Beograd), JULIUS STRINKA (Bratislava), ABDULAH ŠARČEVIĆ (Sarajevo), LJUBO TADIĆ (Beograd), IVAN VARGA (Budimpešta), KURT WOLFF (Newton), ALDO ZANARDO (Bologna), MILADIN ŽIVOTIĆ (Beograd).

Izdavač:

HRVATSKO FILOZOFSKO DRUŠTVO, ZAGREB

Tisak jugoslavenskog izdanja: Tiskara i knjigoveznica »Joža Rožankovića«, Sisak, telefon 22-575, 22-647. Distribucija: Industrijski radnik, poduzeće za pružanje reklamnih usluga, Zagreb, Ilica 28, telefon 440-449. Lektor i korektor: Milivoj Pilja. Nacrt korica: Irislav Meštrović.

PRAXIS FILOZOFSKI ČASOPIS
JUGOSLAVENSKO IZDANJE
ZAGREB, MAJ — AUGUST 1971. GODINA VIII — BROJ 3-4

Georg Lukács . . 307

TRENUTAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

Trenutak jugoslavenskog socijalizma 309
Predrag Vranicki / Socijalizam i kriza 313
Nebojša Popov / Oblici i karakter društvenih sukoba . . 329
Rudi Supek / Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma . . . 347
Zagorka Pešić-Golubović / Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost 373
Ivan Kuvačić / Još jednom o odnosu sinhronije i dijahronije 397
Božidar Jakšić / Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije 413
Milan Kangrga / Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase . . 425
Ljubomir Tadić / Radnička klasa i država 447
Antun Žvan / Ekstaza i mamurluk revolucije 455
Ištvan Balint / I sutra svet biće internacionalan . . . 467
Gajo Petrović / »Birokratski socijalizam« 483
Radivoje Marinković / Integralnost samoupravljanja i jedinstvo društva 501
Branko Bošnjak / Za jasnoću pojmova 513
Zoran Vidojević / Emancipacija radničke klase kao kriterijum samoupravljanja i delovanja komunističke organizacije 523
Milan Damnjanović / Primaran je interes za neistinu . . 535
Danko Grlić / Marginalije o problemu nacije . . . 547
Ivan Cifrić / Naše seljaštvo i njegov položaj u socijalizmu danas 563
Milan Nikolić / Klasno i nacionalno u Jugoslaviji . . . 583
Veljko Cvjetičanin / Obilježja i dileme samoupravnog jugoslavenskog socijalizma 595
Žarko Puhovski / Filozofija politike »novog stanja« . . 603

PRIKAZI I BILJEŠKE

Veljko Cvjetičanin / Varijacije R. Garaudyja na temu mutacije . . 615
Blaženka Despot / Serge Mallet: Nova radnička klasa . . . 620
Nenad Miščević / Bernhard Lakebrink: Studien zur Metaphysik Hegel's 622
Melita Richter / Giovani-nuova frontiera 626
Branko Bošnjak / Ludwig Klein — Der moderne Atheismus . . . 629

GEORG LUKÁCS

1885 — 1971.

Kad je ovaj broj već bio u tisku, stigla je bolna vijest kojoj je gotovo teško povjerovati: čovjek s kojim smo još nedavno tako živo razgovarali, koji je pun energije i čudesnog entuzijazma govorio o svojim krupnim budućim planovima, sada je mrtav. Kako povjerovati da bi se mogli umiriti njegovi vječni nemiri, zaklopiti one prodorne ispitivačke oči, zaustaviti životna spoznajna strast koja ga nikad nije napuštala?

Ocijeniti golemo i svestrano Lukácsevo djelo u ovom momentu nije moguće, pa ćemo stoga samo ukratko spomenuti neke momente iz njegova životnog puta. Napredan mislilac čitava života, komunist od 1918, aktivni učesnik revolucije Bele Kuna, emigrant u Austriji, Njemačkoj i SSSR-u, G. Lukács bio je gotovo stalno u nemilosti kako građanskih tako i dogmatskih »marksističkih« teoretičara i meta neprestanih napada, apologeta građanskog poretka i onih minornih »sveznadara« marksizma koji isključivo dnevno-političkoj sferi daju pravo odluke u pitanjima teorije.

Od njegovih djela »Duša i oblici« (1911), »Teorija romana«, kapitalne knjige »Povijest i klasna svijest«, studija o Goetheu, mladom Hegelu, niza izvanrednih estetskih analiza, pa sve do posljednjih istraživanja o ontologiji društvenog bitka, Lukácsevo je oštro pero uvijek s mnogo izvanrednog senzibiliteta za humano ukazivalo na ulogu specifičnog ljudskog momenta u totalitetu historijskih kretanja. Lukács je posebnu pažnju posvetio fenomenu otuđenja čovjeka u stvar, kad čovjek prestaje biti cilj i postaje puko sredstvo, onoj vrsti otuđenja koja je karakteristična za građanski, ali i uopće tehnokratski svijet. Lukács se strašću istinskog istraživača borio i protiv mnogih vulgarizacija, ponavljanja istina koje su važile za prošlo vrijeme kao i protiv shematskog umrtvljivanja i običnog reproduciranja klasika.

Neka na koncu bude spomenuto da je Lukács bio naš iskren prijatelj, pa je — čak i tada kad se nismo slagali sa svim njegovim tezama — bio uvijek spreman da nam pruži punu podršku.

Usprkos svim pritiscima i »prijateljskim« migovima ostao je do kraja života član savjeta naše redakcije.

Kritičko marksističko oružje koje je iskovao poslužit će generacijama kao putokaz u burnim vremenima koje proživljavamo i u kojima će Lukácsevo djelo i dalje živjeti. Jer čovjek koji je tako pregnantno i duboko izrazio misao epohe, osjetio bilo našeg vremena i spoznao njegovu bitnu upravljenost, živjet će i u onom budućem.

Neka je vječna slava Georgu Lukácsu!

Redakcija »Praxis« uputila je 5. VI Filozofskom odjeljenju Madžarske Akademije znanosti slijedeći telegram:

U povodu smrti istaknutog marksističkog teoretičara Georga Lukácsa, člana našeg redakcijskog savjeta, primite izraze našeg iskrenog saučešća.

Redakcija »Praxis«

TRENUTAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

Kad smo prošle godine odlučili da jedan tematski broj posvetimo pitanjima jugoslavenskog socijalizma, pored aktualnosti ove teme rukovodili smo se i činjenicom da je bilo prošlo pet godina od posljednjeg broja posvećenog također problematici socijalizma («Smisao i perspektive socijalizma«). Tada nismo znali da će se neka od tih pitanja u toku ove godine naročito zaoštriti i postaviti kao radikalniji zahvat u strukturu našeg društvenog uređenja. Pitanje jugoslavenskog socijalizma upravo kao socijalizma nametnulo se ne samo užem krugu znanstvenih radnika i marksista nego i pred širom društvenom javnošću. Tako je ova naša tema dobila pored svojeg šireg teorijskog značenja i konkretni društveno politički značaj. Naravno da pišući o jednoj tako aktualnoj temi ne namjeravamo napustiti primarno teorijski ugao gledanja u vezi s našim društvenim razvitkom. I to ne samo zbog toga, jer smo prvenstveno teorijski časopis, nego i zbog toga što nas zanima, s gledišta marksističke teorije i socijalističkog kretanja uopće, što je »prolazno a što trajno« u našem društvenom sistemu, što valja kritički što prije prevladati, a što zadržati, što nas kreće naprijed, a što vraća prošlosti.

Odaziv na ovu temu bio je veći nego što smo očekivali, pa smo premašili opseg normalnog dvobroja. Ali smo svjesni da tim prilozima nismo iscrpili ovu temu, niti zadovoljili one među našim suradnicima koji također žele reći svoju riječ. Odlučili smo stoga da i u slijedećim brojevima pod posebnom rubrikom objavimo sve priloge što će nam pristići u toku štampanja ovog dvobroja ili kasnije. Ispričavamo se stoga unaprijed onima, čiji će nas prilog zateći u tom međuvremenu, to jest koji se nije pojavio u ovom broju.

Šta da kažemo o primljenim prilozima? Iako kao redakcija stojimo na stanovištu da u jednom teorijskom časopisu svaki autor odgovara sam za svoje stavove, pa iako je valjalo očekivati različite stavove, kad je u pitanju konkretna društveno-politička problematika, čak i onda kad je riječ o ljudima koji se slažu u osnovnoj marksističkoj i socijalističkoj orijentaciji, iznenadila nas je relativno suglasnost među prilozima, bez obzira što raspravljaju različita pitanja i prilaze im s nešto drugačijeg aspekta. To pokazuje kako su autori ovih napisa (i ne samo oni!), doživljavajući svaki na svoj način ovaj trenutak socijalizma u Jugoslaviji kao vrlo ozbiljan i gotovo presudan po njegov daljnji razvitak, točno osjetili i uočili gdje leže osnovni (pa i neposredno aktualni) problemi i teškoće s jedne stra-

ne, i mogućnosti i perspektive njihova rješenja s druge strane. Veoma sažeto bitne stavove mogli bismo rezimirati na slijedeći način:

1. Na planu evropskog socijalizma, pa i izvan Evrope, ideja radničkog samoupravljanja, kao jezgre jedne humanističke vizije socijalizma, u toku posljednjih godina afirmirala se kako u radničkom pokretu, tako i u progresivnim krugovima, imajući tu u vidu naročito inteligenciju. Princip »različitih putova u socijalizam« prirodno se povezao sa shvaćanjem različitih oblika socijalizma, a radničko se samoupravljanje nametnulo kao oblik stvarne demokratizacije socijalizma uopće. Otpori prema statističkom socijalizmu nalaze se u porastu, a na planu marksističke teorijske misli možemo bez pretjerivanja reći da nema danas više niti jednog iole uglednijeg marksističkog mislioca koji bi mu davao teorijske koncesije. Dodajmo odmah da ovoj evoluciji u smislu stvaralačkog marksizma i samoupravnog socijalizma nisu mogli naštetiti ni neuspjesi jugoslavenske ekonomske politike i pojave krize radničkog pokreta, o čemu je bilo dosta riječi u zadnje vrijeme na partijskim i samoupravljačkim konferencijama. Iako je naša istinska želja da naša zemlja doista pridonese napretku socijalizma kao sistema, za nas je isto tako ohrabrujuća spoznaja da pobjeda radničkog samoupravljanja ne zavisi više samo od naših unutrašnjih uspjeha ili neuspjeha, bez obzira na činjenicu što taj neuspjeh može ozbiljno naštetiti radničkom pokretu u svijetu (naročito poslije onog šoka sa Čehoslovačkom 1968.).

2. Socijalizam u Jugoslaviji došao je u krizu, i to ne zbog neuspjeha određene politike (neuspjesi »privredne reforme« samo su pomogli da se brže uoče njegovi sistemski nedostaci), nego zbog krize određene koncepcije radničkog samoupravljanja, zbog krize samog sistema, kako je ustavno definiran i društveno sprovođen. Tako je jedna od osnovnih »sistemskih grešaka«, što je pravni formalizam izjednačio proizvođačke organizacije s posredničkim (financijsko-trgovačkim) organizacijama, a liberalno-kapitalistički fetišizam tržišta predao ih je ne samo njihovoj »grupno-egoističkoj« kontroli nego i eksploataciji. Radnička klasa izgubila je pravo ne samo da raspolaže sadašnjim viškom rada (proširenom reprodukcijom), nego i »minulim radom« (društvenom akumulacijom) kao i »budućim radom« (planiranjem razvojne politike).

3. Kao što je izjednačivanje građana u ime općih ljudskih prava u građanskom društvu dovelo do nejednakosti i eksploatacije čovjeka, tako je nevođenje računa o funkcionalnim obilježjima društvenih organizacija dovelo do nejednakosti među samoupravnim organizacijama, do »grupnog egoizma«, do eksploatacije jedne organizacije od strane druge (prvenstveno proizvodnih od trgovačko-financijskih). Mehanizam konkurencije i »poduzetnički duh« učio je radničku klasu ovom »grupnom egoizmu«, odsutnost klasne obrambene uloge sindikata i zadržavanje sindikata kao »obrazovno-disciplinirajućeg faktora« (u duhu etatističkog socijalizma) ostavilo je radničku klasu bez elementarne klasne solidarnosti i klasnog otpora protiv eksploatacije njenog rada. Umjesto klasne solidarnosti nju se učilo buržoaskom poduzetništvu u okviru robno-novčanih odnosa, i tu su brzo preuzeli glavnu riječ stari i novopečeni srednji i buržoaski slojevi. Tako je radnička klasa ostala bez svojih adekvatnih ekonomskih, a time i političko-idejnih obrambenih mehanizama. To pokazuje kako »divlji štrajkovi« (preko tisuću u posljednje dvije godine),

tako i nastojanje da joj se nametne ideologija srednjih slojeva (da se zamijene klasni sindikati nacionalnima, a proleterski internacionalizam buržoaskim nacionalizmom). Pri tome valja reći da su tihom smrću odumrle i radničke kulturne organizacije, a politička se birokracija pobrinula da marksizam kao ideologija ne bude suviše prisutan u našem društvu. U skladu s tržišnom orijentacijom srednjih slojeva, koji su se posljednjih godina jedini obogatili, sredstva masovnih komunikacija (naročito dnevna i tjedna štampa) potrudila se da propagira vrijednosti »potrošačkog društva«, a ne samoupravnog socijalizma.

4. Pojave nacionalizma, o kojima se mnogo u posljednje vrijeme govori, potpuno su »prirodna pojava« postojećeg funkcioniranja »samoupravnog sistema«, koji dezorganizira radničku klasu, a organizira srednje i posredničke slojeve. Mentalitetu srednjih slojeva pridružila se i sva ona legija »razočaranih komunista i socijalista«, suputnika socijalističke revolucije, koji su u tradicionalnim nacionalnim vrijednostima potražili nadomjestak za »neuspjelu« revoluciju i revolucionarnu ideologiju.

5. Decentralizacija političkog sistema isticanjem »republičke državnosti« a ne »republičke samoupravnosti« stavlja težište na neke defenzivne mehanizme političke organizacije društva, a ne na progresivne. Umjesto da se decentralizacija i jačanje uloge republika shvati kao prirodni proces »odumiranja države«, on se najčešće tumači kao »podjela vlasti« na bazi staroga sistema, i eventualno kao korak natrag. Zato će daljnji progresivni razvitak zavisiti od radikalnih socijalnih reformi upravo na području samoupravnog sistema, u smislu stvarne demokratizacije (nije teško uočiti da srednji slojevi teže autoritarnim rješenjima!) i socijalizacije društvenih organizacija. Da bi se to postiglo, bit će neophodno provesti široku diskusiju i akciju u smislu preporuka i zahtjeva što ih je pored ostalih dao Drugi kongres samoupravljača.

6. Programski stav političkog rukovodstva da je potrebno sačuvati jedinstvo političkog odnosno socijalističkog sistema u Jugoslaviji, kao stvarnoj osnovi jedinstva jugoslavenskih naroda, valjalo bi sprovoditi ne samo praktičko-političkim, nego i odgovarajućim idejnim procesima. Nema sumnje da je jačanje samoupravnog socijalizma u interesu radničke klase i svih naroda u Jugoslaviji, da ono predstavlja najbolju branu protiv svih onih političkih špekulacija, u našoj zemlji i izvan naše zemlje, koje računaju sa separatističkim tendencijama, cijepanjem Jugoslavije u duhu blokovske politike, s likvidacijom radničkog samoupravljanja kao alternative etatističkom socijalizmu. Ni u jednom času ne smijemo zaboraviti da su sile koje djeluju u tom pravcu veoma jake, kako na Istoku tako i na Zapadu, ali isto tako moramo imati na umu da sve progresivne snage, i to ne samo komunističke i socijalističke, nego čak i liberalno-građanske, danas u Zapadnoj Evropi, a dobar dio njih, iako ne javno izrečeno, u socijalističkom lageru, životno su zainteresirani da se očuva jedna jedinstvena samoupravno-socijalistička Jugoslavija.

SOCIJALIZAM I KRIZA

Predrag Vranicki

Zagreb

I

Socijalizam se već dobrih pola stoljeća nalazi na historijskoj sceni. U tom razdoblju pokazao je mnoge svoje strane. I svijetle i tamne. I jedne i druge mogu biti povezane s kriznim situacijama, koje u svakom razvitku, pa tako i društvenom, postoje kao krize rasta i kao krize stagnacije i propadanja. Za svjesnu historijsku akciju od posebnog su značenja jasna razlikovanja karaktera određenih protivurječja, a ne zamagljivanje određenih kriznih situacija proglašavanjem za krizu rasta onog što je očita i zabrinjavajuća kriza stagnacije.

Svaki fenomen dublje krize u razvoju dosadašnjeg socijalizma ima sigurno više važnijih i sporednijih uzroka. U ovom razmatranju želim akcentuirati samo one momente koje smatram za ove pojave bitnim. A među njima, po mom mišljenju, dva su momenta u prvom redu odlučna: jedan su objektivne historijske vanjske i unutarnje situacije i okolnosti ukojima se dosad socijalizam razvijao (govorim u prvom redu o evropskom socijalizmu), a drugi je sposobnost ili nesposobnost samih protagonista ovih procesa, marksista, da djeluju što više u skladu s navedenim okolnostima. Kao što ću pokazati, dosad se moglo govoriti daleko više o dogmatičnosti, neelastičnosti i da tako kažem nemarksističnosti samih marksista u provođenju historijskih ciljeva, što je uvelike pridonosilo produbljivanju pojedinih kriznih momenata o kojima će biti riječ.

Sasvim je logično da su svi evropski marksisti u svom historijskom angažmanu polazili u prvom redu od Marxovih i Engelsovih stavova o načinu prevladavanja kapitalizma i organizaciji socijalizma. Polazili su od njihovih koncepcija, ali su u potpunosti zapostavljali historijske okolnosti i pretpostavke s kojih su obadva velikana teorijske misli 19. st. polazili. A tu je po mom mišljenju nastao tragičan nesporazum koji nije bio karakteristi-

čan samo za duboku krizu socijalizma-staljinizam, nego se i teorijski i praktički perpetuira u velikom dijelu socijalizma i do danas.

Nemamo namjere da naširoko obrazlažemo jednu od temeljnih Marxovih i Engelsovih misli o prevladavanju kapitalističke anarhične proizvodnje i raznih formi čovjekove alijenacije organiziranjem planske proizvodnje i ovladavanjem stvarima a ne ljudima. Za to ima dosta tekstova i kod samih klasika, a navest ćemo samo dva. Tako je Marx u svojoj kritici Gotskog programa pisao: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se temelji na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovdje *kao vrijednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni posjeduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada.« Isto tako i Engels, također sedamdesetih godina u svom djelu protiv Dühringa: »Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u vlasništvo društva odstranjuje se robna proizvodnja, a time i vladavina proizvoda nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se planskom svjesnom organizacijom.«

U ovim mislima i stavovima bila je istaknuta jedna od osnovnih suprotnosti kapitalističkog društva eksploatacije i vladavine proizvoda nad proizvođačima — i socijalizma kao dokidanja te vladavine planskom organizacijom proizvodnje i vladavinom nad proizvodnjom, tj. stvarima. Tragični »nesporazum« kod Marxovih sljedbenika dogodio se kada su ispustili iz vida historijske okolnosti pretpostavke s kojih su osnivači marksizma polazili i kada su pokušali da navedene stavove i koncepcije mehanički i neposredno, bez ikakvih društvenih medijacija, primijene na svoje historijske situacije — koje su se u većini slučajeva do danas bitno razlikovale od onih na koje su mislili Marx i Engels. A to treba naročito istaknuti da bi ova historijska zabluda bila i jasnija i poučnija.

Historijska optika Marxovih i Engelsovih sagledavanja razvoja socijalizma bila je sasvim drugačija od realnog toka stvari. Oni su, što je bilo najlogičnije i najrazumnije, o čemu smo imali već prilike da pišemo, pretpostavljali da će socijalizam stupiti na historijsku scenu u onim zemljama koje su tada bile najrazvijenije, u kojima je radnička klasa bila najjača, pa prema tome i protivurječnosti između buržoazije i proletarijata najzaoštrenije. A to su od velikih zemalja bile Engleska, Francuska, Njemačka i Amerika. Početkom druge polovine 9. stoljeća Rusija je bila najzaostalija od velikih evropskih zemalja, u njoj se tek dokinulo kmetstvo, a sistem je imao još uvijek izrazita reakcionarna feudalno-monarhistička obilježja. Ostale zemlje istočne Evrope bile su u sličnim situacijama. Radnički pokret u njima uglavnom tada nije ni postojao.

Navedene razvijene zemlje imale su već jasnu i snažnu klasnu i društvenu artikulaciju, sa nizom građanskih revolucija iza sebe,

s daleko razvijenijim demokratskim i kulturnim tradicijama, sa već jakim i radničkim pokretom pa i određenim revolucionarnim iskustvima (čartisti, blankijevci, Pariška komuna itd.) Sasvim je bilo razumljivo da se u takvoj situaciji moralo proboje kapitalizma tražiti tamo gdje su mnoge pretpostavke za to ili već postojale ili bile u intenzivnijem formiranju.

S obzirom na ove pretpostavke stvar nije toliko nejasna. Međutim marksisti kasnije nisu nikada postavili pitanje: šta je iz ovih pretpostavaka proizlazilo da je Marxu i Engelsu moglo dati osnove za već navedene zaključke. Jer, moramo i to istaknuti, nije se u navedenim stavovima radilo samo o jednoj teorijskoj projekciji daleke budućnosti, nego i o neposrednoj stvarnosti socijalizma. A da su takvo nešto mogli zaključivati, proizlazilo je iz konsekvencija njihovih historijskih pretpostavaka. A te su konsekvencije bile ne samo dalekosežne, nego su i omogućavale gotovo neposrednu realizaciju osnovnih Marxovih i Engelsovih gledanja na razvitak socijalizma kao prve faze komunizma.

Pobjedom socijalizma u navedenim razvijenim zemljama Evrope i Amerike socijalizam bi u isti mah postao ekonomski dominantan sistem u svijetu. Svojim golemim ekonomskim potencijalom ne bi imao nikakve značajnije konkurencije, nego bi dapače svojim ekonomskim resursima i razvijenim proizvodnim snagama odlučno djelovao na ubrzavanje tokova ekonomskog i društvenog razvitka i u ostalim zemljama. Razvitak socijalizma u ostalim dijelovima svijeta ne bi bio pod pritiskom ekonomske konkurencije i eksploatacije, nego bi dapače mogao računati na značajnu ekonomsku pomoć.

Drugo, samim tim socijalizam bi postao i politički dominantan sistem te bi razvojem socijalističkog demokratizma, proširivanjem mogućnosti društvenog angažmana i sudjelovanja radnog čovjeka u upravljanju svojim proizvodnim procesom i društvom u cjelini postao i toliko historijski atraktivan da bi veoma ubrzavao političko sazrijevanje i angažman radnih slojeva u drugim zemljama.

Treće, s obzirom na svoju i ekonomsku i političku dominantnost otpale bi sigurno i potrebe golemih vojnih izdataka koje do danas opterećuju ekonomike i društvo cijeloga svijeta, što se također veoma negativno odražava na podizanje nivoa života a time i na skraćivanje radnog dana, jednog od također najvažnijih preduvjeta uspješnosti socijalizma kao i prevladavanja bitne suvremene podjele rada na fizički i umni.

Četvrto, svim tim bi se socijalizam mogao razvijati po mjeri svojih potreba, zahtjeva i pretpostavaka. Bez jačih ekonomskih i političkih pritisaka izvana tempo svoga razvitka određivao bi sam i prema vlastitim mogućnostima.

I peto, zbog svih ovih navedenih razloga bilo je logično da je Marx pretpostavljao da će i osnovni odnos buržoaskog društva — kapital—odnos biti brzo prevladan, a time i robna proizvodnja. U političkoj bi sferi odumiranje države bio također jedan od bitnih i najurgentnijih procesa s obzirom na karakter te sfere i mogućnost i težih birokratsko-etatističkih deformacija.

Mislim da iz svega ovoga jasno proizlazi da Marx i Engels kao i većina marksista u periodu II Internacionale nisu pretpostavljali plansku privredu i prevladavanje robno-novčanih odnosa kao daleki cilj socijalizma nego kao neposredni, s obzirom na sve prije navedene pretpostavke koje su proizlazile iz njihova sagledavanja putova socijalističke revolucije. Ovo mišljenje, da će proleterska revolucija izbiti u prvom redu u najrazvijenijim zemljama toliko je bilo uvjerenje svih marksista početkom ovoga našeg vijeka da su i ruski boljševici, na temelju Lenjinove pretpostavke o mogućnosti proboja kapitalizma u jednoj pa i nerazvijenijoj zemlji, ovaj proboj još početkom svoje revolucije smatrali uglavnom samo kao impuls proletarijatu razvijenih zemalja da nastavi započeto djelo. A s druge strane, kada su boljševici izvršili revoluciju, jedan veliki dio evropskih socijaldemokrata nije ovu revoluciju uopće htio priznati za proletersku, jer se zbivanje nije poklapalo sa prije navedenim njihovim pretpostavkama.

Međutim, prije nego što pređemo na realni tok revolucionarnih zbivanja, treba učiniti još jednu važnu napomenu. Kada smo bili navodili da su svim velikim marksistima prevladavanje kapital-odnosa, robnonovčane privrede pa prema tome i najamnog rada lebdjeli pred očima kao bitni zadatak, historijski poziv socijalizma radi ostvarivanja novog društva bez najamnog odnosa, eksploatacije i raznih drugih oblika čovjekove otuđenosti — što ostaje i danas glavni cilj progresivnih socijalističkih snaga svijeta — treba navesti još jedan bitni moment: Marx, Engels i Lenjin, da spomenemo samo najvažnije, pretpostavljali su i odumiranje političke sfere — države i strukturiranje društva na osnovi »asocijacije slobodnih proizvođača.« Na ovom mjestu ne želimo ponavljati i citirati ono što smo drugim prilikama učinili, kao što su to učinili i mnogi drugi koji su ovaj problem razmatrali, nego samo želimo podsjetiti na Marxove zaključke u vezi s analizom zbivanja za vrijeme Pariske komune, Engelsove stavove o odumiranju države u Anti-Dühringu, Lenjinovo iscrpno pisanje o ovim problemima u Državi i revoluciji kao i mnogim manjim spisima nakon revolucije, njegovu historijsku ocjenu ruskih sovjeta kao i na prve realne pokušaje ostvarivanja sistema savjeta u ruskoj, mađarskoj, njemačkoj revoluciji i mnogim drugim revolucionarnim zbivanjima krajem prvog svjetskog rata. Jednom riječju — bit razvitka socijalizma nije u osnivača marksizma shvaćena kao dominacija države, kao organizacija proizvodnje društva preko političko-državnog mehanizma nego prevladavanje tog mehanizma preko jačanja samoorganizacije radničke klase i radnog čovjeka u socijalizmu. Plansko usmjeravanje vlastitog razvitka trebalo je dakle da sve više bude funkcija samoupravne strukture društva, a sve manje državno-političko.

Potrebno je ovdje navesti da su to bile i ostale bitne koncepcije Marxove i Engelsove, i da ih možemo slijediti do posljednjih njihovih spisa. Mnogo citirani na pr. Marxov stav o problemu slobode u III svesku Kapitala rijetko se citira za potvrdu upravo

ovih prije navedenih stavova. Govoreći o slobodi čovjeka koja počinje tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću, Marx s obzirom na sferu materijalne proizvodnje ističe: »Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da *udruženi čovjek, udruženi proizvođači* (potcr. P. V.) racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvo nužnosti. S onu stranu njega počinje rasvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procvjeta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi. *Skraćenje radnog dana jest osnovni uvjet.*« (Potcr. P. V.)

Ako izostavimo ili odbacimo ovu koncepciju klasika marksizma o »asocijaciji slobodnih proizvođača«, o »udruženim proizvođačima«, sovjetima ili savjetima — jednom riječju i našom terminologijom govoreći: koncepciju radničkog i društvenog upravljanja — odbacujemo bitnu karakteristiku socijalizma, što je imalo i uvijek mora imati veoma nepoželjne pa i tragične posljedice za njegov razvitak.

II

Ovo su bile dakle osnovne pretpostavke. Vjerojatnost da će se proboji kapitalizma izvršiti tamo gdje su klasici marksizma pretpostavljali i da će se prema tome ostvarivati odmah one zamisli koje smo iznijeli — bila je u 19. st. veoma velika. Stvar je međutim »zamrsio« onaj faktor zbog kojega se historija i toliko razlikuje od determiniranog procesa prirode — a to je sam čovjek. S obzirom na mogućnosti koje su se pojavile početkom dvadesetog stoljeća u Evropi, naročito u periodu prvog svjetskog rata — našle su se i ličnosti i oformljene organizacije (mislim u prvom redu na Lenjina i boljševike) koje su umjele te mogućnosti daleko bolje iskoristiti nego najpoznatije i najviđenije ličnosti i organizacije u razvijenim dijelovima Evrope — i historija je krenula sasvim drugim tokovima nego što su Marx i Engels pretpostavili. Proboji nisu bili izvršeni u najrazvijenijim zemljama, nego u jednoj od najnerazvijenijih zemalja Evrope!

Nastala je svojevrsna situacija u vezi s razvojem socijalizma u kojoj su, s obzirom na nerazvijene okolnosti, jednostavno otpale sve Marxove pretpostavke koje smo prije naveli. Tadašnja Rusija nije mogla, i bez pustošenja u građanskom ratu, da postane niti ekonomski niti politički dominantna zemlja u svijetu, niti je samo preko te jedne zemlje socijalizam mogao postati dominantan sistem, niti se prema tome mogao razvijati prema svojoj vlastitoj mjeri i potrebama nego u oštroj konkurenciji sa razvijenijim, jačim i dominantnijim kapitalizmom. Međutim, marksisti su, bez obzira što su gotovo sve pretpostavke nedosta-

jale, išli za Marxovim i Engelsovim vizijama koje su pretpostavljale daleko razvijenije situacije i drugačiji položaj socijalističkih zemalja u svijetu. Svi su ruski marksisti, zajedno s Lenjinom, mislili da mogu i moraju odmah ostvariti onu zamisao klasika koja je značila bitnu suprotnost kapitalizmu, onu zamisao koja je trebala da dokine najamni odnos, anarhički karakter kapitalističke proizvodnje i sve ono što je iz takvih odnosa slijedilo. Izvršena je bila potpuna nacionalizacija, a zbog ratnih prilika i ratni komunizam. Četiri godine nakon toga socijalizam je u Rusiji doživljavao tešku ekonomsku krizu koja je bila posljedica ne obilja nego nestašice proizvoda, prijeteći da dovede u pitanje normalni rast privrede, razmjenu sa selom pa prema tome i na političkom planu odnos radničke klase i seljaštva prema novoj vlasti.

Samo jedna genijalna ličnost kao što je bio Lenjin, koji nije robovao šablonama, pa makar to bile i točne opće teorijske pretpostavke, mogao je 1921. god. da učini u takvim prilikama i pri takvoj strukturi mišljenja svojih suboraca, poznati odsudan zaokret i proglasi nužnost NEP-e. A NEP je značio davanje prostora i kapitalističkim odnosima i načinu proizvodnje, jer je nekoliko hiljada tvornica bilo dano kapitalistima na upravljanje. A to je za mnoge i poštene i uvjerene marksiste i komuniste bio snažan šok! Isto tako kao što mnogi i najviđeniji ruski marksisti nisu mogli intimno da se suglase s Lenjinovim zahtjevom da se 1918. zaključi s imperijalističkom Njemačkom mir (i još k tome sraman!), tako se nisu mogli barem u početku da suglase sa takvim »popuštanjem« kapitalizmu nakon pobjede nad njim. Veličina je Lenjinova međutim i bila u tome što je imao izvanredno osjećanje za realnost, za stvarne mogućnosti — prema čemu je i podešavao svoju revolucionarnu taktiku, nastojeći naravno da nikad ne izgubi bitne karike iz ruku. Zato je nakon pobjedonosnog Oktobra u seljačkom pitanju ostvarivao zapravo program lijevih esera, a ne komunistički, tj. uz formalnu nacionalizaciju cjelokupne zemlje ruski su komunisti dali zemlju seljaku na upravljanje. Isto tako, kad je vidio da se ne mogu drugačije izvući iz krize zastoja razvoja privrede, inaugurira novu ekonomsku politiku što je također značilo odstupanje od proklamiranih principa. Ali je ujedno značilo spašavanje revolucije! Reći će se protivurječnost! Jeste, kao što je cjelokupni, a naročito današnji, razvitak svijeta pun protivrječnosti.

Ono što je toliko karakteriziralo Lenjinovu ličnost, u potpunosti je nedostajalo njegovu »nasljedniku«. Staljin se, ograničavajući sve više demokraciju u partiji, postepeno riješio nedemokratskim metodama opozicije u partiji, koncem dvadesetih godina počeo provoditi nasilnu kolektivizaciju i plansku dirigiranu privredu. Osjećanje za posebnost momenata kao i demokratičnost u rješavanju političkih problema Staljinu je, za razliku od Lenjina, u potpunosti nedostajalo. Njemu je također nedostajalo povjerenje u mase, a u prvom redu u radničku klasu. I dok je Lenjin još morao također računati na socijalističku državu, ali po njegovu mišljenju na državu koja odumire — jer ju je po Lenjinovoj zamisli trebalo da zamijeni neposredno upravljanje

radnog čovjeka preko sovjeta — Staljin je identificirao socijalističko sa državnim, u potpunosti odbacio i proskribirao bitnu marksističku ideju o samoupravljanju, te plansku privredu i planiranje eo ipso shvatio samo funkcijom države i proglasio to razdoblje historijskim momentom potpune pobjede socijalističkih odnosa, što je trebalo da znači i prevladavanje bitnih kategorija političke ekonomije: tržišta, robno-novčanih odnosa, kapital--odnosa, vrijednosti itd. Staljin i njegovi suradnici nisu mogli shvatiti da se na tom stupnju njihova društvenog razvitka i u takvim historijskim okolnostima nisu mogli tako naglo ukinuti stari odnosi, isto tako da se nije mogla bez teških posljedica proskribirati glavna marksistička misao u odumiranju države tj. o jačanju samoupravljanja, o jačanju uloge radnog čovjeka u upravljanju ne samo svojim viškom rada nego i svojom društvenom zajednicom. Izjednačavajući socijalističko sa državnim, socijalističko vlasništvo sa državnim vlasništvom, socijalističko planiranje sa državnim planiranjem — stvorili su jedan moćan etatističko-birokratski sistem i mehanizam, koji je u nerazvijenim situacijama i u zemlji sa slabim demokratskim tradicijama veoma lako mogao postati koban i za same najbolje protagoniste revolucije i za jedan dio naroda te zemlje što se samo nekoliko godina nakon navedenog procesa i dogodilo. Socijalistički sistem i razvoj u SSSR-u iz navedenih razloga morao je zapadati iz jedne teške krize u drugu.

U nerazvijenoj unutrašnjoj situaciji navedeni procesi mogli su se postizati i ostvarivati samo silom. To je konkretno značilo da je jaka državna i birokratska sfera samo time jačala, da se rascjep između političke vlasti i naroda morao povećavati, demokratski odnosi u partiji i u društvu sve više sužavati i da se napokon morala stvoriti takva situacija gdje je svaka kreativna misao na području društvenih i humanističkih znanosti bila ugušena i onemogućena u samom početku.

Rezultat je bio stvaranje novog tipa najamnog odnosa, novi tip ekonomsko-političke alijenacije što se u takvom etatističko--birokratskom sistemu moralo odraziti i na planu nacionalnih odnosa (dominacija ruske nacije, nepoštivanje prava nacija na samoopredjeljenje — slučaj sa baltičkim zemljama, s nekim narodima unutar SSSR-a, a mnogo kasnije na pr. i sa Čehoslovačkom). U zemlji, dakle, sa slabim demokratskim tradicijama a veoma jakim tradicijama apsolutističkih, samodržavnih postupaka, sa desetkovanim proletarijatom u građanskom ratu, zamorenim masama tokom rata i nakon građanskog rata — navedena Staljinova politika dovela je do duboke krize socijalizma koja je imala i dalekosežne političke posljedice u cijelom svijetu: umjesto razvijanja socijalističke demokracije birokratsko-policijski teror proglašavan je najvišim stupnjem slobode čovjeka u modernom vremenu, totalno obespravljenje ličnosti, pri čemu su se u sudskom postupku ponovno uvodile najgore srednjovjekovne metode, proglašavano je krajem tridesetih godina već ostvarenim socijalizmom i početkom prijelaza u komunizam!

Iz svega ovoga mogli bismo zaključiti da će svaki razvitak socijalizma dospjeti u osjetne krize, ako se ne vodi računa o konkretnim situacijama i mogućnostima, pa prema tome i o mogućim etapama ostvarivanja onih zamisli koje i jesu krajnji cilj ove historijske epohe, a koje smo već upoznali u Marxovim i Engelsovim stavovima. I s druge strane, svaki socijalizam u evropskim okvirima mora zapadati u duboke krize, ako odmah ne započinje ostvarivanjem samoupravnih odnosa i strukturiranjem društva na samoupravnim odnosima, što je ujedno jedinstveni proces s odumiranjem države.[1] Staljin ne bi doživio takvu oštru i diskvalificirajuću kritiku zato što je još računao na socijalističku državu, nego zato što je nju shvatio kao jedinu realnost socijalizma i što je bitni proces socijalizma — razvitak samoupravljanja u formi sovjeta pretvorio u najobičniji politički parlamentarizam kojim se preko državno-političkog mehanizma, a pogotovo u nedemokratskim odnosima, može u potpunosti manipulirati. Staljinizam kao sistem mišljenja i sistem vlasti i odnosa (a kult ličnosti je samo krajnji izraz takvih odnosa) mora doživjeti tako oštru kritiku i odbacivanje od socijalističkih snaga, jer je cjelokupno upravljanje zemljom, a time i ekonomsko planiranje, shvatio samo kao funkciju države, dakle etatističko-birokratske sfere, a ne prvenstveno funkciju asocijacije slobodnih proizvođača, funkciju samoupravljača. Isto tako i zato što je svoje koncepte, ne vodeći računa o konkretnim mogućnostima, sprovodio u socijalizmu nedopustivim nasilnim i policijskim metodama, gušio slobodnu kritiku, i proglašavao svakog narodnim neprijateljem koji se sa takvim postupcima i koncepcijama nije slagao. To su, barem u osnovi, bitni korijeni duboke krize socijalizma koja u tim zemljama potresa socijalizam već nekoliko decenija. Ona može biti ublažena ekonomskim jačim prosperitetom i »davanjem« nešto većih javnih sloboda itd. Ali, dok god navedene strukture odnosa budu postojale, takav socijalizam bit će u dubokoj krizi. Bitni momenti oslobođenja čovjeka od političkih i ekonomskih sfera vlasti nisu »iza« njih, nego još uvijek »ispred« njih kao historijski zadatak.

III

S obzirom na naš jugoslavenski razvitak socijalizma najopćenitije rečeno mogli bismo ga okarakterizirati kao borbu za vlastiti put, za ostvarivanje genuinih marksističkih koncepcija (dezalijenacije, humanistički socijalizam, samoupravljanje, nacionalno samoopredjeljenje itd.) što je samo druga strana oslobođenja od naslijeđenih i naturavanih staljinističkih i trećeinternacionalskih koncepcija.

---

1) O ovom drugom momentu već sam govorio u prijašnjim raspravama, kao i o problemu demokracije u partiji i javnom životu itd, te ovdje ne želim ponavljati što je već rečeno.

Ovaj proces bitno započinje 1941. god. i još uvijek traje i ne treba imati iluzija da sadašnjim projektima, o čemu će još biti riječi, završava. To je oslobađanje od određenih koncepcija o putovima revolucije, ulozi države, partije, unutarpartijske demokracije, planske privrede, rješavanja nacionalnog pitanja, funkcije umjetnosti i nauke, političkih i društvenih »transmisija« itd.

Put naše socijalističke revolucije bio je dijametralno suprotan oficijelnim gledanjima u Trećoj internacionali — on je dakle bio u osnovi antistaljinistički. Ali to još tada nije dolazilo do pune svijesti, a naročito potreba potpuno samostalnog daljnjeg procesa revolucije. Drugih »uzora« osim sovjetskog nije bilo i nije nimalo čudno što se u prvoj etapi nakon oružanog dijela revolucije u mnogo čemu imitira sovjetski sistem. A to je značilo da su koncepcije o nekim bitnim problemima diktature proletarijata i socijalističke demokracije u velikoj mjeri bile pod utjecajem staljinske interpretacije lenjinizma.

Međutim u tom razdoblju sam sistem još nije mogao doći u neke dublje krize iz više razloga. Prvo, svježina izvanrednog revolucionarnog podviga jugoslavenskih komunista i naroda još je uvijek bila u prvim poslijeratnim godinama neposredno prisutna u životu; drugo, jača centralizacija je još uvijek bila potrebna i radi dalje obrane revolucije i napokon, nije prošlo niti tri godine, a naša revolucija se sukobljava sa staljinizmom i njegovim pretenzijama. Još neučvršćen etatistički koncept i stvarnost doživljavaju veoma rano svoju oštru teorijsku kritiku, a već 1950. god. započinje realiziranje (bez obzira kojeg intenziteta i radikaliteta) koncepcije samoupravljanja, koje u razvoju socijalizma jedino može da bude protuteža birokratizaciji i etatističkim deformacijama.

Teorijski su u tom razdoblju od desetak godina bili sagledani mnogi bitni i vitalni problemi socijalizma i razotkrile se mnoge staljinističke mistifikacije. Od političkog do filozofskog plana marksistička kritička misao otkrivala je bitni smisao socijalizma i otvarala nove vidike. Međutim, bez obzira što su se i u praksi činili izvjesni koraci dalje u demokratizaciji društvenog života i oslobađanju nekih sfera od neposrednog tutorstva države, predkritičke koncepcije kao i moć birokratsko-centralističke sfere, nedovoljno demokratski odnosi prvenstveno u sferi politike i nedovoljni politički i društveni angažman radničke klase dovodili su naše socijalističko društvo u sve oštrije krize. Unatoč proklamiranim stavovima o samoupravnom socijalizmu imali smo jačanje birokratsko-centralističke sfere, jer je koncentracija ekonomske moći u toj sferi bila predominantna. Tome je odgovaralo još uvijek pretežno administrativno i državno planiranje s izrazitim ekstenzivnim razvojem privrede i time nizom administrativnih upletanja i ograničavanja. To je nužno uzrokovalo da je sve do gotovo kraja šezdesetih godina samoupravljanje u osnovnim ćelijama društva — proizvodnim organizacijama — stagniralo, iako je pozitivno bilo što se samoupravljanje u tom razdoblju proširilo i na druge organizacije i društvene institucije.

Prema tome suština krize u koju je dospijevao razvoj socijalizma u Jugoslaviji prvenstveno je u tome što je centralistički i etatističko-birokratski odnos ostao predominantan. U tome je sličnost s krizom društvenih odnosa u zemljama socijalističkog tabora koje su još uvijek pod jakim i dominantnim utjecajem birokratsko-etatističke koncepcije socijalizma. I u našem se slučaju teško prevladavalo uvjerenje da se plansko-socijalistički način proizvodnje može u bilo kakvim historijskim uvjetima neposredno provesti i to preko državno-političke sfere. Ali u našem slučaju postojale su već i značajne razlike: što je taj birokratsko-etatistički model doživio kod nas već svoju veoma temeljnu kritiku i što je samoupravljanje, iako nerazvijeno i u samoj bazi, postalo historijska stvarnost koja se ne bi mogla, bez otvorene kontrarevolucije, skinuti s dnevnog reda našeg revolucionarnog procesa. Dok u prvom slučaju još uvijek postoji »monolitnost« birokratsko-etatističkog sistema, u jugoslavenskom razvoju dospjeli smo do »dualiteta« u sistemu: tradicionalno političkim i parlamentarnim formama na kojima je centralizam i etatizam počivao suprotstavljaju se sve više i sve jače samoupravne forme i koncepcija samoupravljanja koja, jednom shvaćena kao osnovni smisao i cilj oslobađanja čovjeka u socijalizmu, radikalno teži da bude i dominantna struktura ne samo u bazi društva nego i društva u cjelini.

U tom je dualitetu prema tome i srž krize koju razvoj socijalizma u Jugoslaviji proživljava u ovom posljednjem deceniju. Unatoč dakle i oštroj kritici birokratizma i etatizma, unatoč proširenju samoupravljanja i na ostale sfere društvenog života, unatoč i postepenom razvitku demokratskih odnosa — vodeće snage teško su se oslobađale (a i danas ne u potpunosti) nekih naslijeđenih predrasuda, a i konkretnih privilegija koje jedan birokratizam pruža i omogućuje:

prvo, da se sistem planske proizvodnje i raspolaganja viškom rada u socijalizmu ne može, bez teških deformacija, duže vremena provoditi preko državno-političke sfere;

drugo, da takva ekonomska politika sa negiranjem robno-novčanih odnosa nužno vodi etatističkom monopolizmu, nepravednoj raspodjeli viška rada, pa prema tome i neravnopravnim odnosima u samoj radničkoj klasi, a da ne govorimo o odnosu birokracije i radničke klase;

treće, takav političko-ekonomski monopol, s potpunim raspolaganjem viškom rada — što birokraciji daje jednu od važnih značajki klase — u višenacionalnoj zemlji nužno vodi i do zaoštravanja i nepravilnosti u rješavanju nacionalnog problema;

četvrto, da snažna koncentracija vođenja i politike i ekonomike u rukama državno-partijskih organa nužno mora voditi do političkog pasiviziranja radničke klase i progresivnih socijalističkih snaga i do stagniranja razvitka samoupravljanja i tamo gdje ono ima velike mogućnosti da postane predominantan oblik organizacije društva. I peto, da politički i ekonomski monopol, u sistemu dominacije jedne partije, vodi do veoma opasnog

monopola nad cijelim sistemom masovnih komunikacija i sužavanja demokratizma.

Procesi oslobađanja od navedenih zabluda tekli su i teku veoma teško. Jedan dio centralističko-etatističkih snaga ne odstupa tako lako od svojih osvojenih pozicija. Proklamacije tzv. reforme se tokom nekoliko godina u mnogo čemu nisu ispunile. Osnovna intencija koja je bila proklamirana — jačanje samoupravljanja u bazi, prenošenjem većeg dijela viška rada na raspolaganje radnim kolektivima, sve do danas se nije ostvarilo.

Postojala su dva moguća puta rješavanja ovih problema: prvi, da progresivne političke snage u zajednici i neposrednoj akciji s progresivnim dijelovima radničke klase i inteligencije snažnije nastave započeti proces preformiranja društva na samoupravnim osnovama. Time bi se morali odmah rješavati ne samo problemi raspolaganja viškom rada nego i onih financijskih i trgovačkih institucija koje imaju ničim opravdani privilegirani položaj — čime bi se stvorile i najvažnije pretpostavke za ostvarenje suvereniteta radnih ljudi, a time i njihovih nacija. Jer i sam Marx, koji je polazio od jedne historijske situacije u kojoj je nacionalno pitanje u razvijenim zemljama bila već uglavnom riješila građanska klasa, smatrao je da »proletarijat mora ponajprije da osvoji političku vlast, da se podigne do nacionalne klase, da se sam konstituira kao nacija, te je i on još nacionalan, mada nikako u smislu buržoazije« (Manifest komunističke partije). Ovo posljednje znači u prvom redu to da se proletarijat ne može konstituirati kao nacija i biti nacionalan u tom smislu da nacionalne interese i osjećanje iskoristi, kao što ih je iskorištavala buržoazija, za raspirivanje mržnje prema drugim nacijama i za hegemoniju nad drugim nacijama.

Drugi je put bio moguć da se razrješavanje ovog problema odvija prvenstveno u političkoj sferi, (kao što je naš razvitak do danas uglavnom tekao) pri čemu su političke snage u borbi za razrješavanje nastalih protivrječja istakle u prvi plan nacionalno pitanje i shvatile se isturenim odredom svojih nacija. U jednom momentu, a različite su snage ovo mogle shvatiti na različiti način, a i shvatile su ga, klasni moment je gotovo bio proskribiran. To je samo govorilo i o idejnoj nekoherentnosti, ali sigurno i različitim interesima koji su se u tom procesu javili.

Zašto se nije išlo u rješavanju ovih naših protivrječja prvim navedenim putem, ostavljamo po strani. To je pitanje posebne analize našega dosadašnjeg razvoja i drugih rasprava, a dio odgovora dan je i u ovom članku. Ovaj drugi put je rezultirao zasad u predloženim amandmanima za promjenu Ustava. Razbijanje i prevladavanje centralističkog etatizma pokušava se ostvariti preko dva bitna momenta: prenošenjem mnogih funkcija dosadašnje centralne države na republike tj. jačanjem njihova suvereniteta i državnosti i drugo omogućavanjem da radnička klasa raspolaže viškom rada, tj. ne samo da upravlja svojom proizvodnjom nego i raspodjelom.

Oba ova principa su svakako na liniji rješavanja i socijalnog i nacionalnog pitanja u duhu marksizma bez obzira na pojedine

popratne pojave kod kojih je vidno da se ovi procesi žele od nekih koristiti i u nacionalističkom smislu. U višenacionalnoj zajednici kidanje sa centralizmom mora svakako dobiti i jaču nacionalnu obojenost i karakter nacionalnog pitanja, iako je ta borba za prevladavanje centralističkog monopola u biti nužni korak svake socijalističke revolucije koja želi da ostvari temeljne principe o kojima je bilo riječi. I u zemljama koje su formirane samo s jednom nacijom isti ovakvi procesi bit će nužni kada radnička klasa i progresivne socijalističke snage budu sposobne da ostvarivanjem samoupravnih odnosa u komunama i zajednici komune prevladaju etatističko-birokratsku centralnu vlast koja je tipična za dosadašnje socijalističke zemlje. Dosljedno dakle rješavanje nacionalnog pitanja ima, kako smo već naveli na drugom jednom mjestu, osnovu u socijalnoj i klasnoj platformi socijalističkih revolucionarnih snaga. To ne znači da ono nije jedna također bitna komponenta oslobođenja čovjeka i uspostavljanja jednog novog humaniteta.

Bez obzira dakle na značajne korake koji se navedenim procesima danas u našoj jugoslavenskoj zajednici čine, treba odmah i odrediti njihove dosege, njihove granice. S obzirom na našu razvijenost — procesi teku brže i razrješavanje određenih protivrječja je urgentnije nego prije. A i mogućnosti razrješavanja su mnogo veće.

Prvo protivrječje nastaje u vezi s problemom jačanja republičkog suvereniteta, nacionalne državnosti. S jedne strane, ako nikom drugom a ono je jugoslavenskim marksistima i komunistima iz borbe sa staljinizmom više nego jasno da teza o jačanju države u socijalizmu samo perpetuira etatističko-birokratske odnose, jača ih a i time dovodi u pitanje oslobađanje radnog čovjeka, a time i bitnu socijalnu osnovu i same nacije. S obzirom na nužnost još postojanja nacionalnih država u jugoslavenskoj zajednici moramo biti svjesni i ove protivrječnosti i ove opasnosti jačanja republičkog etatizma. Problem će se riješiti samo tako, ako ove današnje mjere shvatimo kao daljnje etape naše socijalističke revolucije. Samo tako dakle ako ne ostanemo, a to nećemo moći i uz žrtvu i najtežih konflikata, samo na postignutom. Iza ove etape rješavanja etatističko-centralističkih odnosa i nacionalnih odnosa u smislu pune ravnopravnosti nameće se u isti mah i daljnja etapa: stvaranje novih demokratskih mehanizama za sprečavanje mogućih procesa jačanja republičkog etatizma, od kojih je najvažnije nezaustavljanje procesa samoupravljanja samo u bazi, pa makar i sa pravom raspolaganja radničke klase svojim viškom rada, nego postepeno prestrukturiranje nacionalne, a onda i općejugoslavenske zajednice na samoupravnom principu. A to je već danas daleko više moguće nego što je bilo pred desetak godina i ne vidim nikakvog razloga da se već u ovim promjenama Ustava ne čini korak dalje i u ovom pravcu.

U vezi s ovim pitanjima o kojima je bilo u ovoj raspravi riječ — a što sačinjavaju samo dio najvažnijih naših problema

— želim navesti još nekoliko problema koji ostaju kao urgentan teorijski i praktički zadatak.

Suverenitet naroda, a o tome je prvenstveno riječ, mora se danas, na ovom stupnju našega razvitka, ispoljavati i ostvarivati još uvijek i kroz njegovu političku organizaciju — državu. Ali fetišizma države smo se već davno riješili. Kao što i dobro znademo da je ona i u socijalizmu organ sile, politička institucija u kojoj narodni suverenitet ne dolazi neposredno do izražaja i koja veoma lako postaje i sila nad narodom. Prema tome mi moramo i dalje svaku našu državnu tvorevinu da promatramo u historijskom procesu i nužnosti njena prevladavanja samoupravnom organizacijom društva, kojom će i država biti prevladana. Već su i dosadašnji mnogi procesi značili konkretno odumiranje države. I današnja težnja i odluka da se raspolaganje viškom rada prenese na radničku klasu znači i daljnje korake njena odumiranja, u ovom slučaju u jednoj od bitnih sfera — ekonomskoj. Zato moramo i danas i odmah nastavljati s tim procesima i uvlačiti što šire radnog čovjeka u donošenje bitnih odluka i u upravljanje zajednicom, da bi se procesi osamostaljivanja i birokratiziranja i političko-administrativne dominacije u korijenu onemogućili.

Prema tome, ako s ovakvih stajališta sagledavamo proces formiranja narodnih zajednica, narodne svijesti i odgovarajućih političkih organizacija, mislim da bismo mogli konstatirati ovaj historijski slijed: *narod*, ekonomski i politički još nepovezan i bez još jedinstvene svijesti o zajednici i zajedničkim historijskim interesima — *nacija*, karakterizirana izrazitim jedinstvenim političko-državnim institucijama (uz sve one poznate druge karakteristike — ekonomskopolitička povezanost, zajednički jezik, osjećanje pripadnosti, historijske tradicije itd) — i konačno, prevladavanjem političkih struktura, formiranje *samoupravne narodne zajednice*, kao najvišeg stupnja razvitka jednog naroda iz danas sagledivih historijskih perspektiva. Naš se razvitak bitnije nalazi u drugoj navedenoj fazi, s elementima već treće.

Drugi veoma značajni problem i protivrječnost koji zahtijevaju permanentno rješavanje jest protivrječje između robno-novčanih odnosa (tržišne privrede) koji u svom nesputanijem obliku moraju reproducirati i kapital-odnose, fetišizam robe i novca — i tendencije planskog ovladavanja načinom proizvodnje i prevladavanja robne proizvodnje. Ovo je sigurno još uvijek jedan dugotrajan proces, za čije prevladavanje treba mnogo umješnosti, teoretske jasnoće, socijalističke svijesti, određenog nivoa razvitka, a potrebne su i mnoge izmjene u historijskim okolnostima. Jer cjelokupan je proces u neku ruku i dvosjekli mač: nekontroliranje i neutjecanje na razvitak robno-novčanih odnosa od strane socijalističke zajednice nužno vodi do oživljavanja kapital-odnosa koji je osnova i najamnog odnosa i eksploatacije (već se to ispoljilo kod nas naročito u domeni financijskog monopola) kao i ponašanja proizvođača kao grupnih vlasnika s istim posljedicama. Planiranje razvoja i proizvodnje, naročito kada je ono u administrativnim rukama državne organi-

zacije, vodi do isto tako već poznatih i kobnih etatističkih deformacija, monopoia, drugog tipa najamnog odnosa itd. U procesu odumiranja države vidimo jedino rješenje ovog teškog problema: da planski razvitak jedne narodne i socijalističke zajednice bude funkcija samoupravljanja, asocijacije slobodnih proizvođača organiziranih u svojim komunama i širim narodnim zajednicama, a ne funkcija države odijeljene od proizvođača.

Daljnji značajan problem, koji još nije niti teorijski riješen, jest pitanje centara financijske moći (banaka, reeksportera i sl.) Ovo je načelno pitanje za samoupravni razvitak socijalizma i tiče se ne samo centralnih institucija, nego isto tako i republičkih. Dosad je, smatram, učinjena principijelna omaška što se nisu bitnije razlikovale institucije medijacije, posredništva od institucija koje stvaraju višak rada. Jednom riječju, institucije medijacije, koje ne stvaraju višak rada (banke, trgovina) ne mogu biti izjednačene sa samoupravnim subjektima, radničkom klasom koja proizvodi višak rada. Te institucije prema tome ne mogu niti »samoupravno« odlučivati o kapitalu kojim raspolažu, jer nije od njih niti stvoren. To su posredničke organizacije koje moraju biti pod kontrolom kao i jednim dijelom upravom i onih subjekata koji proizvode te vrijednosti kao i pod kontrolom društvene zajednice (od komune do republičkih i centralnih predstavništava) koje su odgovorne za funkcioniranje i razvitak socijalističkih odnosa.

Samoupravno osamostaljivanje navedenih institucija već u dosadašnjem našem razvitku dovelo je do grubih povreda nekih bitnih principa socijalističkih odnosa i solidarnosti, do tipičnih kapitalističkih pojava izvlačenja ekstraprofita, ucjene, lihvarstva itd. Ovo je problem koji nije, kako smo spomenuli, povezan samo sa sadašnjom situacijom centra financijske moći, državnim kapitalom i jakim reeksporterima — nego načelan problem koji se treba riješiti za daljnje funkcioniranje socijalističkog privrednog sistema i na nivou republika i komuna.

Uz ove probleme koje smo naveli za mene se na ovom stupnju našega razvitka nameće još jedno pitanje koje bi trebalo ne samo detaljnije razmotriti, nego bi se moglo učiniti i značajnije korake u daljnjem razvoju samoupravnih odnosa i utjecaja samoupravljača na uže i šire društvene zajednice. Radi se o problemu koji bih nazvao — *uravnilovkom u samoupravljanju.*

Ne treba posebno naglašavati da sve naše regije u Jugoslaviji kao i pojedinoj republici nisu jednako razvijene. Imamo predjela s veoma nerazvijenom radničkom klasom, predjela s prvom generacijom radničke klase, sa seljacima — radnicima, slabijom ekonomskom osnovom, kulturnom itd. Ali imamo također regija, a naročito snažnih gradskih aglomeracija (Zagreb, Beograd, Rijeka, itd.) s jakom radničkom klasom, jakim ekonomskim potencijalom i jakom inteligencijom, pri čemu su i socijalističke tradicije veoma stare i razvijene. Međutim, u pogledu razvijanja samoupravnih odnosa, strukture samoupravnih odnosa u svim našim sredinama, razvijenim ili nerazvijenim, mi smo primjenjivali tipičnu uravnilovku. Tip samoupravnih organizacija, nji-

hov odnos prema komunalnom i republičkom uređenju itd. ug lavnom je svagdje isti.

Smatram da isto tako kao što treba prevladavati uravnilovku u dohotku (ali i boriti se protiv neopravdanih raspona i zarada), tako bismo se trebali boriti i protiv uravnilovke u samoupravljanju. Ukratko: trebalo bi omogućiti u našim najrazvijenijim sredinama da se formiraju takvi samoupravni odnosi u kojima će utjecaj radničke klase i radnih ljudi uopće dolaziti do punog izražaja, pri čemu bi i te razvijenije samoupravne strukture imale i direktniji i mnogo veći utjecaj ne samo u svojim komunama, nego i u republikama i federaciji. Jer, ne treba zaboraviti da po nekoliko takvih razvijenih komuna sačinjavaju glavne i najvažnije ekonomske, kulturne i intelektualne kapacitete u svojim republikama. Ne treba posebno naglašavati da bi takve razvijenije samoupravne regije mogle i više pomoći nerazvijenim i više djelovati na njih kao paradigme razvijenijih socijalističkih i humanih odnosa.

Prema tome, jedno diferenciranije gledanje na mogućnosti i potrebu različitog nivoa samoupravnih odnosa u pojedinim našim regijama, prevladavanje uravnilovke u ostvarivanju samoupravnih odnosa neophodan je preduvjet za brži razvitak samoupravnih odnosa, našeg samoupravnog socijalizma i za prevladavanje političkog društva.

Još jedan problem bismo željeli barem nabaciti. Premalo se mislim dosad ispitivala relacija: naš socijalizam i razvijeni kapitalizam s kojim nužno moramo biti i u političkim i ekonomskim odnosima. Iz ove relacije proizlaze sigurno i do danas mnoge teškoće u našem socijalističkom razvitku, jer su razvijene kapitalističke zemlje još uvijek ekonomski dominantne (u velikoj mjeri dakle i kulturno). To znači da one, svojim ekonomskim i društvenim razvitkom, nameću određene kriterije, vrijednosti, tempo razvitka, gledanja itd. A sve te zemlje nalaze se već u fazi razvitka konzumnih društava i psihologije pri čemu je posebno karakteristično stvaranje mnogih umjetnih potreba, masovne proizvodnje slabijeg kvaliteta što samo, barem dosad, perpetuira podjelu rada i sve one fenomene ekonomskog, političkog i ideološkog otuđenja koji su nam poznati.

Socijalizam bi se u svjetskim razmjerima, dakle u zemljama u kojima je on danas stvarnost zajednički mogao suprotstaviti negativnom djelovanju suvremenih alieniranih struktura konzumnog društva. Međutim, razlike u suvremenom socijalističkom svijetu tolike su, da je on daleko više nejedinstven nego jedinstven, daleko više u sebi otuđen nego neotuđen da bi ovakva zajednička akcija, sa bazom naravno u samoupravljačkim odnosima, mogla uopće doći u obzir.

U razvijenijim kapitalističkim zemljama neki odlučniji utjecaji radničke klase i socijalističkih snaga na drugačije formiranje proizvodnje, društvene psihologije, interesa i gledanja na smisao ljudske egzistencije tek su tu i tamo na pomolu. Izgleda da se za još dulje periode mora računati ne samo sa blokov-

skom podijeljenošću svijeta nego i s konkurencijom i utjecajima o kojima je bilo riječ.

S obzirom da je naša jugoslavenska zajednica u cjelini još relativno nerazvijena, a i brojčano slaba, sa još jakim političkim strukturama a slabim samoupravnim, navedene će teškoće stalno biti izvor birokratskih i tehnokratskih ponuda za rješavanje naših ekonomskih i socijalističkih problema. Ove tendencije ne samo da će biti jake, nego imaju i mnoge izglede, s obzirom na sve ono što smo u ovim razmišljanjima izložili, da u jednom historijskom periodu postanu i dominantne. Hoće li se razvitak samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji, a on i s obzirom na unutrašnje kao i vanjske okolnosti nije u nimalo zavidnom položaju (ne treba ipak pretpostavljati da će i spoljašnje okolnosti ostati nepromijenjene) othrvati svim tim antisamoupravnim utjecajima, zavisi prvenstveno od omogućivanja maksimalnog angažmana svih radnih ljudi u formiranju naših socijalističkih samoupravnih struktura i asocijacija s adekvatnim proširivanjem slobodnih i demokratskih odnosa i prevladavanjem raznih monopola u svim sferama našeg društvenog života.

OBLICI I KARAKTER DRUŠTVENIH SUKOBA

Nebojša Popov

Beograd

> Izvukao sam dogled iz platnene kese i upravio ga prema Zemunu. U prvi par ništa nisam vidio. Podešena na drugu daljinu, sočiva su mu bila mutna i ne prozirna. Kako sam koturić okretao, tako su ikao iz guste zimske magle preda mnom izranjali ONI, na čelu sa barjaktarom koji je mahao crvenom zastavom, činilo mi se da ih sam privlačim i mamim da iz one magle krenu na mene, a ne da se miču po sopstvenoj ubilačkoj volji uzevši zalet još Četrdesetprve, još na nizbrdici Pop-Lukine ulice, pa ih naglim obrtanjem koturića opet vratih u anonimnost. Snaga kažiprsta i palca, između kojih sam držao točkić za podešavanje sočiva, bila je ma i za tren jača od sve te vojske koja je čekala ispod nasipa dogovarajući se pištaljkama oštrog ptičjeg zvuka — više se ništa nije micalo na mestu na kome još malopre stajahu — a onda se opet pojaviše, opet sa onim zastavnikom na čelu, nagrnuše sami od sebe, mada sam bio pažljiv i točkić durbina ni dodirnuo nisam. Nema sumnje, bio sam ih nedovoljno udaljio, tek nekoliko koračaja odbacio u maglu iz koje su sada ponovo na mene nasrtali. Obrnuh točkić snažno i oni još jednom nestadoše. Ovo ga puta, međutim, prođe kraće vreme pre nego što se bez moje podrške barjak crveni ukaza iz magle u koju ga bejah vratio. Znao sam da će ti razmaci biti sve kraći i da ih moj dogled neće zaustaviti. Stajao sam na nasipu kao na kakvoj galeriji i čekao.
>
> (B. Pekić, *Hodočašće Arsenija Njegovana*)

U toku poslednjih četvrt veka svoga života, u dva maha, kućevlasnik Arsenije Njegovan pri suočeljavanju sa pobunjenom masom na ulicama svoga grada, izgubi posebnost svoje privatnosti. Doduše, ni u osami svoje privatnosti nije bio potpuno spokojan. Razdirali su ga sukobi oko imovine sa najbližim rođacima, nastojnicima, stanarima, bankarima... U vrtlogu sveta, koji, istovremeno, i jeste i nije njegov, nije bilo kutka u kome bi stvarno i trajno bio svoj. Uprkos svemu, opstajao je blagodareći

strasnoj ljubavi prema kućama koje je podigao i posedovao. Posednička strast ga i izvede u prostranstva gde gubi kontrolu nad samim sobom i okolinom, gde među i veze između ljudi uspostavlja sila izvan njihovog domašaja.

Prvi put je izišao na ulicu nošen brigom o svojim kućama-ljubimicama, već izgrađenim i strasno voljenim. Tada, Hiljadudevetstotinačetrdesetprve, na padinama Pop-Lukine ulice zahvati ga i ponese Dvadesetsedmomartovska masa. Drugom zgodom, posle dugogodišnje osamljenosti, uputi ga graditeljska strast ka prostranstvima Novog Beograda radi osmatranja tla za ostvarenje novih projekata. I ovoga puta, trećeg juna hiljadudevetstotinašezdesetosme, kod podvožnjaka, pobunjena masa preseče njegov privatni samotok.

Sa stanovišta Arsenija Njegovana oba događaja imala su isto značenje. Oni su samo podsticali košmar pedesetgodišnje uspomene na crveni teror ruske revolucije. Sećanje na Voronjež, na šiljate kape Kon-armije i uspomena na umlaćivanje »krznenih kragni«, među kojima je, jamačno, bilo i kućevlasnika, čini da obnovljeni meteži postanu nepodnošljivi. Osećaj fatalnog ponavljanja »crvenih pobuna« i duševna oduzetost koja se, prema kazivanju kućevlasnika, »sama od sebe začela na poleđinama računa i priznanica«, poslednji su znaci života Arsenija Njegovana, pripadnika generacije koja je, između ostalog, vodila dva svetska rata. Trećega juna, u samoći apartmana, smrt ga lišava teskobe, nestade iz sveta koji više nije ni bio njegov.

Tako je skončao junak Pekićevog romana. Ali, u stvarnom životu ostalo je *građansko stanovište*, pretekla je iluzija da se dogledom mogu potisnuti društveni sukobi, čak i kada je izvesno da to nije moguće, ostaje *potreba za iluzijom*, ostaju nastojanja da se društvena zbivanja posmatraju »sa galerije«, izvan »meteža« društvenih sukoba. Zapitajmo se, ipak, da li se mogu društveni sukobi »posmatrati« sa nekog drugačijeg stanovišta, koje bi nam, eventualno, otvorilo uvid u *mogućnost čovekovanja u novim oblicima zajedništva*, s onu stranu fatalističkog poimanja istorije i fanatičnog odnosa prema njoj.

U pokušaju da odgovorim na ovo pitanje nastojaću, koliko god mogu, sažetije da *opišem* osnovne oblike, i moguće posledice društvenih sukoba u istom vremenskom rasponu u kojem je trajao svoj život i Arsenije Njegovan (mart 1941. — jun 1968. god.).

I

Naravno, ne mogu govoriti o svim važnijim oblicima društvenih sukoba, već samo o onima koji se *neposredno* tiču *osnovnih pretpostavki* na kojima počiva sistem društvenih odnosa u

savremenoj Jugoslaviji.[1] Biće reči o sukobima oko karaktera svojinskih i političkih odnosa u jednom društvu, koje, u početku svog formiranja, ukida ekonomsku i političku vlast buržoazije. Raspon realnih društvenih sukoba je, inače, mnogo širi, da spomenemo samo neke od njih: sukob stočara i zemljoradnika, seoskih slugu i gazda, grada i sela, pojedinih lokalnih zajednica, klasičnih najamnika i vlasnika, koji svedoče o prisutnosti bezmalo svih epoha dosadašnje istorije društva. Ovom prilikom ne možemo se upuštati ni u razmatranje međunarodnog konteksta koji je oduvek, pa i danas, posebno značajan za zbivanja u jugoslovenskom društvu.

1.

Osnovne pretpostavke sistema društvenih odnosa u savremenom jugoslovenskom društvu uspostavljene su tokom oslobodilačkog i građanskog rata (1941—1945. god.). U tim godinama stvarani su uslovi za eliminaciju dotadašnje vladajuće klase i za ukidanje pretpostavki njene vladavine.

Za docnija zbivanja posebno su značajna dva sukoba iz tog perioda: sukob domaćeg oslobodilačkog pokreta sa stranim okupatorom i sukob unutar oslobodilačkog pokreta i, šire, unutar jugoslovenskog društva.

Početkom rata ova druga konfrontacija nije bila toliko jasno izražena kao što će se to kasnije pokazati. Naime, ustanak je otpočeo kao *spontana samoodbrana* (krajem maja i u junu 1941. godine) od okupatora i, još više, od njegovih domaćih saveznika, koji koriste okupaciju za pljačku i teror. Deobe zaraćenih strana vrše se na nacionalnoj i konfesionalnoj osnovi. U takvim okolnostima, ubrzo posle napada Nemačke na SSSR, rukovodstvo KPJ odlučuje da organizuje podizanje i širenje ustanka (to ne znači da se komunisti tek od tada uključuju u ustanak, mnogi su to učinili znatno ranije ne čekajući direktivu. Razmah ustanka u toku leta i jeseni iste godine i verovanje da rat neće dugo trajati, navodi *profesionalne revolucionare*, rukovodioce KPJ, da krajem 1941. godine iniciraju prelazak na »drugu fazu revolucije«, klasnu borbu, borbu za vlast, kako bi se pitanje vlasti rešilo pre kraja rata.[2] Time je podstaknuto raslojavanje patriotskog fronta, često uz upotrebu brutalnog nasilja. Istraživanja istoričara još uvek nisu jasno pokazala koji je činilac presudno uticao na pomenuto raslojavanje, ali je, za sada, izvesno da su na to uticali, osim sektaške politike rukovodilaca KPJ, i tradicionalna kolebljivost seljaštva i politika čekanja građanskih političara, kao i

---

1) O osnovnim oblicima i teorijskom okviru njihovog konkretno-istorijskog istraživanja vidi članak V. Milića, *Prilog teoriji društvenog sukoba*, *Praxis*, Zagreb, 1965. god., br. 1.

2) Vidi o tome šire: R. Hurem, *Pojava krize narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine* (rukopis doktorske disertacije), Sarajevo, 1970. god.

izvesna popustljivost okupatora prema ustanicima smišljena radi suzbijanja uticaja komunista na ustanike i razbijanja jedinstvenog oslobodilačkog pokreta time što će ojačati nacionalistički pokreti (u tu svrhu je, između ostalog, pod pritiskom Nemaca, Pavelić formirao Samostalnu pravoslavnu crkvu u NDH).

Sektašenja (u domaćoj istoriografiji poznatije pod nazivom »lijeve greške«), uglavnom, profesionalnih revolucionara ozbiljno je pogodilo razvoj ustanka naročito u Crnoj Gori i istočnoj Bosni i Hercegovini, gde su ustaničke snage naglo slabile tokom prve polovine 1942. godine.

Tokom daljih godina rata nacionalistički pokreti sve bliže sarađuju s okupatorom, KPJ se afirmiše kao neosporno delatno jezgro narodno-oslobodilačkog pokreta, Ona pod parolom bratstva-jedinstva i stvaranja Jugoslavije na novim osnovama, stvara masovni *revolucionarni blok* koji pobedonosno okončava rat. Neposredno posle rata sankcionisano je stanje stvoreno tokom oslobodilačkog i građanskog rata. Nacionalna izdaja domaće građanske klase osudila ju je na nestanak iz političkog života, a ubrzo je sledilo i njeno ekonomsko razvlašćivanje — agrarna reforma i nacionalizacija sredstava za proizvodnju.

2.

Ulogu političke vlasti u nestajanju jednog i stvaranju drugog poretka, dominacija političke sfere nad ekonomskom i drugim oblastima društvenog života, otvara prostor društvenoj premoći neposrednih nosilaca vlasti. Minulim ratom jedan deo društva, onaj koji je bio na strani okupatora, našao se u podređenom društvenom položaju. Ali za odnose koji će se uspostaviti u posleratnom društvu daleko je značajniji odnos novih nosilaca vlasti, a posredstvom ove i ekonomske moći, prema revolucionarnom bloku.

Rastakanje revolucionarnog bloka, nagovešteno još tokom rata, doseglo je šire razmere već u prvim godinama posle oslobođenja zemlje. Najmasovniji učesnici narodno-oslobodilačkog pokreta, *seljaci*, tokom prinudne kolektivizacije sela i obaveznog otkupa, kao i zbog industrijalizacije zemlje na račun poljoprivrede, naglo nestaju, najpre iz KPJ, a potom i iz političkog života uopšte. *Radnička klasa*, relativno malobrojna u predratnom društvu, proređena ratom, tek je nastajala iz započete industrijalizacije.

Profesionalni revolucionari, raznorodnog socijalnog porekla, postaju homogen društveni sloj i nov bitan činilac integracije globalnog društvenog sistema. Njihova društvena moć počiva na specifičnom tipu političke partije, na monolitnoj organizaciji disciplinovanog članstva, organizaciji stvorenoj po uzoru na rusku partiju; ojačaloj u uslovima ilegalnosti i vojničkim svojstvima tokom rata, ovenčavanoj slavom pobednika. Društvena uloga partijsko-državnog aparata zahteva sve brojnije ljudstvo — stvara se nov *birokratski sloj*. Delom nove upravljačke klase postaju

i *vojni rukovodioci, privredni rukovodioci,* kao i *intelektualci* koji zauzimaju ključne pozicije u propagandnim, kulturnim i obrazovnim ustanovama.

Ogromna politička moć *politokratije* (političke klase) omogućuje njenim pripadnicima da stiču materijalno bogatstvo, kako deobom zatečene nepokretne i pokretne imovine razvlašćene klase, tako i relativno visokim prinadležnostima, određenim prema mestu u hijerarhijskoj piramidi organizacije.

Novostvorena klasa istupa jedinstveno prema društvu. Usled njene nedovoljne društvene, posebno ekonomske, ukorenjenosti u uspostavljanju društvenog jedinstva i funkcionisanju društvenog sistema, veliku ulogu ima neposredno političko nasilje.

Opredeljivanje prema različitim alternativama društvenog razvoja, međutim, nije moglo da obezbedi apsolutno jedinstvo politokratije. U sukobu sa spoljnim, ruskim staljinizmom, eliminisan je znatan deo ovoga sloja, na čije su mesto kooptirani novi članovi. U obezbeđenju unutarnjeg jedinstva jačala je uloga represivnog aparata, pre svega, *političke policije,* čiji su rukovodioci bili i na čelu organizaciono-kadrovskog sektora partije. Njenom ulogom, još više nego ranije, potisnuti su *idejni* činioci integracije partije, politokratije i društva. Produbljuje se podela na aktivno rukovodstvo i sprovodničku masu.

Takvi odnosi u partiji, i pored brojnih pokušaja da se izmene u proteklom periodu, nisu omogućili da se ona afirmiše kao organski deo radničke klase, kao »kolektivni intelektualac« (A. Gramsci).

Koncentracija političke vlasti u uskom krugu profesionalnih revolucionara, postepeno popunjavanog mlađim profesionalnim političarima, povremeno labavi stroge hijerarhijske odnose, koji se obnavljaju kroz sukob unutar upravljačkog sloja. Ova borba vodi se po pravilima hijerarhijske organizacije (tajnost, ekskomunikacija, brutalnost uz naknadni plebiscit u partiji i narodu). Personalne promene na vrhu organizacije praćene su čistkama niz hijerarhijsku lestvicu organizacije, pa i van nje. Posledice ovih promena odražavaju se na društveni položaj pojedinaca (brak, porodica, zaposlenje, profesija, građanske slobode itsl.). U ovim slučajevima dolazi i do znatnijih promena u društvenoj strukturi, položaj jednih grupa slabi, a drugih jača.

Prigodom ovih promena obično se obznanjuje »nova etapa revolucije«, bez podrobnijeg obrazloženja, kao da se radi o uvek iznova ponavljanom promicanju njene neumitnosti. Svako suprotstavljanje apostolima tako shvaćenih, gvozdenih, zakona istorije pričinjava se kao izdaja; sumnjalice postaju sumnjivi građani, oponenti neprijatelji. Pošto se ne može očekivati da običan razum shvati i prihvati takve promene, podstiču se racionalni porivi kolektivne svesti; »poražene snage« bivaju predstavljene kao narodni neprijatelji, neprijatelji radničke klase, socijalizma, koje treba do kraja dotući, satrti, makar bili i u »podzemlju«.

U poslednje vreme takvi obračuni dobivaju stilizovanije oblike (javna suđenja, obični zatvori, nastojanja da se u javnosti prihvate obrazloženja presuda i tsl.).

3.

Potisnutost radničke klase u okvire radne organizacije ne zadržava je u punoj pokornosti unutar spolja joj nametnutih okvira delatnosti. Lišena sredstava za vođenje šire društvene akcije, radnička klasa pribegava *štrajkovima*, tom klasičnom obliku klasne borbe oko visine najamnine, odnosno oko udela u raspodeli viška rada. Od prvog zabeleženog štrajka u Trbovlju početkom 1958. pa do 1970. godine bilo je, samo službeno registrovanih, oko 2.000 štrajkova. U poslednje vreme ima ih sve više. I dalje ostaju izvan poretka, mada odskora ima pokušaja da se »ugrade u sistem«.

Dok je u kapitalizmu izvesno da nasuprot radničkoj klasi stoji vladajuća klasa, u našem društvu je to manje izvesno. Jedan subjekt sukoba, radništvo, jest izvestan, a drugi je skoro nevidljiv. Sve dok se jasno ne pokaže, protiv koga radnici štrajkuju, može da ostane, inače, apsurdna tvrdnja, kako radnici tobože štrajkuju sami protiv sebe, što bi bilo tačno taman onoliko, kao kad bismo tvrdili da je radnička klasa prva vladajuća klasa u istoriji koja svojevoljno napušta vlast — odlazeći u ekonomsku emigraciju.

Interesantno je da se štrajkovi javljaju ubrzo nakon prvog Kongresa radničkih saveta (25—27. jun 1957. godine). Posle sedmogodišnje institucionalne »razrade« radničkog samoupravljanja, tek posle ovoga Kongresa nagovešten je kurs ka razvoju materijalne osnove samoupravljanja. Stoga bi se moglo pretpostaviti da su štrajkovi simptom spontanog rađanja samoupravljačkog radničkog pokreta i oblik borbe protiv onih koji obuzdavaju njegov razvitak. U prilog tome govore i sve rasprostranjeniji slučajevi samoorganizovanja štrajkača (štrajkački odbori, radnički zborovi, samopomoć).

Štrajkovi, obično, ostaju u predvorju poretka i nemaju ozbiljnije društvene posledice (isplata plata ili njihovo povećavanje). Udaljenost od instrumenata vlasti (državnih, partijskih i sindikalnih organa i kulturnih i obrazovnih ustanova) i bez znatnijeg udela u višku rada i uticaja na njegovu raspodelu, ne omogućuje izmenu društvenih odnosa pod organizovanim uticajem radničke klase, ona i dalje ostaje eksploatisana, u najamnom položaju.[3] Takva se težnja znatno ispoljava u sve većem broju štrajkova koji izlaze iz okvira radne organizacije (Kopar, Rijeka, Split, Ljubljana itd.).

---

3) Potpunije obrazloženje ovoga stava vidi: N. Popov, *Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu*, Sociologija, Beograd, 1969. god, br. 4.

Poslednjih godina sve češći su štrajkovi u kojima učestvuje deo inteligencije, mahom studenti i prosvetni radnici, što upućuje na to da je i ovaj društveni sloj, znatnim delom, u najamnom položaju.

4.

U junskim demonstracijama beogradskih studenata 1968. godine, koje su istoga dana prerasle u štrajk studenata i nastavnika Beogradskog univerziteta, jasno su definisani bitni ciljevi uspostavljanja socijalističkog poretka: podruštvljenje ekonomije i politike, uspostavljenje vlasti radničke klase na svim nivoima globalnog društva, zasnovane na društvenoj svojini i raspodeli prema radu, javna demokratska kontrola delatnosti organa vlasti i sredstava masovnih komunikacija i ukidanje klasnog karaktera sistema obrazovanja.

Solidarišući se sa beogradskim studentima, a podstaknuti i autohtonim impulsima, stupili su u akciju i studenti Niša, Sarajeva, Ljubljane, Zagreba, Titograda, Splita, Rijeke, Maribora, Novog Sada, Čačka, Kragujevca, Mostara, Zrenjanina i drugih kulturnih centara Jugoslavije. Uz, manje ili više, značajne razlike u pogledu svojstava studentskih akcija u različitim gradovima, ostvaren je znatan stepen *idejnog* jedinstva, kako u *osudi primene nasilja* prema studentima i uopšte u rešavanju društvenih protivrečnosti, tako i u nastojanju da se uspostave principi *socijalističke demokratije.*

Tokom štrajka i drugih studentskih akcija, tih dana, nastali su posebni politički programi, poznati pod nazivom »studentski zahtevi« i autonomni oblici samoorganizovanja (akcioni odbori i zborovi).

Na određeni način junski studentski pokret je izraz relativno autonomne društvene pozicije mlade generacije koja se izražava u nizu neposrednih akcija (demonstracije u Novom Beogradu 1954, zatim u Zagrebu, Skoplju i Rijeci 1959, studentske akcije u Ljubljani u akademskoj 1963/1964. godini), a još češće se takva pozicija mlade generacije ispoljavala u nastojanju ka formiranju studentskog i omladinskog javnog mnjenja (studentski i omladinski listovi i časopisi, skupovi, umetničke grupe i ustanove). U celokupnom posleratnom periodu dolazilo je do manjih ili većih sukoba povodom izražavanja samostalnijih stavova, a pokušaji preduzimanja neposrednih akcija surovo su gušeni (pomenute demonstracije, na primer).

Studentskim akcijama i nastajućem studentskom pokretu najenergičnije se suprotstaviše izvršna tela rukovodećih organa Saveza komunista (Predsedništva, Izvršni komiteti, Sekretarijati) i drugih društveno-političkih organizacija. Efikasno sredstvo za to našli su u skoro celokupnoj štampi, radiju i televiziji; njihovo dejstvo bilo je po studente pogubnije od intervencije milicije i drugih represivnih aparata, jer je dezinformacijama raspirivalo društvenu osudu. Delatnost političkih organizacija, »šire

partije« (J. Orvell), nije dovoljno dostupna javnom uvidu, ali postoje indicije da su i proizvodni i politički kanali organizovanja radnih i lokalnih zajednica, na inicijativu pod komandom centara političke moći, začas prešli na nejavan način delovanja (radničke straže, udarne grupe i sl.). U suzbijanju studentskog pokreta neposredno sarađuju, obično nepomirljivi, sektaši i nacionalisti (ovaj savez koji od tada stupa u javno dejstvo još uvek nije do kraja pokazao svoje realne domete).

Kritičko razmatranje junskog sukoba, svakako bi pokazalo da su u njemu sadržani bezmalo svi osnovni sukobi u savremenom jugoslovenskom društvu. Stvarne razmere studentskih akcija daju se naslutiti i po nastojanju suprotne strane da se one što pre okončaju, vrate u svakodnevne okvire i zametnu tragovi junskog sukoba. Moglo bi se reći, ma koliko to na prvi pogled izgledalo paradoksalno, da je to bio sukob onih koji neće da osvajaju političku vlast s onima koji po svaku cenu hoće da je zadrže, onih koji prizivaju logos istorije sa grupnom voljom za moć! Studentski pokret koji je tih dana nastajao, nekim svojim bitnim odlikama, *nadilazio* je uobičajeno shvatanje politike i vlasti. On je, kao ciljeve *socijalističkog* društva, a ne separatnog pokreta, isticao: iskorenjivanje *materijalnog i duhovnog siromaštva, smanjenje duboke raslojenosti društva,* koja iziskuje dominaciju *otuđene* društvene moći i njenih nosilaca u uspostavljanju *prinudne integracije* globalnog društva. Na novoj osnovi bila bi moguća *instrumentalizacija* političke vlasti na temeljima *proleterske demokratije.* Takav studentski pokret imao je *transpolitički karakter,* nije u sebi nosio nov, dovršen, poredak u kome bi pokret iščezao, niti je pretpostavljao nove profesionalne revolucionare. To pokazuju i oblici samoorganizovanja, osnovna jedinica akcija bili su zborovi koji su davali imperativni mandat članovima akcionih odbora koji su izmenjivani, obično, svakih 48 časova. Zahtev da budu smenjeni neki funkcionari bio je pretnja *razbijanju monopola* na inicijativu u političkom životu, a ne uspostavljanju nove organizacije vlasti; tražena je, zapravo, *javna rasprava o odgovornosti političkih funkcionara.*

Iz razloga, koje ne možemo ovom prilikom razmatrati već u toku sedam junskih dana razbijen je jedinstven pokret jugoslovenskih studenata. Nešto duže održao se u Beogradu, ali je i ovde, ubrzo posle govora Predsednika Republike, raspušten.

Posle samoraspuštanja junskog studentskog pokreta sledilo je »po liniji vlasti« uporno nastojanje da se izbrišu njegovi tragovi i spreči, eventualno, obnavljanje. Najpre su razbijeni oblici samoorganizovanja (akcioni odbori), zatim je osporena samosvojnost studentskih programa (»zahteva«), zabranjivani omladinski i studentski listovi i časopisi, smenjivane ili reorganizovane redakcije, sledila su česta saslušavanja učesnika junskih akcija (kao da je tražena neka ilegalna organizacija?!), slede i hapšenja, administrativne kazne, oduzimanje pasoša, upad policije i pretres na Filozofskom fakultetu... Dve godine posle juna 1968.,

posle niza manjih sukoba, izbio je štrajk dela studenata Beogradskog univerziteta (dva fakulteta i dve akademije, krajem oktobra 1970. godine).

Oktobarski štrajk studenata, povodom suđenja i osude studenta Vladimira Mijanovića, predsednika Fakultetskog odbora Saveza studenata Filozofskog fakulteta, daje još jasnije konture studentskom pokretu. Bez junske pompe, masovne euforije, straha i nervoze, ovaj štrajk nije doneo nikakav novi politički program, ali je pregnantno izrazio jednu od osnovnih dilema savremenog socijalizma: *podrazumeva li on ili ne političke procese kao legalan način rešavanja društvenih i političkih sukoba?* U ovom štrajku obnovljeni su junski oblici samoorganizovanja (zborovi, akcioni odbori i konvent). Bio je to prvi masovni protest povodom jednog konkretnog političkog procesa, čime jedna generacija prekida uobičajeni muk koji je pratio ranije političke procese. Iz perspektive ovoga štrajka i junski sukob dobija jasnije obrise.

5.

U svakom društvenom sukobu ima i osobenih generacijskih karakteristika. Sukobi generacija ne iscrpljuju se u potpunosti unutar zatečenih, starih, klasnih i drugih društvenih sukoba, već imaju izvesnu autonomnost u širim razmerama.

Generacija koja nije učestvovala ni u svetskom, ni u građanskom ratu, za sada, nije potpunije ispoljila svoje stvaralačke potencijale, niti je sasvim razgovetno nagovestila svoju sliku sveta. Još uvek se nalazi u procepu između *tradicionalnih* vrednosti i odnosa i usvajanja i razmaha *univerzalnih* vrednosti i čovečnijih uslova života.

Nagoveštaji jedne drukčije, ljudskije slike sveta sadržani su, doduše, već danas u otporu ratnom razaranju i pretpostavkama na kojima počiva civilizacija u kojoj su ratovi čovekova svakidašnjica; ona se suprotstavlja obezljuđenom, masovnom, društvu i nasilju kao činiocu integracije duboko raslojenog društva i podeljenog sveta; ona se opire instrumentalizaciji čoveka od strane moćnih organizacija. Ali, istovremeno, nalazi se i pred iskušenjima primamljivih privilegija proisteklih iz opredeljivanja za zatečene centre moći, užurbano bogaćenje i lako stečeni društveni prestiž.

Za naše, jugoslovenske, prilike generacijsko obeležje društvenih sukoba ima naglašen društveni značaj za obe osnovne klase, i za radničku klasu i politokratiju, kao i za klasne odnose uopšte. Politički okvir ekonomije nije omogućio afirmaciju mlade generacije kao nosioca savremenih znanja i tehnika. Veliki broj, pretežno mladih stručnjaka i kvalifikovanih radnika, prinuđen je da napušta zemlju. Društvena cena opstanka postojećih »struktura«, očigledno, vrlo je visoka.

»Smena generacija« u upravljačkoj klasi krije brojne napetosti, koje imaju i širi društveni značaj. Ovim napetostima kako

ćemo dalje videti, doprinose brojne okolnosti (u vezi s prethodnim stavom, valja imati u vidu to da ni stari ni novi pripadnici ove klase ne napuštaju zemlju). Izvesne napetosti unutar ove klase, kao i u njenom odnosu prema društvu, nagoveštavaju zaoštravanje nacionalnih odnosa. Na kraju ovog pregleda osnovnih oblika društvenih sukoba u savremenom jugoslovenskom društvu rekao bih nešto o podsticajima nacionalnih sukoba.

6.

Hteo bih da kažem, već na samom početku, da ne delim uverenja, kako onih koji ignorišu nacionalni fenomen i žure da ga smeste u neku od muzejskih vitrina, tako ni onih koji su spremni da veruju da je on danas u jugoslovenskom društvu izmišljen i ne idu dalje od konstatacije da se njime manipuliše u prikrivanju bitnih društvenih protivrečnosti. Oni koji tako misle zanemaruju različite osobenosti svakog od jugoslovenskih naroda, stvarane tokom stoleća odeljenog postojanja i olako zaboravljaju da je uz nastojanja ka zbližavanju bilo i čestih sukoba, čak vrlo tragičnih. Tragovi sukoba u predratnoj Jugoslaviji, a još više onih u toku rata, još uvek nisu nestali i ne mogu nas ostaviti spokojnima. Ratne deobe još živih očeva, često, nisu mimoilazile ni potomke (što se ispoljavalo i u različitim vidovima diskriminacije, na primer, u pogledu školovanja, zapošljavanja, učešća u javnom životu i tsl.). Ne možemo zanemariti, dalje, ni balkanske atavizme, niti aktualne socijalno-psihološke mehanizme »bekstva od slobode« (E. Fromm), bêga iz zastrašujuće osamljenosti tehničke civilizacije u nacionalizam kao *priručno utočište,* tradicijom jasno definisano i rođenjem opredeljeno.

Sve to ne znači da nacionalizam dospeva u naše vreme na krilima *sudbine,* što bi nas oslobodilo od odgovornosti za njegovo povampirenje. Naprotiv, kao i uvek, za njegovo pojavljivanje postoje određeni konkretno-istorijski uzroci i razlozi.

Donedavno se verovalo da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji definitivno rešeno. To verovanje počiva na pretpostavljenom uticaju komunističkog pokreta u društvenom preobražaju; na snazi pokreta koji postuliranjem društvenog sistema na emancipaciji radničke klase otvara realnu perspektivu njegovog trenutnog i trajnog rešenja u horizontu *ukidanja klasne strukture društva* u kojem je nacionalna emancipacija samo jedan od pojedinačnih momenata čovekovog oslobađanja od klasnih ograničenosti. Pošto su, međutim, realni društveni procesi išli mimo ovoga cilja, pa i nasuprot njemu, klasna a time i nacionalna emancipacija bivaju sapete. Poredak stvoren na temeljima ideologije monolitizma, koji štiti interese njenih protagonista, uz spoljne podsticaje i pritiske, nije omogućivao ispoljavanje društvenih protivrečnosti i njihovo demokratsko rešavanje.

U posleratnim godinama, pod snažnim pritiskom Zapada i u otvorenom sukobu sa spoljnim, ruskim, staljinizmom traga se

za nacionalnim, jugoslovenskim, putem u socijalizam. Tako se, naporedo sa sektaškom politikom (prinudna kolektivizacija sela i surovi obračuni s istomišljenicima, na primer), uvodi, »odozgo«, radničko samoupravljanje. Ubrzo potom rasformirane su i seljačke radne zadruge i najavljuje se liberalizacija privrednog i političkog sistema.

Dok je u proteklih dvadeset godina radničko samoupravljanje ostalo u državnom omotaču, izvesno oslobađanje delovanja tržišnih zakona, naročito u poslednjoj deceniji, ojačalo je privatno preduzetništvo. Raslojavanje sela, jačanje ekonomske pozicije bogatih seljaka i snaženje privatnog sektora u uslugama, transportu i drugim oblicima ekonomskog posredovanja umnožava broj i bogatstvo imućnih slojeva, približavajući ih onim slojevima koji stiču bogatstvo na bazi mesta u političkoj, privrednoj, administrativnoj i tehničkoj hijerarhiji. Prisvajanje viška rada, što ga stvara radnička klasa, na bazi privatne svojine, upravljačkih funkcija, kao i prisvajanje raznih oblika rente i monopolske dobiti, onemogućava uspostavljanje društvenog sistema na *socijalističkoj* osnovi: društvenoj svojini, samoupravljanju i raspodeli prema rezultatima rada. Društvena integracija mora se zato tražiti na drugim osnovama, teži se *nacionalnoj* integraciji politokratije i radničke klase, bogatih i siromašnih.

U takvim okolnostima ne treba da nas iznenadi ni to, što je jedna izuzetna prilika za uspostavljanje demokratije na socijalističkim principima, kakva je bila javna debata o političkoj policiji (jul 1966. godine), s plana principijelnog razmatranja karaktera političkog sistema prebačena na plan nacionalnih odnosa. Otuda proističe nastojanje da se politička policija prikaže kao instrument hegemonije cele jedne, srpske, nacije (staljinizam se predstavlja kao »srbo-komunizam«, što neodoljivo podseća na službenu politiku Kominterne koja je, svojevremeno, istu *naciju* okrivila za hegemoniju u »versajskoj« Jugoslaviji!). Od tada se postepeno legalizuje bujanje nacionalizma. Za pravo čudo, nekada nepomirljivi sektaši i nacionalisti nalaze zajednički interes u potiskivanju »klasnog pitanja« na sporedan kolosek. *Antiindividualizam, hipostaziranje kolektiva nasuprot pojedincu* zbližava njihove idejne platforme. Klasna frazeologija, pretvaranje samoupravljanja u ideologiju, samo je mizanscen njihovog dejstva. Isti savez bio je upadljivo na delu u već pomenutom gušenju junskog studentskog pokreta, kada uporno nastoje da iz njega izdvoje jedan deo od kojeg će stvoriti svoju sledbeničku (u nekim slučajevima i udarne jedinice) masu.

Dva su momenta posebno značajna u razmatranju realnih dimenzija zaoštravanja nacionalnih odnosa.

Sloj, pretežno mlađih, profesionalnih političara nastoji da zameni staru generaciju profesionalnih revolucionara i time obezbedi kontinuitet vladajuće klase. Centralno pitanje u ovoj smeni tiče se sudbine *harizmatskog* tipa vodstva, tog odlučnog činioca jedinstva politokratije i jedinstva društva zasnovanog na

priznavanju harizme. Ne može se izbeći delovanje bio-fizičkih zakona. U očuvanju stečenih pozicija, kako one ne bi bile izložene riziku usled delovanja pomenutih zakona, nacionalistička kombinatorika sve više dobiva na značaju. U nacionalnom okupljanju nalazi se pouzdano pribežište ispred slućenog meteža (znanje o sličnim istorijskim situacijama ne uliva optimizam). U vezi s tim bilo bi izlišno da dokazujemo primaran značaj istorijskih nad biološkim zakonima za jedno civilizovano društvo. Ovo, ipak, napominjem da bismo ozbiljnije razmislili o alternativama ovog trenutka jugoslovenskog društva.

Drugi momenat neposrednije se odnosi na moguć rasplet današnjih prilika. Odsutnost znatnog dela radničke klase iz zemlje, oko milion odsutnih radnika, može biti presudan činilac za ishode iz današnjih sukoba u jugoslovenskom društvu. Društvena nesigurnost sitnosopstveničkih slojeva po tradiciji inalinira autoritarnim rešenjima (malograđanska diktatura). Tome mogu težiti, kao što je to u brojnim istorijskim prilikama bio slučaj, i obeznađeni ljudi bez stalnog zaposlenja i sigurnih izvora prihoda, sirotinja i oni koji su na ivici siromaštva.

II

Odgovor na pitanje da li je dosadašnji socijalizam izmenio klasni karakter društvenih sukoba, na osnovu svega što je do sada rečeno, jest negativan. *Između društvenog sistema zasnovanog na privatnoj svojini i građanskoj demokratiji, i društva, koje počiva na društvenoj svojini i proleterskoj demokratiji, oformio se jedan poseban sistem, različit u odnosu na oba pomenuta.* O njemu nisam ni nameravao da opširnije govorim ovom prilikom.[4] Već na početku izlaganja postavljeno je, za ovo razmatranje osnovno pitanje: da li u takvom sistemu postoji nešto socijalističko, nešto što bi bilo na tragu zajednice slobodnih ljudi?

S *građanskog stanovišta*, iz perspektive sveta Arsenija Njegovana takvo pitanje se uopšte i ne postavlja, odatle gledano, sve što bitnije menja građanski svet izgleda nečovečno, protivprirodno i uzaludno. Ako bi se s tog stanovišta razmatrali opisani društveni sukobi, nužno bismo porekli *celokupno* iskustvo socijalističkih sistema.

S drugog stanovišta, onoga koje nudi, kao jedino, *Pobednik revolucije*, postavljeno je pitanje suvišno, ako nije i kontrarevolucionarno, jer se podrazumeva da je takva zajednica sasvim ili uglavnom već ostvarena. Sa stanovišta Pobednika bilo koje revolucije ne mogu se ni uočiti istorijski tokovi koji čine smislenim postavljeno pitanje.

---

4) Ovaj je članak deo jednog većeg istraživačkog rada o karakteru društvenih sukoba u savremenom jugoslovenskom društvu.

Sa stanovišta efektivnog Pobednika revolucije, kako građanske, tako i socijalističke, svi društveni sukobi koji se ne mogu ugraditi u postojeći poredak kao njegova funkcionalna modifikacija, izgledaju zastrašujuće, kao pretnja opstanku postojećeg sveta. Zato se oni svim sredstvima potiskuju i guše, uključiv i ignoranciju naučnika. Ovom prilikom samo podsećam na poznati stav o primerenosti funkcionalističke teorije službenim ideologijama oba poretka.[5]

Ipak, postoje izvesne razlike u načinu odnošenja prema sukobima i sudelovanju u njima između *građansko-ekonomske klase i politokratije — političke klase.* Blagodareći ekonomskom utemeljenju (privatna svojina i politička ekonomija), građanska klasa uspešnije omeđuje ekonomske i političke sukobe. I jedne i druge teži ona da zadrži u odgovarajućoj sferi društvenog života. Unutar odgovarajuće sfere svaki od njih ima slobodno polje dejstva sve dok ne zapreti opasnost da budu dovedene u pitanje pretpostavke građanskog sveta.

Za razliku od ekonomske, politička klasa, čija se hegemonija u društvu zasniva na hijerarhizovanoj političkoj organizaciji, koja teži oblikovanju političke organizacije globalnog društva prema svojim unutarnjim organizacionim principima, teže uspeva da odvoji ekonomske od političkih sukoba. Za nju je svaki sukob, u manjoj ili većoj meri, politički sukob, borba za vlast, te stoga ne može ni biti tolerantna prema učesnicima u sukobu, niti im može, toliko uspešno kao ekonomska klasa, davati legalne okvire. Svaka pretnja raskida bilo koje karike hijerarhijske organizacije, pogotovu ako inicijativa za to dolazi izvan hijerarhije, podjednako je opasna pretnja opstanku osnove njezine hegemonije. Naglašena iracionalnost temelja ovakve hegemonije, u odnosu na relativno racionalno ekonomsko utemeljenje hegemonije građanske klase, daje sukobima obeležje skandala, »slučaja« s dobro poznatim ritualom. Žestina kojom se politička klasa obračunava sa svojim oponentima pokazuje, istovremeno, razmere njezine moći, ali i nemoći hegemonije koja nije direktno zasnovana na neposrednoj i spontano reproduktivnoj ekonomskoj poziciji.

No, i pored značaja pomenute razlike, postoji bitna podudarnost između društvenih pozicija ovih dveju klasa — *odbrana pretpostavki na kojima počiva njihova hegemonija.* Ova podudarnost postaje sve vidljivija evolucijom kapitalizma od liberalne epohe do današnjih dana tokom koje se vrši pomeranje uporišta poretka s ekonomske k političkoj moći. Savremeni kapitalizam i socijalizam, posmatrani u horizontu Pobednika revolucije, kao poredak, zapravo su samo različiti modaliteti građanskog društva, *sveta rada,* dominacije prinude nad slobodom.

---

5) Vidi o tome: A. W. Gouldner, Buduća kriza funkcionalne teorije, »*Sociologija*«, Beograd, 1966. god., br. 1—2.

Drastični ishodi sukoba u socijalističkom poretku, potisnuta sloboda za račun tehnološkog razvoja, posledica nerazvijene civilizacijske osnove socijalističke revolucije i suprematije političkog voluntarizma, rađa u pojedinim slojevima društva veru u blagotvornost obnove političkog poretka liberalnog kapitalizma. Tome bi, navodno, imali da doprinesu afirmacija »socijalističke robne proizvodnje«, »oslobođenje rada« i drugi principi karakteristični za tu epohu. *Racionalizacija društvenih odnosa, zamena političkog voluntarizma racionalnom organizacijom ekonomije vodile bi, zapravo, ukidanju temelja hegemonije političke klase, pod uslovom da radnička klasa stekne odlučujući uticaj u društvu, i da se i politički odnosi racionalno organizuju na način proleterske demokratije.* Međutim, sama činjenica da upravo od politokratije dolaze podsticaji, više ideološke, nego praktične afirmacije ovakve koncepcije, rađa sumnju da ona sama može pristati na sopstvenu demisiju. Kao da je moguće liberalizovati ekonomiju, a da politički odnosi ostanu konzervisani, nepromenjeni! Stvarni mogući dometi liberalizacije politokratskog poretka postali bi, verovatno, izvesniji kada bi naporedo s razmatranjem mogućnosti liberalizacije socijalizma odgovorili i na pitanje: da li je moguća liberalizacija savremenog kapitalizma u okvirima omeđenim interesom vladajuće klase?

Dokle seže duhovni i istorijski vidokrug Pobednika? Ukoliko bismo, na primer, u francuskoj revoluciji videli samo Napoleona kao njenog Pobednika, a prevideli one njene tokove koje simbolizuju, recimo, Mirabeau, Danton, Robespierre, Marat, Hebert, Babeuf, bio bi nam uskraćen uvid u složenost sukoba unutar ove revolucije, kao i njenih docnijih ishoda. A to bi nam najpre omogućilo razmatranje sukoba unutar »trećeg staleža«, iz kojeg se izdvaja pobednička građanska klasa, ali i »četvrti stalež«, radnička klasa, akter docnijih zbivanja. Ukoliko bismo bili izgubili iz vida ovu činjenicu, teško bismo mogli da razumemo istorijsko poreklo revolucije od 1848. ili Parisku komunu 1871. godine.

Kada ne prihvatamo redukciju francuske revolucije na njenog Pobednika, bilo da ga imenujemo Napoleonom ili građanskom klasom, s kojih razloga bismo to učinili sa socijalističkom revolucijom? Šta bi nas omelo da i u ovom drugom slučaju u senci Pobednika, pa i nasuprot njemu, u brojnim sukobima vidimo pokušaje destrukcije pretpostavki njegove hegemonije. Možemo li zanemariti otpore Pobednikovom obuzdavanju *praksisa revolucije*, svođenju revolucije na trenutni poredak?

Bilo bi skoro neverovatno da se zanemare suprotstavljanja takvom ishodu revolucije, da iščeznu u zaboravu brojni pokušaji prevladavanja takvih ishoda, od Kronštata 1921. do Gdanjska 1970. godine. Bilo bi čudno, ako bismo zanemarili i brojne pobune protiv staljinizma u međunarodnim razmerama, od 1948. pa do 1968. godine, od Jugoslavije, preko DR Nemačke, Mađarske, Poljske do Čehoslovačke. S građanskog stanovišta, pomenuti i drugi slični sukobi samo su svedočanstvo o porazu socijalizma, dok su

sa stanovišta Pobednika revolucije isti sukobi — kontrarevolucija.

Tek bi nam neko treće stanovište omogućilo uvid u to da je u praksisu današnjeg socijalizma sadržana i *komunistička solucija*, po čemu bi, zapravo, to i bio socijalizam. *Ona je sadržana u onim društvenim procesima, bunama, čiji su simboli Kronštat i Gdanjsk, a u jugoslovenskom društvu ispoljava se, najpre, u radničkim štrajkovima i studentskom pokretu.* Radi se o takvim društvenim akcijama koje su usmerene *k ukidanju otuđenosti uslova rada, viška rada, političke moći i kulture od radničke klase.* Ne zbog toga što je ova klasa bogomdani mandator istorije, i što bi njena vladavina a priori vodila opštoj sreći, već zbog toga što pojedinac i društvo ne mogu biti oslobođeni od klasnih uslova egzistencije sve dok i sama radnička klasa ne bude ukinuta. I u jednom i u drugom slučaju, i kada se radi o radničkim štrajkovima i kada je reč o studentskim akcijama, obnavljaju se izvorne komunističke vrednosti i ciljevi i stvaraju oblici samoorganizovanja koji u sebi ne nose unapred uspostavljen apsolutizovani poredak.

Drugo je pitanje, da li je *poredak* socijalistički. On to jeste samo ukoliko omogućuje, ako već i ne podstiče, *legitimnost* i *legalnost* ostvarivanja *komunističke solucije. Ukoliko se ona bezbolnije realizuje, s manje ljudskih i materijalnih žrtava nego što je to bio slučaj s dosadašnjim revolucijama, ili što bi to bio slučaj sa sličnim nastojanjima u savremenom kapitalističkom ili »trećem« svetu, utoliko su te revolucije stvarno imale socijalistički karakter.* Stvarna privrženost ideji samoupravljanja, neosporna legalnost radničkog samoupravljanja, kao i trajanje nekih oblika revolucionarne svesti, sve to daje izvesna preimućstva jugoslovenskom socijalizmu u odnosu na druge slične sisteme (ali sve to može biti podobno i za mistifikaciju realnih odnosa).

Uočavanje komunističke solucije u savremenom socijalizmu i njeno osmišljavanje moguće tek s trećeg stanovišta, nazovimo ga bez bojazni pred sumnjičenjem za »komunističku propagandu«, *komunističkim stanovištem.* Ovo stanovište pruža nam mogućnost za uvid u različite smerove društvenih promena, kako onih koje potvrđuju dato stanje, tako i onih koje ga transcendiraju.

Istorijski smisao različitih smerova društvenih promena najpre možemo da otkrijemo konkretno-istorijskim (sociološkim) istraživanjem društvenih sukoba, jer nam ono pokazuje *vertikalnu* (hijerarhijsku) strukturu društva i obelodanjuje *osnovne činioce* i *način* integracije i dezintegracije društvenog sistema, oko čega se, zapravo, sukobljavaju pojedini delovi društva. Pošto to otkrijemo, onda postaju razgovetne bitne razlike između pojedinih oblika društvenih sukoba.

Tako, recimo, sukobi unutar političke sfere (partijsko-državne organizacije) i nacionalni sukobi ne samo što ne vode bitnim

promenama u društvu, nego, obično, sputavaju takve promene. U prvom slučaju politička sfera i dalje ostaje dominantna, samo se unutar hijerarhijske organizacije, tokom borbe za vlast, ostvaruju personalna pomeranja, a socijalizacija politike postaje još neizvesnija. U drugom slučaju obnavlja se teritorijalno-nacionalni princip državne organizacije, a uzajamno nacionalističko suprotstavljanje potiskuje ispoljavanje klasnih razlika unutar svake nacije, što stoji nasuprot radno-funkcionalnom principu društvene integracije i organizacije. Tokom poslednjeg rata u ovim sukobima stradalo je više ljudi nego u sukobu s okupatorom, a iz sektaških sukoba, u svim zemljama gde ih je bilo, nastajali su koncentracioni logori s poznatom torturom. Sukobi ove vrste, po ostvarenim i mogućim ishodima, u najboljem slučaju obnavljaju status quo, ako ne predstavljaju društvenu involuciju. Oni, po pravilu, samo jačaju rubove čovekove neslobode unutar klasnih rezervata u društvu.[6]

Za razliku od sektaških i nacionalnih sukoba, radnički štrajkovi i studentske akcije, dakle, sukobi u kojima učestvuju, i to masovno, radnici i intelektualci, aktualizuju komunističku soluciju. I to, kako je već rečeno, ne samo obnavljanjem vrednosti i ciljeva komunističkog pokreta, već i začinjanjem novih oblika društvene organizacije (o čemu je bilo reči napred). U slučaju da ova solucija bude jasnije artikulisana i društveno afirmisana, moglo bi se očekivati izlaženje iz zatvorenog kruga simuliranih reformi i izbeglo bi se ponavljanje surovih trenutaka bliže i dalje prošlosti. Nalazimo se pred izborom, svi pripadnici jugoslovenskog društva, pa i intelektualci s njima.

III

Mogućnosti izbora današnjeg intelektualca nisu toliko brojne, koliko su različite. Kao što je to oduvek bilo, tako i danas, postoje razlike u opredeljivanju intelektualaca, jedni pišu žitija, drugi apokrifne spise, a treći se bave »čistom naukom«. Kao da je moguće biti neutralan prema svetu u kojem živimo, kao da je moguće biti izvan političkih zbivanja, pogotovo u izrazito političkom društvu! Ako se neposredno ne sudjeluje u političkom odlučivanju, to nikako ne znači da se mogu izbeći konsekvencije dejstvujuće politike.

Biti neopredeljen znači biti na strani jačeg. To, između ostalog, pokazuju i zajednička nastojanja »aparatskih« i »kabinetskih« intelektualaca da promovišu takvu nauku koja će biti što dalje od politike ili ljudskih vrednosti uopšte. Stvarno opredeljenje »neutralnih« intelektualaca raspoznaje se u sudelovanju u čestim napadima, čak i hajkama, na humanističku inteligenci-

6) Vidi o tome: M. Mirić, *Rezervati*, Razlog, Zagreb, 1970. god.

ju. Da i ne spominjemo ulogu »čistih naučnika« u rasprama o jeziku ili nekim drugim tekućim političkim pitanjima. Čini mi se, da bismo stvarni karakter ovakvih opredeljenja bitno osiromašili, ako bismo ih sveli na moralnu ravan.

Ni opredeljenje za pisanje apokrifnih spisa nije nikakav ideal. Čak se ni neki veći dometi u ovom književnom rodu teško mogu uzeti za uzor kojem bezrezervno treba težiti.

Ni neki dometi humanističke inteligencije ne zadiru u bitne probleme naše epohe. Dokazati duhovnu i epohalnu ispraznost, recimo, sektaštva i nacionalizma, ili neadekvatnost postojećeg socijalizma Marxovom delu jeste značajan, ali samo prvi korak u razumevanju savremenog sveta. Obnova Marxove filozofske antropologije i kritičke usmerenosti njegove dijalektike bitan su uslov za temeljniji uvid u konkretno-istorijski totalitet. Preostaje da se otkriju izvori delotvornosti »preživelih fenomena«, ali i mogućnosti realizacije ljudskih oblika društvenosti. Tome doprinosi otkrivanje skrivenih i složenih oblika i »mehanizama« posredovanja u uspostavljanju i delovanju različitih mogućnosti društvenosti. *Marksovski* odnos prema konkretno-istorijskom totalitetu može nas odvesti korak bliže k pomenutom »trećem stanovištu«. U tom duhovnom horizontu i sociologija bi povratila, ili, bolje rečeno, stekla intelektualni dignitet.

Komunisti-intelektualci, čiji intelektualni angažman nije spolja limitiran, niti je sinhronizovan s kongresno-plenumskim menama politike, i danas se nalaze pred dilemom u pogledu odnosa prema organizaciji moći. U tom smislu i danas je aktualna priča o sudbini predratnih levičara, iz koje podsećam samo na jednu epizodu[7]. Polemika koju su godinama vodili Ognjen Prica i Zvonimir Rihtman u sledu svojih autonomnih uverenja i znanja prekinuta je u trenutku monolitizacije partije, čije vođstvo stade na stranu Price, te on u tom trenutku postade egzekutor u likvidaciji do tada ravnopravnog sagovornika. Kao komunisti, obojica su uhapšeni i od strane vlasti Banovine Hrvatske predani Nemcima. Ni pred streljanje nisu se izmirili. Posle rata, Pobednici hvale Pricu, a kude Rihtmana, dok ćute o drugoj dvojici, pred rat eminentnih levičara; u tom trenutku jedan od njih. M. Krleža, odao se »rječitoj šutnji«, a drugi, M. Ristić, postavljen je za ambasadora u Parizu.

U današnjim prilikama oskudni su spoljašnji podsticaji za duhovno stvaralaštvo. Tek bi jedna stvarna *katarza* oslobodila stvaralačke moći jugoslovenskog društva, ali takvi istorijski trenuci su nešto iznimno, prava su retkost. U procepu između beščašća i dostojanstva poziva intelektualca, vojevanje za političke i druge pretpostavke slobode pojedinca i društva, pa time i za slobodu stvaralaštva, samo je jedna strana angažmana intelektualca. Uvažavajući značaj pomenutih elementarnih pretpostavki stvarala-

---

7) Vidi: S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici* (1928—1952), Liber Zagreb, 1970. god.

štva, ipak, temeljniji i trajniji rezultati duhovnog stvaralaštva, u osnovi, zavise od unutrašnjih, duhovnih podsticaja, od čina onih koji su nošeni strašću traganja za istinom o sebi, društvu i ovom vremenu. Obe su pomenute strane javnog delovanja intelektualca nerazdvojne, pristanak na njihovo razdvajanje, na neumni raskid spoznaje istorijskih mogućnosti čovekovanja i volje da se one ostvare, značio bi predavanje pukom vremenskom trajanju i tumaranju u neshvaćenim prilikama.[8] Ukoliko ova, izvorna, strast intelektualca bude prisutnija u našem javnom životu, utoliko su veći izgledi za očuvanje, tačnije, sticanje ljudskog i intelektualnog dostojanstva, bez obzira na izvesnost pohvala i poruga.

8) Podrobnije o odnosu volje i svesti u logosu, o spoznaji i zainteresovanosti za istorijska zbivanja, o odnosu »samorefleksije« i »emancipatorskog interesa spoznaje«, kao i o odnosu intelektualaca prema politici, vidi: J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1968. i *Technik und Wissenschaft als »Ideologie«*, Suhrkamp Verlag, 1969

PROTIVURJEČNOSTI I NEDOREČENOSTI JUGOSLAVENSKOG SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA

Rudi Supek

Zagreb

Jugoslavensko radničko samoupravljanje navršilo je dvadeset i jednu godinu. To je doba zrelosti. U životu se pojedinca pretpostavlja da je sposoban doista da upravlja sam sobom. Da li je to slučaj i s našim samoupravnim društvom? Pokušat ćemo odgovoriti kritički na ovo pitanje. Kao samoupravljači pozvani smo da odgovorimo na ovo pitanje sada, u vrijeme kad se održava Drugi kongres samoupravljača. Ne znamo, da li će se naš odgovor mnogo razlikovati od drugih, ali će se podudarati s ostalima barem u jednom: općoj svijesti da su u njemu iskrsle neke teškoće, da nešto valja mijenjati. Mi ćemo, pri tome, zanemariti sve one za našu zemlju toliko tipične uvjete i momente, koje mogu i najbolje zamišljeni sistem dovesti do kvarenja i neuspjeha. Potražit ćemo, usprkos svim poznatim »subjektivnim slabostima i nedaćama«, ono što je u njemu racionalno, čak »idealno« zamišljeno, i ispitati to na osnovu same unutarnje logike njegova funkcioniranja. Tako ćemo se unaprijed osloboditi prigovora da se bavimo »nekonstruktivnom kritikom« našeg socijalističkog sistema. Kritičko razmatranje našeg sistema ne nalaže nam samo naša momentana unutarnja situacija, već mnogo više povećani interes suvremenog radničkog pokreta, i progresivnih umova u svijetu uopće, za participativnu demokraciju ili samoupravni sistem kao dosada jedinu moguću alternativu etatističkom shvaćanju socijalizma.

RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE I SVIJET OKO NAS

Iako začeto u uvjetima oštre političke i ideološke izolacije, radničko samoupravljanje pokazalo se kao najuspješnije oruđe da, pored politike svrstavanja u odnosu na blokovsku podjelu svijetu afirmiramo politiku idejnog svrstavanja u odnosu na

izgradnju samog socijalističkog društva. Principijelni stav o »vlastitom putu u socijalizam«, prihvaćen na riječi od svih komunističkih partija, nije se na taj način ograničio na više neutralni pluralizam putova u socijalizam i socijalističkih modela društvenog uređenja, već je dobio jedan izrazito ofenzivni karakter kao put u prevladavanju jednog socijalizma koji to nije, kao odbacivanje određene socijalističke prakse, kao suprotnost etatističkom i birokratskom socijalizmu.

U kritici etatističkog socijalizma i njegove najpoznatije deformacije u vidu staljinizma možemo u suvremenom radničkom pokretu razlikovati jedan *minimalistički* i jedan *maksimalistički* stav:

1. Minimalistički se sastoji u isticanju načela »vlastitog puta u socijalizam«, što znači ograđivanje od negativnih pojava u nekim socijalističkim zemljama, obećanje da ćemo to u vlastitoj zemlji bolje izvesti, ali što nužno uključuje i različite modele socijalizma ili izvjestan pluralizam u marksističkoj interpretaciji političke i socijalne zbilje. Većina komunističkih partija usvojila je ovo načelo, iako ne želi zbog »jedinstva radničkog pokreta« povući iz njega odgovarajuće teorijske konsekvencije.

2. Maksimalistički se sastoji u nastojanju da se teorijsko-kritički prevlada (u Jugoslaviji i praktički) etatistički socijalizam na temelju Marxove teorije o odumiranju države i teorije otuđenja (državno-političke institucije kao otuđeni oblik ljudske društvenosti, itd.). U tom se okviru nameće ideja radničkog samoupravljanja.

Dok minimalistički stav ostaje na nivou političke taktike i pokušava da svoj oportunizam opravdava političko-taktičkim razlozima, dotle maksimalistički predstavlja dosljednu teorijsku kritiku, koja stavlja u pitanje samu prirodu socijalizma, stvarni sadržaj socijalističke revolucije i putove njenog ostvarivanja, pa stoga ima opći teorijski i političko-strategijski karakter. Zato nije čudno što su se upravo vodeći marksisti teoretičari, od G. Lukácsa, do R. Garaudyja, obračunali sa dogmatskom i apologetskom filozofijom, koja pod imenom »marksizma-lenjinizma« služi kao osnova etatističkom socijalizmu, i kao takva nužno predstavlja reviziju Marxove misli. Pojačani napadi oficijelnih sovjetskih ideologa, naročito nakon okupacije Čehoslovačke, protiv takozvanog »revizionizma« u marksizmu, čiji su predstavnici vodeći marksistički filozofi, kao što su E. Bloch, E. Fromm, G. Lukács, E. Fischer, H. Lefebvre, J. Habermas, K. Kosik, L. Goldmann, H. Marcuse, i u najnovije vrijeme R. Garaudy, kao i toliki drugi, među njima i marksisti oko časopisa »Praxis«, samo potvrđuju da je etatistički socijalizam izgubio bitku na području marksističke teorije, barem na ovm starom kontinentu na kojem se i rodio.

Filozofska kritika teorijskih osnova etatističkog socijalizma zbila se istovremeno s jačanjem ideje radničkog samoupravljanja, koja je logički slijedila iz već postojećih oblika radničkog

učestvovanja i participacije, i nametnula se kao zahtjev za kvalitativnim promjenama u samom sindikalnom pokretu u zapadno-evropskim zemljama. Ovu ideju prihvatili su u svojem pokretu i studenti, najveći dio Nove ljevice, ali i ostale kategorije intelektualaca, naročito one koja predstavlja takozvanu »najamničku inteligenciju«. Tako je došlo do konvergencije u radničkom pokretu i lijevim intelektualnim kretanjima u smjeru ideje radničkog samoupravljanja.

Ako bismo htjeli ukratko izložiti, zašto je radničko samoupravljanje postalo tema dana u radničkom pokretu, lijevim intelektualnim krugovima, pa čak i u progresivnom dijelu liberalne buržoazije tada možemo navesti slijedeće razloge:

1. Moderna sociologija i socijalna psihologija, nakon otkrića »ljudskog faktora« u proizvodnji, posvetila je bezbroj studija izučavanju »motivacije i participacije« radnika i namještenika u proizvodnji i, nezavisno od marksizma u najvećem broju slučajeva, došla do zaključka o potrebi radničkog učestvovanja u procesima odlučivanja u poduzeću. A od učestvovanja do samoupravljanja samo je jedan (revolucionarni) korak.

2. Nakon što su radnički sindikati putem kolektivnih ugovora izborili pravo da učestvuju u nekim procesima odlučivanja u poduzeću (Mitbestimmungsrecht, joint consultation, comité d'entreprise), prvenstveno onima koji se odnose na uvjete rada i namještenja, postavio se prirodno kao slijedeći korak zahtjev da se od »kvantitativnih revandikacija« (povećanje plaća) prijeđe na »kvalitativne revandikacije« (proširenje participacije sve do samoupravljanja). Ove su težnje naročito došle do izražaja u toku burne 1968. godine u Francuskoj i nakon toga.

3. Ekspanzija tercijarnih djelatnosti, stvaranje »intelektualnog proletarijata«, »sindikalizam poduzeća« u tehnološki razvijenim poduzećima s novim oblicima integracija manualnih i intelektualnih radnika, sve veća anonimnost korupcijskog kapitala (takozvana »menadžerska revolucija«) — sve je to pridonijelo da se ideja samoupravljanja nametne kao logična posljedica demokratizacije i »normalizacije« upravljanja poduzećem.

4. Sve vidljiviji prinudni i nasilni karakter etatističkog socijalizma (visoke kazne za opoziciona mišljenja, odsutnost građanskih prava, slanje u ludnicu kritički raspoloženih učenjaka, antisemitizam, okupacija Čehoslovačke, itd.) rađao je potrebu za jednom drugom alternativom ovome socijalizmu, koja ne bi vodila u buržoasku demokraciju odnosno u socijal-demokraciju već u jedan doista novi oblik socijalističke demokracije.

5. Sve više rastuće uvjerenje da će visokorazvijene zemlje, što su se našle pod udarom etatizma i centralizma, odnosno povećane centralizacije društvenih odluka, potražiti izlaz u oblicima participativne ili direktne demokracije. Znanstveno-tehnološka revolucija, sa razvitkom kibernetike, automacije i modernih komunikacionih sredstava, ukazala je na mogućnost daleko veće decentralizacije nego što je to bio slučaj u nerazvijenim društve-

nim sistemima, a isto tako i na činjenicu da tehnologija postaje sve više »infrastruktura društva« oslobađajući društvo od ekonomskog i tehničkog determinizma i dajući daleko veće mogućnosti da se društvo organizira u skladu sa potrebama čovjeka.

6. Ideja samoupravljanja uvjetovala je i razradu jedne ofenzivne strategije radničkog pokreta u visokorazvijenim zemljama, koja se doduše nalazi tek u oblikovanju, ali koja znači odlučan prekid s onom pasivnošću što proizlazi iz iščekivanja da će evropske zemlje osloboditi »snage Trećeg svijeta« ili Sovjetska armija. Ofenzivnost ove strategije očituje se u konvergenciji stremljenja k samoupravljanju kako kod radništva, tako i kod širokih slojeva »najamničke inteligencije«. Ova dva faktora, na žalost, još nisu našla odgovarajuću sinhronizaciju u svojim idejama i akcijama, pa tako radnički pokreti još uvijek stoje pod utjecajem dogmatizma, a intelektualni pokreti pod utjecajem »gošizma«, radikalnog »ljevičarenja« bez jasno postavljenih ciljeva i strategije, koja bi im omogućila čvrsto povezivanje s radničkim pokretom, usprkos idejnom zaostajanju nekih rukovodstava komunističkih partija.

7. Marksistička intelektualna avangarda postaje svjesna da je ideja samoupravljanja jedan od ključnih elemenata u stvaranju ofenzive strategije, i stoga ne haje mnogo što napadi na nju od strane birokratskih rukovodstava, od kojih neka u socijalističkim zemljama sve otvorenije nastoje rehabilitirati staljinizam, ne prestaju; što se i nadalje nalaze pod njihovom palјbom, a da pri tome nisu ništa izgubili od svojeg uvjerenja i borbenosti. Kao i ranije tako i danas marksistička avangarda zna da je povijesna istina na njenoj strani, i da je stvar njene odgovornosti da suvremeni socijalizam i radnički pokret dovede u sklad s najprogresivnijim težnjama suvremenog čovječanstva.

Bez pretjerivanja možemo zaključiti da mnogobrojni razlozi političke, znanstvene i humanističko-filozofske prirode govore danas u Evropi u prilog samoupravnom socijalizmu. Ti su razlozi toliko snažni, da ih ne bi mogao pokolebati niti potpun promašaj s radničkim samoupravljanjem u Jugoslaviji. U tom pogledu možemo parafrazirati već jednu poznatu situaciju: kao što »istina o Staljinu« nije mogla pokolebati vjeru u socijalizam, već je samo postavila u oštrijem obliku pitanje o njegovu sadržaju i ciljevima, tako ni »istina o jugoslavenskom radničkom samoupravljanju« ne može pokolebati vjeru u radničko samoupravljanje, već može jedino na jasniji način postaviti pitanje o načinu njegova ostvarenja. No, da li smo mi danas u mogućnosti da kažemo »istinu o jugoslavenskom radničkom samoupravljanju«, to jest, da li raspolažemo dovoljno širokom povijesnom perspektivom, kako bismo mogli objektivno sagledati njegove »dobre i loše strane«, ono što valja odbaciti i ono što valja zadržati, kod nas i u drugim zemljama koje će poraditi na njegovu ostvarenju? Čini nam se da su nam neke stvari postale jasne, i da nas obavezuju da ih jasno iznesemo kako radi nas, tako i radi drugih.

Očito je da sami principi na kojima je ono izgrađeno nisu pogrešni: da čovjek — proizvođač ima pravo da odlučuje o rezultatima svojeg rada, da država ne otuđuje i svojevoljno raspolaže viškom rada što ga stvara radnička klasa, da pravo rukovođenje radnim organizacijama imaju svi radnici i namještenici koji se nalaze u radnom odnosu. Pogrešna može biti njihova nedovoljna razrađenost i prevođenje u sam društveni sistem.

Izgleda da je u razradi i primjeni našeg radničkog samoupravljanja prevladala jedna *demokratsko-liberalistička* ili »proudhonistička« koncepcija.[1] Koje su osnovne crte ove koncepcije?

Prvo, osnovu društva predstavljaju dobrovoljne asocijacije proizvođača (mutualističke organizacije), koje nemaju potrebu za političkim posrednicima u obliku države ili političkih partija. (Država odumire!) Ove organizacije moraju raspolagati izvjesnim »posjedom«, koje je »sinteza privatnog i grupnog vlasništva«. Proudhon ima poteškoća, kao uostalom i naši pravnici, da na osnovu rimskog prava definira pravni status ovakve organizacije, ali on najbolje odgovara onome što mi danas zovemo »grupnim vlasništvom«, dakle jedna mješavina privatnog i kolektivnog vlasništva (privatno naročito s obzirom na usi et frui, a kolektivno s obzirom na abuti!).

Drugo, proizvodni odnosi među asocijacijama proizvođača počivaju na *slobodnoj razmjeni* proizvoda, koja pretpostavlja *ugovorene ili kontraktualne* odnose između zainteresiranih stranaka bez intervencije neke treće sile. Društvo zasnovano na mutualističkim asocijacijama rukovodi se načelom »usluga za uslugu, proizvod za proizvod, zajam za zajam, osiguranje za osiguranje, kredit za kredit, garancija za garanciju. . . U tom sistemu radnik nije više rob Države, progutan za cijenu zajednice. On je slobodan čovjek, svoj istinski gospodar, koji djeluje na vlastitu inicijativu i ličnu odgovornost.« (P. J. Proudhon)[2]

Treće, stavljanjem težišta na slobodnu razmjenu, kao princip lične slobode i autonomije asocijacije, pojavljuje se *tržište* kao bitni medij razmjene, a *zakoni ponude i potražnje* kao regulatori proizvodnje. »Zastupnici mutualizma poznaju isto tako dobro kao bilo tko drugi zakone *ponude i potražnje* i čuvat će se da ih ne povrijede. Potanki i česti statistički izvještaji, tačna obavještenja o potrebama i životnom standardu, poštena analiza proizvodnih troškova, predviđanje svih eventualnosti, utvrđivanje nakon prijateljske diskusije *maksimuma i minimuma* profitnih stopa, uzimanje u obzir s tim povezanoga rizika, organizacija koor-

1) Potonji opis ove koncepcije nalazi se u mojoj knjizi »Moć i socijalizam« koja će doskora izići iz štampe. Tamo su obrađeni i drugi tipovi proizvodne organizacije, također i demokratsko-humanistička ili funkcionalistička koncepcija radničkog samoupravljanja koja nam služi kao osnova za kritiku našeg sistema.

2) P. J. Proudhon, Selected Writings, Doubleday, 1969, str. 59.

dinirajućih društava: sve te stvari, grubo govoreći, čine mjere pomoću kojih nadamo se da ćemo regulirati tržište. Tu će biti toliko slobode koliko želimo, ali mnogo je važnije od slobode iskrenost, uzajamnost i prosvjećenje za sve.« (Ibid. str. 70). Nije potrebno da upozoravamo kako u jugoslavenskoj praksi izgleda »samoupravno dogovaranje«, utvrđivanje profitnih stopa, te iskrenost i uzajamnost! Proudhon je bio u odnosu na ulogu tržišta izraziti građanski liberal, iako je uviđao potrebu da se tržište kontrolira pomoću analize privrednih procesa, i u skladu s takvom analizom intervenira. Naša je praksa u tom pogledu još liberalnija od Proudhonove zamisli, a o njenim posljedicama reći ćemo nešto više dalje.

Četvrto, ugovorni odnosi neće vladati samo u ekonomskom nego i u političkom području društvenog života. »Umjesto zakona imat ćemo ugovore. Nikakvi se zakoni neće donositi većinom glasova niti jednoglasno. Svaki građanin, svaka komuna ili udruženje pravit će svoje vlastite zakone.«(99) Dosljedno sproveden princip političke decentralizacije isključuje zakone s općim važenjem.

Peto, društvena integracija stvarat će se odozdo, na osnovu ekonomskih odnosa, a ne na osnovu zajedničkih političkih odluka. »Umjesto političke vlasti, imat ćemo ekonomske sile.«(99)

Šesto, klasnu podjelu društva zamijenit će socio-profesionalna ili korporatistička. »Umjesto stare klasne podjele građana na plemenitaše i puk, buržoaziju i proletarijat, imat ćemo kategorije i klase što se odnose na različite funkcije: poljoprivredu, industriju, trgovinu i tako dalje.«(99)

Sedmo, Proudhon je bio dovoljno dijalektičar i lišen političko-pragmatičke sposobnosti za cik-cak-politiku, da uvidi kako njegovo društvo zasnovano na samoupravnim dobrovoljnim asocijacijama ne može izbjeći unutarnje protivurječnosti. Pošto je demokratsko-liberalističku tržišnu razmjenu izjednačio sa slobodom i nezavisnošću proizvodne djelatnosti, uvidio je da tržišna razmjena nužno narušava jednakost među proizvođačima i njihovu solidarnost. Zato mu se činilo da se ne može postići jednakost bez upotrebe zakona, to jest nekih općih propisa koji reguliraju razmjenu. »Zajednica traži *jednakost* i *zakon*. Vlasništvo, koje je rođeno iz autonomije razuma i poštivanja individualnih zasluga, želi iznad svega *nezavisnost* i *proporcionalnost*.

Ali zajednica, pogrešno uzimajući jednoličnost kao zakon, i poravnjući nadolje radi jednakosti, postaje tiranska i nepravedna. Vlasništvo, pomoću njegova despotizma i narušavanja prava, doskora postaje tlačeće i radi protiv interesa društva.

Ono što zajednica i vlasništvo žele, jest dobro, ali ono što oni u stvari proizvode, zlo je. Zašto je tome tako? To je stoga što je svaki isključiv i previđa dva elementa u društvu. Zajednica odbacuje nezavisnost i proporcionalnost, dok vlasništvo ne ispunjava uvjete jednakosti i zakona. (Što je vlasništvo?, 1840, str. 342) Proudhon predlaže da se vodi računa o uravnoteženom do-

ziranju ovih četiriju elemenata koji se inače isključuju: jednakost, zakon, vlasništvo, proporcionalnost.

U našem radničkom samoupravljanju nalazimo istu protivurječnost i iste dileme: s jedne strane, davanje pune autonomije u privređivanju pojedinim samoupravnim organizacijama, što u tržišnoj privredi nužno vodi do nejednakosti u dohotku i ličnim primanjima (otpor prema »uravnilovki«, odnosno poštivanju »proporcionalnosti« — nagrađivanja prema radnom efektu organizacije, a ne prema ličnom radu):, a s druge strane, pritisak radnih ljudi k jednakosti u nagrađivanju i društvenom položaju u ime zajednice. Naš sistem dao je punu slobodu tržišnim robno-novčanim odnosima (ne uzimamo sada u obzir ona ograničenja što proizlaze iz davanja državi određenog dijela viška vrijednosti, jer se radi o principijelnom stavu), pa je čak stvorena i posebna ideologija o »socijalističkim robno-novčanim odnosima« i o »socijalističkom tržištu«, iako zakoni tržišta djeluju podjednako u kapitalizmu i socijalizmu, kao i u bilo kojem drugom društvu koje sadrži tržišnu robno-novčanu razmjenu.

Nema sumnje da ovaj demokratsko-liberalistički tip samoupravne organizacije neobično sliči na naše radničko samoupravljanje i da upozorava na neke probleme i protivurječnosti što ih nalazimo i u našem sistemu. Pokušajmo sada na nešto konkretniji način pogledati kakve je probleme i posljedice morala proizvesti primjena demokratsko-liberalističke koncepcije radničkog samoupravljanja na naše društvo?

Prije svega, u duhu građanskog liberalizma shvaćanje je društvene organizacije individualističko ili »atomističko«, tako da su sve asocijacije u privredi izjednačene po svojem pravnom statusu, te se nalaze u jednoj idealnoj društvenoj ravnini (kao što je bio slučaj i sa građanima kao vlasnicima sredstava za proizvodnju u klasičnoj demokraciji). Proizvodna organizacija definirana je prvenstveno politički, u duhu demokratskih sloboda, a ne ekonomski-funkcionalno, s obzirom na složenost društvene podjele rada i različitost uloga u privrednom sistemu. Tako se dogodilo da je izvjesni tip političke demokracije odredio i prirodu »ekonomske demokracije«, pa se dogodilo da je pravno-politička jednakost dovela brzo do ekonomske nejednakosti među proizvodnim organizacijama. Kod nas je to bilo uvjetovano, uostalom, kao i u klasičnom buržoaskom liberalizmu, niskim stupnjem razvitka socijalne organizacije uopće i posebno podjele rada (i time odgovarajućeg poimanja »podruštvljenog rada«), kao i s *pravnim formalizmom* koji legalno izjednačujući sve proizvodne ili privredne organizacije nije sposoban da shvati njihovu *bitno različitu funkcionalnu* ulogu u društvu. (Kod nas je ovaj pravni formalizam posljedica još uvijek dominantne uloge »fiškala« u političkom životu nasuprot stručne inteligencije, prvenstveno one ve-

zane uz društvenu organizaciju — ekonomista, sociologa, inženjera).[3]

Sloboda društvene djelatnosti shvaćena je prvenstveno kao poduzetnička sloboda, čija je bitna uloga razmjena proizvoda na jednom konkurencijskom tržištu, s pretpostavkom da ponuda i potražnja doista najbolje reguliraju privredni razvoj. Ne smatra se da je za privredni razvoj odlučujući faktor razvitak moderne tehnologije, posjedovanje jedne razvojne strategije i zdrava načela u pogledu raspodjele kolektivnih i ličnih dohodaka. Štaviše, iako je danas poznato da tržište više nema one uloge koju je imalo u prošlom vijeku, da je doživjelo razna ograničenja i da uopće nije regulator privrednog razvoja, iz njega se pravi određena »socijalistička ideologija«, pa se robno-novčani odnosi pretvaraju u »socijalističke robno-novčane odnose« a tržište u »socijalističko tržište«, te se i kapital s profitnom logikom pretvara u »socijalistički kapital«. Ovakve besmislice ističu se kako bi se zaboravilo da je već i u kapitalizmu tržište sa zakonima ponude i potražnje dobilo značajna ograničenja ne samo zbog podruštvljavanja (društvene kontrole nad proizvodnim sredstvima) proizvodnje i distribucije nego i zbog uloge radničkih sindikata (kontrola takozvanih »indirektnih nadnica« ili socijalnih davanja). Društvena intervencija, koja je bitno različita kad je riječ o proizvodnji potrošnih dobara ili o proizvodnji proizvodnih sredstava, a pogotovu kad je riječ o razvitku »proizvodnih snaga« u obliku znanstveno-tehnološkog faktora (obrazovanje kadrova, organizacija proizvodnje, itd.) dovela je već danas do jedne polimorfne strukture privrede, tako da je tržište (čak ako ispustimo i značenje sa vremenog naoružanja u razvitku proizvodnih snaga i istraživanja) dobilo sekundarni značaj.[4]

Politička decentralizacija poistovećena je ne samo s napuštanjem centralizirane administrativne planske privrede, već i *svakog razvojnog planskog* koncepta (bez obzira da li će on biti ostvaren »odozgo« ili »odozdo«), to jest da li na nivou »samoupravnog dogovaranja« ili samoupravljačkog privrednog predstavništva, smišljenog na dugoročniji društveni razvitak, što je u uvjetima modernog tehnološkog razvitka conditio sine qua non

---

3) Autor ovih redaka dugo je živio u zabludi da je izraziti ekonomistička orijentacija političkog rukovodstva uvukla u državni aparat najznačajnije ekonomiste — stručnjake, ali su ga oni sami u tome razuvjerili. Tako ekonomisti već desetak godina predlažu da se osnuje Ekonomski savjet, kao stručno tijelo uz vladu, ali političari to uporno odbijaju. (Izgleda da oni ovu prirodnu mjeru smatraju »tehnokracijom«!)

4) Prije par godina boravio je kod nas jedan predstavnik engleske Liberalne stranke, koji je želio da upozna naše radničko samoupravljanje, jer je dobio zadatak od svoje stranke da modernizira njezin socijalni program i »socijalnu filozofiju«. On se vratio razočaran, nakon što su mu politički rukovodioci jedne od zagrebačkih općina objasnili da mi nastojimo osposobiti radnike za stjecanje dohotka pomoću konkurencije na tržištu, dakle za ono što je ovaj uvaženi predstavnik engleskog liberalizma smatrao preživjelim u kapitalističkim uvjetima.

usklađenog i brzog društvenog razvitka. Naravno da prepuštanje privrednog razvitka samo tržišnoj logici ne može spriječiti pojavu niza unutarnjih protivurječnosti i nejednakosti u razvitku pojedinih poduzeća i grana proizvodnje, do raznih oblika nelojalne konkurencije i sukoba, pogotovu u ovim našim »balkanskim uvjetima«, što će tražiti stalne kompromise i *jednog arbitra* u rješavanju nastalih sporova. Tko će preuzeti ulogu ovog arbitra? Da li neka »koordinirajuća organizacija« samih proizvođača, kao što predlaže već Proudhon, ili politički predstavnik »dugoročnih interesa društva«, to jest Komunistička partija, kao što se predlaše kod nas, ili će to, u stvari, biti »posrednička birokracija«, čiji je preduvjet egzistencije upravo politička, ekonomska i kulturna atomizacija društva? Otvoreno valja reći da se iza jugoslavenskog radničkog samoupravljanja krije jedna »vertikalna organizacija društvene moći«, koju predstavlja Komunistička partija i koja nastoji odigrati sve tri spomenute uloge. S kakvim uspjehom, vidjet ćemo.

Ako bismo ukratko htjeli okarakterizirati sadašnji sistem radničkog samoupravljanja kod nas, rekli bismo da on nosi crte: a) pravnog formalizma, b) anti-funkcionalizma u pogledu društvene uloge proizvodnih organizacija, c) buržoaskog liberalizma u odnosu na tržište i samo-regulaciju privrednog razvoja, i d) kombinaciju samoupravne organizacije na horizontalnom nivou s etatističkom strukturom moći na vertikalnom nivou. U cjelini riječ je o jednom shvaćanju koje ostaje u okvirima demokratsko-liberalističke teorije, i koje još nije doprlo do nivoa jedne demokratsko-humanističke i funkcionalističke organizacije proizvođača. (O ovome problemu imat ćemo prilike doskora objaviti jedan temeljitiji tekst.)

KAD RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE IDE PROTIV RADNIČKE KLASE

Jedna od najvidljivijih (negativnih) posljedica pravnog formalizma za radničko samoupravljanje bilo je pravno i poslovno izjednačavanje *proizvodnih* i *posredničkih* organizacija, to jest onih koje proizvode višak vrijednosti i onih koji raspolažu otuđenim viškom vrijednosti u obliku obrtnih sredstava (banke, trgovina, vanjsko-trgovinska poduzeća). Ovo pravno izjednačavanje dovelo je ubrzo do toga da su posredničke organizacije, u uvjetima tržišne privrede, stavile pod svoju kontrolu proizvodne organizacije i počele ih nemilosrdno eksploatirati. Privredna reforma dovela je mnoge proizvodne organizacije u težak položaj i olakšala brzo stjecanje monopolističkog položaja financijskih organizacija. Dok su banke i trgovina u ranijem periodu služile razvoju industrijske proizvodnje, sada je industrijska proizvodnja služila jačanju ekonomske moći financijskih centara, naravno protiv interesa radničke klase i zdrave privredno-razvojne politike.

Posljedice nefunkcionalnog i pravno-formalističkog izjednačavanja proizvodnih s posredničkim organizacijama bile su slijedeće:

a) da su posredničke organizacije stekle monopolistički položaj u odnosu na proizvodne organizacije;

b) da su počele izvlačiti nedopustive dobiti od proizvodnih organizacija (u jednom se skupštinskom izvještaju kaže da taj financijsko-trgovački kapital »brutalno iskorišćava postojeće pomanjkanje novca za tekuće reprodukcijske tokove i poprima lihvarsku, infantilnozelenašku, profitersku logiku. Ona mjestimično poprima takve dimenzije i vidove, koji zapanjuju čak i privrednjake u suvremenim kapitalističkim ekonomijama«);

c) da su onemogućile normalnu proširenu reprodukciju proizvodnih organizacija ulažući financijska sredstva po špekulantskoj logici tamo gdje se brže može izvući profit, a pogotovu modernizaciju proizvodnje u skladu s razvitkom moderne tehnologije (koja radi sa skraćenim amortizacionim ciklusima i ne može uspješno napredovati bez pomoći društvenih fondova, odnosno jedne razvojne strategije čitave privrede);

d) da su svojom orijentacijom ulaganja sredstava zakočile privredni razvoj (uostalom, tu je odgovorna i takozvana »privredna reforma«!) izazvale masovnu emigraciju naše radne snage u inozemstvo, inflaciju i negativnu trgovačku bilancu forsiranjem uvoza u najvećem dijelu nepotrebnih potrošnih dobara (uvoz je očito povezan s provizijama i velikim zaradama jednog uskog sloja ljudi!);

e) da su izazvale u posljednjih nekoliko godina naglo obogaćivanje takozvanih »srednjih slojeva« društva i izvjesne elite, vezane uz financijski i trgovački kapital, ali istovremeno i do osiromašenja i emigracije širokih radnih slojeva društva;

f) s obzirom na činjenicu da su novi centri financijske moći bili uglavnom locirani tamo gdje je bio lociran i deetatizirani državni kapital, to je njegovo oslobađanje i »stil poslovnog djelovanja« odmah zaoštrio i međunacionalne odnose u Jugoslaviji (neki poslanici iz Dalmacije govorili su o pojavi »kolonijalističke eksploatacije«).

Sve ove pojave govore o tome da je posljednjih godina u našem društvu radnička klasa privredno izložena velikim teškoćama, a o čemu govori i preko tisuću štrajkova u posljednje dvije godine, dok istovremeno od automobila zagušene ulice, skupocjena uvozna roba (cipele od 30.000 dinara što je polovina plaće nekih radnika!), poplava vikendica itd. pokazuje da se jedan društveni sloj kroz to isto vrijeme naglo obogatio. Ljudi koji posjećuju našu zemlju na prvi pogled uviđaju kako se mnogo ne primjećuje da je to zemlja radnika i radničkog samoupravljanja, već prije zemlja parvenija i »novih bogataša«. Velik dio naše štampe, možda upravo one najčitanije, mnogo je pridonio da se kod nas stvori ne samo »poduzetnički duh« nego i psihologija »potrošačke kulture«, sa svom onom malograđanskom blesavošću i snobizmom koja joj je svojstvena.

Spomenuli smo da demokratsko-liberalistička koncepcija radničkog samoupravlajnja počiva na izvjesnoj atomizaciji društva. To važi, dakako, i za samu radničku klasu. Radnička klasa stavljena je u samoupravne organizacije, koje su prividno imale ista prava i slobode, a koje su se na tržištu vrlo brzo pokazale kao nejednake i krajnje zavisne. Pored toga nju se učilo izvjesnom poduzetničkom duhu na kompetitivnom tržištu, što je značilo odobravanje razlika u dohotku i neravnomjernosti u nagrađivanju. (Za isti rad radnik je u jednom poduzeću dobivao dva puta i tri puta veću plaću nego u drugom poduzeću.) Radničkim sindikatima bilo je zabranjeno da se bore za jedinstvena mjerila u nagrađivanju radnika, jer je to protivurječilo logici ostvarivanja dohotka pomoću konkurencije, što se eufemistički nazvalo »prema rezultatima rada« na kompetitivnom tržištu (ne uzimajući pri tome u obzir monopolistički položaj pojedinih poduzeća, neekvivalentnu razmjenu, i slično). Tako je radnička klasa ostala rasparčana, vezana uz interese svojeg »grupnog kapitala«, podučavana u profiterskoj logici robno-novčanih odnosa (»čovjek-kolektiv čovjeku-kolektivu — vuk«) i, šta više, prisiljena da po toj istoj logici smatra »trudbenicima« i »samoupravljačima« i one koji je eksploatiraju u ime tipičnih kapitalističkih odnosa (»tko jači, taj tlači«). Iz ove atomizacije proizašle su dvije posljedice, jedna manje značajna, naime, da se radnička klasa ne pojavljuje kao ekonomski faktor u egalizaciji prosječnih stopa na tržištu, dakle kao stimulans privrednog razvoja, što se inače htjelo postići privrednom reformom, i, drugo, da je ona postala klasno dezorganizirana, jer je uloga sindikata postala bespredmetna.

Kao što je vertikalna organizacija političke moći zadržala crte etatističkog socijalizma, *tako je i sindikat kod nas zadržao tipično etatističko-socijalističku ulogu*, naime da bude samo »odgajatelj i učitelj discipline« radničke klase. Ali sada sindikat više nije imao čemu učiti radnike, jer su to preuzeli eksperti poduzetništva. Sindikat nije preuzeo u novim uvjetima svoju tradicionalnu ulogu obrane neposrednih klasnih interesa radničke klase, i zato se mnogobrojni štrajkovi pojavljuju kao »divlji štrajkovi«, bez učešća i uz otpor sindikalnih rukovodilaca. Odsustvo klasne uloge sindikata dovelo je ne samo do iščezavanja njegova utjecaja, nego i do vlasti klika po poduzećima, tako da je radničko samoupravljanje postojalo više na papiru nego u društvenoj praksi.[5]

Dok je Šljapnikov 1921. u diskusiji tražio da radnički sindikati preuzmu kontrolu ne samo nad poduzećima (sindikati su

---

5) Sociološka istraživanja, koja sam sproveo još 1966. godine, dakle kad je situacija bila bolja nego što je danas, u 20 tvornica, pokazuju da radnici moć i utjecaj sindikata stavljaju redovito na posljednje, odnosno pretposljednje mjesto. Rang-lista utjecaja izgleda ovako: 1. direktor, 2. upravni odbor, 3. tehnički štab, 4. radnički savjet, 5. savez komunista, 6. radnici, 7. poslovođe, 8. sindikat, 9. administracija.

također obuhvaćali sve radnike i namještenike) nego da upravljaju privrednim granama i čitavom privredom, u jugoslavenskom sistemu sindikati su potisnuti u ime radničkih savjeta i savjeta proizvođača, ali i ovi savjeti proizvođača nemaju, u stvari, nikakve kompetencije u upravljanju privredom, jer je njih zadržao državni aparat (svejedno da li na federalnom ili republičkom nivou). Čak ni ideja da bi Kongres samoupravljača mogao postati neko vrhovno zakonodavno tijelo nije dosada uzeta ozbiljno u razmatranje. No, bez obzira sada do koje bi granice trebalo da ide vertikalno organiziranje vlasti od strane samoupravljača i samoupravnih organizacija, nema nikakve sumnje da je u našemu društvu, koje nije izgubilo crte klasnog društva, nego ih je naprotiv, uslijed tržišne privrede pojačalo, sindikatima oduzeta bitna uloga *obrane neposrednih klasnih interesa radničke klase*. Ako u skoroj budućnosti dođe do ispravljanja sadašnje koncepcije radničkog samoupravljanja u smislu da proizvođači doista moraju kontrolirati ne samo proširenu reprodukciju nego i cirkulaciju društvenog kapitala (ovdje se radi i o sredstvima koja idu za obrazovanje visoko-školovanih kadrova i za napredak naučnih i tehnoloških inovacija), onda će biti jedan od prvih zadataka da se rehabilitira klasna uloga sindikata.

To je potrebno već i zbog toga, što je nasuprot rasparčanosti radničke klase došlo do grupiranja i povezivanja menadžerskih, trgovačkih i financijskih krugova. Radnici su svjesni da u uvjetima tržišne privrede njihov utjecaj na rukovođenje ima manji značaj nego poslovne veze i »snalaženje« trgovačkog i tržišnog aparata. To ih još više prisiljava na pasivnost i podložnost ekspertima i direktorima koji »imaju veze«,[6] a od tih »poslovnih veza« zavisi često sudbina njihove egzistencije.

Tako i većina »divljih štrajkova« nije bila uperena, kao što se u štampi najčešće tumačilo, protiv »birokratskog rukovođenja poduzećem« nego protiv *cjelokupne situacije* u kojoj se našlo poduzeće u društvenom privređivanju, a neorganiziranost radničke klase dovela je do toga da njihov protest dobije često puta desperatorski i ludistički oblik (razbijanje postrojenja, premlaćivanje rukovodilaca, itd).

Ako uzmemo u obzir da je nefunkcionalno određivanje statusa privrednih organizacija (time što je status samostalno-samoupravne organizacije dan i posredničkim organizacijama, iako naš Ustav predviđa i definiciju *»društvenog upravljanja«*, ali ta je dosada bila primijenjena samo na univerzitet i beznačajne or-

---

6) U već spomenutom istraživanju potpuno se jasno vidi da su radnici i radnici — članovi radničkih savjeta svjesni da poslovni uspjeh njihova poduzeća mnogo više zavisi od *vanjskih faktora* nego od njihove vlastite akcije. Na pitanje: »Da li su teškoće u poslovanju vašeg poduzeća izazvane pretežno slabim rukovođenjem ili pretežno objektivnim uvjetima (teškoće na tržištu)?«, dobili smo slijedeće odgovore (u postocima): slabim rukovođenjem — 6,7%, objektivnim uvjetima — 26,1%, jednim i drugim 34,6% (ostatak postotaka otpada na »ne znam«).

ganizacije kao što su muzeji i niže školstvo jer je političko rukovodstvo mnogo više vodilo brigu o kontroli inteligencije nego o kontroli trgovaca i bankara!), dovelo do eksploatatorskog odnosa među samim privrednim organizacijama (do takozvane »neekvivalentne razmjene« usluga!), da se pri tome radništvo učilo da takve odnose prihvaća kao izraz poštivanja »zakona ponude i potražnje«, da je to rađalo ne samo gubitak osjećaja za radničku solidarnost i egalitarizam, već se tražilo da se ističe »poduzetnički duh« u duhu tržišne (čitaj: kapitalističke) konkurencije, te da je iz toga morao nužno proizlaziti i »grupni egoizam« i »duh (sitno)kapitalističkog poslovanja«, tada je ne samo osiromašenje radničkih slojeva, nego i obogaćivanje posredničkih slojeva trebalo uzeti kao normalnu pojavu našeg društvenog sistema. Radnički protesti i štrajkovi dobili su izrazito nezakoniti (ilegalni) karakter. Tako je radničko samoupravljanje kod nas počelo proizvoditi, što može izgledati paradoksalno onima koji ne poznaju logiku demokratsko-liberalističkog i proudhonovskog tipa samoupravljanja, umjesto »samoupravni socijalizam« nešto sasvim suprotno, naime »malograđanski kapitalizam«. (Iako je kod nas ovaj kapitalizam primio oblike »krupnog kapitala« s obzirom na koncentraciju financijskih sredstava, on je daleko ispod nivoa suvremenog korporacijskog kapitala u kapitalističkim zemljama, jer mu sasvim nedostaje smisao za modernu organizaciju i razvojnu politiku, to jest smisao za modernu tehnologiju, pa mu je bitno obilježje malograđanski smisao za lihvarstvo i momentano profiterstvo po logici »drž' dok se da«!).

Stvaranju malograđanskog mentaliteta pridonijela su, dakako, i sredstva masovnih komunikacija koja su se odmah orijentirala na novu logiku »tržišnih robno-novčanih odnosa«, i koja su smatrala da će biti najprogresivnije, ako počinju propagirati osjećaj za zapadno-evropsko »potrošačko društvo«. Počelo se propovijedati kako za kulturu vrijede isti zakoni ponude i potražnje kao i za »prodaju kobasica«, pa je u tome duhu brzo iščezlo sa stranica sve što je moglo podsjećati na marksizam (uostalom politička birokracija dala je ton kako valja ratovati protiv marksista), a pojavile su se »nove vrednote« kao što su senzacionalizam, oblici društvene patologije, erotika, laka muzika, modni snobizam, gole djevojke na najmodernijim tipovima automobila — sve što je moglo laskati i zanimati našeg malograđanina-parvenija. Pokušajte na neki naš kiosk izvjesiti fotografiju radnice sa crvenom maramom ili neku »maocetungovsku« masovnu scenu, razumije se, među onu već izvješenu galeriju ženskih dojki i stražnjica, pa ćete na očigledan način vidjeti, kako se tu radi o dvjema kulturama koje se ne podnose, i koje ćete lako definirati. Ovo su samo ekstremi, ali neka netko pokuša odrediti što se kulturno i vrijednosno kod nas nalazi između tih ekstrema!

Kad uspoređujemo stil, koji je prevladao u našem društvu, sa zapadnim »potrošačkim društvom«, onda valja odmah dodati da

se u stvari nalazimo ispod nivoa toga društva. Građansko društvo, doista, nikada nije iz robno-novčanih odnosa pravilo ideologiju, već je nastojalo da negativnim posljedicama kapitalističkog društva ideološki i moralno suprotstavi »više vrijednosti« koje je isticalo i kao vrijednosti »općeg interesa« (nasuprot partikularnim interesima), kao poštivanje »poštenog poslovanja« i »lojalne konkurencije« (nasuprot ove naše balkanske zelenaško-kulačke orijentacije na lako obogaćivanje bez uloženog truda), kao isticanje puritanskog morala u javnom privrednom životu, a religiozne skromnosti i etičkog »osjećanja dužnosti« u privatnom i administrativnom životu, tako da su načela morala i socijalizacije išla uvijek protivno od same logike kapitalističkog tržišta. Ova protivurječnost kapitalističkog ili građanskog čovjeka dobro je poznata iz brojnih analiza građanskog društva. »Dosljedniji način« ideologijskog mišljenja kod nas nastojao je ovu »buržoasku protivurječnost« razriješiti na idejnom planu ne u smislu onoga što je pozitivno u buržoazije (njezin poslovni društveni moral), nego onoga što je negativno — obogaćivanje i stvaranje društvenih razlika. To nam i objašnjava zašto su neke, inače veoma umjerene kritike, naših filozofa i sociologa-marksista na račun negativnih posljedica konkurencijskog, potrošačkog društva dočekane »na nož« kod »oficijelnih ideologa« našeg društva.

Razumije se, da su takvi društveni procesi vodili rastvaranju klasne svijesti u radnih ljudi, a osvještavanju i očvršćavanju klasne svijesti u srednjih i profiterskih slojeva uopće. Sve je postajalo jasnije, naročito u području društvene svijesti i onih sila koje društvenu svijest oblikuju (masovna sredstva saopćavanja, službena društvena ideologija, kulturno stvaralaštvo) da ovo društvo ima sve manje veze s nekom »socijalističkom sviješću«, pa čak i da ne želi da ima, a u najnovije vrijeme ideolozi novopreporođene malograđanštine nastoje nas uvjeriti kako je socijalistička svijest, zajedno s marksizmom, ugrozila ovo društvo i kako je valja još temeljitije istrijebiti nego što je to dosada učinjeno! Tko bi mogao na osnovu iole ozbiljnije sociološke analize tvrditi kako se, na globalnom planu društva, radničko samoupravljanje nije okrenulo protiv radničke klase?!

POLITIČKA DECENTRALIZACIJA I BUDUĆNOST MALIH NARODA

Posljednje mjere političke decentralizacije prenošenjem najvećeg dijela kompetencija sa Federacije na republike izazvale su, kao što je poznato »zabrinutost« u zapadno-evropskim krugovima, inače dobronamjerno raspoloženih prema našoj zemlji. Ova zabrinutost ne proizlazi samo iz činjenice što su inozemstvu dobro poznate nedaće našeg privrednog sistema — galopirajuća inflacija, stagnacija privrednog rasta, masovni izvoz radne snage, stalni porast negativne trgovačko izvozne-uvozne bilance, itd. — već i iz straha da Jugoslavija kroz svoje unutarnje nedaće poremeti onu ulogu »mosta« između Istoka i Zapada, kao faktor političke neutralizacije politike velikih sila i blokovske politike

koju je dosada uspješno vršila. Poznato je da su te mjere izazvale razne špekulacije i »podzemne sile« koje računaju sa razvijanjem jugoslavenskih separatizama, iako im opći razvoj evropske politike u posljednje vrijeme ne ide na ruku.

S gledišta našeg vlastitog unutrašnjeg razvitka političku decentralizaciju trebalo bi uzeti kao prirodni tok onih političkih procesa koji su definirani teorijom o »odumiranju države«, dakle jačanjem same samoupravne osnove našeg društva, a to znači i integrativnih procesa u njegovoj dubini, da se nisu toliko očitovale upravo suprotne tendencije: izbijanje na javnost među-republičkih antagonizama, iznošenje ekonomskih podataka o neravnopravnim odnosima među republikama. isticanje potrebe za »republičkom državnošću« bez odgovarajuće protuteže u samoupravnim promjenama, mobilizacija »nacionalnih interesa« u političkim zategnutostima radi vršenja pritiska na drugu stranu, oživljavanje nacionalističkih raspoloženja u jednom dijelu inteligencije (a vjerojatno dijelom i dezorganiziranoj radničkoj klasi), manipuliranje glasinama i iracionalnim faktorima — sve je to još jednom pokazalo da upravljačima ovom zemljom nije mnogo poznata »strategija društvenih inovacija«, koja pretpostavlja razborito i smišljeno uvođenje promjena, već da se služe starom metodom stvaranja psihoza, zabuna, međusobnog ucjenjivanja, šokiranjem javnosti, postupkom »hladnog i toplog tuša«, da bi uznemirena i zbunjena javnost došla na koncu svega do zaključka kako na sreću postoji ipak jedan »deus ex machina« koji je svojim improvizacijama jedini sposoban da sredi naše prilike, a to je uski krug naše »političke vertikale«, elita »posredničke birokracije«, čiji politički pragmatizam u takvim situacijama pokazuje svoj pravi vitalitet i raison d'être.

Kao što rekosmo, politička i ekonomska decentralizacija stoji sasvim u duhu ne samo naše teorije o odumiranju države nego isto tako i modernih koncepcija o dinamičnijim i neposrednijim načinima upravljanja društvenim razvitkom. Naravno, pod jednim uvjetom: da znamo na racionalno jasno izražen način što valja decentralizirati, na koji način i s kojim ciljevima u uvjetima veoma složene organizacije modernog društva, a koje, pored toga, želi da se razvija jednim ubrzanim tempom kako bi zauzelo mjesto među industrijski razvijenim zemljama.

Upravo takve koncepcije nama nedostaju, i zato se racionalna argumentacija zamjenjuje jeftinom demagogijom. Jasno je da se neki zajednički jezik oko razvojnih procesa u jednoj mnogonacionalnoj zajednici nije mogao naći, dok je prijetilo da će novostvoreni centri financijsko-trgovačke moći definitivno poremetiti ravnotežu u među-nacionalnim odnosima. Tako je doista »nacionalno pitanje« ponovo iskrslo s klasnim pitanjem, pa će i razvitak naših među-nacionalnih odnosa u najvećoj mjeri zavisiti od načina kako će se riješiti klasni sadržaj ovih odnosa. Naravno, oni koji danas političkim sredstvima rješavaju ovu situaciju, ne žele govoriti o tome kako su opće do nje doveli? Kako je došlo

do otuđivanja viška rada od radničke klase najprije u obliku etatiziranog kapitala, pa kako je zatim ovaj »državni kapital« deetatizacijom, to jest političkom odlukom. pretvoren u »grupni kapital«, to jest u dvostruko otuđeni kapital, u kapital koji se kao kapital »normalizira« u svojem funkcioniranju u tradicionalnom kapitalističkom obliku.[7] Veoma je simptomatično, kad su neki političari predlagali »nacionalizaciju trgovačko-financijskog kapitala«, da su naišli na najžešći otpor nekih drugih političara, iako se sama mjera nacionalizacije ne smatra naročito »revolucionarnom« niti u kapitalizmu. Tu se naravno postavlja pitanje, koliko su neki politički krugovi postali »politički servis« novih centara trgovačko-financijske moći u našem društvu?

Uz ideju »republičke državnosti« ističu se danas i teze o stvaranju »nacionalnih ekonomija« u republičkim okvirima, iako se barem deklarativno naglašava jedinstvo ekonomskog sistema Jugoslavije. Nije, naime, nimalo isključeno da će tendencije ka zatvaranju u republičke okvire u ovoj fazi biti prilično prisutne, a da će njih podgrijavati oni pritisci koji dolaze više od nacionalističkih i separatističkih raspoloženih krugova. Kad je riječ o malim nacijama, kakve predstavljaju sve nacije okupljene danas u Jugoslaviji, neophodno je biti načistu s nekim razvojnim alternativama što ih nameće svaki korak političke i ekonomske decentralizacije.

Prije svega, valja biti načistu s tim da ideje decentralizacije ekonomskih sistema predstavljaju veoma raširenu praksu u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama upravo u cilju povećanja efikasnosti proizvodnih potencijala. Stoga se ne može svaki ob-

---

7) U vezi s problemom deetatizacije trgovačkog i financijskog kapitala čitamo u jednom skupštinskom izvještaju iz prošle godine slijedeće: »Poznate su rasprave o otuđenim obrtnim sredstvima, o izuzetnom (!) položaju, u kome su se našle zaslugom (!) državnog kapitala tri tzv. savezne banke, nekolicina velikih izvozno-uvoznih kuća u centru (!), koje su preuzele štafetnu palicu od državnog monopola u spoljnotrgovinskoj razmeni, i osiguravajuće organizacije. Do takvog rasporeda slobodnih novčanih sredstava došlo je pod uticajem mnogih okolnosti, pod kojima su se odvijali tokovi društvene reprodukcije u uslovima centralističkog, državno-administrativnog privređivanja i tokovi pretvaranja otuđene državne svojine, pre svega novčanih sredstava, u sredstva, kojima sada raspolažu određene organizacije udruženog rada (sic!). Reč je o sredstvima, koja je u uslovima centralističkog administrativnog upravljanja otuđivala država od privrede i rada (kompletni amortizacioni fondovi ,penzijski fondovi, obrtna sredstva) i koja je ona, po logici državne svojine, plasirala u procese reprodukcije da bi se kasnije oplođivala kao otuđena novčana supstancija, kao financijski kapital.«

Ova situacija danas je već dobro poznata i o njoj je dosta rečeno i s najmjerodavnijih mjesta, no ostaje otvoreno pitanje: da li su ta sredstva. prvobitno otuđena od radničke klase i proizvođača uopće pomoću države, pretvorena u sredstva »udruženog (trgovačko-financijskog) rada«, to jest u samostalne centre trgovačko-financijske moći ,po logici »državno-administrativnog privređivanja« ili po logici deetatizacije, naime davanjem tim centrima privredne moći statusa samostalnih samoupravnih organizacija? Nama se čini da je ovo posljednje slučaj, a to znači da nije u pitanju etatizam već određena koncepcija samoupravljanja.

lik decentralizacije shvaćati kao slabljenje takvih potencijala. *Decentralizacija ekonomskog odlučivanja vrši se, međutim, u uvjetima povećane integracije* (razvijenije podjele rada, veće koordinacije u proizvodnim zadacima) privrednog sistema. Decentralizacija ne protivurječi spomenutoj povećanoj integraciji privrednog sistema. Valja naime, imati na umu da je suvremeni privredni sistem jedna heterogena i polimorfna tvorevina, koja ide od visoko integriranih »velikih sistema«, na primjer na području energetike, telekomunikacija i transportnog sistema, preko umjereno integriranih sistema proizvodnje u najvećem dijelu bazične industrijske proizvodnje, do izrazito slabo integriranih sistema na području proizvodnje raznovrsnih potrošnih dobara. Stvarna integracija sistema vrši se mnogo više u kontroli i regulaciji čitavog privrednog sistema pomoću posebnih funkcionalnih zahvata od strane državnih ili društvenih fondova, kojima nije cilj samo da očuvaju izvjesnu ravnotežu privrednih procesa, nego da pripremaju i osiguravaju razvojne procese u tehnološki najvažnijim sektorima općeg privrednog razvitka.

I tu se susrećemo sa dilemama pred kojima stoji mala nacija: očito je da se decentralizacija, pa čak i uz toleranciju »nacionalnog« i »regionalnog«, i čak užeg oblika privređivanja, može uspješno primjenjivati u onim sektorima privrede koja ne traži visoku integraciju i velika sredstva ulaganja, a također i visoko-razvijenu znanstveno-tehnološku osnovu (tu imamo u vidu i školovanje visoko-kvalificiranih kadrova). Međutim, to nije slučaj kad se radi o privredi suprotnog karaktera, to jest s visokom integracijom i razvijenom znanstveno-tehnološkom osnovom. U potonjem slučaju valja poštivati izvjesna pravila »velikog sistema«. (Potonje ne isključuje decentralizaciju odlučivanja na tvorničkom ili pogonskom nivou, kad je jednom planski osigurana cjelina razvitka, jer nije potrebno brkati planiranje razvojnih procesa sa centraliziranim državno-administrativnim načinom odlučivanja. Radničko samoupravljanje može vrlo dobro funkcionirati u privrednim granama koje su inače jako zavisne od dobro planirane razvojne politike!)

Prema tome, gdje leže opasnosti u privrednom razvitku za male nacije? U zatvaranju u regionalne granice čitave privrede po uzoru na one grane koje to lako podnose, a to znači tražiti optimalnost »samostalnosti« ili »autarhičnosti« na nivou tehnološki slabo razvijene privrede. (Takva je, naprimjer, turizam, i njime paradiraju neki ograničeni ekonomisti!) Naravno, neki branitelji takvog kursa zatvaranja u svoje »nacionalne granice« pozivajući se na mogućnost vezivanja uz razvijenije privrede izvan granica Jugoslavije, uz snažne industrijske korporacije, za koje znamo da uvoze svojim partnerima ili već gotove licencije ili onaj stupanj tehnoloških otkrića koji ne može biti konkurencijski opasan. Kako kod nas često prevladava logika trgovačkih agenata stranoga kapitala, to ovakva mišljenja negdje nailaze i na dobar prijem. Nije potrebno dokazivati da bi takvo »osamosta-

ljivanje« značilo samo daljnje ustrajanje na pozicijama polu-kolonijalne zavisnosti od stranoga kapitala, odnosno vraćanje na ono stanje u kojem se nalazila predratna Jugoslavija.

Nema sumnje, da je za male nacije jedina zdrava razvojna alternativa da nastoje pronaći optimalne razvojne mogućnosti za tehnološki razvijene industrijske grane (to ne mogu dakako biti sve, pa je potrebno utvrditi neki prioritet za propulzivne grane) prekoračivši grabice »nacionalne privrede« najprije na prostoru gdje već postoji zajedničko tržište, to jest u Jugoslaviji, ali i preko granica Jugoslavije, to jest integracijom u evropsku privredu. Dakle, integracijom gdje je ona tehnološka, a ne »rasprodajom« naših sitnih i rasparčanih kapaciteta.

Ovo ističemo zbog toga, jer su u pitanju, a to smatramo odlučnim za razvitak malih naroda, visoko-školovani kadrovi i znanstveno-tehnološka politika uopće! Zapadno-evropske nacije, koje su nekada važile kao »velike sile«, Njemačka, Francuska, Italija, shvatile su da su »premale«, usprkos tome što broje od 50 do 70 milijuna stanovnika, svaka kad je riječ o unapređivanju najmodernije industrije i oslobađanju privrednih potencijala za tehnološki najznačajnije i najrazvijenije poduhvate (naprimjer, proizvodnja kompjutora, što je danas monopol SAD), te da moraju poduzeti određene mjere u cilju integracije svojih privreda. Ovaj problem postavlja se još u mnogo zaoštrenijem obliku za male narode, koji žele istovremeno sačuvati izvjesnu samostalnost svojih privreda i imati mogućnost da stanu uz bok najsuvremenijeg proizvodnog i znanstvenog razvitka. One se ne mogu odreći takve ambicije, ukoliko ne žele da najnadareniji i najsposobniji kadrovi napuštaju zemlju, jer naprosto nemaju »perspektive za vlastiti razvoj«. Zauzeti gledište »provincije« ili podređenog privjeska razvijenijih privreda znači otvoreno reći najboljim glavama: molim, vrata su vam otvorena da odete onima jačima i razvijenijima koji su ionako naši razvojni pokretači, naše gazde!

Da bismo zadržali najbolje i najnadarenije kadrove u vlastitoj zemlji, u krilu ovog našeg malog naroda neophodno je poduzeti slijedeće: trasirati jednu zdravu *razvojnu privrednu i socijalnu politiku*, utvrditi grane propulzivnih industrija s najnaprednijom tehnologijom nasuprot »privrednom svaštarenju« i »industrijskim prčvarnicama«, maksimalno koristiti proizvodne potencijale poje nam pruža jugoslavenski prostor, osigurati integraciju, pod ravnopravnim uvjetima u pogledu tehnološkog razvitka s evropskim zemljama, razviti široku mrežu nad-nacionalnih ili evropskih obrazovnih ustanova (s razmjenom sveučilišnih kadrova) u našoj vlastitoj zemlji. I, konačno, stvoriti samosvijest u redovima proizvođača i inteligencije da se za ovu zemlju isplati podnositi i lične žrtve, a to se, po mojem uvjerenju, može postići samo ako pripadnici manjih i nerazvijenijih naroda imaju razvijenu društvenu svijest da su *u nečemu ispred i najrazvijenijih nacija, a kod nas to može biti jedino određena koncepcija soci-*

jalističke revolucije s težnjom ostvarenja samoupravnog socijalizma. To je ono što nam je i dosada, usprkos svim našim tipičnim ekonomskim i društvenim promašajima, pribavilo ugled i simpatije u redovima najnaprednijeg dijela čovječanstva. Naravno, da su kod nas na djelu i snage one naše tradicionalne zaostalosti koje bi htjele sve to poništiti. Iz bliže i daljnje prošlosti znamo da kod nas postoji jedna vrsta »rodoljuba« koji su najsretniji kad mogu služiti tuđe gospodare

BITI KOMUNISTA — NIJE NI KLASNO NI NACIONALNO, NEGO EGZISTENCIJALNO OPREDJELJENJE

Svaka socijalna revolucija ima svoju unutarnju dinamiku, pa tako i socijalistička. Ona se može sažeto svesti na *fazu totalizacije,* kad je identifikacija sa ciljevima revolucija maksimalna, kad se individualno Ja najviše stapa s novim socijalnim Mi, kad je utopijski ideal najbliži samoj društvenoj zbilji, i *fazu detotalizacije,* kada elan identifikacije sa ciljevima revolucije opada, kad se individualno Ja počinje razlikovati od novog društvenog Mi (pa se »Mi« pretvara u »Oni«), kad između utopijskog ideala i društvene zbilje počinje pucati jaz (»jaz Riječi i Djela«), kad počinje ponovo izbijati na vidjelo stvarna struktura društva sa svojom socijalnom i idejnom stratifikacijom (a »strukture« se pomaljaju kad »pokreti« slabe), pa se umjesto zajedničkih ciljeva sve više govori o ispravnosti ili neispravnosti samih društvenih institucija. Budućnost se udaljuje na obzorju, a prošlost, opterećena kod nas stravičnim uspomenama, počinje tražiti pravo na život.

Naravno, da upravo u fazi detotalizacije postaje vidljivo, koliko su revolucionarne promjene doista bile »promjene«, koliko je nova društvena svijest doista »socijalistička svijest«, a ne samo prazna fraza iza koje se prerušeno u novo ruho pojavljuju stari i poznati likovi — malograđanštine, individualnog ili kolektivnog egoizma, društvenog nazadnjaštva, bigotstva, nacionalizma, šovinizma... Parafrazirajući Nietzschea mogli bismo reći da se i socijalizam pojavljuje kao ona sila koja uvijek hoće novo, a rađa staro. Konzervativce ovo otkriće, naravno, oduševljava. Pomalo iznenađeni, ovi konzervativni elementi, koji su se kod nas 1945. zakleli da neće izgovoriti riječ »socijalizam«, najednom se vide okruženi društvom onih koji su u vrijeme njihove šutnje bili neobično glasni. Nisu li revolucije najveće trošiteljice ljudskog elana i ljudskih iluzija, i ne ostavljaju li one iza sebe jednu gomilu ljudskih živih kostura, što zastrašeni svojim izgledom, bježe u odore i oklope sredovječnih vitezova?! No, očito je da ne postoje tako sjajne i prošlošću okićene odore koje bi prekrile golotinju duhova koji su izgubili svoje mladenačke iluzije. Gubitak iluzija može se prikriti još jedino stjecanjem društvene moći — pokrivanje nemoći prividnom moći.

Psihologija »suputnika revolucije«, njihov zanos i pad, stavlja nas pred pitanje ljudskog opredjeljenja, kad je riječ o revo-

luciji i komunizmu. Što se tiče revolucije, ona se očito ne mjeri spomenutim oscilacijama, jer sadrži u sebi jednu *epohalnu dimenziju* koja izmiče površnim pobunama. Što se tiče komunizma, za čovjeka koji se usuđuje sebe nazivati komunistom, on ne postoji samo kao klasna konfrontacija, kao sukob komunista s kapitalistima, i ne iščezava s nestankom klasne borbe, s porazom i iščezavanjem kapitalizma, s pretvaranjem svih ljudi u »radni narod«. On ne postoji također niti radi suprotnosti prema nacionalizmu, kao ideologiji buržoazije, radi borbe protiv Kijovih ili Lon Nolovih najamnika u službi imperijalizma, i protiv mnogih drugih i sličnih nacionalista, a ni zato da bi pružio crvenu knjižicu »progresivnom nacionalizmu« (koji još nije uspio sebe kao takvog definirati). Očito je da komunizam nadilazi kako klasno, tako i nacionalno opredjeljenje, da on nosi u sebi jednu dimenziju koja se ne može svesti ni na prvo ni na drugo, mada je najuže povezan uz klasnu borbu i nastaje u klasnom društvu kao njegova negacija. Ali ne radi se o negaciji, kao što misle neki, koja gubi svoj smisao, kad iščezava klasna borba, kad se stvara »radni narod« ili naprosto nova vrsta »nacionalne solidarnosti« među svim društvenim slojevima. Komunizam nosi u sebi jedno pozitivno, istinski humano, egzistencijalno opredjeljenje koje se može ispuniti samo kad su svi klasni i drugi društveni antagonizmi nestali. I to vrijedi kako za klasne, tako i za nacionalne antagonizme. Neki naši propovjednici »nacional-komunizma« uče nas onome, što je Hegel već vrlo dobro opisao za građansko društvo, to jest da ono teži društvenoj harmoniji u vlastitom okviru, a ratovanju s drugim narodima izvan vlastitih granica. A komunizam upravo predstavlja napor da se ova darvinistička crta ljudskog društva prevlada, da se ljudski rod s animalnog i, tačnije, infra-animalnog nivoa (jer ni jedna životinjska vrsta ne ratuje protiv pripadnika svoje vrste) podigne na doista ljudsku razinu egzistencije. To nije nova težnja u čovječanstvu, ali je komunizam izražava na jasniji i dosljedniji način od bilo koje druge filozofije ili ideologije. Ono što predstavlja egzistencijalno opredjeljenje u komunizmu jeste *težnja za ostvarenjem autentične ljudske zajednice, zajednice ravnopravnih i slobodnih ljudi.* Načini kako će se to ostvariti, putovi kako će se do toga doći, predmet su povijesnih, političkih i sociooloških izučavanja.

Danas se mnogi često pozivaju na »nacionalni osjećaj« kao bitni element ne samo nacionalne nego i društvene identifikacije uopće. Pri tome se on upotrebljava u neodređenom i iracionalnom obliku, kako bi se pomoću njega mogli braniti najraznovrsniji stavovi od lijevih do krajnje desnih. U stvari, on ponajviše služi danas da se prikriju i mistificiraju stvarni stavovi i ideje koje se želi poduprijeti pomoću nacionalnog osjećaja. Međutim, valja odmah reći da s gledišta moderne psihologije i sociologije »nacionalni osjećaj« ne predstavlja nikakav misterij, jer su njemu bile posvećene brojne studije, teorijskog i eksperimentalnog karaktera, pa se danas veoma precizno može utvrditi kad se iza

njega kriju progresivne, a kad reakcionarne tendencije i stavovi. Naime, »nacionalni osjećaj« kao i svaka druga grupna identifikacija može počivati na dva različita načina identifikacije, između kojih pojedinac može katkada i oscilirati, što »nacionalnom osjećaju« daje često puta izrazito višeznačno i ambivalentno obilježje. Naime, on počiva na mehanizmu »unutar-grupne« solidarnosti i »van-grupnog« antagonizma. Pojedinac se identificira sa svojom grupom, osjeća da joj pripada, smatra se obuhvaćen grupom u »unutar-grupnim« odnosima, bez obzira da li je takva grupa obitelj, pleme, nacija ili rasa. On primjećuje i ističe granice prema onima koji ne pripadaju njegovoj grupi, koji su »izvan-grupe«. Neki autori, koji stoje na gledištu društvenog darvinizma, kao Felix le Dantec, misle da svaka društvena jedinica od obitelji do nacije može postojati, samo ako ima nekog »zajedničkog neprijatelja«, to jest da svoje neprijateljstvo prema »izvan-grupnim« smatra preduvjetom da bi se postigla »unutar-grupna« identifikacija. Da bi se grupa osjećala solidarnom, potrebno je da bude svjesna svojih vanjskih neprijatelja. Machiavelli je već znao za trik da se stvaranjem vanjskog zajedničkog neprijatelja može postići grupna ili nacionalna solidarnost, i na taj način ukloniti nutarnji razdor ili klasne borbe u društvu. Taj politički trik upotrebljavan je u povijesti mnogo puta od antičkih vremena sve do Hitlera koji je »zajedničkog neprijatelja« njemačke nacije izmislio u Židovima i komunistima.

Ovdje se postavlja pitanje, da li »unutar-grupna« identifikacija može uopće postojati bez »izvan-grupnog« antagonizma, da li se »nacionalni osjećaj« može očitovati bez neprijateljstva prema nekoj drugoj naciji? Ispitivanja pokazuju da postoje »unutar-grupne« identifikacije koje ne povlače nužno za sobom »izvan-grupne« antagonizme. To je naročito slučaj, kad se kao »unutar-grupna« identifikacija ne doživljuje samo vlastita nacija ili narod, nego i čitavo čovječanstvo. Romantizam koji je oživio »nacionalne osjećaje« istovremeno je nastojao razviti i ovaj »unutar-grupni« osjećaj za čitavo čovječanstvo. (Hölderlin: »Moja ljubav je čitav ljudski rod.«) Kad u »nacionalnom osjećaju« kao preduvjet nacionalne identifikacije prevladava neprijateljstvo prema drugim narodima ili društvenim grupacijama, tada govorimo o *etnocentrizmu*, o stalnoj tendenciji da se ističu prednosti vlastitog naroda, a ocrnjuju i snizuju vrijednosti jednog drugog naroda. Ova je vrsta etnocentrizma bit nacionalizma, i stoga nacionalizam nikad ne može biti progresivan, kako tvrde neke neznalice. Etnocentrizam je uzrok nacionalnih i grupnih predrasuda, sistematskih iskrivljavanja na račun nekog drugog naroda, slijepe pristranosti, stalne neprijateljske dispozicije koja veoma lako izbija u različite oblike nasilja, od verbalnog do fizičkog. Etnocentrizam ima svoj korijen u jednoj vrsti »primitivnog« i »infantilnog« mentaliteta ljudi, on je vrlo tvrdokoran, pa začeci ljudske kulture koincidiraju (pojava morala, religije, filozofije, humanizma) s borbom protiv etnocentrizma. Nalazimo je već i kod

kanibalski raspoloženih plemena, ali to ne znači da se visoko razvijene nacije ne mogu srozati na taj nivo. Stoga je borba protiv etnocentrizma permanentni zadatak ljudske kulture, jedan stalni napor da se čovjek podigne s infra-humanog na humanu razinu.

U čemu se najčešće ogleda ovaj etnocentrizam? Na primjer, nacionalist ne može shvatiti da se može biti istovremeno lojalan prema jednoj užoj društvenoj tvorevini i prema širima, da se može biti dobar Hrvat ili Srbin, i istovremeno dobar Jugoslaven ili dobar Evropejac ili dobar »građanin svijeta«.[8]

Etnocentrizam rađa razne društvene predrasude, kojim se uspostavljaju granice i zapreke u odnosima s drugim grupama ili narodima. Postoje razni stupnjevi negativnog ponašanja prema drugim društvenim grupama, narodima ili nacionalnim manjinama, koje idu postupno od blažih do najbrutalnijih. 1. *Ogovaranje* (čovjek opterećen predrasudom nalazi posebno zadovoljstvo, ako može nešto negativno reći na račun drugog naroda: on s naročitim zadovoljstvom kolportira razne glasine koje ruše njegov ugled i podižu neprijateljstvo prema njemu. To se ne ogleda samo u javnim istupima, nego i u takozvanim neformalnim »ulaznicama za dobro društvo«: ranije se mogla čuti redovito kakva neslana primjedba na račun inteligencije, kako bi se posvjedočilo da »smo svoji među svojima«, a sada se takve primjedbe redovito odnose na »bratski narod«). 2. *Izbjegavanje* (pojedinac izbjegava članove narodne grupe koju ne voli, prekida normalne ljudske odnose s njom, i voli s njima saobraćati jedino s »pozicije sile«). 3. *Diskriminacija* (nastoji se stvoriti poseban režim ili poseban oblik ponašanja prema određenim društvenim grupacijama — komunistima, narodnim manjinama, drugim narodnostima, Židovima, itd.; — to počinje s time da najprije ne pozdravljate predstavnike tih neprijateljskih grupa, zatim im onemogućavate društvenu djelatnost, kasnije ih javno žigošete i obilježavate i oduzimate im čitav niz građanskih prava).[9] 4. *Fizičko*

---

8) Poznati psiholog J. Piaget ispitivao je kako švicarska djeca doživljavaju grupne identifikacije. On je utvrdio da djeca od sedam godina nikako ne mogu jednu grupnu identifikaciju povezati s drugom, širom grupnom identifikacijom:

»Da li si čuo za Švicarsku? Da. Što je to? Jedan *kanton* A što je Ženeva? Jedan *grad*. Gdje je Ženeva? U *Švicarskoj*. (Ali dijete crta krug do kruga.) Da li si ti Švicarac? Ne, ja sam Ženevljanin.«

Dijete u dobi od osam do deset godina uspijeva staviti uži krug u širi, ali neki nacionalisti u tome »ne uspijevaju« ni sa četrdeset godina.

9) U službenom dokumentu Ujedinjenih naroda od 1949. ovako se definira diskriminacija: »Diskriminacija uključuje svaki oblik ponašanja zasnovan na razlikama koje se temelje na prirodnim ili društvenim kategorijama, a koje nemaju nikakve veze s individualnim sposobnostima i zaslugama, ili s konkretnim ponašanjem individualne ličnosti.« I zatim slijedi poduža lista svih oblika društvene diskriminacije koje susrećemo u raznim društvima. Među raznim vrstama nejednakosti spominje se i »nejednakost u uživanju prava na nacionalnost«, koja je nejednakost bila kod nas u povodu općeg popisa stanovništva predmet živih reakcija. Jugoslavija

napadanje (kada emocionalni i iracionalni porivi dosegnu izvjestan intenzitet verbalna agresivnost pretvara se u fizičko nasilje, glasine u pobunu, brbljanje u genocid).[10] 5. *Istrebljenje* (linčovanje, pogromi, masakri, genocid posljedica su vjerovanja u »biološku ugroženost«, socijalni darvinizam, uspješnost »konačnog rješenja« za narodne manjine čija je prisutnost nepoćudna).

Iako su razlike unutar jednog društva ili naroda mnogo veće nego između naroda, kad su dosegli slični stupanj razvitka, nacionalisti nastoje istaknuti upravo razlike među narodima i njihovom kulturom (koja je po svojoj prirodi univerzalna), a prikriti razlike unutar vlastitog naroda. Oni su uvjereni da razlike u vlastitom narodu nisu posljedica stvarnih društvenih odnosa, već samo posljedica nekih »importiranih ideja«. Ksenofobija, mržnja prema strancima i prema stranim utjecajima, kao i prema svemu što želi govoriti u ime nečeg nad-nacionalnoga ili općeljudskoga, smatra se rušenjem »narodne samosvojnosti« ili »nacionalnog bića«. Svoj »patriotizam« etnocentrizam izražava prije svega kao mržnju prema »tuđinskim idejama« i »stranim agentima« koji ove »tuđe ideje uvoze«. Razumije se da se stranci i strane ideje upotrebljavaju kao neka vrsta isprike i »žrtvenog janjca« za vlastite nedaće i nevolje. Mehanizam transfera mržnje na vanjske objekte zbog unutrašnjih konflikata i frustracija psihoanaliza je već odavno dobro objasnila. Nacionalizam i šovinizam u razvijenom društvu uvijek nosi crte kolektivne neuroze, i nije čudno što okuplja velik broj neuravnoteženih i nedozrelih ličnosti, tako da dolazi često puta do iznenadne fuzije »primitivnog mentaliteta« ili »primitivaca« s tribalnim dispozicijama, i intelektualaca, frustriranih u svojim ambicijama, razdrtih u svojim nerazjašnjenim konfliktima, pokolebanih u svojim ciljevima, koji čeznu za jakim društvenim autoritetom i »čvrstim društvenim poretkom«. Kada se društveni pokreti pomiču ude-

---

je također potpisnik Povelje o ljudskim pravima OUN i razumije se da se obavezala da će se boriti protiv raznih oblika diskriminacija. Ipak je bilo dozvoljeno da se izvrši diskriminacija u dvije točke: 1. nacionalna identifikacija »Jugoslaven«, iako već postoji preko pedeset godina, proglašena je »nacionalnom neopredijeljenošću«, 2. vjerska identifikacija potpuno je ispuštena iz upitnika, iako je društveno priznata sloboda vjeroispovijesti, a religiozna pripadnost predstavlja veoma važno društveno obilježje za sve vrste znanstvenih analiza. Građani koji su pogođeni ovom diskriminacijom imali su potpuno pravo da upute svoj protest na Ujedinjene narode i da upozore da jugoslavenske vlasti ne poštuju svoje svečano dane obaveze.

10) Na Nürnberškom procesu ideolozi nacističke stranke, Rosenberg i Streicher, branili su se da nisu odgovorni za istrebljenje 2 i po miljuna Židova u Osvijencimu, jer nisu preduzimali da bi njihove propovijedi dovele do takvih zbodjela. Međutim, komandat logora pukovnik Hoess u svojoj obrani je isticao da su ga upravo takvi napisi naveli da istrebljenje Židova smatra »normalnom stvari« u interesu njemačkog naroda. Francuski sudovi nakon rata kažnjavali su po pravilu mnogo strožije intelektualce od običnih ljudi, jer su stali na gledište da su »intelektualni začetnici« fašizma i kolaboracionizma odgovorniji od običnih izdajica. Takav je stav ispravan i dobro je na njega podsjetiti.

sno, onda opada ne samo kvocijent inteligencije nego i indeks moralnog integriteta, kao što je eksperimentalno utvrđeno. Zato u njihovim redovima nalazimo toliko »uglednih« plagijatora, falsifikatora, falšśpilera i furtimaša. Brojna su istraživanja potvrdila ovu čežnju za »autoritativnim režimom« kod desno orijentiranih intelektualaca. Nemoć svojeg ličnog opredjeljenja oni pretvaraju u obožavanje društvene moći i nasilja.

U tiradama nacionalističkih demagoga nalazimo opsjednutost mržnjom prema svemu što nosi pečat univerzalnosti ili internacionalnosti:

»Kada će ispravni, uredni, iskreni, poput ovce mirni američki (hrvatski, srpski, itd., op. p.) narod probuditi se i uvidjeti da njegove poslove pripremaju i umjesto njega vrše tuđinci, komunisti, izrodi, uljezi, renegati, socijalisti, termiti i izdajice?« (cit. po G. W. Allportu)

Oni se trude da bi sugerirali narodu kako ne samo ideje komunizma i socijalizma nose »protunarodno obilježje«. Mussolini i Hitler smatrali su svojim prvim zadatkom da klasne radničke sindikate pretvore u »nacionalne sindikate«, to jest da ih oslobode proleterskog internacionalizma. Nacional-socijalisti smatrali su da je glavni »neprijatelj njemačkog naroda« internacionalizam radničke klase i internacionalizam katoličke crkve. Neki nacionalisti kod nas predlažu također da se dokinu klasni sindikati, to jest ukloni njihov internacionalizam, i da se povede borba protiv »internacionalnoga komunizma« i »internacionalnog katoličanstva«, a za nacionalni komunizam i nacionalno katoličanstvo. Mnogi od tih ideologa nose čak i legitimaciju SKJ. Oni u ovim svojim prijedlozima nisu naravno originalni, jer su to već propovijedali fašisti i nacisti, ali su ideolozi ekstremnih oblika nacionalizma u tome bili dosljedni i oštroumniji, jer su kao A. Rosenberg (»Mit 20. stoljeća«) upućivali na to da ovaj internacionalizam ima svoj korijen u racionalizmu, univerzalizmu i individualizmu Francuske revolucije, odnosno da je potrebno likvidirati čitavu humanističku tradiciju evropske kulture. To je ono na čemu nacionalisti, otkad postoje na ovom kontinentu, uporno rade, jer humanizam znači proklamiranje jednakih prava čovjeka bez obzira na vanjska i slučajna obilježja koja proizlaze iz toga što se slučajno rodio s takvom bojom kože ili s takvim nacionalnim imenom. Humanizam znači prevladavanje svakog etnocentrizma, isticanje svoje društvene grupe ili naroda na račun drugoga, prevladavanje onog mentaliteta što ga je Hegel nazvao »duhovnim životinjskim carstvom«.

Povijesno iskustvo pokazuje da nacionalisti nisu sposobni rješavati pitanje ravnopravnih odnosa među narodima. I sada nam je jasno, zašto nisu. Njih je moguće riješiti samo s internacionalističkog gledišta, s gledišta velike zajednice naroda, iz koje valja istjerati svaki etnocentrizam, među-nacionalne mržnje i predrasude. U svijetu gdje su »nacionalni interesi« podređeni

egoističkim interesima kapitala, u kojima prevladavaju imperijalističke težnje, to je moguće samo s gledišta internacionalizma radničkog pokreta. Dovoljno je da odemo tamo gdje se vodi borba — u Vijetnam, pa da se u to uvjerimo, ako više ne vjerujemo onome što se odigravalo kod nas između 1941. i 1945. godine.

IDEJE SOCIJALIZMA I SOCIJALISTIČKA STVARNOST

Zagorka Pešić-Golubović

Beograd

1.

Problemi socijalizma danas nisu stvar samo socijalističkih zemalja; savremeni svet sve se više suočava s onim pitanjima ljudske egzistencije što ih je uočila i istakla izvorna marksistička misao. Utoliko pre se socijalizam mora sresti licem u lice s tim istovremeno starim i novim (danas ponovo aktualnim) problemima i preispitati sebe u svetlosti sopstvenih mogućnosti i sposobnosti da pruži rešenja koja savremeni svet očekuje. Svi događaji do 1968. kako u socijalističkom svetu, tako i u svetu kapitalizma to potvrđuju.

Pitanje koje je u nekim slučajevima eksplicitno postavljeno, a u nekima samo implicirano, jest: da li je socijalizam (kao ideja, kao pokret) sposobniji od kapitalizma da pronađe rešenja za sve brojnije probleme čoveka u svetu savremene tehničke civilizacije, tj. da li je u stanju, ono što kapitalizam očigledno nije, da narasle društvene mogućnosti koje otkriva savremena civilizacija neometano pretvara u stvarne uslove za razvoj svih naroda sveta i većine individua, te na taj način reši fundamentalni istorijski problem ukidanje monopola pojedinih slojeva društva (a danas sve više i velikih nacija) u iskorišćavanju društvenih i kulturnih mogućnosti, te stvaranje *jednakih društvenih uslova* za sve članove društva. Ta osnovna ideja socijalizma — jednakost društvenih uslova za sve članove društva — nije bila aktualna samo u epohama društvene oskudice, ona je isto toliko kao imperativ prisutna i u epohi društvenog izobilja jedne potrošačke civilizacije. I upravo u tim uslovima nameće se pitanje: da li je socijalizam u stanju da »potrošačko društvo« dovede na drugi kolosek, izvan uskotračnog, jednodimenzionalnog sistema potreba i ljudskih aspiracija, što preti da društvene i kulturne mogućnosti koje je savremeni čovek stvorio skrene s puta humanizacije u ne-

povratne i po ljudski rod sudbonosne oblike dehumanizacije i depersonalizacije.

Drugim rečima, savremeni svet hoće da zna, da li socijalizam kao ideja ima ključ za rešavanje dosadašnjeg permanentnog istorijskog konflikta između individue i društva i da li nudi perspektivu da se prevaziđe otuđenost čoveka i njegove društvene moći, da se ukine manipulacija ljudima i oslobodi zarobljena energija ogromnog broja individua, u vidu stvaranja autentične društvenosti koja pretpostavlja mogućnost slobodnog angažovanja i učestvovanja svakog čoveka u definisanju i ostvarenju izabrane društvene perspektive.

U pokušaju da se odgovori na ta pitanja obično se vrši zamena teze, te se socijalizam kao praksa, kao poredak (u nekoj od njegovih varijanti) poistovećuje sa socijalizmom kao idejom, kao permanentnim revolucionarnim pokretom, i u takvom paralogističkom zaključivanju dolazi se do konstatacija koje poriču svaku perspektivu.

I mada je predmet ovog rada analiza jednog oblika socijalizma, tj. definisanog modela i prakse jugoslovenskog socijalističkog društva, cilj mu je upravo da pokaže da se ideje socijalizma ne mogu mešati i poistovećivati s ostvarenim socijalističkim sistemima, te da u analizi postojećih sistema socijalizma treba odgovoriti na sledeća pitanja: (1) koliko su ideje socijalizma sadržane u definisanim modelima i u praksi koja se realizuje; i (2) da li su te ideje kao težnja, kao pokret prisutne u društvenoj klimi i događajima — da bi se moglo zaključivati, u kojoj je meri određeni socijalistički poredak doista socijalistički i kakvu ima perspektivu.

Analiza koja će uslediti ima za cilj da izvrši takvu valorizaciju jugoslovenskog socijalizma (ne raspolažem autentičnim materijalima na osnovu kojih bi se mogla vršiti uporedna analiza drugih socijalističkih sistema, što bi bilo neophodno za šire zaključke o perspektivama socijalizma kao pokreta).

U tom smislu neophodno je definisati socijalizam, da bismo znali o čemu raspravljamo (jer ima veoma različitih definicija socijalizma) i koje ideje pretpostavljamo kao njegov temelj.

Polazim od toga da se socijalizam može definisati kao predvorje humane ljudske zajednice kojom se ukida dosadašnja klasna istorija društva, te kao takav mora imati sledeće karakteristike:

(1) kao sistem mora obezbediti da se ostvaruju takvi društveni uslovi u kojima će se razvijati jednake društvene mogućnosti za sve individue da se razvijaju kao ravnopravni članovi svoje zajednice;

(2) to će moći da postigne samo ukoliko se u sistemu raspodele svih društvenih vrednosti — materijalnih i kulturnih — ukine svaki oblik eksploatacije i prava na privilegije, stvarajući na taj način osnovu za obezbeđenje elementarne materijalne egzistencije i elementarnog obrazovanja za svakog pojedinca, a zatim omogućujući da svakom članu društva budu u principu dostupne sve kulturne vrednosti;

(3) to implicira usklađivanje opšteg i društvenog interesa, i to na taj način što će se stvarati takvi mehanizmi za formulisanje opšteg (društvenog) interesa, koji će sprečavati da partikularni interes (jedne grupe ili sloja) bude proglašen za opšti i obezbeđivati da opšti interes proizlazi iz interesa članova društva;

(4) na osnovu ostvarenih jednakih društvenih mogućnosti socijalizam treba da obezbedi da se individue prema svojim sklonostima i mogućnostima opredeljuju za društvene delatnosti i da stvori mehanizme koji će omogućiti da se jedino putem ličnih vrednosti stiču društveni položaji i društvene uloge;

(5) socijalističko društvo mora da stvara takve institucije koje će biti u stanju da zadovoljavaju fundamentalne potrebe članova društva i da stalno podstiču razvijanje ljudskih (generičkih i individualnih) potencija osnovne mase stanovništva;

(6) takva zajednica mora da izgrađuje svojevrsni sistem interakcija individua u koje će ličnosti stupati kao subjekti društvenih akcija, prestajući da budu prosto objekti čijim ponašanjem diriguju izuzetni »politički subjekti«;

(7) da bi se to ostvarilo nijedan organ društva u socijalističkom sistemu ne sme imati priliku da se osamostali, te se mora prisiliti odgovarajućim društvenim merama da služi članovima društva (imperativni mandat, razvijene institucije javnog mnjenja, samoupravni organi društvene kontrole; Marx je predviđao kao meru i ograničavanje materijalnih primanja funkcionara javne vlasti, da bi se sprečila privlačnost ovih funkcija sa stanovišta materijalnih privilegija).

U kojoj su meri te ideje prisutne u jugoslovenskom socijalizmu?

2.

Treba, pre svega, podsetiti da je jugoslovenska varijanta socijalizma — koji je definisan kao samoupravni socijalizam — nastala u posebnim okolnostima. Za razliku od prve varijante socijalizma jugoslovenski socijalizam nije nastao autohtono, niti je bio opterećen samo društveno-ekonomskom nerazvijenošću. Jugoslovenski se socijalizam razvija pod pritiskom dvostrukog nasleđa: (1) determiniše ga zakasneli proces preobražaja seoskog društva u moderno industrijsko društvo (može se reći da je u Jugoslaviju počelo intenzivnije prodiranje kapitalizma tek 30-tih godina ovog veka u severne krajeve, dok je u drugim delovima još uvek dominiralo seosko, patrijarhalno društvo); i (2) razvija se pod pritiskom staljinizma[1] kao već oformljena modela, koji

1) Pod »staljinizmom« ne podrazumevam ni čisto filozofsku teoriju kao varijantu marksizma ili ideologiju, ni »kult ličnosti« kao tip harizmatske vlasti, niti »deformacije« socijalizma, već oformljeni društveni sistem koji se razvija u periodu Staljinove vladavine i suštinski se razlikuje od Marxove vizije socijalizma u pogledu osnovnih ideja socijalizma.

je potisnuo izvorne ideje socijalizma i autoritativno se nametnuo kao jedino moguća perspektiva. Iz prve determinante, iz istorijske zaostalosti proizlazile su slične posledice koje je svuda u svetu proizvela intenzivna i rigorozna industrijalizacija u pogledu ekonomskog sistema i modela političke vlasti, koji se zasnivaju na principu koncentracije moći i centara upravljanja radi intenziviranja svih društvenih snaga za ostvarenje zadataka koji prevazilaze postojeće istorijske mogućnosti. Iz drugog elementa nasleđa, iz pritiska koji vrši staljinistički model, a koji se tada nije mogao dovesti u pitanje, proizlazi nedemokratska organizacija društvenog i partijskog rada, što se ne praktikuje samo kao nužnost istorijskog trenutka (iz potrebe za maksimalnom disciplinom i organizovanošću da bi se što pre prevazišle kako posledice nasleđene zaostalosti, tako i neposredne posledice ratnih razaranja), već se pretvara u princip, koji se učvršćuje negovanjem autoritarnog ponašanja kao »komunističkog ponašanja«.

Prekid s drugim elementom nasleđa — na osnovu kojeg će se i roditi ideja o samoupravnom socijalizmu — ne nastaje i ne proizlazi iz unutrašnjih previranja jugoslovenskog društva, koje bi dovelo do sukoba dve koncepcije socijalizma, što je moglo doći iz saznanja i iskustva da su neprihvatljivi osnovni principi postojećeg modela; prelaz na samoupravni socijalizam nastaje pod uticajem spoljašnjeg sukoba dvaju sistema, ili bolje reći, dveju vlada i partija, koji je nametnuo preobražaj unutrašnje strukture jugoslovenskog društva kada ono za to još nije bilo pripremljeno. Pedesetih godina jugoslovensko društvo ni teorijski ni praktički nije spremno za radikalniju transformaciju ni koncepcije socijalizma ni strukture društva (unutrašnja previranja i razlike u shvatanjima puteva socijalizma nastaju znatno kasnije). Inaugurisana kao rezultat hitne potrebe da se distancira od jednog modela socijalizma — usled ekspanzionističkih težnji jedne socijalističke države, a ne usled saznanja o neprimerenosti takvog modela izvornim idejama socijalizma[2] — koncepcija samoupravnog socijalizma je nužno bila nejasna, u sebi protivrečna i kompromisna. Drugim rečima, jugoslovenska varijanta socijalizma nastaje podstaknuta revolucionarnom situacijom spolja (pod tim podrazumevam potrebu da se odbrani nezavisnost ne samo teritorijalno već i politički), a ne iznutra, te su njeni dometi i granice uslovljeni takvom situacijom. Formulisana u tom istorijskom kontekstu ideja samoupravljanja bila je opterećena neprevaziđenim sadržajima starog modela i ideološkog opredeljenja.

U čemu se najjasnije ispoljavaju te granice i koji elementi stare ideologije najduže deluju, ograničavajući radikalniju transformaciju jugoslovenskog društva?

---

2) Radi utvrđivanja izvornih ideja socijalizma treba se vratiti sledećim Marxovim tekstovima: *Građanski rat u Francuskoj, Kritika Gotskog programa, Uvod u kritiku političke ekonomije, Kritika Hegelove filozofije prava, Nemačka ideologija* (Marx — Engels).

U pokušaju da odgovorim na to pitanje staviću pod lupu analize samoupravni socijalizam kao model kako je definisan u postojećim programima,[3] sa ciljem da pronađemo odgovore i na sledeća pitanja: da li je jugoslovenski model socijalizma u svom dosadašnjem obliku predstavljao takav revolucionarni zaokret koji bi omogućio otvaranje uslova za ostvarenje izvornih ideja socijalizma; odnosno da li predstavlja prvi korak na tom putu na taj način što pronalazi »meru« između još nužnih klasičnih oblika države i novih oblika samouprave i da li u tom smislu postavlja most preko kojeg će se postepeno preći iz jednog u drugo i na taj način ostvariti perspektiva za nastanak novog oblika ljudske zajednice?

Ovakav pristup koji pod lupu kritičke analize stavlja sam model bitno se razlikuje od uobičajenih razmatranja, koja kritiku svode na utvrđivanje da pojedini elementi sistema odstupaju od projektovanog modela. Naš zadatak se sastoji u tome da utvrdimo da li sam model odgovara ciljevima socijalizma, da bismo mogli suditi, da li je neophodno vršiti preispitivanje samih pretpostavki sistema, ili je dovoljno samo popravljati nastale »deformacije«.

Najsažetije formulisana karakteristika jugoslovenskog sistema proizlazi iz zaključka M. Pečujlića u knjizi *Budućnost koja je počela:*[4]

> Samoupravljanje je razvijeno uporedo sa ekonomskim i političkim posredovanjem etatizma, jake vlasti, kao najava daljeg revolucionarnog preobražaja društva. Već sam način stvaranja, sama kolevka iz koje je izašlo (kao i niz dubljih okolnosti: nivo materijalnog razvitka, karakter radničke klase i inteligencije, priroda revolucije), opredelili su nastanak jedne od najsloženijih i najčudesnijih istorijskih tvorevina. Socijalni sistem koji se razvija nije 'čist' ni u relativnom smislu reči; to nije ni birokratski, niti samoupravni sistem koji bi se razvijao na sopstvenoj osnovi. Na sceni se pojavljuje *osobeni istorijski hibrid,* spoj centralizovano-decentralizovanog birokratizma i parcijalnog, autarhičnog samoupravljanja« (kurziv moj).

Pečujlić, međutim, ne izvodi do kraja konsekvencije iz ovakvog rezonovanja i ne dovodi u pitanje samo model »samoupravnog socijalizma« koji počiva na tim osnovama u jugoslovenskom društvu. A upravo data karakteristika jugoslovenskog sistema opravdava postavljanje pitanja: da li je samoupravljanje koje se razvija pod takvim okolnostima i u takvim uslovima samouprava u

---

3) U ovom trenutku nemam namere da se bavim novom projekcijom jugoslovenskog socijalizma, kako je koncipirana u ustavnim amandmanima, to bi trebalo da bude predmet posebne rasprave, već je uzet u obzir postojeći Ustav i Program SKJ.

4) M. Pečujlić, *Budućnost koja je počela,* Institut za političke studije, Beograd, 1970. str. 61.

izvornom smislu.[5] Drugim rečima, da li je u jugoslovensku varijantu socijalizma teorijski i institucionalno ugrađen model samouprave kao njen suštinski temelj?

Dosada se površno prelazilo preko postojanja izvesnih elemenata koji su teorijski nespojivi sa samoupravljanjem, te se bez dubljih analiza tih elemenata, a i bez dublje suštinske analize sadržaja (a ne samo formi) samouprave, zadovoljavalo zaključcima da sa samoupravljanjem u nas koegzistiraju i drugi oblici upravljanja, te da je jedini problem u tome da se intenzivnije razvijaju oblici samoupravljanja. Međutim, smatram da se mora pitati, u kojoj meri izvesni elementi koji »koegzistiraju« sa samoupravljanjem dovode u pitanje samo samoupravljanje i ne dozvoljavaju postojećim formama da se ispune i odgovarajućim sadržajem; drugim rečima, da li ton našem današnjem sistemu daje samoupravljanje, koje sadržinski mora biti povezano s osnovnim ciljevima socijalizma, ili drugi oblici upravljanja, koji ne idu u prilog razvijanju samouprave kao autentičnog socijalizma.

U odgovoru na ova pitanja zadržaćemo se samo na programima, tj. na teorijski definisanom i operacionalizovanom modelu, te stoga, ovu analizu ne treba mešati sa sociološkim istraživanjem prakse, što zahteva opsežne empirijske analize (pozivanje na iskustvene podatke praktikovaće se samo kada nam na raspolaganju stoje pouzdani podaci koji mogu da potvrde vrednost neke teze koja će biti izneta).

Polazeći od pretpostavke da se humana zajednica može ostvariti samo ako kao svoj temelj ima samoupravu, te da su problemi realizacije samouprave kao novog modela odlučivanja i učestvovanja u društvenim poslovima i humani ciljevi socijalizma suštinski povezani, postavićemo prvo pitanje: da li je samoupravljanje u nas tako definisano da obezbeđuje (postepeno) ukidanje »otuđene društvene sile proizvođača«, odnosno stvaranje takvih oblika udružene moći individua koja bi bila plod slobodne asocijacije i nalazila se pod kontrolom društva? Sa tim su tesno povezana i druga dva pitanja: ko raspolaže viškom rada u našem sistemu i ko odlučuje o njegovoj raspodeli u globalnim okvirima, te s obzirom na to, ko ima pravo ili privilegiju da definiše »društveni interes« u kojem se usaglašavaju neposredni ciljevi društva i »viši« ciljevi socijalizma; drugim rečima, da li je u nas društveni interes stvarno društveni ili je partikularni. Odnosno:

---

5) I u sledećim tekstovima samoupravljanje kao pretpostavka jugoslovenskog modela socijalizma nije dovedeno u pitanje, već je uzeto kao apriorna činjenica: »Pa ipak jugoslovensko socijalističko uređenje po nizu svojih obeležja zaostaje za Komunom. Pre svega, ono zaostaje po stepenu postignute demokratije, pošto se u njegovoj strukturi još i dalje izražavaju tragovi klasične državnosti koji 'koegzistiraju' sa elementima socijalističke samouprave« (iz knjige Lj. Tadića, *Poredak i sloboda*, Kultura, Beograd, 1967. str. 300.

»Međutim, ni teorijski ni praktično još nije nađen privredni model koji bi sintetisao samoupravljanje, tržište i planiranje« (iz knjige S. Stojanovića, *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd, 1969. str. 135).

da li su u jugoslovenskom sistemu socijalizma predviđeni i izgrađeni odgovarajući oblici društvene kontrole koji bi sprečavali monopol ekonomske i političke moći i zaštitili »proizvođača« od novih oblika iskorišćavanja i potčinjavanja?

Da bi se izvršile takve radikalne promene u društvu, prva je pretpostavka da je ostvareno podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i formirana društvena svojina kao viši kvalitet u odnosu na državnu svojinu; druga je pretpostavka da se radikalno izmenio (ili menja) položaj »proizvođača«, a pre svega radničke klase, kako u ekonomskom tako i političkom pogledu, tj. da su ukinuti osnovni elementi otuđenosti radnika: najamni odnos, nejednakost koja je na granici eksploatacije i kulturna inferiornost.

U nas se teorijski ne poistovećuje državna svojina sa društvenom i društvena svojina se definiše kao viši oblik socijalizacije svojine. Ali smatram da nije do kraja definisan sam pojam društvene svojine, što omogućuje da se jedan hibridni oblik, kakav postoji u nas, proglašava za već realizovanu društvenu svojinu. Ovaj se problem ne postavlja ovde prvi put, ali se mogu dovesti u pitanje zaključci koji se iz dosadašnjih razmatranja izvode. Naime, većina autora koji raspravljaju o ovom problemu zaključuje da se ne radi o društvenoj svojini već o »grupnoj svojini«.[6] Ali ako termin »svojina« označava pravo slobodnog raspolaganja viškom rada i mogućnost uspostavljanja kontrole nad tim delom društvenog proizvoda (nad njegovom distribucijom i upotrebom), da li u preduzećima u nas postoji »grupna svojina«?

U članku »U čemu su snaga i slabost samoupravljanja« O. Kozomara ukazuje na centralni problem (mada i sama prihvata tezu o »grupnom vlasništvu«), kada piše:[7]

> »Otkriva se da vlasničke funkcije preuzimaju ili organi države ili stručnjaci. Samoupravljanjem one treba *da se prenesu na sve zaposlene u jednom preduzeću*, dakle, da dođe ne samo do ukidanja privatnog vlasništva već i do *uspostavljanja* društvenog«.

Drugim rečima, u okviru preduzeća ne postoji »grupno vlasništvo« kao parcijalizovani (delimični) oblik društvenog, jer pravo raspolaganja viškom rada i odlučivanja o proizvodnji i raspodeli nije preneto na radnu organizaciju kao društvenu grupu s jedne strane, a s druge, nije pravo svih njenih članova. To se može dokumentovati sledećim: prvo, postoji ograničenje koje je bitno a ne nebitno, koje čini da radna organizacija ne može da se ponaša kao samoupravna jedinica, usled zadržavanja prava da o raspodeli viška vrednosti odlučuju državni organi na višem nivou; i drugo, kada je u pitanju raspolaganje sredstvima za proizvodnju u radnoj organizaciji (odlučivanje o fondovima za rekonstrukciju i reprodukciju, o korišćenju sredstava i kapaciteta, o usklađiva-

---

6) O »grupnoj svojini« govori i S. Stojanović u pomenutoj knjizi, kao kao i O. Kozomara u članku »U čemu su snaga i slabost samoupravljanja«, Gledišta 11, 1968.

7) O. Kozomara, pomenuti članak, str. 1521.

nju postojećih sredstava i potreba radnika, i sl.,) odluke donose pre svega direktori, kao predstavnici države; a kada je u pitanju organizacija rada, donošenje odluke u vezi s uslovima rada i svim onim što se u klasičnoj terminologiji naziva »upravljanjem« preduzećem, to je područje »stručnjaka« (kako tehničkih, tako i »menadžera«), te je većina članova radne organizacije izvan stvarne sfere donošenja osnovnih odluka najbitnijih za život i rad date društvene grupe (a da i ne govorimo o odlukama suštinskim za život društvene zajednice kao celine). Tako se kompetencije »samouprave« u preduzeću praktično svode na raspravljanje o ličnim dohocima, i upravo zbog toga se pothranjuje atmosfera nesolidarnosti, umesto da je obrnuto. S jedne strane ograničena u vitalnim pravima od strane države, a s druge, ozakonivši diferencirana prava različitih slojeva u grupi (i time lišavajući najveći broj članova grupe mogućnosti da učestvuju u korišćenju prava koja proizlaze iz društvene svojine), radna organizacija funkcioniše mnogo više po principima »decentralizovanog etatizma« nego po principima samouprave. Stoga termin »grupna svojina« mislim da ne objašnjava pravu prirodu ovog hibridnog oblika svojine koji postoji u jugoslovenskom sistemu.

Osnovni je problem, u stvari, u tome što nije pronađena i definisana *prava dimenzija društvenosti* u obliku svojine u jugoslovenskom sistemu. Društveno — ono zajedničko, opšte — još uvek je isključivo u rukama države (mislim na sve državne organe od saveznih, preko republičkih do komunalnih, jer je njihova priroda u suštini ista bez obzira na kojem su nivou) i ne vidi se kojim će putovima odumirati država u toj oblasti i kome će predavati svoje funkcije;[8] dok se grupno (kolektivno) kao »društvenost« atomiziranih jedinica, prezentira kao jedini oblik neposredne društvenosti, te se upravo stoga nužno javlja kao »partikularna društvenost« koja ne prevazilazi osnovne karakteristike otuđene društvenosti.

Kako stoji s drugom pretpostavkom koja je napred naznačena, tj. kako je u našem sistemu institucionalno rešen problem mesta i uloge »proizvođača«, a pre svega radničke klase, i da li različiti problemi, koji sve učestalije manifestuju nemoć radničke klase u našem društvu, proizlaze odatle što se projektovani sistem ne ostvaruje ili zato što sam projekat ne obezbeđuje da se realizuje radikalno drukčiji položaj radničke klase u sadašnjem

---

8) Nijedna institucija u dosadašnjem jugoslovenskom sistemu nije u stanju da odigra ulogu »odumirućeg« mehanizma države u ovoj oblasti: prenošenje funkcija sa saveznih državnih organa na republičke predstavlja samo partikularizaciju društvenosti a ne i ostvarenje stvarne društvene svojine; radna veća u skupštini su takođe svojevrsna, profesionalna partikularizacija društvenosti, s obzirom da zatvaraju profesije i slojeve u sopstvene okvire; privredne komore i »kulturne zajednice« u današnjem sistemu nisu ništa drugo nego »produžena ruka države«, koja ni po formi nisu slobodne asocijacije, a što se vidi i po funkcijama koje su preuzele, kao i po funkcionarima koje takođe preuzimaju iz državnih organa. Sve te institucije samo su po nazivu nove, a u suštini stare, u pogledu karaktera upravljanja i karaktera društvene moći.

sistemu? Razmotrimo šta suštinski menja sistem kakav je u nas definisan kao samoupravni socijalizam, u položaju radničke klase: da li se prevazilazi status radnika kao najamne radne snage, status robe na tržištu koja mora da se »slobodno« prodaje da bi mogla egzistirati, siromaštvo kao stalni pratilac predhodnih pojava i nezaposlenost kao rezultat, ali i kao uzrok održanja pređašnjeg zavisnog položaja radnika u odnosu na one kojima prodaju svoju radnu snagu.

Ni u jednom socijalističkom sistemu radnička klasa nije ostvarila položaj »vladajuće klase«, ali se u staljinističkom modelu to opravdavalo time što se socijalizam shvatao kao prelazni oblik u kojem mora da jača država. U socijalizmu koji se naziva samoupravnim takvog opravdanja nema, a ipak, nisu prevaziđeni neki bitni elementi koji omogućuju održavanje starog položaja radničke klase. U stručnoj literaturi kod nas često se piše o postojanju najamnog radnog odnosa, a u zvaničnim dokumentima se preko toga prelazi bez ikakvih protivargumenata. Međutim, to je ključni problem u odgovoru na pitanje o položaju radničke klase u socijalističkom društvu. Ako prihvatimo da najamni radni odnos može postojati ne samo u uslovima privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, već i tamo gde državna svojina ima monopol, jer se položaj radnika suštinski ne menja, ako umesto privatnog vlasnika sve uslove rada i proizvodnje određuje država (ili njeni produženi organi u preduzeću), bez mogućnosti samih radnika da na njih utiču, pitanje o postojanju najamnog radnog odnosa ostaje aktualno i u našim uslovima. Povezano s pravima koja proizlaze iz karaktera svojine, koja nije postala društvena u pravom smislu, pravo odlučivanja *o bitnim uslovima rada* nije u domenu »proizvođača«, pa čak ni radne organizacije koja ih zapošljava (državni organi koji donose najbitnije odluke determinišu u krajnjoj liniji sudbinu i grupa i pojedinaca: odlukom o investicijama država može da ubrza i olakša razvitak jednih, a uspori razvitak drugih; tolerišući postojeće razlike u uslovima rada između privrednih grana i preduzeća istih grana država stvara povoljne uslove za nastajanje krupnih socijalnih razlika i izokreće dejstvo principa »nagrađivanja prema radu«; ne dirajući u postojeći sistem raspodele nacionalnog dohotka prećutno se priznaje postojanje privilegovanih društvenih grupa, itd.).

Time što se u našem slučaju ne javlja samo država u klasičnom obliku kao isključivi nosilac prava odlučivanja o uslovima rada (već razgranat i decentralizovani državni aparat, uz niz pomoćnih investicija, kao što su razne komore i »kulturne zajednice«), stvar nije ništa povoljnija za »proizvođače«, već samo komplikuje njihov položaj i umnožava njihovu zavisnost. Najamni odnos ne iščezava automatski time što klasična država, u vidu centralizovanog organa, prestaje da drži monopol nad svim odlukama u svojim rukama, već zadržava samo one najvitalnije, a izvesne odluke u sferi organizacije proizvodnje i ograničene raspodele proizvoda rada prenosi na preduzeća (i to kao što smo naglasili, prvenstveno na organe države u preduzeću: na direktore i up-

ravu); štaviše, takav složeni sistem zavisnosti pojačava radnikovu nesigurnost i osećanje nemoći. (Nisu poznati slučajevi koji bi potvrđivali tezu da slabi moć države usled decentralizacije društvene moći — možda bi tačniji izraz bio dekoncentracija — iz čega bi proizlazio zaključak da radnici mogu lakše da ostvare svoja prava, jer je društvena moć delimično i na njih preneta. Naprotiv, sve su učestaliji štrajkovi kao izraz grupnog nezadovoljstva radnika i saznanja da ne postoje forme samouprave kroz koje bi radnici ostvarili svoje opravdane zahteve; a kada su u pitanju pojedinačni slučajevi ugroženosti radnika i osujećivanja njihovih prava, oni su prinuđeni da se obrate državi — sudovima da bi ih zaštitili od birokratije u preduzeću.[9]).

> »Pojedinac, neposredni proizvođač materijalnih i kulturnih vrednosti u ovom društvu oseća se duboko otuđen — piše ekonomista I. Maksimović. U ekonomici, njene ciljeve, metode aktivnosti i njegove doprinose kvalifikuje i određuje država, koja postaje ponovo mitski pojam... Na oba plana, objektivno, nema nikakvog kriterija koji bi valorizovao njihove pojedinačne doprinose društvu i stimulirao njihove stvaralačke energije. Umesto objektivnog, ekonomskog i društvenog kriterija, valorizaciju vrši birokratski državni aparat, za koji je 'objektivno' samo ono što reprodukuje njegovu egzistenciju i povećava njegovu faktičku ekonomsku i administrativnu vlast. Otuda nastaju svojevrsni novi oblici i metodi eksploatacije, tj. zakidanje dela viška rada koji pripada društvu neposrednih fizičkih i intelektualnih radnika, faktičko tretiranje ljudskog rada kao *najamnog rada državi*, iako se ekonomski procesi ne odvijaju više na bazi privatno-kapitalističke svojine«.[10]

Ako je tačno ono što je napred rečeno, uključujući i gore citirani tekst, zaključak koji proizlazi iz rezonovanja jednog drugog ekonomiste. Branka Horvata, ukazuje na to da nerešeni problemi u sferi rada i položaja radnika dovode u pitanje socijalistički karakter sistema:[11]

---

9) Iz materijala za Kongres samoupravljača saznaje se da »Radnici ukazuju na opštu sporost i kolebanje u napuštanju etatističkog upravljanja sredstvima za proizvodnju«. U radnim organizacijama takođe se konstatuje da se njima (radnim jedinicama) »obično prepuštaju disciplinska pravila, prijem na posao, dok se u suštinskim stvarima — razvojna politika, raspodela, investicije — i dalje odlučuje na vrhu. Nekadašnje funkcije administrativnog upravljanja preduzećem grčevito se zadržavaju. Kroz firme 'direkcija', 'uprava', 'načelnici' — simbole bivše vlasti — pojedinci obično teže da očuvaju stečene pozicije koje nemaju rad za osnovu«. Navedeno prema napisu u »Politici« »Šta traži radnička klasa« u broju za 30. april i 1 i 2 maj. Na raspolaganju mi ne stoje izvorni materijali da bih mogla proveriti i upotpuniti ovo saopštenje.

10) I. Maksimović, »Socijalizam i ekonomsko-etički problemi«, Filosofija, 4, 1967, str. 51.

11) B. Horvat, *Ogled o jugoslovenskom društvu*, Mladost, Zagreb, 1969. str. 195.

Ukoliko je čovjekova radna djelatnost suština njegove egzistencije kao *čovjeka*, onda *monopol nad uslovima rada* predstavlja nužan i dovoljan uvjet za klasnu diferencijaciju«.

Sva dosadašnja istraživanja potvrđuju da je poslednjih godina kod nas pojačana društvena diferencijacija i da se obavlja proces segregacije slojeva (pitanje rezidencije postaje sve više i u nas stvar društvenog prestiža, pa se diferenciranom stambenom izgradnjom, a na račun svih članova društva, stvaraju rejoni za privilegovane, kao i oni za zapostavljene slojeve;[12] ozakonjuju se različiti kriterijumi vrednovanja društvenog standarda i potreba na taj način što se prećutno odobrava korišćenje društvenih sredstava za stvaranje uslova da slojevi sa »višim potrebama« dođu do zadovoljenja svojih naraslih potreba, dok se istovremeno vrlo nizak društveni standard radničke klase opravdava pomanjkanjem društvenih sredstava da se efikasnije reše njihovi elementarni problemi, koji se često graniče sa minimumom egzistencije). Na taj se način radnička klasa održava u statusu zavisne najamne radne snage, koja »ipak može slobodno da se prodaje, i ne samo u zemlji nego i u inostranstvu«. A nezaposlenost, kao stalni pratilac najamnog radnog odnosa, pritiska još više radničku klasu i održava je u zavisnom položaju, jer joj svakodnevno preti pojačanom nesigurnošću.

Stoga, problem nije samo u tome kakve efekte proizvodi robno tržište i delovanje zakona vrednosti, o čemu je u nas dosta pisano,[13] već kakvo mesto u jugoslovenskom sistemu imaju mehanizmi koji proizlaze iz robne proizvodnje i kako ih regulišu osnovne institucije sistema, koji ako je socijalistički ne može počivati isključivo na ekonomskim zakonima. Drugim rečima, status najamne radne snage kao robe ne proizlazi samo kao nužan rezultat delovanja robnog tržišta, tj. ekonomskih zakona, već se u socijalističkom sistemu može održavati zato što deluju i takvi društveni uslovi koji ne omogućuju prevazilaženje *najamnog odnosa kao društvenog odnosa.*

Lišeni mogućnosti da učestvuju u odlučivanju o elementarnim uslovima svoje egzistencije — o uslovima rada i korišćenju prava na rad — radnici i ostali »proizvođači« (mada stepen mogućnosti učestvovanja varira u zavisnosti od vrste i grane delatnosti; u tom pogledu su zaposleni pojedinci u neprivrednim granama, a posebno stručnjaci, u boljem položaju od radničke klase u ce-

---

12) S. Šuvar u članku »Urbanizacija, socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našem društvu« (časopis »Lica«, br. 1. 1971.) naglašava da »sadašnja raspodela društvenog bogatstva i moći daje duboko klasni karakter i tokovima urbanizacije u nas« (str. 6).

13) Vid. I. Maksimović, pomenuti članak, M. Marković, »Ekonomizam ili humanizacija ekonomike«, Filosofija, 4, 1967., F. Černe, »Protivrečnosti našeg društvenog sistema u vrednosnoj proceni«, Isto, i dr.

lini) nemaju sredstva da se bore protiv dva osnovna zla svakog klasnog društva: siromaštva i nezaposlenosti.[14]

Ali ne radi se samo o nepovoljnom ekonomskom položaju radničke klase, (mada najamni odnos nije čisto ekonomski, već društveni odnos). Društveni položaj »proizvođača« u jugoslovenskom sistemu definisan je tako da zadržava *parcijalni status radnika*, i to ne samo u tehnološkom sistemu nego i u društvu uopšte, jer povezuje radnike skoro isključivo u okviru profesije i preduzeća. Problem nije, dakle, samo u onom što se najčešće ističe, što između jedinica samouprave u bazi i vrha nema samoupravnih karika koje bi sistem povezivale u celinu. Problem je mnogo dublji i sastoji se u tome što su samoupravne jedinice tako konstituisane da *ne povezuju društvene snage*, ne integrišu radničku klasu kao društvenu snagu, nego ih atomizuju, zatvarajući ih u zidove pojedinačnih fabrika ili ustanova, u zidove omeđene starom slojnom stratifikacijom, koja obezbeđuje da koncentrisana društvena moć na vrhu ostane netaknuta, umesto da se putem samoupravnih ćelija prevazilaze svi oblici klasne diferencijacije i dezintegracije društvene sile »proizvođača«.

U samom sistemu nalaze se razlozi zašto radnička klasa i ostali slojevi »proizvođača« nisu mogli da stupe na »opštu političku pozornicu« i postave odlučnije pitanja o ključnim problemima jugoslovenskog društva, a pre svega o presaspodeli viška rada. U tome leži i odgovor zašto se radnička klasa služi skoro isključivo klasičnim oblicima borbe u socijalističkom društvu — štrajkovima — ostajući na taj način u okvirima ekonomske borbe, jer politički nije konstituisana kao integralna društvena snaga, koja bi pomoću odgovarajućih formi samouprave mogla da deluje povezano kao »vladajuća klasa« na svim nivoima.[15]

---

14) Vid. podatke koje navodi N. Popov u članku »Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu« (Sociologija, 4. 1969.) o nekom materijalnom standardu radnika (str. 616). Analiza ličnih dohodaka u privredi, naročito onih najnižih, a njima su zahvaćeni radnici u neposrednoj proizvodnji u velikom broju slučajeva, pokazuje da je 36,8% zaposlenih u privredi u 1968. primalo znatno manje od prosečnog dohotka u privredi; dok je minimalni lični dohodak, koji je daleko ispod minimuma potreba, primalo 89.567 radnika u 500 radnih organizacija. Ali kada bi se iz cifre ukupno zaposlenih u privredi izdvojili radnici, procenat bi se sigurno povećao i slika o materijalnom stanju neposrednih proizvođača bila bi još nepovoljnija. S druge strane, statistika ne omogućuje da se prati stvarni porast nezaposlenosti radnika, ali se sigurno može tvrditi da je cifra dvostruko veća nego što je izkazuje zvanična statistika, koja i ne beleži »nezaposlenost«, već »prijavljene na birou rada«.

15) Mislim da se ubedljivo nameće zaključak O. Kozomare, potkrepljen jakim argumentima, da proletarijat u nas nije organizovan kao klasa, već je sveden na atomizovane organizacije u okviru preduzeća (vid. pomenuti članak). Može se, međutim, prigovoriti da socijalizam ne treba da konstituiše klase već da ih ukine. To je, u stvari sofizam *ignoratio elenchi*, jer se prelazi preko činjenice da jugoslovensko društvo nije ni imalo formiranu radničku klasu u pravom smislu, a da je prva pretpostavka njenog oslobođenja upravo to da se konstituiše kao klasa da bi mogla ispuniti svoju istorijsku funkciju, koja se sastoji u ukidanju sebe kao klase i klasnog društva uopšte.

Zvuče veoma savremeno neka razmišljanja Antonija Gramscija o sistemu samouprave koji se može ostvariti uz pomoć izvršene integracije radničke klase. On insistira na tome da se mora realizovati čitava mreža samoupravnih institucija, i to ne samo u gradovima već i u selima: ne samo fabrički radnički saveti, već i zborovi radnika kao forma putem koje se radnici, a ne samo izabrani predstavnici osposobljavaju za »vršenje vlasti«, kao i rejonski saveti fabričkih delegata kao »emanacija celokupne radničke klase nastanjene u rejonu«.[16] Gramsci naglašava da slobodno udruživanje i solidarnost moraju biti osnovni principi samouprave. Upravo to nije rešeno u jugoslovenskom modelu socijalizma i nije pronađen ključ da se ta dva suštinska principa ugrade u temelje sistema; zato i imamo naizgled paradoksalnu pojavu, da se s razvijanjem samoupravljanja sve više javljaju različiti oblici partikularizma i nelojalne konkurencije, jer klasno dejstvo ekonomskih zakona tržišta nije ograničeno takvim društvenim sistemom, u kojem bi osnovni mehanizmi morali počivati na slobodnom udruživanju »proizvođača« i dejstvu principa solidarnosti radničke klase.

Ali, ako se postavi pitanje položaja »proizvođača« u širem smislu, a ne samo radničke klase, uključujući i procentualno najbrojniji sloj u našem društvu — seljaštvo — problem postaje još ozbiljniji. U jugoslovenskom sistemu ni teorijski nije rešeno pitanje prevođenja seljaštva u nove društvene uslove koji bi omogućili da se i selo uklopi u jedinstveni sistem samouprave (iako u našoj tradiciji, u socijalističkoj misli Svetozara Markovića i drugih, postoji izvesno iskustvo u tom pogledu). Mada sela čine sigurno 2/3 naših naselja (ako se uzmu sociološki, a ne čisto statistički kriteriji), a seosko stanovništvo sigurno više od polovine populacije, ono je potpuno ostalo izvan definisanog sistema samoupravnog socijalizma (različiti vidovi kooperacije individualnih proizvođača, koji su bili razvijeni ranijih godina sa zadrugama, sve više nestaju na selu, jer se zadruge pretvaraju u ekonomska preduzeća koja posluju po principu rentabilnosti i sve manje mogu da vrše funkcije društvenih asocijacija).

Sve ovo potvrđuje da je problem mnogo dublji nego što se obično iskazuje — kao »nerazvijenost samoupravljanja«, ili kao »postojanje snaga koje koče samoupravljanje«; problem se sastoji u tome što sistem ne obezbeđuje radikalnije menjanje društvenog položaja »proizvođača« u smislu koji implicira samouprava.

S tim je u tesnoj vezi sledeći problem: da li samoupravljanje kako je definisano u jugoslovenskom modelu obezbeđuje ukidanje političkog otuđenja individua, tj. da li su definisani osnovni oblici »vlasti« putem kojih će se prevazilaziti država kao »ap-

---

U nas se teorijom o »radnom narodu« fiktivno brišu socijalne razlike između slojeva, ali se time ni teorijski ni praktički ne skida s dnevnog reda osnovni problem socijalizma — odnos radničke klase prema »vlasti«.

16) A. Gramši, Izabrana dela, Kultura, Beograd, 1959. str. 155.

straktni oblik ljudske zajednice«, te kao politička vlast izdvojena od društva ustupiti mesto integralnom sistemu samouprave? Drugim rečima, da li je jugoslovenski sistem tako definisan da osposobljava radničku klasu »da ona kao ekonomski razvijena i politički svesna klasa. . . poznavajući svoje prave interese i istorijske ciljeve *zna da održi državni sistem u položaju podređene snage, svog sopstvenog oružja*, kako se on ne bi mogao birokratizovati i pretvoriti u despota nad društvom«.[17]

Iz dosada rečenog proizlazi da jugoslovenski sistem predstavlja svojevrsni hibrid koji se sastoji iz državne vlasti i izvesnih oblika upravljanja, koji nisu razvijeni u klasičnoj državi, a koji se samo uslovno mogu nazvati samoupravnim formama, pri čemu dominiraju državni oblici i to ne samo po faktičkoj snazi uticaja, već i po razvijenosti institucija u kojima se donose političke odluke, kao i po principima na kojima počiva političko odlučivanje. Postojeće forme samouprave ne obezbeđuju da se političko odlučivanje spušta u bazu; principi na kojima počiva političko odlučivanje nisu radikalnije izmenjeni (još uvek se odlučivanje vrši jednodimenzionalno — odozgo nadole, dok se u osnovnim jedinicama samo »razrađuju« i objašnjavaju već gotove donete odluke; taj princip nije suštinski drukčiji ni u skupštini, gde se samo putem amandmana može neznatno uticati na već donete odluke vlade).

Radne se organizacije definišu kao samoupravne jedinice, ali one ne podrazumevaju »političku samoupravu«,[18] s pravom grupe i pojedinaca da odlučuju i o političkim pitanjima, a ne samo o ekonomskim; stoga se u radnim organizacijama i dalje održava podela funkcija između radničkih saveta (ekonomske funkcije) i partijskih i drugih društvenih organizacija (političke funkcije). A upravo tako parcijalno shvaćena samouprava — u pogledu sadržaja kojim se bave samoupravne jedinice — omogućuje prikriveno jačanje centara političke moći birokracije, što znači, da se bitka protiv birokratizma ne može dobiti bez razvijanja integralnih samoupravnih jedinica, koje bi predstavljale kompleksne ćelije neposredne demokratije, s pravom raspravljanja i odlučivanja o svim društveno značajnim pitanjima, kako političkim, tako i ekonomskim i kulturnim. U bitnim pitanjima politike: u definisanju društvenih ciljeva i sredstava za njihovo ostvarenje, u određivanju prioritetnih društvenih potreba i u formulisanju društvenog interesa, u definisanju karakteristika sistema (ustavne promene) narod ne može imati zna-

17) E. Kardelj, »Socijalizam i demokratija«, citirano prema *Birokratija i tehnokratija*, t. II, str. 297.

18) Stavljam termin »politička samouprava« pod navodnice, jer prava samouprava ne može biti ni isključivo politička vlast, kao što ne može opstati ni samo u sferi ekonomije, već upravo podrazumeva prevazilaženje tih parcijalizovanih sfera kao odvojenih profesija i slojeva.

čajnijeg uticaja u sadašnjem sistemu društvenih odnosa u jugoslovenskom društvu.[19]

Stoga se može tvrditi, da dokle god samoupravne jedinice ne prerastu u takve oblike »vlasti«, s jedne strane, i dok se ne stvori cela mreža samoupravnih institucija od baze do vrha, s druge, ne postoji mogućnost da se prevaziđe politička vlast kao otuđena sila i birokratizam kao monopol političke vlasti i koncentracije političke moći na vrhu. Mislim da je u tome i smisao sledećeg teksta:[20]

»Za socijalizam kao socijalizam nema i ne može biti rešenja problema birokratije na tlu apstraktne, političke države, jer je birokratija njen nužan proizvod«.

A to znači, da se rešavanje problema birokratije ne može tražiti u »političkoj vlasti« kao izdvojenoj i posebnoj sferi društvenog sistema, bez obzira da li se politička vlast javlja u obliku državnih organa ili u parlamentarnim formama, jer dokle god je »vlast« konstitucionalno odvojena od osnovnih jedinica u kojima se odvija »proizvodni život«, dotle politika ne prestaje biti otuđena sila. Dakle, birokratija kao konstitucionalni elemenat političke vlasti može se prevazići samo prevazilaženjem politike kao posebne i profesionalizovane sfere društvenog odlučivanja, tj. »podruštvljavanjem politike«. To drugim rečima znači, stvaranje ćelijskih oblika kompleksne samouprave — komune, u kojima će se izgraditi takva mreža samoupravnih organa koje će integrisati društvenu snagu »proizvođača«, što će poslužiti kao osnova za stvaranje samouprave kao globalnog sistema.

Jugoslovenski sistem ne obezbeđuje da se izađe iz tog zatvorenog kruga vlasti, jer nije definisan ni proces ni oblici odumiranja države kao političke vlasti.

Socijalizam predstavlja kvalitativno novu ljudsku zajednicu tek onda, ako u ovom smislu ode iza granica klasične demokratije, koja ostaje u okvirima »političke vlasti« i ne može da ih radikalno prevaziđe.[21] Ono što je bitno za neposredno »vršenje vlasti«

---

19) U nas se razvija svojevrsna hipokrizija, koja se sastoji u tome da se birokrata — a za mene to je svaki onaj koji već više od 25 godina zauzima vrhunske položaje u društvu i pretenduje, kao na svoje neprikosnoveno pravo, da takav položaj zadrži — »odlučno« zalaže za oslobođenje radničke klase od birokratije, vodeći na taj način »verbalnu bitku« protiv birokratizma koji svesrdno decenijama potpomaže i učvršćuje.

20) Lj. Tadić, Isto, str. 117.

21) Mislim da je opravdano razlikovanje, što ga čini O. Kozomara (u pomenutom članku, vid. str. 1502—9) između demokratije i samoupravljanja, ukazujući na granice prve. Međutim, pored granica, kao što su: princip vladavine većine, liberalizam koji pre svega vodi računa o parcijalnom interesu, a ne o interesu društva kao celine i sl. demokratija se u klasičnom smislu radikalno razlikuje od samoupravljanja u prvom redu u tome što samouprava »rastvara« politiku kao posebni, zidom omeđeni, najnezavisniji, a najuticajniji pod-sistem društvenog sistema, u same ćelije društvenog života, integrišući na taj način različite sfere društvene delatnosti u jedinstvenu društvenu celinu (gde svaka jedinica predstavlja integralno ostvarenu društvenost u mikro-obliku).

— zainteresovanost individua da učestvuju u društvenom odlučivanju, potreba da postanu politički subjekti, svest o zajedničkim ciljevima i povezanosti društvenog i individualnih interesa, kao i uverenje da mogu uticati na stvaranje društvene politike — ne zavisi primarno od toga da li postoje ili ne demokratske forme, već prvenstveno od karaktera zajednice u kojoj individue žive, tj. u kojoj meri je osećaju kao svoju ili kao otuđenu. (Demokratija je najčešće samo dodatak na stare, otuđene oblike vlasti, u okviru otuđene »zajednice«). Dakle, samouprava je čistiji oblik narodnog suvereniteta, jer je njena prva i osnovna pretpostavka: ukidanje svih oblika otuđenja društvenog života (Rezonovanja koja se u nas često sreću, a koja traže krivicu za neznatan politički uticaj naroda na društvenu politiku u odsustvu demokratske tradicije, istovremeno opravdavajući uskraćivanje nekih osnovnih demokratskih prava građana nedoraslošću naroda »da se bavi politikom«, kreću se u zatvorenom krugu u kojem dominira političko rezonovanje klasičnog tipa, koje hoće da dokaže raison d'être politike kao posebne delatnosti koja je rezervisana za određene slojeve).

U takvim uslovima radnička klasa ne samo da nema odgovarajuće prilike da postane »vladajuća klasa« (ona čak nije adekvatno zastupljena ni u *postojećim* oblicima političke vlasti i parlamentarnog sistema[22],) već i objektivno nije u stanju da obezbedi sebi takav položaj iz sledećih razloga:

(1) njen društveni položaj determinisan je nepovoljnim materijalnim i šire ekonomskim položajem, što čini da je najveći deo energije radničke klase apsorbovan u borbi za održanje elementarne egzistencije. A to dalje implicira sledeće:[23]

> »Dok je sva energija proizvodne mase stanovništva okupirana elementarnim životnim potrebama, birokratija se stihijno nameće kao jedini aktivni faktor društvenih zbivanja i svojom profesionalno-birokratskom praksom još više guši političku aktivnost masa«.

(2) Nijedna postojeća društvena organizacija ne istupa kao pravi zastupnik interesa radničke klase (čak ni sindikat nije uspeo da se razvije u takvu organizaciju, nego je bio prosta transmisija države),[24] te ova nema mogućnosti da se organizuje kao

---

22) Statistički podaci pokazuju da su radnici u skupštinskim telima zastupljeni sa 0,8% (Savezna skupština), a u republičkim skupštinama sa 2.8% (ovi podaci su iz 1967. prema članku N. Popova koji je navođen, str. 619).

23) A. Krešić, *Kritika kulta ličnosti*, Zodijak, 1968. str. 66.

24) Statistički podaci o učešću radnika u SK potvrđuju iznetu misao. sve se više smanjuje učešće radnika u SK — dok je 1960. u SK bilo 36,1% radnika iz neposredne proizvodnje, 1969. procenat je opao na 31,2%; sve je veći broj radnika isključenih iz SK ili koji ga sami napuštaju: između 1960—1969. od svih isključenih iz SK bilo je 50,1% radnika; radnici su najmasovnija grupacija koja napušta SK: 1965. od svih koji su napustili SK bilo je 61,4% radnika, dok je u 1969. bilo 53%. (Podaci su uzeti iz članka »Nerazjašnjeno osipanje«, koje je potpisano sa I. Soldatić, a objavljeno u »Borbi« od 2. III. 1971.)

politička snaga i da izvrši pritisak na formiranu političku vlast u cilju ostvarenja svoje istorijske funkcije;

(3) radnička je klasa i u kulturnom smislu u nepovoljnijem položaju od drugih slojeva[25] i stoga objektivno nije u stanju da se bori za preuzimanje rukovodeće uloge u društvu (moglo bi se reći da iz tih razloga radnička klasa u nas još nije došla do samosvesti o svojoj ulozi i istorijskoj funkciji u socijalizmu). Iz tih razloga radnička klasa nema političke perspektive; orijentisana na svakidašnjicu i borbu za život ona stiče averziju prema politici, ali i prema svemu što je intelektualno, jer ne može da vidi vezu između teorijskog marksizma i svog praktičkog položaja, koji joj se čini bezizlaznim. Stoga ona nije »zainteresovana« za vlast, politički je apatična i rezignirana u odnosu na društvene ciljeve, jer ne postoji uverenje da se može nešto izmeniti.

Na slično ukazuje i zaključak izveden na osnovu solidne argumentacije u članku »Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu«: da je radnička klasa »na marginama ekonomskih i političkih procesa u društvu« u zavisnosti od svog ekonomskog i društvenog položaja, što joj ne omogućuje da »vidi jasnu perspektivu pozitivne promene aktualne situacije« i da »unutar tih procesa menjaju (radnici) svoj društveni status«.[26]

Sve ovo ukazuje na nepostojanje stvarne društvene kontrole nad politikom, odnosno da je politika izvan postojećih institucija samouprave u jugoslovenskom sistemu i da se konstituiše nezavisno od njih. Radničko i društveno samoupravljanje zatvara se u okvire strukovnih, i to pre svega ekonomskih problema, te nije definisano kao put za odumiranje države kao političke vlasti. S druge strane, tako u sebe zatvorena i od »volje naroda« nezavisna politika teži da se nametne svim drugim delatnostima, što joj sistem i omogućuje: politika se infiltrira u sve druge delatnosti na taj način što se predstavnici državnih i partijskih foruma biraju u organe društvenog upravljanja — kao »predstavnici

---

25) Prema popisu iz 1961. 35,3% zaposlenih nisu imali nikakve školske spreme (a u Srbiji je taj procenat iznosio 46,8), što se svakako odnosi prvenstveno na radnike; ako se tome doda da je samo 4,6% radnika imalo visoku kvalifikaciju, a 23,8% kvalifikaciju, nije teško dokazati da radnička klasa nije ni u kulturnom pogledu doživela značajnije promene. (Podaci uzeti iz knjige XII Popis stanovništva 1961. str. 33 i 34). U sistemu obrazovanja sve se više krše ustavne odredbe o slobodnom i besplatnom školovanju uvođenjem školarine, počev od srednjeg stupnja nadalje, što postaje sve značajnija kočnica društvene pokretljivosti u našem društvu i uslovljava izrazitiju tendenciju reprodukcije slojeva, dovodeći do trajnijeg uskraćivanja jednakih uslova za razvitak u narednim generacijama pre svega u sloju radnika i seljaka. Pored toga »slobodno vreme« za radnika je samo produženje radnog vremena, jer honorarnim radom mora da nadoknadi nizak lični dohodak i nedostatak razvijenijih formi društvenog standarda, te se u tom slučaju ne može govoriti o slobodnom vremenu kao, prilici da se oslobodi negativnog uticaja otuđenog rada. Stoga, jedini kontakt s kulturom za većinu radnika jesu najniži dometi »masovne kulture«.

26) N. Popov, Isto. str. 619 i 627.

društva«. Na taj način, »samoupravljanje« u organizacijama izvan privrede praktično obezbeđuje uticaj »političara« na odluke koje se donose u bazi, a ne obratno, tj. ono što bi trebalo da je cilj, da obezbedi uticaj samoupravnih jedinica na odluke koje donose političari. Ovu pojavu sam na drugom mestu[27] nazvala ideologizacijom (ili politizacijom) društvenih delatnosti, jer se politika kao otuđena sila nameće kao jedini kreator opštih društvenih ciljeva i kao takva ima odlučujući uticaj u svim drugim društvenim sferama, umesto da se »rastvara« u »društvenoj politici« u čijem bi stvaranju učestvovao optimalno moguć broj članova društva.

Zato se u poslednje vreme sve više sistem javlja kao svrha samom sebi i insistira se na »očuvanju poretka«, jer politika kao otuđena vlast mora tražiti uporište u okoštalom sistemu, i ne postavljajući istovremeno pitanje da li sistem služi ciljevima radi kojih je izgrađen, teži se, pre svega, perpetuiranju vlasti i sistema.

Nasuprot politici kao otuđenoj vlasti, kojoj je osnovna briga da očuva stvoreni sistem, »društvena politika« izvire iz permanentnog socijalističkog pokreta i svesno pretvara sistem samo u temporalno sredstvo za ostvarenje socijalističkih ciljeva, *preispitujući neprestano elemente sistema pa i sistem u celini u odnosu na ciljeve, a ne obratno.* Kada to nije slučaj, dolazi do sukoba između snaga koje istupaju pre svega »u ime reda i poretka« (državni organi vlasti), propuštajući da sebi postavljaju pitanje i o ostvarenju »zadatih« ciljeva, i onih koji ne pripadaju centrima političke moći, ali u ime socijalističkih ciljeva traže preispitivanje politike koja dovodi do zatvaranja sistema u sebe i pretvaranja u cilj po sebi, te putem spontanih pokreta teže da vrate prava koja su im otuđena. Pokušaj da se spreče ovakvi spontani pokreti na taj način što se osuđuju kao antisocijalistički, jer se odvijaju »izvan institucionalizovanih formi samoupravljanja« politički je sofizam, koji se ne trudi da dokaže osnovnu tezu — da *postoje* institucionalizovane forme samouprave koje dozvoljavaju i omogućuju da se izraze zahtevi koji se javljaju u ovim spontanim pokretima.[28] Istovremeno, kada se koriste zborovi u okviru radnih organizacija kao najautentičniji oblici samouprave, njima se poriče pravo da donose političke odluke, već se problemi kanališu u strukovne okvire. Tako se *circulus vitiosus* pokazuje kao najbolji metod u politici da bi se održao status quo, tj. da bi se očuvao vrhunski položaj politike i izuzetni društveni položaj onih koji stvaraju politiku. Poznato je da birokratija nužno proizlazi

---

27) Vid. moje saopštenje na stručnom sastanku sociologa 1970. »Dva vida otuđenja u kulturi u socijalizmu i njihov međusobni odnos« (štampano kao interni materijal).

28) U oceni ovakvih spontanih pokreta najmanje je vršena analiza motiva njihovih učesnika i ciljeva u ime kojih su nastajali, a glavna argumentacija protiv njih se svodila na to da su nastajali izvan postojećih organizacija i da ih nisu organizovali forumi tih organizacija. Pitanje, u kojoj su meri rukovodstva, pa i postojeće organizacije sposobne da izraze revolucionarne težnje savremenog trenutka, obično se ne postavlja.

iz otuđenja politike i postojanja države kao političke vlasti, a ne iz izopačene psihologije političkih funkcionara, ali osim verbalnog opredeljenja za takav stav nema drugih dokaza da se i praktički izvode iz njega sve konsekvencije, a pre svega ona o odumiranju države kao političke vlasti.

Iz tih razloga u jugoslovenskom sistemu nisu stvoreni uslovi da se »činovnici društva« primoraju da služe narodu (imperativni mandat je zamenjen rotacijom; državne funkcije i položaj funkcionara ne zavise od volje naroda nego od hijerarhijske strukture vlasti, stoga, kriterijum njihove delatnosti nije služenje opštem interesu, već lojalnost višem rukovodstvu); štaviše, može se reći da je situacija upravo obrnuta: predstavnici političke vlasti imaju sva sredstva na raspolaganju da primoraju narod da im služi.

Politička moć državnog i partijskog aparata kondenzovani je oblik njihove ekonomske moći, njihove arbitražne uloge u svim drugim društvenim delatnostima, moći da se nametne oficijelna ideologija i da se uspostavi kontrola nad svim drugim ideologijama, moći da se svi organi države stave u pokret protiv »nelojalnih« građana i grupa. Drugim rečima, služeći se klasičnim sredstvima za uspostavljanje monopola društvene moći, socijalistička država sve više vrši funkcije klasične države, čak i kad se ne izgrađuje na temeljima apsolutne centralističke vlasti i pod uticajem staljinističke teorije o jačanju države.

Takva društvena klima pogodna je za »bekstvo od slobode« ne samo kada su u pitanju pojedinci iz društvenih slojeva koji su i objektivno osujećeni da se koriste slobodom,[29] već i pojedinci iz drugih slojeva koji su u boljem društvenom položaju, ali se i kod njih razvija izvesno osećanje nesigurnosti, te često odstupaju od upotrebe slobode koja im stoji na raspolaganju (rašireni oblici autocenzure u svim vrstama stvaralaštva; postojanje nelegalne cenzure na bazi »samoupravnog dogovora« u sredstvima

---

29) Obično se kao protivstav drugim socijalističkim zemljama navodi da u nas ima mnogo više slobode: neograničena sloboda kretanja (u zemlji i van nje), mogućnost slobodnog izbora mesta rada; veća samostalnost stvaralaca; veće mogućnosti za izdavanje i štampanje knjiga i studija, kao i izražavanje raznovrsnih pogleda i stilova; veće mogućnosti da se dođe do informacija iz različitih izvora (čak i iz inostrane štampe i knjiga). To je neosporno, ali treba postaviti i pitanje: kome su dostupne te slobode? Iz napred navedenih razloga (materijalnih i kulturnih) većini pripadnika radničke klase i seljaštva — a to znači velikoj većini jugoslovenskog stanovništva — te slobode nisu dostupne, ili se više izražavaju u negativnom vidu. Na primer, sloboda kretanja za njih je najčešće prinudna migracija u potrazi za mestom rada (tu spada i ekonomska emigracija u inostranstvo). Za većinu pripadnika ovih slojeva novine su jedini kontakt sa »kulturom« i jedini izvor informacija ne samo o političkim događajima, već i o svim drugim društvenim i kulturnim zbivanjima; sva istraživanja potvrđuju da radnici retko kupuju više od jednog dnevnog lista, i to najčešće iz one vrste koja se naziva bulevarskom štampom, te, dakle, nemaju mogućnosti da vrše upoređivanje informacija, i iz tih razloga postojanje brojnih listova za njih praktično ne znači mnogo. Ukratko rečeno, oni su i nadalje osujećeni da se koriste mogućim slobodama, te i u tom pogledu ostaju iza drugih slojeva u jugoslovenskom društvu.

masovnih komunikacija, kao rezultat saglasnosti rukovodećih grupa; prihvatanje psihologije »mirnog života« nasuprot neizvesnostima i rizicima što ih podrazumeva život revolucionara, itd.).

Ono što, pak, izaziva osećanje nesigurnosti pored navedenih objektivnih uslova, jeste nemoć pojedinca da utiče na konstituisanje pravne i zakonske osnove sistema, te je kako definisanje okvira slobode i autonomije individua, tako i zaključivanje kada je taj okvir prekoračen, potpuno u rukama rukovodećih grupa. Tako je pojedinac i dalje u egzistencijalnom smislu suočen *sa zakonom kao otuđenom silom*, koja može da ga smrvi, ako se usudi da uzme malo više slobode.[30] Ovako shvaćeno zakonodavstvo i njegova upotreba razotkriva da je maksima: »čovek je najviša društvena vrednost« samo fasada iza koje stoji sistem koji sve više postaje sam sebi dovoljan. Da je pravo »volja vladajuće klase podignuta na stepen zakona«, osećaju pojedinci i u socijalizmu, gde se sistem a priori stavlja iznad prava i slobode individua.

Sloboda individua proklamovana u Ustavu praktično se javlja kao sloboda za one pojedince koji pripadaju moćnim društvenim grupama da propisuju granice slobode za druge i sredstva da se ovi primoraju da ostanu u tim granicama. Stoga se jedan broj pojedinaca javlja u ulozi onih koji propisuju kako personalni, tako i društveni stil života, definišući i društvene i individualne potrebe, formulišući »srećno« društvo i sreću za sve druge pojedince iz svoje vlastite perspektive (kroz prizmu svojih interesa), sve manje poznavajući stvarne društvene prilike i potrebe članova društva, a pre svega radničke klase. Nije, dakle, slučajno što se obnavljaju neki stari, klasični sukobi, u kojima se ispoljava antagonizam između individua i sistema (štrajkovi radnika, sukobi studenata sa milicijom, itd.).[31]

3.

Napred izvedena analiza pokazuje da su izvesne »protivrečnosti socijalizma« (kao sistema) prisutne i u jugoslovenskom

---

30) Diskusija koja je vođena prošle godine u NIN-u o čl. 118 Krivičnog zakonika, nagovestila je neke od ovih problema, pokazujući koliko nepreciznost formulacija u zakoniku ostavlja prostora za proizvoljna tumačenja, što svakako nije pitanje samo nevešte formulacije. Ovaj član, koliko je poznato, nije dosada često primenjivan, ali izgleda da se računalo sa njegovim »pedagoškim« dejstvom, te samo njegovo postojanje može da posluži kao dobra preventiva protiv »epidemije« korišćenja građanskih sloboda.

31) Objašnjenje što se najčešće daje da do sukoba dolazi usled toga što jedan broj pojedinaca počinje da pokazuje svoje neprijateljsko lice prema socijalizmu veoma uprošćava stvarni odnos i prirodu konflikta. S druge strane, to objašnjenje nije ni zdravo razumski ubedljivo, jer izlazi da je 25 godina posle revolucije pogodnija klima za delovanje neprijatelja, nego što je bila neposredno posle rata. A zatim, kako objasniti činjenicu da se »neprijatelji« ne javljaju ni najviše ni prvenstveno iz redova razvlašćene buržoazije, već da ih je najviše u redovima omladine i radnika (naravno ovde se misli na idejni sukob ,a ne na terorističke akcije izvana).

društvu. Pod tim mislim na sledeće: Prvo, protivrečnost koja proizlazi iz postojanja države i koja se ispoljava u podeli članova društva na »aktivnu snagu« — nosioce društvene moći i inicijative — i pasivnu masu stanovništva koju treba primorati da sledi aktivno jezgro (birokratski sloj, vladu, CK, partijski aktiv), tj. podela individua na »subjekte istorije« i objekte kojima se može manipulisati u ime »istorijskih ciljeva«.[32] Drugo, protivurečnost između »borbe«, kao aktualne akcije najpre protiv kapitalističkog poretka, a zatim — kada je vlast osvojena — za očuvanje novog poretka i »revolucije«, koja implicira prevazilaženje postojećeg; odnosno, zamenjivanje »socijalističkih ciljeva« (kao dijalektički ostvarivih ideja) neposrednim ciljevima poretka, koji vode pre svega njegovom učvršćenju.[33] Treće, protivurečnost između efekta razvoja industrijskog društva (delovanje zakona robne proizvodnje, tržišta, zakona vrednosti, pre svega, a zatim, stvaranje i jačanje sloja tehničkih stručnjaka kao nove društvene sile i podređivanje čoveka tehnici i tehničkim merilima, itd.) i humanih ciljeva socijalizma. Četvrto, tesno povezano s prethodnim, protivurečnost između potrebe da se rad tehnički sve više parcijalizuje i stručno specijalizuje i zahteva da se »radnik« oslobodi kao parcijalizovano biće i emancipuje i osposobi za svoju istorijsku funkciju. Peto, protivrečnost između težnje da se efikasnim rukovođenjem izađe iz zaostalosti (u privredi, politici i kulturi), što nameće potrebu za čvrstom i neelastičnom organizacijom i osnovne ideje socijalizma — da se putem slobodne asocijacije »proizvođača« ostvaruje novi tip zajednice.

Te opšte protivrečnosti socijalizma kao sistema ispoljavaju se u jugoslovenskom društvu na konkretan način u vidu protivrečnosti koja proizlazi iz postojanja još uvek velikih prerogativa države u ključnim pitanjima društvenog sistema i njegovog razvoja i iz pothranjivanja birokratije jednom delimičnom koncepcijom samouprave, što samo prividno razara staru strukturu, nego što stvara realnu osnovu za korenito drukčiji model društvenog upravljanja; protivrečnost između starog autoritarnog shvatanja vlasti, koji se oličava u državi kao instituciji i u stilu rada državnih organa i partijskih rukovodstava i inaugurisane samouprave, koja pretpostavlja da je autoritarna koncepcija rukovođenja prevaziđena; protivrečnost između dominacije nedemokratskih metoda u sprovođenju planova i ciljeva formulisanih od strane vrhunskih državnih i partijskih organa i potrebe da donošenje odluka na samoupravnoj osnovi postane dominantni stil rada, što pretpostavlja razvijenije demokratske metode i demokratski mentalitet (zdravorazumsko je uverenje da je nedemokratski mentalitet najviše rasprostranjen u narodu; istraži-

32) Vid. diskusiju R. Luxemburg sa boljševicima, u *Marxisme contre dictature*, Spartacus, Paris, 1946.

33) O tome piše i R. Luxemburg, u *Ruska revolucija*, vid. *Partija proletarijata*, Sedma sila, 1966. str. 189; kao i G.Lukacs, u *Taktika i etika*, vid. isto, str. 165.

vanjem bi trebalo proveriti ovu pretpostavku, ili predrasudu, kao i drugu, da su koreni nedemokratskog mentaliteta najdublji kod funkcionara na svim nivoima).

Dakle, jugoslovenski sistem nije naznačio puteve za prevazilaženje ovih suštinskih protivrečnosti, koje su već dovele u pitanje izvesne »varijante socijalizma«.

Iz ovog proizlazi zaključak da revolucionarni preobražaj (u pogledu koncepcije socijalizma i njegove prakse) još nije izvršen, a da bi do takvog preobražaja došlo, nužno je korenitije preispitati pretpostavke na kojima počiva sistem socijalizma u jugoslovenskom društvu. Budući da je jugoslovenski model socijalizma nastao izvesnim popravkama starog (sovjetskog) modela (što se može objasniti uslovima istorijskog trenutka), daljim popravkama se ne mogu prevazići osnovne protivrečnosti, od čega zavisi sudbina socijalizma. Nova revolucionarna vizija socijalizma mora se formulisati na novim premisama, koje su samo delimično i u ograničenoj, nedovoljno revolucionarnoj formi sadržane u dosadašnjem jugoslovenskom modelu. Revolucionarni preobražaj može nastati samo pod uticajem kritičnijeg odnosa prema dosadašnjim rezultatima i institucijama, ne dozvoljavajući da se ostvareni sistem konzervira i da njegovi tvorci samozadovoljno uživaju u svom delu, umesto da obezbede da revolucija dalje teče. Iz tih razloga »kritika svega postojećeg« ne može biti privilegija filozofa i teorijskih mislilaca u socijalizmu, već mora postati neophodan metod u realizaciji socijalističkih ideja i socijalističkih ciljeva.

I najzad — mada to nije na poslednjem mestu, već je, moglo bi se reći, osnovno pitanje — treba razmotriti u kojoj su meri izvorne ideje socijalizma prisutne u jugoslovenskom društvu (ovde se ne misli na konstituisani sistem), jer je prisutnost tih ideja osnovna revolucionarna snaga i garancija da se socijalistička revolucija neće zaustaviti u konzerviranom poretku. Za odgovor na ovo pitanje neophodno je izvršiti zamašno empirijsko proučavanje, koje bi obuhvatilo sve slojeve stanovništva i otkrilo zasad još uvek nepoznanicu koja se zove »javno mnjenje« u pogledu ideja socijalizma i shvatanja mogućnosti njihovog ostvarenja u našem društvu. Čini se, ipak, da se može nazreti odgovor, u vidu pretpostavke koju tek treba dokazati: ideje socijalizma — pre svega ideja jednakosti, samouprave i slobodnog udruživanja — duboko su prisutne u svesti individua u jugoslovenskom društvu u svim slojevima i svim generacijama. To se najočitije dosada manifestovalo u prirodi nezadovoljstva: ono se najčešće izražavalo zbog toga što se ne ostvaruju ovi ciljevi socijalizma, a ne pretežno i isključivo usled niskog standarda i iz materijalnih razloga, čak i kad su neposredni povodi nekih akcija bili ekonomske prirode (na primer, radnički štrajkovi, iako su najčešće nastajali u povodu niskih ličnih dohodaka ili neisplaćivanja predviđenih dohodaka, više su izraz nezadovoljstva zbog nemogućnosti da radnici ostvaruju svoja prava u okviru samoupravne strukture; i pojedinačno radnici više negoduju zbog velikih socijalnih razlika nego zbog sopstvenog niskog materijalnog položaja). Ti-

pična manifestacija »socijalističkog nezadovoljstva« jesu junski studentski događaji iz 1968.[34]

Ako se gornja pretpostavka dokaže kao tačna, može se zaključiti da jugoslovenski socijalizam ima perspektivu. Ali će se ona moći ostvariti pod uslovom da se kao metod usvoji radikalan stav prema onom što se ostvaruje, da bi se sačuvala čistoća socijalističke revolucije. I ova razmišljanja treba shvatiti kao pokušaj radikalnog osmišljavanja situacije, što je preduslov njenog prevazilaženja.

34) Stoga je neobično važno praviti razliku između svih ovih vrsta »stvaralačkog nezadovoljstva« koje je stimulativno za socijalizam i onih vrsta nezadovoljstva koja sa socijalizmom nemaju ničeg zajedničkog; zbog neispunjenih ambicija u ostvarenju visokih položaja i funkcionarske karijere, kao i onih koji su nezadovoljni, jer ne mogu da se još više bogate i dostignu evropski standard, ne obazirući se na to što mnogi drugi žive ispod minimalnog ljudskog standarda.

JOŠ JEDNOM O ODNOSU SINHRONIJE I DIJAHRONIJE

Ivan Kuvačić

Zagreb

I

U nacrtu za razmatranje sukoba u našem društvu, oslanjajući se na postupak koji primjenjuje strukturalistička analiza, pošli smo od pretpostavke postojanja dviju osnovnih linija sukoba. (Vidi članak »O karakteru sukoba u našem društvu«, Naše teme 7/8 1970.). Prvu smo nazvali međurepubličkom linijom simultanosti, jer nije usmjerena na promjenu društvenog odnosa, već na preraspodjelu unutar postojećeg odnosa. Druga linija se odnosi na sukobe radništva i uprave poduzeća i po svojoj bitnoj intenciji usmjerena je na ukidanje najamnog odnosa, što znači da tendira prema sukcesiji.

Ovaj strukturalistički pristup, koji se kratko označuje kao suprotnost između sinhronije i dijahronije, preuzet je iz klasične mitologije. Zeus samodržac apsolutni je pristaša sinhronije, to jest takvog razvoja koji njegovu vlast širi i jača u prostoru. On je protiv dijahronije, ili razvoja u vremenu, koji ukazuje na to kako je Zeus svrgnuo svoje prethodnike i kako se već javljaju oni koji njega ugrožavaju. U suvremenoj filozofskoj terminologiji dijahronija kao povijesno sretanje iz budućnosti i za budućnost suprotstavlja se pukom trajanju u sadašnjosti i prošlosti.

Pretpostavljajući postojanje navedenih linija sukoba nismo ništa rekli o kutu pod kojim se one u stvarnosti sijeku. Horizontala i vertikala su elementi modela, koji mora biti standardan, jer služi za mjerenje odstupanja, a osim toga model potpuno stoji u domeni hipotetičkog, pa u toku istraživanja može biti odbačen kao neprikladan. To smo istakli zbog toga, jer nam je una-

prijed bilo jasno da u životu nema »tzv. čiste klasnosti«, već da ona nužno uključuje nacionalne i individualne momente.[1]

---

1) Važan je preduvjet u tom smislu razlikovanje između težnje za nacionalnom samosvojnošću i nacionalizma. Ta je razlika jasna u ratu, kada se široki slojevi jednog ili više naroda bore za nacionalno oslobođenje protiv stranog eksploatatora. Budući da se tada strana eksploatacija redovito oslanja na grupe domaćih eksploatatora, pokret za nacionalno oslobođenje uperen je i protiv njih, pa stoga nužno poprima revolucionarni, klasni karakter. Nacionalizam je ideologija domaćih eksploatatora, koja je usklađena s nacionalizmom stranog zavojevača. Gornja razlika odvaja dvije različite pojave, koje se bitno razlikuju s obzirom na unutarnju stimulaciju. U prvom slučaju to je solidarnost i samopožrtvovanje ugnjetenog naroda, a u drugom materijalna korist pojedinaca i grupa koje jačaju vlastito na račun rušenja tudeg. Ova granična linija danas je potpuno jasna u Vijetnamu i Kambodži, no u nas je nije lako odrediti.

To je ono što sam o ovoj važnoj distinkciji rekao u citiranom članku. Međutim, činjenica je da glavni protagonisti naših međunacionalnih sukoba ovu razliku uopće ne uzimaju u obzir. Dapače, oni je svjesno zabašuruju. Oni istupaju u ime svoje nacije kao homogenog totaliteta usprkos evidentnog iskustva, koje pokazuje da u svakoj od tih nacija u formi radničkih štrajkova postoje sukobi druge vrste. U skladu s ukidanjem gornje razlike oni negiraju drugovrsnost potonjih sukoba i time padaju daleko ispod razine suvremene građanske nauke, za koju je Marx u tom pitanju nesumnjiv autoritet. Zbog toga moja tvrdnja u navedenom članku »da teza o poklapanju nacionalnog i klasnog nije rezultat objektivnog zapažanja, već stoji u funkciji političke manipulacije« nije nimalo proizvoljna, nego je iskustveno fundirana.

Moram priznati da me nije mnogo začudilo što je gornja tvrdnja bila površno razmotrena i a limine odbačena u jednom glasilu naše tekuće politike. Mnogo više me je začudilo, što je profesor Grgo Gamulin, za koga sam smatrao da preferira znanstvenu argumentaciju, u ovom slučaju odabrao sasvim drukčiji postupak. Profesor Gamulin me je u časopisu »Kritika 15/70.« već u naslovu izravno ubacio među »ideološke reeksportere«, pokazavši time da politikantsko etiketiranje nije nikakva privilegija onih diskutanata koji nemaju akademske titule. On je osim toga metodom istrgnutih citata pokušao pokazati da ja sâm protivurječim sebi i da ne pravim razliku između »nacionalnog« i »nacionalističkog«, što može stvoriti zabunu samo kod onog čitaoca koji nije pročitao moj članak.

Ovaj napad i u drugim aspektima jasno pokazuje da Gamulinu nije stalo do ozbiljnog znanstvenog dijaloga, već do neposrednog događanja koje vrlo lako mijenja predznak. Naime kada bi kod njega ovo drugo bar donekle bilo određivano prvim, on bi nesumnjivo s mnogo više opreza pristupio tezi o konstituiranju radničke klase kao nacije. Ako ništa drugo barem bi se zamislio nad pitanjem, kako to da su tu tezu najviše njegovale i razvijale upravo one snage, koje su u drugom svjetskom ratu pretrpjele katastrofalni poraz. Projekcija besklasnog društva, koju Gamulin poziva u pomoć, toliko je neprimjerena situaciji, da groteskno visi u zraku. Osim toga ona danas kod nas malo koga može oduševiti. Govor o nacionalnom mnogo je realniji i prihvatljiviji. No on lako prerasta u nacionalizam, pa su i tu radnici oprezni. Stoga Gamulinovu indirektnu sumnju, da sam tvrdnju o odsustvu nacionalizma među radnicima isisao iz prsta, mogu shvatiti kao spontanu reakciju, kojom se branimo protiv onog što je nepoželjno. Ako je tako, onda doista svi moji dodatni argumenti mogu biti čisti promašaj, jer prema jednom poznatom i široko prihvaćenom gledištu »svijet vrijednosnih ideala i svijet iskustvenih činjenica ne leže u istoj ravni«. No ja ipak mislim da se kod mojeg uvaženog kritičara prije svega radi o običnoj neupućenosti, pa bih mu stoga preporučio da izađe malo među radnike, ili bar da zaviri u odgovarajuću dokumentaciju. Posljednje

U spomenutom nacrtu istakli smo da su beogradske studentske demonstracije u junu 1968. bile izrazit primjer dijahronije, čime je rečeno da su one sastavni dio svjetskog pokreta mladih, koji su spremni da se žrtvuju u ime bolje budućnosti čovječanstva.[2]

To je bila usputna tvrdnja koja niti je tamo obrazložena, niti dokazana, pa stoga može izazvati sumnje i nerazumijevanje, tim više što u nas postoje mnogi pokušaji drukčijeg »interpretiranja« tih događaja. Obično se ističe da Prometejski model nije prikladan za shvaćanje omladinskog pokreta u našoj zemlji. Tvrdi se da taj model treba imati u vidu kada je riječ o omladini Azije, Afrike, Latinske Amerike i crnačke omladine u SAD, jer je ta omladina ušla u fazu stvaranja avangardnih borbenih odreda koji sagorijevaju kao nosioci revolucionarne akcije. Njima se na svoj način priključuje omladina najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, jer dolazi do uvjerenja da humanost i ljudsko dostojanstvo imaju sve manje mjesta u sistemu u kojem žive. Međutim omladina socijalističkih zemalja nalazi se u bitno drukčijoj situaciji. Te zemlje su iz faze revolucionarnog preobražaja ušle u etapu stabilizacije. One usavršavaju organizaciju, izgrađuju sistem, pa im zbog toga nije toliko potrebna slobodna, revolucionarna ličnost, koliko su potrebni ljudi kao nosioci tačno određenih uloga. Bitna je prilagodba čovjeka sistemu u cilju podizanja produktivnosti rada i životnog standarda stanovništva. Kako naša zemlja spada u ovu kategoriju zemalja i kako se opravdano pretpostavlja da njen društveni sistem teži prema navedenim ciljevima, još uvijek nakon mnogih autoritativnih izjava i priznanja, smatra se da su junske akcije naših studenata bile historijski promašaj, koji je znatno usporio ritam progresa u našem prostoru.

Navedena ocjena pretendira na naučnu objektivnost, to jest ona se izriče na način koji bi je trebao distancirati od onih mnogobrojnih interesno-vrijednosnih ocjena, koje su davane u nervozi i bez dubljeg promišljanja i prema kojima su to bili »huliganski ispadi«, »reakcionarna zavjera«, »antireformski udar«, ili pak »uskostaleška akcija studenata, tatinih sinova, koji se bore za bolji materijalni položaj u momentu kada radnička klasa svjes-

---

može učiniti, ako svrati u Radničko sveučilište »Moša Pijade«, u odjel za radničko samoupravljanje, ili ako pregleda brojeve »Kulturnog radnika« od 1966. godine do danas, u kojima su objavljivane istraživačke reportaže iz hrvatskih tvornica. Dobar dokumenat u tom pogledu može naći i u broju 3/1970. časopisa »Pogledi« pod naslovom »Fizionomija jednog štrajka«, u kojem je prikazana situacija u Splitskom brodogradilištu. Sve to, nadamo se, može i profesora Gamulina uvjeriti, da teza o neusklađenosti sinhronije i dijahronije nije baš sasvim promašena.

2) Kada raspravljamo o imanentnom sadržaju i usmjerenosti pokreta, mi naravno ne možemo uzimati u obzir političkantska nagađanja o tome tko je sve pokret mogao iskoristiti i kakve snage su čekale u prikrajku da se ubace u igru. Te snage su uvijek tu, no njihovo prisustvo ne smije nas ometati u tome da pošteno i otvoreno sudimo o spontanoj akciji mladosti, koja u preuzimanju rizika nema skrivenih misli.

no steže kajiš«. Naravno, i ove nove ocjene, iako su bolje promišljene, također spadaju u onu vrstu izjava, koje se daju iz zdravog razuma bez neophodne analize argumenata i bez ostalih postupaka koje iziskuje naučni pristup. Doduše treba priznati da u tom slučaju nije lako postupati naučno, i to ne samo zbog toga što se radi o aktualnom političkom zbivanju, već zbog nedostatka neophodne dokumentacije. Dok su u mnogim drugim zemljama studentske akcije iz 1968. godine popraćene izdavanjem odgovarajućih dokumenata i brojnim studijama, u nas do sada nisu objavljeni nikakvi dokumenti, a dobar dio usputnih napisa i rasprava objavljen je u izdanjima pojedinih časopisa i novina, koja nisu dostupna, jer su zaplijenjena. Na taj je način stvorena nenormalna situacija, jer se o zbivanju koje podliježe trijeznoj racionalnoj obradi još i danas nakon tri godine raspravlja emotivno i na prečac.

Razumljivo je da, zbog navedenih razloga, ni ovaj napis o junskim zbivanjima ne može izbjeći slične prigovore. Ni nama nije dostupna neophodna dokumentacija. Mi ga ipak pišemo, da bismo na temelju uvida u neke dokumente dali poticaj za daljnje temeljitije istraživanje i da bismo bar donekle odgovorili na dva međusobno povezana pitanja, što smo ih naznačili u početku. Ponavljam da je to samo nadopuna onome što smo napisali u spomenutom članku »O karakteru sukoba u našem društvu«. Da bi to zbivanje bilo temeljno shvaćeno i izloženo, njega bi trebalo čvrsto uklopiti u kontekst našeg cjelokupnog razvoja. Dobar primjer u tom smislu jeste teorijska studija Rudija Dutschkea, koji polazeći od Marxa i Marcusea dobro smještava njemački studentski pokret u njegove društveno-ekonomske okvire.[3]

II

Kratak pregled onih događaja koij su poslužili kao priprema i uvod u junske demonstracije, zatim analiza nekih bitnih momenata samih demonstracija kao i uvid u neposredna i naknadna verbalna i praktička reagiranja na tok zbivanja, pruža relevantan materijal na temelju kojeg se može prosuđivati o karakteru i dinamici ovog društvenog sukoba. Namjerno upotrebljavamo izraz *prosuđivati*, a ne *suditi*, jer sve što pišemo ne treba shvatiti kao težnju da se zauzme i nametne određen stav, već kao nastojanje da se ukaže na neke okolnosti i na pravce istraživanja, koji će omogućiti da se dođe do sigurnijeg rezultata.

Ima jedna okolnost, koja nesumnjivo pokazuje da je politička aktivizacija naših studenata sastavni dio opće političke akti-

3) Vidi: *Die Widersprüche des Spätkapitalismus*, die antiautoritären Studenten und ihr Verhältnis zur Dritten Welt, u knjizi *Rebellion der Studenten oder die neue Opposition*, Rowohlt 1968.

vizacije omladine na svjetskom planu. To je aktivno angažiranje protiv agresivnog rata, što ga američki imperijalizam vodi u Vijetnamu. Anti-ratni protesti i demonstracije početna su faza studentskog pokreta u velikoj većini zemalja u toku prošlog decenija. Prvi sukobi studenata s policijom redovito su se odvijali pred američkim ambasadama, nakon čega se pokret širi i maksimalno zaoštrava onda kada pitanja domaće politike postanu centar konfrontacije. Tako je bilo u Londonu, Parizu, Berlinu, Beogradu, a da i ne spominjemo mnoge druge gradove.

U decembru 1966. godine, prigodom demonstracija beogradskih studenata protiv američke agresije u Vijetnamu, došlo je do sukoba između policije i studenata i policija je tom prilikom prodrla na univerzitet. To je za naše prilike bio krupan događaj i značajna indikacija, jer je do tada postojećim organizacijama redovito uspijevalo kanalizirati aktivnost svih slojeva naroda u smislu aktivne ili prešutne podrške onog što se trenutno poduzima u vanjskoj politici. U kojoj se mjeri smatralo da sva pitanja odnosa prema vanjskim događajima spadaju u isključivu domenu državne uprave, vidi se među ostalim i po tome što je nešto ranije iste godine ljubljanski časopis *Tribuna* bio vrlo oštro napadnut zbog toga, što je dao podršku Russellovom antiratnom sudu. Obrazloženje napada svodilo se na konstataciju da časopis nema prava da se miješa u poslove političkih foruma. Odavde nipošto ne slijedi zaključak da su ti politički forumi bili na strani agresora. Oni su samo ocijenili da bi u datom momentu napad na američku ambasadu u centru Beograda bio neoportun, čime su došli u direktan sukob s raspoloženjem velikog broja studenata. Time su oni navukli na sebe dobar dio revolta i kritike, što je reljefno izraženo u paroli »Nećemo američko žito«. Na taj način protest protiv strane agresije automatski prerasta u kritiku domaće politike. Pažljiva bi analiza možda pokazala da je oportunizam foruma u odnosu na jedno pitanje vanjske politike bio usko povezan s unutarnjom nesigurnošću i slabostima. Na to ukazuje i linija po kojoj se razvijao studentski aktivizam nakon tih demonstracija. U prvi plan se stavlja pitanje socijalnih nejednakosti i privilegija. Listovi »Student« i »Susreti« objavljuju članke o teškom materijalnom položaju beogradskih studenata. Kritika se ne svodi na položaj studenata, već ide mnogo šire. U tom pogledu kao dokumenat značajno je otvoreno pismo »Studenta« Skupštini grada Beograda, koje je objavljeno u broju 14 od 16. 6. 1968. U tom se pismu vrlo oštro i argumentirano govori o malverzacijama na području stambene politike, koje pokazuju kako birokracija međusobno dijeli stanove i kako su radnici u tom pogledu potpuno zapostavljeni. Osim toga javljaju se i drugi napisi na slične teme u kojima često racionalna argumentacija ustupa mjesto emotivnoj angažiranosti. Štampa i ostala sredstva komunikacija reagiraju grubo i netaktično s nastojanjem da svu tu kritiku i pokret svedu na »grupe emotivaca« koje stavljaju u pitanje tekovine naše revolucije, što u nastaloj situ-

aciji nije moglo drukčije djelovati nego kao nadolijevanje ulja na vatru. Potreba da se pod svaku cijenu i to odmah uguši otpor, čini da se ne sagleda situacija, pa se mjere pacifikacije pretvaraju u bumerang. Tako i u ovom slučaju, kao što se brzo pokazalo, nisu bile u pitanju »grupe emotivaca«, već generacije omladinaca, koje su se našle u procjepu između socijalističkih ideala, koje im je društvo usadilo i neposredno opipljive stvarnosti, u kojoj se mogu školovati samo djeca imućnijih roditelja, a problem masovne nezaposlenosti rješava se stimuliranjem ljudi da potraže posao na kapitalističkom zapadu. Osim toga ne treba zaboraviti da je u to vrijeme naša štampa pisala o mogućnosti otvaranja dioničarskih poduzeća, u koje bi građani mogli ulagati svoje uštedevine sa mnogo više volje i sigurnosti nego u banke. Kad se svemu tome doda nesređena situacija na mnogim fakultetima, onda nije nimalo čudno što su studenti otvoreno postavili pitanje o perspektivi našeg društva kao socijalističke zajednice. Da je to prije svega bilo spontano osporavanje postojećih deformacija, a ne proistočno ili procentralistički inspirirana i orijentirana politička avantura, potvrđuje među ostalim i ta okolnost, što su isti studenti angažirano stali na stranu progonjenih poljskih i čehoslovačkih studenata i nastavnika, zbog čega su također došli u sukob s našom vlašću.

Ovdje je svakako opravdana primjedba, da je ta analiza površna, jer se ne temelji na sagledavanju promjena u samim materijalno-proizvodnim osnovama života, bez čega ne može biti sasvim jasno ono što se odvija u oblasti kulture i politike. To je ono što smo prvenstveno imali u vidu, kada smo rekli da predmet razmatranja mora biti stavljen u kontekst našeg cjelokupnog društvenog razvoja. Naime, nesumnjivo je da mnoge deformacije o kojima je riječ stoje u uskoj vezi sa promjenama u ekonomskoj politici. Stoga bi bilo potrebno da se te veze proslijede i da se istraži u kojem stupnju sama dinamika našeg privrednog razvoja svojim objektivnim tokom izaziva određene posljedice, odnosno koliko toga otpada na razne subjektivne faktore koje nikako ne treba zanemariti. Da li je prijelaz na intenzivno privređivanje, koji je bio diktiran potrebom modernizacije industrije, a koji se u nas ostvaruje u okvirima samoupravne decentralizacije na bazi robno-novčanih odnosa, sam po sebi takav da nužno uvjetuje gotovo sve sporne deformacije, ili mnoge od tih stvari postaju shvatljive tek onda kada se uzmu u obzir interesi i suprotnosti onih snaga koje u tim okvirima djeluju? To je važno pitanje, jer dok na nj nismo odgovorili, neće nam biti jasno, da li i u kojoj mjeri se studentsko osporavanje odnosi na sam ekonomski program, ili pak njega u osnovi prihvaća i udara po onim snagama, koje vrše deformacije u okviru tog programa. To je jedna od onih točaka, na kojoj su vođeni mnogobrojni dueli u toku konfrontacije.

III

Da bi se spomenuto pitanje uopće moglo smisleno postaviti, potreban je stratifikacioni okvir, koji omogućuje da se osnovne snage našeg društva stave u međusobni odnos i kao takve razmatraju. Gledište o svrsishodnosti kategorije »radni narod«, koja bi obuhvaćala sve ljude društvenog sektora počevši od radnika pa do direktora i upravnog činovnika, ne samo da se pokazalo iluzornim nakon mnogobrojnih radničkih štrajkova, nego je i štetno, jer onemogućuje naučni uvid u dinamiku našeg društvenog razvoja. U današnjim uvjetima isto tako nije lako prihvatiti gledište, koje radničku klasu ograničava na ljude koji vrše fizičke potfunkcije u procesu materijalne proizvodnje. Izgleda da smo mnogo bliže istini, ako pod taj pojam podvedemo i radnike i inženjere i naučenjake i ostale, koji u istim uvjetima »žive od vlastitog rada«. No, ova je formula u našim prilikama nepraktična i opasna, jer gotovo svi smatraju da žive od vlastitog rada, a neznatni su izgledi da će se društvo postarati da se to objektivno mjeri i određuje, pa se onda praktički ova kategorija poklapa sa spomenutim terminom »radni narod«. Naša stratifikacija bar teorijski nema problema kada se radi o odvajanju obrtnika i seljaka na osnovi privatnog posjedovanja sredstava za rad, premda se i ovdje vrše paušalne mistifikacije, jer je nesumnjivo da proporcionalno najveći broj ljudi društvenog sektora živi na račun tuđeg rada. Problem nastaje upravo u okviru društvenog sektora, gdje ne možemo odoljeti sklonosti da sve svrstamo pod istu kapu, iako nas život stalno neumoljivo korigira. Tako je nesumnjivo da u stvarnosti postoji podjela na radnike i činovnike, jer posljednji ne žive na učinku, imaju fiksne plaće i ne štrajkaju. Paušalna podjela na nekoliko grupacija s obzirom na visinu plaće vrlo je korisna, jer olakšava uvid u društvenu dinamiku, no narušava važno pravilo naučne klasifikacije, budući da interferira s kategorijama »onih koji žive ili ne žive od vlastitog rada.«

Sve ove teškoće ne smiju nas odvratiti od nastojanja da zasnujemo operacionalno prikladan okvir društvene stratifikacije. Naglašavamo da je to *ad hoc* operacionalno prikladan okvir, što znači da neće biti teorijski neprikosnoven i rado ćemo prihvatiti neki drugi, ukoliko nam se pokaže bolji. No potreba je urgentna, jer privatni interes, bilo lični ili grupni, postaje sve više osnovni motor društvenog kretanja, pa stoga pitamo, kako se taj interes konstituira, koji su njegovi osnovni oblici. To po našem mišljenju nužno upućuje na interesno-klasnu stratifikaciju kao okvir u kojem se kretanje odvija. Bez takvog pojmovnog okvira, koji bi međusobno situirao osnovne grupacijske snage društva, svaki temeljit razgovor o našem sistemu i njegovu funkcioniranju gotovo je nemoguć. To je također nuždan preduvjet za razumijevanje društvenog sukoba, što su ga iznijele na površinu studentske demonstracije.

Na klasnu stratifikaciju navodi nas okolnost postojanja grupacijskog sukoba interesa. No s druge strane, budući da se naše društvo nalazi u procesu naglih promjena i pregrupiranja, vrlo je teško fiksirati čak i uvjetne okvire za konsekventnu analizu tih sukoba. Polazeći od Lenjinova polariziranog modela u kojem su »klase takve grupe ljudi od kojih jedna može sebi prisvajati rad druge, zahvaljujući razlici u mjestu, koje zauzimaju u određenom sistemu privrede«, neki naši teoretičari dijele cijeli društveni sektor na radničku klasu i kontraklasu, na taj način što u prvu grupu spadaju svi ljudi koji obavljaju fizičke potfunkcije u procesu materijalne proizvodnje, a u drugu gotovo svi ostali. Osim toga što ova podjela nije usklađena s Lenjinovim zahtjevom, jer ima neprecizan kriterij, ona je vrlo neprikladna za razumijevanje ne samo pojave o kojoj je ovdje riječ, već i mnogih drugih sukoba u našem društvu. Stoga nam se čini, da bi zbog stvarnih i pojmovnih razloga trebalo odbaciti kategoriju kontraklasa, a ljude koje ona obuhvaća uvjetno razbiti na dvije osnovne grupe: na birokraciju i srednju klasu. Svjesni smo da ova podjela ima svoje slabosti, osobito s obzirom na pojmovno određenje i razgraničenje srednje klase, s jedne strane od radničke klase, a s druge strane od birokracije. Međutim, ova heterogena društvena grupa, koja je smještena između upravljačke elite i radnika, vrlo naglo raste i njen utjecaj je sve veći u svim oblastima društvenog života, a naročito na području kulture i ideologije. Ona tvori gro onih ljudi koji zauzimaju sve bolje položaje u društvenom sektoru i glavni je pristaša našeg »brzog ulaska u Evropu« pod svaku cijenu. Kao kriterij za razgraničenje srednje klase od radničke klase, osim položaja i uloge u društvenoj organizaciji rada, te načinu dobivanja i veličine prihoda, trebalo bi kao dopunski kriterij uzeti u obzir stil života i životne aspiracije.[4]

IV

Gornje uvjetno grupiranje stanovništva omogućuje da se donekle, bar u grubim linijama bolje sagleda dinamika društvenog sukoba, koju su artikulirali studentski nemiri. Iako su sami studenti heterogena grupacija, koja u ovakvim situacijama stvara relativno samostalan, autentičan i homogen stil mišljenja i ponašanja, ipak među neophodne pretpostavke spoznaje biti događaja pripada uvid u socijalno porijeklo i položaj studenata,

4)Prema pisanju talijanske štampe, što su prenijele i naše novine (vidi Politiku od 15. 12. 1970.) prigodom praznika 29. novembra prošle godine 245 hiljada Jugoslavena putovalo je u Italiju i potrošilo najmanje sedam milijardi lira. Ukupne jugoslavenske investicije za deset mjeseci iste godine iznosile su 29,5 milijardi dinara. Ovaj podatak, ako je točan, dovoljno ilustrira novčanu snagu naše srednje klase.

osobito onih koji su sačinjavali jezgro pokreta. Mi naravno ovdje ne možemo u to ulaziti, jer ne raspolažemo odgovarajućim podacima. Međutim, ipak nam se čini, i to iznosimo kao pretpostavku, da komparativna analiza odgovarajućih studentskih grupa beogradskog i zagrebačkog univerziteta, s obzirom na socijalno porijeklo i materijalni položaj, ne bi dala iole značajan doprinos za objašnjavanje velike razlike u aktivizmu među ovim centrima za vrijeme junskih događaja. Razloge za to objašnjenje treba tražiti u drugim okolnostima.

Kada čitamo dokumente: proglase, parole, reakcije štampe, govore, stječemo dojam da je dinamika sukoba u skladu s usvojenom shemom bila svedena na relaciju u trokutu: studenti—birokracija—radnička klasa. U stvari sukob se odvijao između studenata i birokracije, a radnici su utoliko u njega upleteni, ukoliko i jedna i druga strana u sukobu na njih apelira i traži njihovu podršku. Odavde bi slijedilo da je srednja klasa bila izvan događaja. No to nije točno. Dapače, nama se čini da je vrlo umjesna pretpostavka, da takozvani lijevi studentski radikalizam nije savladan zahvaljujući prvenstveno podršci radničke klase, koja je slala protestna pisma, već je u tom pogledu neuporedivo značajniju ulogu odigrao utjecaj i pritisak naše srednje klase. Upravo toj klasi bio je studentski bunt predočen kao pohod »naših Kineza«, koji nastupaju pod parolom »o jednakim želucima«. Na temelju analize sadržaja onih tekstova, koji su objavljeni u našoj štampi, lako bi se moglo pokazati, da su oni prvenstveno bili namijenjeni srednjoj klasi. To je bila stvar zrele i odmjerene političke odluke, jer je bilo očito, da će najniži društveni slojevi biti najmanje skloni odbacivanju studentskog programa. Da bi stvar bila jasna, navest ćemo u cjelini »Proglas akcionog komiteta demonstranata i zbora studenata u Studentskom gradu« 3. 6. 1968., koji glasi:

1. Smatramo da je osnovni problem pojava socijalne nejednakosti u nas. U vezi s tim zahtijevamo:
   — doslijednu raspodjelu prema radu,
   — energičnu akciju protiv bogaćenja na nesocijalistički način,
   — zahtijevamo da socijalna struktura predstavlja odraz društvene strukture.
   — zahtijevamo ukidanje svih privilegija kojih ima u našem društvu.

2. Velik broj nezaposlenih također je jedan od glavnih uzroka gnjeva studenata. Zato zahtijevamo:
   — ukidanje honorarnog rada,
   — smjenjivanje rukovodećeg kadra bez adekvatnih kvalifikacija i zapošljavanje mladih stručnjaka na njihova mjesta,
   — brže provođenje zakona o obaveznom pripravničkom stažu i stimulaciju mladih stručnjaka, da bi se spriječio njihov odlazak u inozemstvo.

3. Postojanje jakih birokratskih snaga u našem društvu zahtijeva:
   — demokratizaciju svih sredstava javnog informiranja,
   — slobodu zbora i demonstracija.
4. Studenti su posebno ogorčeni na stanje na našim univerzitetima. Stoga se zahtijeva:
   — poboljšanje materijalnog položaja univerziteta,
   — ravnopravno učestvovanje studenata u svim forumima, gdje se rješavaju bitni problemi društva, a prije svega pitanja direktno ili indirektno vezana za studente.
   — Osuđujemo pojavu klanova i monopola na pojedinim katedrama i zahtijevamo oštru borbu protiv istih.
   — Zahtijevamo potpunu i demokratsku reizbornost cjelokupnog nastavnog osoblja.
   — Zahtijevamo slobodan upis studenata.

Iz proglasa jasno proizlazi da je oštrica studentske kritike bila upravljena državnoj upravi, to jest upravljačkom sloju. Sama platforma kritike bila je takva da vlast nije mogla uzeti radničku klasu kao glavnog arbitra u sporu. Stoga je ona odmah prešla u kontranapad na način, koji za širu publiku, a naročito za siromašnije slojeve, nije bio osobito uvjerljiv i uspješan. Napala je studentski pokret kao »takozvanu novu ljevicu«, koja »ističe šuplje parole bez ikakvog sadržaja«. Ta »studentska nova ljevica« ne može poučavati društvo u samoupravljanju, kada upravo na fakultetima nema samoupravljanja, a svugdje drugdje ga ima. Ona isto tako ne može govoriti ni o raspodjeli prema radu, kada je poznato da upravo fakulteti žive na budžetu.[5] Ova je linija nastavljena i nakon Titova televizijskoga govora 9. juna, u kojem je on otvoreno izjavio da je studentski pokret spontan i opravdan, da je 90 posto studenata poštena omladina, da on uglavnom prihvaća njihove zahtjeve kao svoje s obećanjem da su već poduzete mjere i da će se u tom smislu postupati. Gornja je linija naročito došla do izražaja u uvodnom članku »Borbe« od 10. VI. 1968. pod naslovom »Mlado žito i kukolj«, koji je po ocjeni, a još više po intonaciji sušta suprotnost onome što je Tito izjavio. Tu se ponovo kaže da ne treba nasjedati studentskim parolama i pritiscima, kada je poznato da birokratske deformacije postoje na univerzitetu, a ne u društvu gdje vlada samoupravljanje. Devijacija sindikalnog časopisa »Rad«[6], koji je u nekoliko članaka izišao s argumentiranim poticajima, da se razmotre »četiri zahtjeva studenata«, bila je brzo uklonjena najprije od Centralnog odbora Saveza sindikata, a onda od štampe kao rabota koja »zabada nož u leđa radnika« i koja ih tretira kao »pasivnu masu koja nije u stanju da samostalno odlučuje«.

Nakon Titova izlaganja na VI kongresu Sindikata Jugoslavije 26. 6. 1968., u kojem je pored napada na one grupe iz administra-

5) Borba od 9. juna 1968.
6) Vidi izdanja od 13. i 23. juna 1968.

cije koje se bogate na račun rada radničke klase, bilo oštro ukazano i na nastavničke grupe koje se infiltriraju i štetno djeluju na fakultetima, uslijedio je govor Milentija Popovića, predsjednika Savezne skupštine, političkom aktivu Kosova[7], u kojem su demonstracije označene kao »prava politička zavjera«, u kojoj zajedno rade protivnici, počevši od profesora na fakultetu, preko informbirovaca i rankovićevaca, pa do ustaša i četnika. Ta grupacija pogođena novom situacijom, koju nosi privredna reforma, iskoristila je stanje na fakultetima i prešla u pravu ofenzivu, a Savez komunista nije bio dovoljno spreman da se suprotstavi toj ofenzivi reakcionara.

Time je uglavnom naznačena linija sukoba između studenata i birokracije, ili da budemo određeniji, između demonstranata i državne uprave. No, kao što je već rečeno, mi pretpostavljamo da je za razumijevanje uvjeta i mogućnosti lijevog radikalizma izvanredno važno ispitati, i to uvijek u konkretnim uvjetima, kako taj radikalizam djeluje na aspiracije srednje klase. Ovdje se može primijetiti da je to osobito važno u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, u kojima, zbog njihova privilegiranog položaja u svjetskoj podjeli rada, dosta veliki dio radničke klase usvaja onaj način mišljenja i ponašanja koji je svojstven srednjoj klasi, tako da je to glavna barijera koja čini da su ideje nove ljevice u tim zemljama ograničene uglavnom na studentske kampuse i na one grupe koje su s njima povezane u takozvanu intelektualnu zajednicu. Međutim iz toga ne slijedi, da je ispitivanje spomenutog odnosa važno samo u najrazvijenijim zemljama, koje imaju vrlo brojnu srednju klasu. Praksa pokazuje da je to važno i u takvim zemljama kao što je naša. Stvar je u tome što su novopečeni srednjaci i šićardžije daleko netolerantniji od onih koji su se u takvom položaju odavno učvrstili, pa se onda manja količina nadoknađuje većom agresivnošću. Naš vlasnik automobila i vikendice ogorčeniji je protivnik lijevog bunta od američkog ili francuskog već zbog toga, što je novopečeniji u tom položaju, što još nema osjećaj sigurnosti pa se boji da taj novi trend, koji ga je podigao, može odjednom doći u pitanje, i onda se može dogoditi da sve pođe nizbrdo. Za njega je cjelokupni juni sa svim svojim zahtjevima i težnjama »jedna maocetungovska, staljinistička, centralistička čorba od parola«.[8] Pošto je ovako neposredno, iskreno reagirao, on se odmah ispravlja i kaže da »iz te čorbe treba izdvojiti ono što je dobro, što je spontani bunt protiv birokratskih bogova«. No da je to izdvajanje samo verbalno, jer se ne može mimoići Titova ocjena, to se vidi po tome što se »birokratski bogovi« samo uzgred spominju, a čitav bijes sručuje se na studente, koji su istakli parolu veće socijalne jednakosti. Koliko je taj strah i bijes temeljit, možda najbolje ilustrira činjenica, što su jedne zagrebačke novine tjednima iz

7) Borba od 1. 7. 1968.
8) VUS od 16. 8. 1968.

dana u dan objavljivale reportažu o ubojstvu američke glumice Sharon Tate, premda je svakome tko iole zna politički misliti bilo očito da je sudski proces oko ubojstva spomenute glumice bio spektakularno montiran od ekstremnih desničara sa svrhom da se odvuče pažnja od masakra u mjestima Song Mi i Mi Lay i da se izvrši psihološka priprema za jačanje pogromaškog lova na lijeve studente u Americi. Ovim dakako ne želimo reći da su naše novine bile u nekoj vezi s mračnim namjerama kalifornijskih desničara, no da je objavljivanje spomenute serije i u našim uvjetima imalo određenu funkciju, može se razabrati iz odličnog feljtona Milana Mirića »Strah na tekućoj vrpci«.[9]

Objavljivanje spomenute serije nije nipošto izniman slučaj, već je karakteristično za orijentaciju naših visokotiražnih medija, koje je studentski bunt još više pomakao u desno. Što se tiče pokušaja teorijskog razračunavanja s akcijom studenata, oni se po logici same stvari nisu mogli uklopiti u okvir marksističkog pristupa, tako da nakon ovih događaja dolazi do mnogo bržeg širenja i otvorenog ili prešutnog prihvaćanja raznih nemarksističkih koncepcija.

Ostavljajući po strani ekstremno desne slučajeve, koji su izrazito reakcionarni, uzet ćemo u razmatranje jedan relativno umjeren primjer razračunavanja sa studentima, koji međutim tipičan za teorijske pomake, odražava raspoloženje gornjih društvenih slojeva i sadrži značajne političke implikacije. Mi imamo u vidu članak D. Jančara »Za beogradski lijevi radikalizam ili za funkcionalizam«, koji je objavljen u zagrebačkom časopisu Kritika br. 7 od 1969. U svojem izvođenju spomenuti autor se oslanja na londonski »Economist«, koji je 27. 11. 1968. objavio članak pod naslovom »Je li moguće biti samo upola liberalan?«. U tom članku se tvrdi da zahtjevi jugoslavenskih studenata usprkos verbalnih ograđivanja idu protiv jugoslavenske privredne reforme. To se vidi po tome, piše Economist, što je vlada pod pritiskom studenata morala ograničiti privatnu inicijativu, iako se uvjerila da je ona korisna. Dalje se kaže da su studenti tražili smanjivanje razlika između juga i sjevera primjenom subvencija i oporezivanjem plaća, čime bi se izgradila nova industrijska poduzeća u nerazvijenim krajevima i na taj način riješio problem nezaposlenosti. Economist se ne pita da li su zahtjevi opravdani, već samo konstatira, da oni djeluju u smjeru kočenja daljnje ekonomske liberalizacije. Zaključak je taj da se ne mogu priželjkivati veće političke, kulturne i intelektualne slobode bez adekvatnog popuštanja na području ekonomkie. Onaj tko se služi metodama etatističkog pritiska u privredi, neće iznevjeriti sebe kada se radi o kulturnim i političkim pitanjima.

U skladu s navedenim konstatacijama Jančar zamjera beogradskim studentima što u doba znanstvene revolucije traže klasnu borbu. On smatra da oni traže nešto gdje toga nema, a

9) Naše teme br. 6/1970.

osim toga suvremeni svijet poznaje sasvim drukčije dileme, kao što je na primjer odnos između razvijenih i nerazvijenih. Taj odnos ni kod nas ni u svijetu ne uključuje klasne momente. Unutar jugoslavenskog prostora postoje parcijalni prostori i svaki od njih ima svoju polaznu poziciju i ritam razvoja, što znači da Sjever ne može čekati dok se Jug razvije. Taj okvir služi za interpretaciju razlika između parola beogradskih i ljubljanskih studenata. Dok prvi ističu parolu »borimo se za bolji čovjeka, a ne za bolji dinar«, drugi misle da treba polaziti od privrede, a ne od čovjeka. Prvi su za parcijalne promjene unutar sistema, a drugi traže radikalnu promjenu samog sistema.[10] Prvi ustaju protiv socijalnih nejednakosti i besposlice, a drugi stavljaju u centar svoje staleške studentske interese u smislu bolje organizacije studija i boljih uvjeta studentskog života. Prvi direktno napadaju vlast, a drugi izražavaju povjerenje slovenskom Izvršnom vijeću.

Ovdje je otvoreno naglašena suprotnost između jugoistočnih dijelova zemlje, kojima odgovara ideja klasne borbe i solidarnosti, i sjeverozapadnih dijelova, kamo u prvom redu spada Slovenija »koja se sprema da uđe u suvremenu Evropu, pa se ne može baviti klasnom borbom, već usavršavanjem organizacije.[11]« Ona odbacuje egalitarizam i na njegovo mjesto stavlja selekciju, što znači da jači moraju ići naprijed bez obzira na nevolje slabijih. Pregrade se moraju uklanjati na nivou struke, a ne na nivou klase i ideologije.[12]

To su stavovi tehnološkog funkcionalizma modificirani i prilagođeni na male, relativno zatvorene prostore, koji se kombiniraju s pojmom nacije kao totalne zajednice i postaju ideologija gornjih slojeva u slabije razvijenim zemljama, koji nastoje da svoje prostore jače povežu s razvijenima i bogatima, jer to shvaćaju kao najbolju garanciju vlastite stabilizacije.

Heterogenost jugoslavenskog prostora očitovala se i u raznolikosti odjeka, što su ga beogradske demonstracije izazvale u pojedinim univerzitetskim centrima. To do sada nije ispitivano, pa se ocjene ne mogu zasnivati na prikupljenom i komparativno sagledanom materijalu. No, i bez toga, ako sudimo samo na temelju oskudnih novinskih izvještaja, očito je da je najjači odjek bio u Sarajevu, gdje su studenti u velikom broju izišli na ulicu i gdje je došlo do sukoba s policijom.

U Zagrebu je situacija bila drukčija. Tu je odlučnu ulogu u primirivanju studenata odigrala suprotnost između federalne administracije i hrvatskog republičkog rukovodstva. Od samog početka se isticalo, da se hrvatska politika u pozitivnom smislu

10) Pažljivo smo čitali dostupne materijale koji se odnose na naš studentski pokret, međutim moramo istaći da nismo naišli ni na jedan dokumenat, u kojem se traži radikalna promjena našeg društvenog sistema.
11) Kritika, ibidem str.
12) Kritika, ibidem str.

razlikuje od politike federacije, jer ona naglašava potrebu da se sredstva vrate privredi, što znači da se oslanja na radničku klasu. Bez obzira na pitanje, u kojem stupnju je taj oslonac bio samo verbalno manipulativan, on je imao znatan utjecaj. No ovdje nikako ne treba ispustiti iz vida da se na isticanje razlike između federacije i hrvatskog rukovodstva otvoreno nadovezuju pokušaji, da se demonstracije beogradskih studenata predstave kao izraz nacionalizma i unitarizma.

U Ljubljani je vlast najspremnije dočekala događaje i cijelo je vrijeme, kako izgleda, čvrsto držala situaciju u svojim rukama, i to prije svega na taj način što je odmah izišla ususret osnovnim zahtjevima studenata i time paralizirala demonstracije.

V

Na kraju ovog sumarnog pregleda događaja, u kojem smo u prvom redu nastojali da ukažemo na neke momente i okolnosti, koje bi u cilju potpunijeg razumijevanja trebalo temeljito istražiti, možemo se vratiti na ona dva međusobno povezana pitanja, koja smo postavili u početku. Prvo, *da li je junska akcija naših studenata izrazit primjer dijahronije*, i drugo, *da li je ona stvarno i potencijalno značila usporavanje ritma progresa u našoj zemlji?*

Odgovor na prvo pitanje može se dobiti ako se pođe indirektnim putem, to jest ako se ustanovi, što nije teško, da je upravljačka elita, protiv koje je u prvom redu bila usmjerena studentska akcija, pristaša i branitelj sinhronije, što znači razvoja u prostoru, a ne u vremenu, čime se u prvi plan stavlja rast tehnologije i standarda, a društveni se odnos zanemaruje. Međutim, ovdje su dosta velike mogućnosti mistifikacije zbog okolnosti što naša birokracija nije kompaktna, već je podijeljena na više grupa, koje se međusobno bore, pa se može steći lažni utisak da pojedine grupe teže revolucioniranju i samog društvenog odnosa. No to je verbalna varka, jer dublji uvid pokazuje da se ta borba svodi na preraspodjelu moći i utjecaja unutar postojećeg odnosa. Neposredan i očit dokaz za istinitost te tvrdnje sadržan je u činjenici, što svaka od tih grupa usvaja i brani ovaj ili onaj oblik nacionalizma kao svoje osnovno polazište. Studenti su međutim nacionalizmu suprotstavili staru parolu bratstva i jedinstva, što nije vidljivo samo iz proglasa i parola, već i iz činjenice da su na zborovima bili odlučno izviždani i odbačeni svi oni koji su pokušali da istupaju sa nacionalističke platforme. Iz istupanja pojedinih učesnika na studentskim zborovima vidljivo je da je pravljena razlika između politike čuvanja nacionalne ravnopravnosti i politike izgradnje vlastite nacije. Naime, kolikogod ovo drugo u današnjoj etapi razvoja može biti neophodno u borbi protiv unitarizma i centralističkih monopola, toliko ne treba ispuštati iz vida da je politika isključive izgradnje svoje

nacije stari motiv buržoaskog društva i da ona redovito pretpostavlja postojanje privilegiranog sloja iznad društva i njegovih radnih ljudi. Prema tome rušenje centralizma ne vodi automatski samoupravljanju radnog naroda, jer politički prostor mogu ispuniti nadmetanja i sukobi nacionalnih oligarhija i druge desno orijentirane snage, koje imaju svoje posebne interese. U takvoj situaciji jedini je pouzdani barometar klasni odnos. Ako dolazi do masovne nezaposlenosti, koja prvenstveno pogađa siromašne slojeve, ako jačaju socijalne razlike, i to u uvjetima opće privredne stagnacije, onda razgovor o socijalizmu postaje namješten i licemjeran. To je osnova na kojoj izrasta studentski bunt, koji traži ponovno uspostavljanje socijalističke perspektive, što znači da u skladu s našim pristupom ima dijahroničan karakter.

Na drugo pitanje, koje je svojevrsna modifikacija prvog, jer izražava stav da je omladinski bunt usporio ritam našeg progresa, moglo bi se već na temelju rečenog odgovoriti negativno. Međutim i ovdje je potrebno objašnjenje, jer za one, koji brane navedeni stav, progres se svodi na povećavanje cifre dohotka po glavi stanovnika. Mi pak smatramo da osim toga postoji i progres u ljudskim odnosima i da prvo ne povlači uvijek nužno drugo. To drugim riječima znači da prosta ekspanzija privrednog sistema na osnovi razvoja tehnike ne osigurava ljudski progres. Ona stvara preduvjete, koji omogućuju ljudski napredak i slobodu, no isto tako može biti upotrebljena kao sredstvo porobljavanja i uništenja. Stoga nam se čini da progres, ako želi biti ljudski, ne smije gubiti socijalističku perspektivu. Prema tome, ako smo odlučili da uđemo u Evropu, to jest da što prije dođemo na privredni nivo Austrije ili Belgije, ali pod uvjetom napuštanja spomenute perspektive, onda mi prema našem oficijelno proklamiranom sistemu vrijednosti, time ne ostvarujemo progres. Međutim, ako u skladu s takozvanom realnom politikom, zbog čisto pragmatskih razloga u sadašnjoj etapi zanemarimo spomenutu distinkciju i svedemo progres na rast nacionalnog dohotka, ni tada nema osnove za tvrdnju da je studentska akcija bila štetna, jer postoje vrlo slabi izgledi da će oni trendovi, koje su studenti osporavali, a suprotna strana branila, u dogledno vrijeme izvesti zemlju na siguran put napretka.

JUGOSLOVENSKO DRUŠTVO IZMEĐU REVOLUCIJE I STABILIZACIJE

Božidar Jakšić

Sarajevo

Može li danas čovek — kada je u glavama mnogih ljudi tako snažno prisutna svest o dezintegraciji jugoslovenskog društva — uopšte govoriti o jugoslovenskom društvu, a da ne bude optužen za neki »izam« (na primer, unitarizam, nacionalizam ili neki drugi »izam«)? Čak i pod uslovom da ću jednima izgledati sumnjiv, a drugima smešan, govoriću o jugoslovenskom društvu, pokušaću da u istorijskoj i teorijskoj ravni ukažem na neke elemente koji bi mogli da posluže, možda, kao koordinate u traganjima za odgovorom na pitanje, gde se sada zapravo nalazi jugoslovensko društvo. Ako je novi tip jugoslovenskog društva počeo ustankom naroda Jugoslavije protiv fašizma, a sada sprovodi čitav niz ideoloških, političkih, ekonomskih i drugih mera koje su označene pojmom stabilizacije, u kojoj se tačci raspona između revolucije i stabilizacije nalazimo? Što je to u našem društvu revolucionarno, a što bi trebalo stabilizirati? Ako je Marx mislilac revolucije, a Comte filozof stabilnog društva koje trpi jedino reforme u okvirima sistema, da li smo bliže Marxu ili Comteu? Šta znači put jugoslovenskog društva od revolucije ka reformi i od reforme ka stabilizaciji? Da li se to revolucija reformiše i stabilizira, ili izrazi »reforma« i »stabilizacija« označavaju jedno drukčije nastojanje primereno stvarnosti koja je revoluciju ostavila po strani, u zapećku?

Pitanja su brojna, a potpuniji odgovori zahtevaju obimne analitičke napore. Zato ću samo naznačiti neke vlastite dileme i pokušati da iskažem jedno, još nedovoljno definirano, ubeđenje.

Čini se da je za početak uputno pratiti tu liniju koja vodi od ustanka ka stabilizaciji. Nema nikakve sumnje da je 1941. — godina naše Golgote: jednu malu i zaostalu zemlju na Balkanu napada mučki, mada očekivano, fašistička sila koja je od kar-

te Evrope već napravila tamnicu. Ta primitivna, zaostala, dvadesetogodišnjim obračunima i razmiricama buržoazije razjedinjena, ogrezla u korupciji i bedi, vekovima pljačkana i u cilјeve drugih iskorištavana zemlja, postaje za svega dvanaest dana isuviše lak plen osvajača — biva pretvorena u jednu veliku klanicu. Ubijamo se međusobno, brat ubija brata; ubijamo se divlje, mučki, luđački. Iracionalne sile igraju u krvavom kolopletu. Brojno i zaplašeno stanovništvo beži u šume, u zbegove, jer je izloženo genocidu. Instinkt za samoodržanjem, želja da se po svaku cenu izvuče živa glava, postaje jedini vođa u tom bekstvu ispred noža.

Velika je i nesumnjiva istorijska zasluga Komunističke partije koja je imala dve decenije iskustva proganjanih u ilegalnom radu, da je u tim trenucima tragedije *svih* naših naroda kanalisala gnev i žeđ za osvetom i povela narod u borbu protiv okupatora i kvislinga, nudeći program borbe za oslobođenje i borbe protiv svakog oblika klanja i ugnjetavanja. Logika *uma* odnela je time prevagu nad logikom noža i onoga što je iracionalno i životinjsko u čoveku. Seljaštvo je masovno prihvatilo crvenu zastavu koju su razvili komunisti. Ali ustanak je trpeo i poraze, ne samo u onim krajevima koji su bili snažna uporišta kvislinga, nego i tamo gde je sektašenje staljinističkog tipa izraženo u nepoverenju prema seljaštvu i stavu da se revolucija *mora odmah* pretvoriti u proletersku, odnelo prevagu nad opštom i patriotskom narodnom borbom za oslobođenje. Pojava *crvenog terora* u Crnoj Gori i nekim krajevima Istočne Bosne u toku 1942. godine o tome jasno svedoči. Nije mali broj seljaka koji su se ne shvatajući ovu sektašku logiku našli pred puškama odreda kojima su komandovali, deleći tako sudbinu Gvozdena iz romana »Daleko je sunce«. Uostalom. treba razmisliti o tome šta je u našoj revoluciji bilo socijalističko?

Tako jugoslovenska NOB, skoro protiv volje onih koji su je vodili, ima prema socijalnoj strukturi učesnika karakter seljačke revolucije. To naravno ne znači da u borbi nisu aktivno učestvovali radnici i intelektualci, kao i patriotski orijentirani pripadnici ostalih slojeva stanovništva. Ali osnovnu masu narodno-oslobodilačke vojske činilo je seljaštvo. Zar je drukčije i moglo da bude u zemlji seljaka?! Očevidno je da nije. Čak je i partijsko članstvo pretežno seljačko: od ukupno 258.000 članova Partije 1946. godine 130.000 ili 50,4% čine seljaci.

Revolucija u ovu zemlju nije stigla niti s anglo-američkim padobranima, niti na ruskim tenkovima. Zato ni vlast koja je izgrađena u toku NOB nije mogla da bude ništa drugo nego narodna vlast koju je strpljivo i uporno u teškim godinama rata gradio partijski aparat. Na zgarištima — tom jedinom poprištu rata ostao je Apsolutni Pobednik — Komunistička partija. Oči svih naših naroda bile su uprte u tog Pobednika. Bez obzira na kombinacije velikih sila koje su se negde daleko iza leđa partizanskih jedinica dogovarale o budućoj sudbini Jugoslavije,

narod je oružjem izabrao svoje opredeljenje za komunizam. Partijski aparat je tako imao sasvim odrešene ruke da gradi državu po vlastitom izboru. Na žalost, alternative tog izbora bile su veoma ograničene: jedini praktični primer bio je sovjetski, preciznije, Staljinov model državnosti. I taj model bio je verno prenošen i prilagođavan. To je dosta logično, ako se ima u vidu čitav splet društveno-istorijskih i ekonomskih okolnosti od pritiska zapadnih zemalja, bojazni od oslonaca starog buržoaskog društva i emigracije, kao i teške privredne situacije u razorenoj zemlji do činjenice da je partijski aparat suviše dugo bio maltene jedino i isključivo podložan odlukama Kominterne i Moskve. Setimo se samo da se pred sam rat — suočen s opasnošću fašističke najezde na zemlju i mogućnošću da Kominterna raspusti Partiju — partijski aparat dosta žestoko obračunao s komunističkim intelektualcima koji se nisu mogli da mire s realnošću staljinističkih pogroma na procesima i u logorima.

U svakom slučaju partijski aparat neposredno posle rata, zahvaljujući snažnoj podršci naroda, ima apsolutni monopol u društvu — od izgradnje sistema državne vlasti, programa obnove ratom opustošene privrede, organizacije sudstva i represivnog aparata, do ishrane stanovništva i kulture, a da se o ideologiji i ne govori. Partija je monolitna i jedinstvena. Postoji dosledna subordinacija nižih prema višim organima. Život teče u znaku apsolutnog monopola Pobednika, a politički sistem koji se u tom životu rađa traži nove oslonce.

Proces potiskivanja seljaštva na marginu društvenog života postaje nezadrživ. Prinudni otkup i prinudna kolektivizacija (po uzoru na sovjetske kolhoze) kidaju vezu između seljaštva i osnovnih nosilaca društveno-političkog života u zemlji. Proces je trajan i nezadrživ. Rezultat je dobro poznat. Mada i danas seljaštvo čini 50,2% stanovništva, seljaci od 1,046.000 članova SK 1966. godine čine 7,4% (77.000) članstva, a danas svega 2% članstva SK; prehrambene artikle (na primer pšenicu) Jugoslavija i danas mora da uvozi da bi se ishranila bez obzira što je svaki drugi Jugosloven seljak, a 54% stanovnika Beograda i 61% Zagreba rođeno je na selu. Napokon, valjda zbog uroka, jedan jedini seljak našao je mesto u klupama Savezne skupštine. Još smo suviše daleko od toga da poljoprivreda postane industrijska grana. Samoupravljanje je čak i fizički (po nekoliko desetaka kilometara) daleko od seljaka, skoro toliko daleko kao i od rimskog pape. Komuna je suviše daleko i suviše je ogrezla u funkcijama vlasti, a mjesne zajednice još su uvek u fazi nastajanja. Od sveg samoupravljanja seljaku je najbliži samodoprinos, a od vlasti kao službe poziv za porez i poziv za vojsku, sud i sudije za prekršaje. Ali, zato danas niko neće da bude seljak. Reći nekome da je seljak, znači uvredu. Kada bi to bio znak protesta protiv »idiotizma seoskog života«, bilo bi to jako značajno. Ali, tom »idiotizmu« još je uvek podložna polovina članova ovog društva od kojih 80% živi na granici egzistencijalnog minimuma.

Često te ljude ni masovna seoba u gradove ne oslobađa bede i siromaštva seoskog života. Računa se da je još uvek agrarna prenaseljenost ove zemlje na nivou od 1,300.000 stanovnika, a oko milion i četiri stotine hiljada radnika-seljaka kao da slikovito izražava razapetost našeg stanovništva između sela i grada. To stanovništvo još uvek nije ni dospelo do idiotizma gradskog života (na koji se često naši intelektualci žale) izraženog u idealima masovnog potrošačkog društva. Ispraznost, promašenost gradskog života za većinu naših ljudi je nedostižan san. Reklama za skupi automobil ili letovanje na Palma de Majorki za tog doseljenika u grad, u kome nastavlja u 99% slučajeva svoju bednu egzistenciju, zvuči kao čuvene reči Marije Antoinette: »A zašto ne jedu kolače!«

Seljaštvo, dakle, prestaje biti ona kategorija stanovništva koja čini socijalni oslonac partijskog aparata koji gradi novi društveni sistem. Taj se oslonac pomera prema gradskom stanovništvu. To je, nema nikakve sumnje, prirodan proces, iako je neprirodno da polovina stanovništva živi na margini društveno-političkog i ekonomskog sistema. Da li se socijalni oslonac pomera prema radnicima? Da li radnička klasa postaje osnovni socijalni nosilac društvenih promena, hegemon u društveno-političkom i ekonomskom životu? To bi za tok jedne permanentne revolucije bilo sasvim logično.

Da li je ta logika revolucije doživela svoj triumf i u praksi jugoslovenskog društva? Na prvi pogled izgleda da jeste: 1950 — 1952. godine dolazi do uvođenja u društveno-ekonomski i politički sistem radničkog *samoupravljanja*. Fabrike radnicima! Sva vlast radničkim savetima! Činilo se kao da stari ideal komunističkog pokreta počinje živeti u praksi.

Ovde bih skrenuo pažnju na, čini se, adekvatnu reč »uvođenje«. Sistem je u trenutku uvođenja samoupravljanja imao već dva čvrsto organizovana i izgrađena oslonca: birokratsku strukturu vlasti i snage represije koje najbolje personificira politička policija.

U oba slučaja jedan od presudnih momenata bilo je odbacivanje Rezolucije IB. Taj akt hrabrosti i dostojanstva značio je odlučno odbacivanje Staljinove dominacije nad našim društvom. Ali se na tome nije moglo stati. Kada je već strana lagerska dominacija odbačena, trebalo je odbaciti i staljinistički model države i privrednog razvitka, kao i idejne koncepte. Bilo je nužno pronaći vlastiti model socijalističke izgradnje, *različit* od sovjetskog. Tako se samoupravljanje pojavilo pre svega kao politički akt koji je trebao da označi *nacionalni* put u socijalizam.

Treba istaći da je otpor Rezoluciji IB-a karakterizirala snažna polarizacija u Partiji. Partijski kadar je suviše dugo vaspitavan na principima vernosti Staljinu. U toku rata ginulo se s Njegovim imenom na usnama. On je bio simbol socijalizma, tako da izvestan broj članova Partije nije htio, a često nije ni mogao da se pomiri s činjenicom da Staljin, eto, nije u pravu, a zapravo ni-

je pristajao da jedan svet u kome je vaspitavan i koji je u sebi gradio bude odjednom, preko noći srušen. Humke onih marksistički orijentiranih intelektualaca koji su Partiji mogli pomoći da na demokratičan način razreši dileme i sporove bile su odavno obrasle travom. Građen na principu monopolizma, partijski je aparat, shvativši da je ulog i rizik suviše veliki, morao da se u jednom veoma kratkom vremenu i na dramatičan način »oslobodi« tog dela članstva, koristeći pre svega političku policiju. Mada je ovakav postupak doneo izuzetno značajan istorijski rezultat, jer je nezavisnost zemlje bila sačuvana, došlo je i do nekih negativnih posledica koje su vršile trajan uticaj na razvitak jugoslovenskog društva. Tako se društvena moć koju je tada učvrstila politička policija oseća veoma snažno i danas. Partija je u tim trenucima istorijske nužde poprimala konture — kakva ironija za Gramscijevu ideju — »kolektivnog policajca«, što će se i u nekim kasnijim trenucima jugoslovenskog društva ponavljati. Ovde treba napomenuti, naročito s obzirom na neke kasnije momente u našem razvitku koji će se pokazati kao elementi otpora samoupravljanju, da su od prvog dana u redove političke policije birani najverniji, dajodaniji, najperspektivniji i najposlušniji partijski kadrovi. Veza između kadrovsko-organizacionog sektora partijskog aparata i političke policije bila je od prvog dana izuzetno snažna, ako se o vezi, a ne o jednačenju, uopšte može govoriti s obzirom na broj kadrova koji su na ovaj ili onaj način bili povezani s političkom policijom. Tako se birokratskom mentalitetu pridružio i policijski.

Šta je zapravo značila orijentacija jugoslovenskog društva na samoupravljanje? Teorijski gledano to znači otvaranje procesa ukidanja najamnog rada, oslobađanja radnika kao ljudi od najamnog odnosa, od bilo kog oblika vlasti nad radom i proizvodima rada.

Međutim, činjenica da je proces samoupravljanja otpočeo kao politički proces, govori zapravo o dominaciji političkih centara moći u društvu koji su taj proces započeli. Iz sfere politike samoupravljanje je moglo da se kreće u dva pravca: u sferu ideologije i u sferu ekonomije. I ono se tim pravcima i kretalo. Samoupravljanje je zakoračilo na vrata fabrika i preduzeća, prosvetnih, zdravstvenih i sličnih društvenih ustanova, pre svega u svom političkom ruhu. U tvornicama se razlilo po pogonima i ekonomskim jedinicama. Na drugoj strani čak i državni organi dobijaju nazive koji asociraju na samoupravni pravac društvenog razvitka. Tako vlada postaje izvršno veće, ministarstva postaju sekretarijati, pa i Komunistička partija menja se u Savez komunista. Ali su upravo ove promene jasan dokaz da se samoupravljanje sve više pretvara u ideologiju.

Kakva je uloga radnika u razvoju samoupravljanja? Odgovoriti na ovo pitanje znači bar delomično i posredno dati i odgovor na pitanje, da li je radnička klasa postala osnovni pokretač društvenog razvoja, oslonac društvenog sistema i kategorija sta-

novništva s najvišim uticajem na globalne društvene procese u jugoslovenskom društvu. Prema popisu iz 1961. godine radnici su činili 2,464.000 ili 30,0%, a 1967. 2,512.000 ili 31,0% aktivnog stanovništva. Jedino seljaštvo predstavlja brojniju društvenu grupaciju. Radnička je klasa, dakle, svojom brojnošću *mogla* da predstavlja osnovnu pokretačku snagu društvenog razvitka. A šta se zapravo desilo? Radničko samoupravljanje zatvoreno je u ograde fabrika, preduzeća i ustanova, a i u tim okvirima rascepkano je na pogone i ekonomske jedinice i na taj način hiperinstitucionalizirano, što je stvarni uticaj samih institucija pretvaralo u formalni. Organi samoupravljanja bili su zapravo pritisnuti tehnobirokratskom strukturom koja oslonac za svoj uticaj, pa time i moć, nije tražila u preduzećima među radnicima — služeći njihovim interesima — nego u vezama sa strukturama političke moći van preduzeća. To naročito dolazi do izražaja kada tehnobirokratska struktura preduzeća traži opravdanja za svoje promašaje ili u ispoljavanju samovolje prema radnicima. Kada je, na primer, organizacija rada loša ili neki proizvodni program ne uspeva, za promašaje će ta struktura okriviti samoupravljanje (odluke organa samoupravljanja), dok za škart u proizvodnji odgovara radnik i nikome tada ne pada na pamet da optuži radnički savet. Jer ne treba zaboraviti činjenicu da jedna petina zaposlenih u ovoj zemlji zauzima radna mesta za koja nije kvalifikovana (oko 700.000 ljudi). Među njima svakako veliki broj čine radnici koji nisu dovoljno kvalifikovani za mesta na kojima rade, ali je nekompetentnost birokratskih struktura postala skoro poslovična. A ona se često krije iza odluka samoupravnih organa.

S razvojem i stagnacijom samoupravljanja nije paralelno išlo proširenje uticaja radničke klase na globalnom društvenom planu. Ako se ima u vidu da partijske strukture imaju politički monopol u društvu, onda članstvo radnika u SK može poslužiti kao relativno pouzdan pokazatelj za ovu tvrdnju. Svega 13,4% radnika su članovi SK, dok se taj procenat kod državne uprave penje na 80,2%. Prijem radnika u SK rastao je do 1959. godine kada je iznosio 43%, da bi posle toga opadao i 1966. godine iznosio 30,1% novoprimljenih članova. S druge strane isključivanje radnika iz SK raste, tako da se penje od 24,5% u 1951. godini do 57,1% u 1965. godini. Napokon, radnici su najbrojnija grupacija koja po vlastitoj želji napušta SK. Samo u Hrvatskoj je u toku 1969. i 1970. godine od 20.500 članova koji su napustili Savez komunista bilo 9922 radnika ili 48,3%. U toku dve decenije (1946—1966) broj radnika u SK povećao se za pet puta, broj službenika za petnaest puta, a ukupno članstvo za četiri puta. Radnici čine procentualno mali broj članova opštinskih, a da se o centralnim komitetima i ne govori. Od ukupno 140 poslanika u Veću naroda Savezne skupštine nema nijednog radnika, a u čitavoj Skupštini su samo četiri radnika i to u Privrednom veću. Na Kongresu samoupravljača u Sarajevu među 2400 delegata

bilo je 80 radnika. Iz ovoga sasvim jasno proizlazi da je zastupljenost radnika u centrima društvene moći slaba ili nikakva; radničke strukture nemaju društvenu moć.

S druge strane jasno je da brojčana zastupljenost radnika u nekom od centara društvene moći ne mora da pokazuje *koliko* ti centri zaista zastupaju radničke interese. U tom pogledu značajniji su neki podaci o životu radnika. Ako se uzme da je prosečan dohodak po glavi stanovnika porastao u Jugoslaviji na skoro 800 dolara godišnje, onda nema nikakve sumnje da se u proseku gledano i standard jugoslovenskih radnika znatno popravio u odnosu na bilo koji prethodni period u razvoju našeg društva. Međutim, preciznija analiza dala bi znatno drukčiju sliku. Život radnika ne zavisi samo od njihovog rada, već i grane delatnosti kojoj preduzeće pripada, komune u kojoj živi i mase sredstava koja se po različitim osnovama odlevaju iz dohotka preduzeća: nije uopšte isto raditi u tekstilnoj industriji i rudarstvu na jednoj ili industriji nafte i vazduhoplovstvu na drugoj strani, u ljubljanskoj opštini Centar ili u Kalesiji, Prozoru i Cazinu. Prema Tanjugovom izveštaju iz avgusta 1969. godine na jugu Srbije 20% radnih organizacija primalo je minimalni lični dohodak od 35.000 st. dinara po zaposlenom, 20% dohodak između 45—50.000 st. dinara, 50% između 60 i 70.000 st. dinara, a svega 10% imalo je prosek dohotka između 80 i 90.000 st. dinara. Ako se ostave po strani neke ekstremne i pojedinačne zarade zabavljačkih i sličnih profesija i uzme da jedan direktor zarađuje 600.000 st. dinara mesečno (što već nije tako redak slučaj), a jedan radnik, na primer rudar 60.000 st. dinara mesečno, onda veoma prostom računicom izlazi da direktor u toku svog mandata od 4 godine zaradi koliko radnik u toku svog ukupnog staža od 40 godina. Šanse radnika da dobije stan po pravilu su veoma male, a radničko dete, bez obzira na talenat, ima devet puta manju šansu da postane stručnjak ili rukovodilac od deteta stručnjaka ili rukovodioca. Naravno, druga strana medalje još je drastičnija: dvadeset je puta manja verovatnoća da dete stručnjaka ili rukovodioca postane radnik. Broz nezaposlenih radnika koje evidentira zvanična statistika kreće se oko 300.000 poslednjih godina, a broj radnika zaposlenih u inostranstvu približava se cifri od milion. Napokon, dok se od oslobođenja do 1961. godine kvalitet ishrane jugoslovenskog stanovništva poboljšavao, od 1961. godine do danas kvalitet ishrane stagnira.

Mada se, dakle, mnogo govori o radničkom samoupravljanju, uticaj radnika teško prelazi okvire preduzeća. Kao da je u pravu jedan naš pisac kada govori da se jugoslovenska radnička klasa danas nalazi u rezervatu. On piše: »Radničko samoupravljanje, kakvo danas poznajemo kao postojeću akcionu strukturiranost radništva, nije ništa drugo nego rezervat u kojem radništvo kao nekadašnja klasa prebiva u iluziji da, upravljajući sobom kao dijelom, upravlja sudbinom društva kao cjelinom. Današnje samoupravljanje nije upravljanje *cijelim društvom* od strane rad-

ničke klase već samoupravljanje radništva unutar radništva samog.«[1] Ja naravno citiram Milana Mirića.

Radnici se u ovakvoj situaciji ponašaju na različite načine. Sve češća reakcija postaje štrajk kao tradicionalno sredstvo zaštite radničkih interesa. Od 1958. do sredine 1969. godine zabeležena su 1.732 štrajka, što je u svakom slučaju pokazatelj da radnici ne mogu uvek unutar institucija samoupravnog sistema da reše one probleme koji su za njih od interesa. To su do sada za njih bili uglavnom problemi tarifnog i užeg statusnog karaktera u granicama preduzeća, tako da se zahtevi po pravilu nisu odnosili na širi društveni kontekst. Pa i pored veoma ograničenih socijalnih okvira i sadržine, štrajkovi su najznačajniji vid socijalnih sukoba koji jasno pokazuje da je struktura jugoslovenskog društva u svojoj osnovi *klasna* i da radnička klasa traga za putovima svog samoosvešćenja.

Koji su osnovni mehanizmi doveli do ovakvog stanja? Ukazati na činjenicu da interes radničke klase nije postao osnovni interes socijalnog sistema, nego da je osnovni interes poretka u stvari interes birokratske strukture, znači zapravo govoriti o pojavi, a ne o elementima koji su do nje doveli. Mehanizmi dominacije i manipulacije kojima se dominacija nad (u ime) radničkom klasom održava brojni su. Ako se po strani ostave institucionalizirani mehanizmi, može se reći da se dominacija političkih centara moći zasniva na apsolutnom ideološkom i političkom monopolu partijskog aparata, a održava se pomoću nekoliko osnovnih mehanizama manipulacije. Ovde će biti pomenuta dva.

Prvi je zasnovan na staljinističkim idejama o trudbenicima, neantagonističkim suprotnostima u socijalizmu i beskonfliktnom društvu. Te ideje stoje u osnovi naše teze o radnom čoveku ili radnim ljudima ili radnom narodu. Stvorene društvene suprotnosti prikrivaju se manje ili više vešto tezom o tome da smo svi radni ljudi. Mogu eventualno postojati različite interesne grupe, govori se čak i o grupama za pritisak, ali smo u osnovi svi u sličnom društvenom položaju, kao radni ljudi sličnog smo društvenog statusa. Neki radni ljudi, istina, imaju vile i vikendice, a neki stanuju u neljudskim uslovima i imaju motike, ali važno je da smo svi radni ljudi. Neki radni ljudi mogu da letuju u Švajcarskoj i da šalju svoju decu u engleske koledže na školovanje, a neki moraju da ekonomski izrabljuju svoju decu da bi mogli da održe svoja domaćinstva, a pojam letovanja ni u jednoj jezičkoj varijanti tih ljudi ne postoji — ali svi smo mi radni ljudi. Jedan radni čovek može imati dvadeset puta veću platu od drugog, ali je važno da su obojica radni ljudi. Ova teza o radnim ljudima mistificira klasnu i represivnu ulogu države, jer stvara iluziju da svi jednako imamo šansu da sudelujemo i saučestvujemo u upravljanju opštim poslovima. Tako imamo državu koja *glumi*

1) Milan Mirić, *Rezervati*, str. 54, Razlog, Zagreb 1970.

bezbrižnost, jer navodno svoje funkcije prepušta mehanizmima samoupravnog dogovaranja. Za ovaj mehanizam manipulacije koji mistificira stvarnu ulogu države nisu odgovorni samo centri političke moći, nego i brojni jugoslovenski intelektualci koji svojom javnom delatnošću služe širenju ove mistifikatorske teze.

Drugi mehanizam mistifikacije zasniva se na pokušaju da se ideja etničkog jedinstva uspostavi kao osnova okupljanja svih klasa jedne nacije, i na taj način učine jednakim u osnovi veoma različiti klasni interesi. Ako, na primer, Srbin eksploatiše Srbina, činjenica eksploatacije nije važna; oni su *jednaki* zato što pripadaju *istoj* naciji. Pripadati naciji postaje značajnije nego pripadati klasi. Ako i srpska i hrvatska buržoazija eksploatiše, na primer, hrvatsku radničku klasu, to je nacionalni problem koji će biti rešen onda, kada *samo hrvatska* buržoazija bude eksplotisala *hrvatsku* radničku klasu. Borba protiv *svake* eksploatacije postaje nebitna pred problemom nacionalnog okupljanja, čiji je cilj da na nacionalnom planu objedini interese radnika, tehnobirokratske strukture, političkog aparata i finansijske oligarhije. Na taj način i to je jedan od osnovnih ciljeva ovog vida mistifikacije — pruža se odlična šansa da tehnobirokratska struktura, politički aparat i finansijska oligarhija *sakriju svoj* klasni interes iza paravana nacionalnog jedinstva. Namesto rešenja istinskih socijalnih problema u društvenom razvoju te strukture nude nacionalne mitove i simbole, nacionalne institucije i jezičke varijante kao *iracionalnu* osnovu sistema, odnosno socijalnog aktivizma u okviru sistema. I sama sloboda ličnosti postaje nebitna spram nacionalne ravnopravnosti, koja najčešće znači ravnopravnost nacionalnih centara društvene moći.

U širenju ovog oblika manipulacije došlo je do snažne sprege nacionalnih birokratija u republikama koje su inače najčešće bile sektaški orijentirane spram nacionalnog pitanja i srednjih, još nedovoljno čvrsto konstituisanih slojeva kojima je nacionalizam u različitim varijantama sve do kleronacionalizma istinska zastava. U toj sprezi posebno tamnu ulogu igraju pojedine nacionalistički orijentisane grupacije intelektualaca. Svoju pripadnost građanskim srednjim slojevima i službu društvenoj eliti te grupacije nigde jasnije ne ispoljavaju nego u širenju ove mistifikacije.

Naravno, niko ne može da tvrdi da je političko rešenje nacionalnog problema u toku stvaranja nove Jugoslavije bilo i definitivno. To rešenje bilo je samo pretpostavka za uspostavljanje istinske slobode ličnosti, nacionalne ravnopravnosti i demokratije i stavljanje težišta na ukidanje najamnog karaktera rada. A tu pretpostavku nije zamračio klasni interes radničke klase, nego borba birokratskih struktura centara moći za vlastitu poziciju, o čemu najbolje svedoči njihova spremnost da se udruže i s autentičnim nacionalistima.

Protagonisti ovog tipa manipulacije zaboravljaju da nije dovoljno biti pripadnik jedne nacije, pa biti borac za samoupra-

ni socijalizam. Oni zaboravljaju da radnička klasa može biti i jeste eksploatisana i u okviru vlastite nacije, kao da nikada nisu čuli da je radnička domovina tamo gde je ljudska sloboda. Oni takođe zaboravljaju da biti *samo* nacionalno slobodan ne znači biti slobodan kao ličnost, ali može da znači biti slobodan *za* nacionalizam. Poziv: »Proleteri svih zemalja ujedinite se!« oni kao da nikada nisu čuli. Napokon, i što je najstrašnije, oni zaboravljaju da je nacionalna netrpeljivost na ovom tlu uvek bila osnova na kojoj su strane sile postizale svoje sebične ciljeve koristeći se *našim* sukobima.

Iz onoga što je do sada rečeno čini se da dosta jasno proizlazi da je seljaštvo i radnička klasa objekt društvene dominacije i predmet stalne ideološke, političke, ekonomske, pa i kulturne manipulacije. Ostaje pitanje, tko ima dominantnu poziciju moći i tko vrši manipulaciju. Kada je rečeno da politički aparat ima apsolutni monopol i dominantnu društvenu poziciju, delomično je odgovoreno na ovo pitanje. Bliže razmatranje dovelo bi do zaključka da se ta *jedinstvena* struktura deli na četiri podgrupe: tehnobirokratsku strukturu u privredi i državnoj upravi, politički aparat centara moći, finansijsku oligarhiju i propagandni aparat. Te četiri podgrupe čine ujedno i osnovno jezgro društvene elite kojoj se pridružuju brojni intelektualci i menadžeri. Ta se »elita moći« ne oslanja na radničku klasu nego na sitnograđanske srednje slojeve. Te slojeve čine inteligencija, rutinski službenici, pripadnici svih tipova aparata prinude i reda, a delom i pripadnici samostalnih zanimanja i profesija.

Ta kategorija u egzistencijalnom pogledu »bezbrižnih« čini osnovnu masu članstva Saveza komunista. 1946. godine službenici su činili 10,3%, a 1966. 39,1% partijskog članstva. Među novoprimljenim članovima u SK bilo je 1958. 18,9% a 1965. 29,3% službenika, dok je broj isključenih službenika u istom periodu stagnirao. 60% rukovodećeg kadra, 50% od svih zaposlenih intelektualnih zanimanja i 40% rutinskih službenika članovi su SK, dok te grupacije u aktivnom stanovništvu čine 12,4%. U Veću naroda Savezne skupštine od 140 članova 106 su direktori i profesionalni funkcionari. Zaposleni u zdravstvenim, socijalnim službama i prosveti imaju svoja posebna skupštinska veća, dok je veće proizvođača ukinuto!

Već iz ovih podataka proizlazi da postoji čvrsta sprega između političkog aparata koji ima monopol u društvenom odlučivanju i srednjih slojeva koji su postali glavni oslonac tog monopola, kao i saveznik u dominaciji.

Ovde treba skrenuti pažnju na dve stvari. S jedne strane politički aparat nije spreman da monopol nad društvenom moći ispusti iz svojih ruku. Praktični rezultati IV (Brionskog) plenuma o tome jasno svedoče. U tom trenutku jugoslovensko društvo zaista je steklo šansu da se odupre policijskom mentalitetu i što je važnije, da ukine društvenu moć političke policije. Šok koji su izazvali prisluškivači, magnetofonske vrpce, saslušanja i

dosijei bio je potpun. No, ukinuti tu moć, značilo je uzdrmati čitav jedan deo strukture političkog aparata — organizaciono kadrovski sektor koji čini jezgro dominacije. Istina, pojedinci su žrtvovani i politički osuđeni, struktura političke policije nešto je izmenjena, ali je učinjeno sve da se monopol političkog aparata sačuva u celini. U međuvremenu neka od sredstava koja su izazvala šok bila su legalizirana. Jugoslavija je počela da nabavlja i proizvodi prisluškivače. Rasprava o političkoj policiji pretvorila se u raspravu o unitarizmu, a i tu se prosulo dosta magle. Unitarizam jeste realna društvena opasnost, jer unitarist može biti pripadnik *bilo koje nacije* na ovom tlu koji od Jugoslavije hoće da napravi slobodno lovište za sebično shvaćene ciljeve *vlastite* nacije. Ali još veća opasnost za demokratiju jest neograničena moć političke policije nad društvom, bila ona i nacionalna.

S druge strane, srednji slojevi koje karakteriše skorojevićki mentalitet i psihologija lakog i brzog uspeha prihvataju svaku meru i političku situaciju pod uslovom da im pruža šansu da uživaju u vrednostima potrošačkog društva. Oni prihvataju i ideale samoupravljačkog društva, — naročito ako su ideali a ne praksa — pod uslovom da sačuvaju vlastitu sigurnost i poziciju. Oni su nosioci ideala potrošačkog društva, nasuprot idealima revolucije. A sukob tih dvaju sistema ideala karakteriše savremeno jugoslovensko društvo.

Po svemu sudeći jugoslovensko je društvo klasno strukturirano. Mada se može govoriti o slojevima (da bi se izbegao i pojam klasa) ili o kvazi-klasama ili kontraklasi, čini se da je bolje prihvatiti tradicionalnu Marxovu podelu, iako ne do kraja primerenu, na novi tip buržoazije, radničku klasu i seljaštvo. Svaka od ove tri osnovne klase u našem društvu deli se na slojeve, a buržoazija se još nije dovoljno ni konstituisala kao klasa. Ona se još nije potvrdila dovoljno kao klasa. Svoju društvenu moć zasniva zasada na političkoj moći, za razliku od klasične buržoazije koja je svoju moć zasnivala na ekonomskoj moći. Iz političke sfere ona svoju moć prenosi na sve ostale sfere života, što našem društvu daje karakter posebnog (novog) tipa građanskog društva. Neophodno je specifičnosti ovog tipa društva posebno ispitivati.

Na kraju, odgovor na pitanje, gde se nalazi jugoslovensko društvo, mogao bih formulisati na sledeći način: ono se nalazi između revolucije i stabilizacije u dubokoj političkoj, ekonomskoj i duhovnoj krizi. Senka krize nadvila se nad ovo društvo, pretećи mu da ostane na granici nerazvijenosti i malograđanskog provincijskog tavorenja. Prema nekim procenama 70% radničkog i seljačkog stanovništva prima dohodak ispod proseka i »sastavlja kraj s krajem«, a 20% se jedva održava na granici egzistencijalnog minimuma. Dubinu krize potkrepljuje i podatak da imamo najveću stopu inflacije u Evropi, prosečno 16% godišnje. Takođe je došlo do jedne za ekonomsku teoriju interesantne pojave, obično visoke stope inflacije prate visoke stope privrednog

razvoja, ali su u našem društvu te stope praćene tendencijom stagnacije privrednog rasta.

Da zaključim: ili će radnička klasa dosledno sprovoditi komunističku ideju tako što će osvojiti društvenu moć i zauzeti dominantnu društvenu poziciju u odlučivanju na globalnom društvenom planu, ukinuti bilo koji oblik vlasti nad radom i samoupravljanje povezati u integralan sistem, *ili* će se jugoslovensko društvo stabilizirati kao građansko i biti razdirano krizama i korupcijom, tako da će biti čudno kako uopšte postoji kao organizovano. Ja se opredeljujem za prvu alternativu i hoću da verujem da će pobediti.

FENOMENOLOGIJA IDEOLOŠKO-POLITIČKOG NASTUPANJA JUGOSLAVENSKE SREDNJE KLASE

Milan Kangrga

Zagreb

»Komunisti se od ostalih proleterskih partija razlikuju samo time što s jedne strane oni u različitim nacional nim borbama proletera ističu i provode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese cjelokupnog proletarijata, a s druge strane time što oni na različitim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese cjelokupnog pokreta.«

K. Marx — F. Engels,
Manifest komunističke partije

U ovom je napisu riječ o našoj, *jugoslavenskoj srednjoj klasi* (ili ako hoćemo: o srednjim klasama Jugoslavije, što je historijski gledano bitno isto), i o onim političko-socijalnim momentima što ih ona sa sobom donosi i unosi u cjelokupni život ove zajednice. On želi biti pokušaj rasvjetljavanja nekih osnovnih fenomena našeg društvenoga kretanja i kao takav prilog diskusiji na tu temu. Neki se fenomeni našeg društvenog života već duži niz godina toliko jasno i upečatljivo nameću u prvi plan s tendencijom svoje sve čišće kristalizacije, da je gotovo nemoguće mimo njih proći kao da i ne postoje.

Osim toga, to je jedna od naših teza, kad se osnovne, političke, ekonomske i socijalne snage jednog društva — a ovdje je naravno riječ o jugoslavenskom društvu — uporno, žilavo, na sve moguće načine i svim raspoloživim sredstvima trude i bore da sa svog vrata skinu ideološki teret (balast) svoje vlastite prošlosti, onda valja biti toliko dobronamjeran (a po mogućnosti i što objektivniji u analizi) da im se pri tome pomogne. Za to ima, kao što će se vidjeti, dosta razloga. Jedan od osnovnih razloga, koji autora ovog napisa i najdublje motivira, jest slijedeći: Ne može se naime istrajavati u idejno-teorijskoj neodređenosti ili rasplinutosti s obzirom na neka bitna pitanja društvenog kretanja, u času kad takva neodređenost može graničiti i s neod-

govornošću (ili s odbacivanjem od sebe svake odgovornosti za ono što se zbiva), budući da je mogući idejni vacuum — a to je već poznata historijska činjenica — poguban za svaku, pa prema tome i za našu, društvenu zajednicu. Odatle i osnovni poticaj za pisanje ovih redaka. Jer neke se stvari nisu dosada uspjele artikulirati, da bi se dovoljno jasne uočile u svojem, ako već ne bitnom, a ono bar drugom ili drugačijem osvjetljenju. Stalo nam je do toga da se to bar pokuša, bez druge pretencije.

Jedna pretenzija tu ipak ostaje: da se ovo naše razmatranje kreće po osnovama nekih bitnih *Marxovih* spoznaja i stavova, budući da nismo uvjereni, kako su one zastarjele.

Rekli smo odmah na početku da je ovdje riječ o srednjoj klasi našeg društva koja se pojavljuje na pozornici i sve se više nameće kao osnovna snaga društvenoga zbivanja u nas. Srednja, ili govoreći Marxovom terminologijom: građanska klasa, poznata je historijska kategorija našeg vremena. Ona je postala dominantna snaga, a njezina ideologija vodeća ideologija suvremenog društva i svijeta u cjelini. Stoga se njezina bitna određenja i karakteristike odnose i na našu srednju klasu u usponu, premda i tu postoje neke, možda i bitne specifičnosti. One nisu primarno u tome što je naša srednja klasa još uvijek dosta nehomogena, što se tek formira i konsolidira, i na tom putu traži svoju »pravu dušu«. Taj je stadij njezina formiranja iz historije već dovoljno poznat. Njezina specifičnost leži u nečem drugom. No, bez obzira na to, gledano u svom *općem* vidu, rečena »pomoć« za razumijevanje svog vlastitog položaja i htijenja toj je klasi potrebna stoga, što ona po svojoj prirodi, historijskom položaju i ulozi, dakle filozofski rečeno: po svom bitku uvijek i nužno sebi samoj i drugima svoje vlastite bitne interese i odnose mistificira, oblači u određeno ideološko ruho i prikazuje ih drugačijima nego što zbiljski jesu. To proizlazi iz protivurječnosti njezine prirode. Budući da joj je naime vlastita historijska pozicija bitno neistinita (o čemu već postoji dosta literature, ali je njezina praksa u tome još upečatljivija), ne može ona, ako želi ostati vjerna samoj sebi, težiti razotkrivanju istine, ni svojeg ni tuđeg položaja. To je njezino »opće određenje«.

Što se pak *posebno* tiče jugoslavenske srednje (građanske) klase u njezinu pravom usponu, (nakon drugog svjetskog rata), ona je pored svega ostalog imala i taj »peh« (i tu je njezina navedena *specifičnost*, premda u tome nije ni usamljena, ni jedina), što je stjecajem historijskih okolnosti, posve paradoksno i zaista dokraja protivurječno, morala startati s njoj u biti suprotnom, tuđom, protivnom, pa čak i neprijateljskom ideologijom, naime *ideologijom marksističkog socijalizma* (a u prvom času i staljinizma). Ovu svoju protivurječnu, historijski joj dodijeljenu sudbinu, ona je doduše na sve načine, od samog početka nastojala izbjeći, što joj je, premda postepeno, i uspjelo u sjeni hegelovskog »lukavstva uma«: teorijskom i praktičkom kompromitacijom marksističkog socijalizma u samom temelju, i to infiltracijom svoga građanskog elementa u nj. Međutim, u toj svojoj dvostrukoj historijskoj ulozi: da bude i ne bude ono što ona

zbiljski jest, naime srednja (bitno građanska) klasa, ona je dospjela u nezavidnu situaciju da (u tom smislu ni kriva ni dužna, jer ona želi da provede u djelo svoju vlastitu građansku revoluciju), bude danas optužena čak i za — *kontrarevoluciju!* Jedan od usputnih zadataka ovog napisa sastoji se u tome da je obranimo od te bogohulne optužbe, koja s njom nema nikakve bitne veze. Jer, zaista, polazeći od stanovišta naše srednje klase, na djelu nije kontrarevolucija. Smisao ovog stava vidjet će se iz našeg daljnjeg razmatranja.

Ako je riječ o kontrarevoluciji, onda se ona može zbivati samo u odnosu na njoj primjerenu revoluciju. Socijalistička revolucija izaziva dakle samo socijalističku, građanska revolucija samo građansku kontrarevoluciju. To znači: revolucija je kriterij svoje vlastite kontrarevolucije (ili pak: stagnacije, usporavanja, skretanja, vraćanja, neuspjeha, teškoća itd., i to na svom vlastitom bitnom pravcu kretanja), ali ne i obratno. Kontrarevolucija sadrži u sebi i nosi sa sobom sve bitne značajke svog vlastitog izvora, naime same revolucije, i samo tako ona se uopće i može imenovati u odnosu na revoluciju. Postavlja se sad pitanje: Može li se *sprovođenje u djelo građanske revolucije* (ukoliko ona ima snage da se nametne jednom kretanju) također nazvati kontrarevolucijom?

Prije nego što se nađe odgovor na to pitanje, potrebno je razjasniti o čemu je riječ. Jer, sama je stvar mnogo kompleksnija i protivurječnija, nego što to izgleda na prvi pogled. Riječ je naime o društvenom kretanju koje u samom sebi sadrži svoj vlastiti princip (svoj »koncept« ili »idejnu osnovu«) bez čega bi to kretanje ostalo i sebi i drugima posve nerazumljivo. Nema kretanja »iz praznoga u prazno« u smislu gole besciljnosti! Ono je na ovaj ili onaj način prema nečemu usmjereno kao svoja vlastita objektivno-historijska tendencija, i nošena od snaga što su za tu tendenciju *životno zainteresirane*, pa će je prije ili kasnije nastojati provesti u djelo, ako im to uspije. Jednostavno rečeno: ako naša srednja klasa postane dominantna snaga našeg društva, ona će realizirati sve bitne pretpostavke svoje revolucije i provesti je u djelo.

Upravo o tome želimo ovdje govoriti. Naša osnovna teza od koje polazimo i na kojoj se temelji naša analiza bila bi ova: Naša srednja klasa nastoji revolucionarno zbivanje 1941—1945. pretvoriti *u svoju vlastitu* (građansku) revoluciju na taj način što bi jasno izražene *socijalističke elemente* toga zbivanja kao i tendenciju kretanja prema socijalizmu iznutra rastočila i svela na svoju vlastitu historijsku osnovu: građansku. Pri tome se ona želi nametnuti kao dominantna snaga našeg društva u cjelini. Koliko to njoj uspijeva i do koje će joj mjere uspjeti, ostaje za sada otvorenim pitanjem, s kojim se treba jasno i otvoreno suočiti, što je osnovni zadatak pred kojim stoje progresivne snage ovog društva. Nas ovdje međutim prvenstveno zanima fenomenologija postrevolucionarnoga konstituiranja naše srednje klase i njezin protivurječni položaj u ovim našim društvenim zbivanjima danas.

Za početak ovoga razmatranja valja se podsjetiti jednog (nazovimo ga tako) metodološki instruktivnog momenta: Komunistička partija Jugoslavije pri svom programskom konstituiranju (Vukovarski kongres 1920. god.), u vremenu revolucionarnih kretanja u Evropi i na našem vlastitom tlu, stavlja u svoj Program posve jasno formulirani stav, po kojemu je, kad proletarijat osvoji vlast, parlamentarizam nemoguć.[1] Imajući sad u vidu postojeću strukturu političke vlasti i njezin sistem u nas, može se postaviti pitanje: ili je taj stav uopće kao takav pogrešan, ili je on zastario (pa je ostao samo grijeh vlastite »romantičke« prošlosti i »nezrelosti« pokreta), ili proletarijat još nije osvojio vlast, ili se dogodilo nešto treće. No, bez obzira što je od toga točno, komunistički bi pokret na današnjem stupnju svog razvoja, a radi jasnoće vlastite perspektive daljnjega kretanja, morao da na bilo koji način vodi računa o navedenom stavu: ili da ga odbaci, ili da ga revidira, ili da ga prihvati i provodi u djelo, budući da to programsko načelo najdublje zadire u shvaćanje samoga karaktera suvremenog socijalizma, kako našeg, tako i svjetskog pokreta i društvenog procesa. Inače socijalizam i u teoriji i u praksi ostaje prikraćen za jednu svoju *bitnu dimenziju*, koja je zbog nejasnoće stavljena na periferiju kretanja.

Upravo zato ostaje ovdje još uvijek otvorenim pitanjem, što se nameće samim sobom, a neophodno je za razumijevanje ovog našeg jugoslavenskog puta u socijalizam, to jest: *pitanje odnosa provedene revolucije spram svog vlastitog situiranja i realiziranja.* Tu naime leži korijen same stvari. Marx je upravo na taj način dao izvrsnu i duboku analizu građanske revolucije, pokazujući pri tom kako njezine bitne pretpostavke, tako i njezine političke, socijalne i ekonomske konsekvencije i domašaje.[2] Tim putem valja ići i u osvjetljenju našeg aktualnog društvenoga trenutka i kretanja danas.

Nacionalne buržoazije stare Jugoslavije (koje još nipošto nisu čvrsto stale na svoje vlastite noge, nego su se ponašale gotovo polukolonijalno) dovode zemlju do rasula, okupator s kojim su već prethodno paktirale osvaja i porobljava zemlju i dijeli je sa svojim (unutrašnjim i vanjskim) saveznicima, korumpirana građanska klasa nema ni namjere, ni volje, ni snage, ni interesa da mu se odupre i povede narode u borbu protiv okupatora, jer se osim toga i posve kompromitirala. Jedina idejna i moralna snaga koja u tom času (1941) to može učiniti jest KPJ koja organizira i vodi narodno-oslobodilačku borbu, što u svom toku prerasta u svenarodnu revoluciju.

Politički je, a time istovremeno i svojevrstan socijalni prevrat izvršen (1945), vlast je osvojena, politička je revolucija

---

1) Taj stav u cjelini glasi: »KPJ načelni je protivnik parlamentarizma kao sredstva svoje klasne vladavine. Po osvojenju političke vlasti od strane proletarijata parlamentarizam je nemoguć.«

2) Vidi o tome opširnije u našoj knjizi *Smisao povijesnoga* (Razlog, Zagreb 1970.), posebno »Politička i socijalna revolucija«, str. 91—115.

pobijedila, čime je *otvoren put* u novo, socijalističko društveno uređenje, kako s obzirom na društveno usmjerenje revolucije, tako i na idejni koncept kojim je ona bila nošena i na njenu vodeću snagu, to jest KPJ. Međutim, od samog čina osvajanja i uspostavljanja nove vlasti u tom su procesu istovremeno nužno na djelu i bitni elementi građanske revolucije, sve dotle dok politička vlast kao takva ostaje prevladavajući moment te iste revolucije. To je i za Marxa i za Lenjina bio ne samo gorući problem socijalističke revolucije (u kojem se krije osnovna opasnost po tu revoluciju) nego i index njezina provođenja u djelo: ako se naime u istom potezu ne osigura da se ono političko dodiruje i podudara sa socijalnim, ako politički prevrat i osvajanje vlasti od strane proletarijata nije istim činom temeljni prevrat bitnog (građanskog) socijalno-ekonomskog odnosa, onda će se u taj raspon, u tu neodlučnost socijalističkog praktičkog čina između političkog i socijalnog brže ili sporije, ali nužno ubaciti ili utrpati one snage koje po svojem vlastitom i ekonomskom i socijalnom statusu (ili historijskoj tendenciji) nipošto nisu zainteresirane za socijalističko društveno uređenje. Pred tim još uvijek neriješenim problemom i danas stoji jugoslavenska revolucija. Tu neriješenost osnovnog problema želi iskoristiti danas naša porasla srednja klasa. Birokratizirana politička struktura i etatizirani ekonomski sistem s jedne strane, bum rasta srednje klase s druge strane, a u vezi s tim nužno posve nezavidan položaj radničke klase s treće strane zatvaraju ovaj političko-socijalni i ekonomski začarani krug kretanja iz kojega se traži izlaz. Teškoće naravno nisu male. I sam princip samoupravljanja poprima ovdje u svojoj realizaciji pretežno političku dimenziju, jer je i njegov izvor i prvi poticaj bio nužno primarno partijsko-politički, a nije još mogao biti i socijalno-ekonomski. Zato i nosi u sebi opasne tendencije izrođavanja (čak i u svoju suprotnost, jer ga je kao svoj princip »prisvojila« i »praktičira« ga i srednja klasa, ali dakako na svoj način i u svom interesu, čime ga faktički bitno obezvrjeđuje). Međutim, i sama prvobitna formulacija principa samoupravnosti (premda se držala Marxove parole) bila je polovična, čime je dobrim dijelom izgubila svoj i povijesni i empirijsko-praktički pravi smisao, prodornost i djelotvornost: počelo se i na tome zastalo sa »Tvornice radnicima« (što ostavlja prostor za različita značenja i izvrtanja, kao: a politička vlast i ekonomska moć birokraciji i tehnokraciji, a onda i srednjoj klasi), a da se nikad nije bila istaknula parola, te se i nije provela dosljedno u djelo: »Sva vlast radničkoj klasi« (radničkim savjetima i njihovu mogućem vrhovnom organu Kongresu radničkih savjeta), čime bi na djelu bila provedena Marxova misao o »asocijaciji neposrednih proizvođača« kao *novom temeljnom društvenom odnosu.* Stoga osnovni socijalno-ekonomski, dakle klasni (i utoliko socijalistički) problem nije *u svojoj dubini* bio postavljen na dnevni red, što zapravo znači da se od političkog principa nismo još uvijek odmaknuli za onaj bitni korak naprijed, usprkos nesumnjivim dostignućima u samoupravnoj sferi (naročito u formiranju samoupravne svijesti).

A odatle proizlaze sve osnovne teškoće u ovom našem društvenom trenutku.

Tu sad počinje »velika igra« naše srednje klase i njezin »historijski ples po žici«. Jer, prvo, to čvrsto usidrenje u politički moment revolucije nosilo je u sebi od svog prvog početka ne samo klicu nego i zacrtani put u društveno kretanje koje na taj način nije otvaralo mogućnost i davalo realnu šansu da se prekorači horizont građanskog situiranja revolucije i svih iz nje (kao takve) proizišlih rezultata. A drugo, to je pak nužno, po svojim vlastitim imanentnim zakonima moralo voditi do onoga što se danas već potpuno jasno kristalizira u pravcu bitne, dominantne, a u nekim sferama čak i jedine tendencije procesa društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka: zastajanje pretežno na principu provedene građanske revolucije (dakle: na onom političkom) postepeno je u svom krilu rodilo i osnovnu snagu tog etabliranog društvenog i političkog sistema, to jest srednju klasu. Već dobar dio godina možemo iz dana u dan pred našim očima pratiti taj ubrzani proces rađanja, rasta, jačanja, situiranja, etabliranja, prodora i konsolidiranja srednje klase na svim područjima života, koja vrtoglavo (u našoj historijski specifičnoj i produženoj »prvobitnoj akumulaciji kapitala«) ekonomski jača, obogaćuje se, preuzima u svoje ruke vođenje poslova cjelokupnog društva, povlači za sobom u tom smjeru i ostale elemente i slojeve društva, korumpira ih i ideološki rastače i uvlači se tako u sve društvene pore, te politički, ekonomski, socijalno, kulturno, teorijski i filozofski, dakle duhovno i ideološki postaje sve dominantnija snaga našeg društva.[3] Stoga i nije čudno što se ona infiltrirala i »dobro smjestila« i u sâm Savez komunista (dakle u komunistički pokret uopće), zastupajući u njemu i provodeći u djelo ideje, što ih Marx naziva idejama tzv. »buržoaskog socijalizma«, što je naravno potpuno u skladu s njezinom vlastitom prirodom (jedna temeljitija analiza, posvećena tom problemu, mogla bi to jasno pokazati, ali ovdje je to nemoguće). Njezini pripadnici čine tako diverziju u samoj srži pokreta. Ona time nastoji čak i Savez komunista pretvoriti u svoju vlastitu masovnu partiju (što se iz godine u godinu i statistički, po brojčanom sastavu i socijalnom karakteru njezina članstva u Savezu komunista dade lako pokazati). Gotovo sva sredstva masovnih komunikacija preuzima ona postepeno u svoje ruke — na osnovi »samoupravnosti«, shvaćene po njezinoj

3) Kad već govorimo o tome, onda je za osvjetljenje naše opće situacije i njezine atmosfere instruktivno ovdje navesti Marxa: »Kapital je nužno istovremeno *kapitalist*, i misao nekih socijalista, mi bismo trebali kapital, ali ne i kapitaliste, naskroz je pogrešna. U pojmu je kapitala postavljeno da objektivni uvjeti rada — a ovi su njegovi vlastiti produkt — nasuprot njemu pretpostavljaju *ličnost*, ili što je isto, da su oni postavljeni kao vlasništvo jedne radniku tuđe ličnosti. U pojmu kapitala sadržan je kapitalist... Kapital je bitno *kapitalist*... i prema tome kapital *jest* ili *nije*. On je očevidno tako jedan *odnos* i *može biti samo proizvodni odnos*« — Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Rohentwurf 1857—1858, Dietz Verlag, Berlin 1953, str. 412—413.

vlastitoj mjeri — s monopolom[4] kakav sebi ne može osigurati, izboriti, zamisliti ili čak ni sanjati nijedna građanska partija ni u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada, gdje je — kao što je svima poznato — dominacija građanske klase i njezinih stranaka neosporna. Šta to znači i kakva se moć manipulacije i dobro sračunate, dozirane informacije ima time u rukama, nije potrebno posebno dokazivati, a tu moć srednja klasa i njezini ideolozi dakako svakodnevno obilato koriste. Naše se novinstvo (naravno, ne samo u našoj republici nego u cjelini) toliko već »izvještilo« u tom svom zanatu, da nipošto ne zaostaje za tzv. »žutom štampom« na Zapadu, štaviše često je i nadmašuje, budući da je svojim monopolističkim položajem toliko osililo, da je isključilo svako moguće suprotno ili kritičko mišljenje, što mu dozvoljava manipulaciju javnim mnijenjem kakvu god želi, bez ikakve mjere i pravog kriterija. A to je najkraći put u stanje, što ga Lukács naziva »prostituiranjem«.[5] Međutim, iz protivurječnog položaja naše srednje klase, čiji je jedan od isturenih ideoloških boraca i glasnogovornika upravo novinstvo, njegovo je »prostituiranje« udvostručeno jednim bitnim momentom: dok naime buržoaska štampa na Zapadu i u svijetu uopće, sasvim normalno, otvoreno zastupa interese svoje klase, naše se domaće novinstvo poput dvospolca nalazi u »nezavidnom« položaju time što se oficijelno mora pozivati na interese radničke klase i socijalizma, a faktički braniti, a često i perfidno proturati interese svoje srednje klase, što onda rezultira golom perverzijom, pa bismo — slijedeći navedeno Lukácsevo određenje — za razliku od buržoaskog »običnog prostituiranja« dobili naše specifično novinarsko »perverzno prostituiranje« (u stilu dokraja provedene »seksualne revolucije« i na tom području!). Kako međutim ne bismo ostali pri pukim tvrdnjama (koje će netko onda nazvati izmišljotinama), navedimo jednu od najnovijih tipičnih novinskih perverzija »velikog stila« (među dosada gotovo bezbrojnima): U svom prvomajskom (!) broju ove 1971. god.

---

4) U lipanjskim zbivanjima 1968. na Sveučilištu u Zagrebu studenti su na primjer *Vjesnikovu* kuću nazvali »našim Springerom«, na što su u »vjesnikovci« oštro reagirali i beskrupulozno se obračunavali s lijevo orijentiranim studentima svim mogućim neistinama, pa čak i falsifikatima, ne videći da im studenti time zapravo dijele komplimente! Jer Springer nije tada imao takav monopol u svojim rukama kao što ga ima *Vjesnik* u SR Hrvatskoj, nego »samo« 38% cjelokupne zapadno-njemačke štampe. No, kako po zapadno-njemačkom ustavu taj procenat nije smio prelaziti preko 25%, to je Springer silom zakona morao rasprodati onih prekomjernih 13% akcija. Toliko usporedbe radi! Springer bi se morao preseliti k nama, jer bi ovdje bolje prosperirao.

5) Govoreći o oblicima postvarenja u kapitalističkom društvu Lukács kaže: »Najgroteskuije se ta struktura pokazuje u novinarstvu, gdje upravo sama subjektivnost, znanje, temperament, mogućnost izražavanja biva jednim apstraktnim mehanizmom, nezavisnim kako od ličnosti »posjednika«, tako i od materijalno-konkretne biti razmatranih predmeta, koji se kreće prema vlastitim zakonima. »Besavjesnost« novinara, prostitucija njihovih doživljaja i uvjerenja, pojmljiva je samo kao vrhunac kapitalističkog postvarenja« — Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb 1970, str. 169—170.

Vjesnik je pod naslovom »Lijevo, ljevije — i ono treće« na jednoj stranici i pol (str. 11 i 12) donio izvještaje svojih dopisnika iz inozemstva, među kojima ispod same glave *najkrupnijim naslovom* dominira: MODA — MARX (izvještaj iz SR Njemačke) koji daje osnovni ton vješto-perverzno-prostituiranoj težnji redakcije da »nenametljivo« kljuca po mozgu svog čitateljstva (kao što to sistematski čini svakodnevno) s providnom namjerom diskreditiranja i Marxa, i marksizma i »lijevoga«! Jer, Marx, to vam je obična moda, znate, dragi naši čitatelji, a ljevica i ono »lijevo«, pa to se danas više ni ne može znati šta je desno, a šta lijevo, kao što već čitav svijet to tako misli, kako se lijepo vidi iz ovih izvještaja naših dopisnika! I tako dalje u tom smislu. Tu su na djelu »veliki majstori licemjerja« (da upotrebimo termin M. Pijade) i ljudski već odavno »usahli« furtimaši!

No, vratimo se osnovnom. Kad je riječ o našoj srednjoj klasi, valja primijetiti da se ona (kao što to historijski obično biva) regrutira iz svih slojeva društva, pa ih nije potrebno nabrajati. Kako međutim ne bismo zaboravili i samu abecedu marksizma (koji je jednom dijelu mlađe, naročito intelektualne generacije postao odbojan, katkad čak i pri samom njegovu spomenu, budući da su ga političari i ideolozi birokracije i srednje klase, pozivajući se verbalno-ideološki na nj, sistematski u praksi i teoriji totalno kompromitirali), potrebno je ovdje navesti i Marxovo objašnjenje:

»Pojedini individuumi čine jednu klasu samo utoliko, ukoliko moraju voditi zajedničku borbu protiv neke druge klase; u ostalome oni se međusobno nalaze čak u neprijateljskoj konkurenciji. Na drugoj strani klasa se opet osamostaljuje nasuprot individuumima, tako da oni svoje životne uvjete zatječu predestinirane: klasa im naznačuje njihov položaj a time i njihov lični razvitak, ona ih sebi podređuje. To je ista pojava kao i podređivanje pojedinih individuuma podjeli rada i može se ukloniti samo ukidanjem privatnog vlasništva i samog rada.«[6]

Tu »zajedničku borbu protiv neke druge klase« naša je srednja klasa već započela u vlastitom konstituiranju naspram radničke klase, i na toj se platformi sve više i čvršće okupljaju njezini »raštrkani« i međusobno još neodređeno »konkurentni« elementi. Ona tu »borbu« praktički vodi samim svojim opstankom, to jest eksploatacijom radničke klase i sudjelovanjem u prisvajanju njezina viška vrijednosti (rada) i istovremeno ideološkom manipulacijom kojom se prikazuje »pravim predstavnikom« radničke klase (kao da radnička klasa uopće treba bilo kakve »predstavnike« i »posrednike«, a najmanje one iz srednje klase!). S druge pak strane srednja klasa vodi tu borbu teorijsko-ideološki, neprekidnim napadom na marksističku ili lijevu inteligenciju koja je upravo kao takva, svjesna svoje proletarizacije, povijesno i intelektualno nužno vezana uz sudbinu proletarijata.

Ovdje međutim valja odati i jedno veliko priznanje našoj srednjoj klasi. U svom nastupanju nosi ona naime sa sobom i svoju vlastitu *historijsku istinu* što se ispoljava u svojevrsnoj iskrenosti i otvorenosti: Ona se naime jasno i glasno deklarira

protiv »lijevoga«, pa je upravo čudno, zašto joj se u tom ne želi vjerovati!? Jer, ona tu nastupa, govori, djeluje i bori se doista iskreno i potpuno u skladu sa svojom vlastitom historijsko-socijalnom prirodom. Čemu onda još uvijek dileme i »neshvaćanja«, kao i ta već dosta duga uzajamna igra »skrivačice«. Valja srednjoj klasi vjerovati na riječ, kad ona tu riječ svakodnevno potvrđuje i djelom. Nema tu raskoraka između riječi i djela. Samoj jasnoći stvari, radničkoj klasi i marksističkoj inteligenciji čine ovdje (kao i uvijek) medvjeđu uslugu svi oni nepopravljivi »prosvjetitelji« i »reformatori« koji u tom beskompromisnom nastupanju srednje klase u nas još uvijek vjeruju u tobožnje trenutne »devijacije«, »greške« i »anomalije« u postupcima te iste srednje klase s obzirom na njezin prividan i providan ideološki omotač (u liku marksizma, socijalizma, samoupravljanja, verbalnog pozivanja na interese radničke klase itd), omotač, što ga i ona sama teško podnosi i želi ga se otresti. U tome joj treba pomoći, a ne odmoći, i to u interesu samog socijalizma. Uostalom, da joj bar tako pomognemo da jasnije sagleda samu sebe i da je i ostali bolje prepoznaju, evo, što je Marx već dugo, dugo prije nego što se pojavila na historijskoj sceni, izrekao o našoj srednjoj klasi u današnjem njezinu liku:

»On (njemački socijalizam, op. p.) je proglasio njemačku naciju za normalnu naciju, a njemačkog filistra za normalnog čovjeka. Svakoj niskosti ovoga on je davao neki skriveni, viši, socijalistički smisao, u kojemu je svaka niskost značila svoju suprotnost. On je izvukao posljednju konsekvenciju istupivši direktno protiv »grubo destruktivnog« pravca komunizma i objavljujući svoju nepristranu uzvišenost iznad svake klasne borbe. Osim vrlo malo izuzetaka, sve što u Njemačkoj kruži od tobožnjih socijalističkih i komunističkih spisa, spada u oblast ove prljave, demoralizatorske literature.«[7]

Onu svoju posljednju konsekvenciju, istupivši direktno protiv »grubo destruktivnog« pravca komunizma naša je srednja klasa zajedno s birokracijom (njezini političari, ideolozi i novinari) već odavno povukla, a sada povlači i ovu drugu, objavljujući svoju nepristranu uzvišenost iznad svake klasne borbe. Ne bismo se međutim ovdje složili s Marxom u ocjeni da bi to bilo »prljavo i demoralizatorski«, kad je riječ o našoj srednjoj klasi. Jer, nije prljav, niti demoralizatorski djeluje onaj, tko se poput naše srednje klase jasno i glasno, pošteno i otvoreno bori protiv »radikalne ljevice«, »grubo destruktivnoga« komunizma i socijalizma i lijevoga marksizma (jer vjerojatno postoji i — »desni marksizam«?) i daje do znanja da neće dopustiti da joj se to lijevo (= socijalističko, komunističko i marksističko) »prošvercava« u njezine vlastite redove, kad je njezin bitni, životni interes upravo na suprotnoj strani od svega toga! Prljavštinu od toga prave

6) K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb 1953, str. 320—21.
7) K. Marx — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, Izabrana djela I, Kultura 1949, str. 39.

i odista demoralizatorski, naime dezorijentirajuće djeluju prije oni koji joj još uvijek ne vjeruju ili ne žele vjerovati, da ona pri tom ozbiljno misli, da će sutra još ozbiljnije misliti i da vrlo ozbiljno u tom pravcu djeluje!

Poštujmo, dakle, tu otvorenost na djelu naše srednje klase (i njezine posestrime birokracije), kad se ona time jasno deklarira svakodnevno i iskazuje svoju vlastitu historijsku poziciju, dodijeljenu joj društvenu ulogu i njoj imanentnu i primjerenu tendenciju, naime da ona stoji, jest i hoće da bude — *desno!* Ne tuče se po lijevom slijeva, bar bi ta elementarna logika morala biti jasna. Ono »lijevo« u toj jasno izraženoj klasno-društvenoj (građanskoj) stratifikaciji može se osporavati, pobijati, napadati, onemogućivati i tući samo sa desnog ili centrumaškog stanovišta. Radnička klasa pak (da se razumijemo: baš kao klasa, i dok postoji kao radnička klasa, a postoji kao klasa nasuprot drugoj i drugim klasama u klasnom, dakle još uvijek jednim dijelom i građanskom društvu i sama je index postojanja tog i takvog društva ili njegovih predominantnih elemenata) nikad nije bila, nije i neće, jer po svojoj prirodi ne može stajati ni na »desnom«, ni u »centrumu«, nego je upravo ona i jedino ona po svom historijskom položaju i povijesnoj tendenciji svagda i pozicija i kriterij i mjera »lijevoga« (ljevice, progresivnog, povijesnog čina i otvorenosti za bitnu promjenu i sebe i društva i svijeta u postojećem pozitivitetu), a tek onda i svega onoga što je *protiv* njezinih bitnih, vitalnih, povijesnih i aktualnih interesa kao — *onoga desnoga* !Budući da se dosada u nas (tipično ideološki!) sve svrstavalo pod zajedničku »socijalističku kapu«, nije čudno što se sve to zaboravilo (odnosno »zaboravilo«) i ispremiješalo, te je moralo dovesti ne samo do društveno-političke nego i povijesno-idejne posvemašnje pometnje i u glavama i u praksi, jer smo do sada svi bili — »socijalistički-samoupravno-progresivni«! A mi živimo još uvijek u klasnom, dakle konfliktnom društvu.[8]

Zato svaka čast našoj srednjoj klasi i njezinim ideolozima koji su prvi svojim stavom i djelom prekinuli tu pomutnju i »unijeli reda« u taj ideološki darmar, time što su sami sebe proglasili desnicom u našem društveno-političkom ustrojstvu i na taj način dali jasno do znanja da se svi drugi i sve ostalo na čelu s radničkom klasom mogu i moraju svrstati, deklarirati i konstituirati kao — *lijevi pokret*. Historija će pokazati, da li je taj odlučan poziv srednje klase naišao na odaziv kako na njezinoj, tako i na suprotnoj strani.

---

8) Zato su u zabludi oni marksistički-lijevo opredijeljeni i formirani studenti kad »ne žele« da pristanu na ta »građanska« određenja, pozivajući se na socijalizam koji ih ima prevladati (Što je svakako točno, ali sa stanovišta besklasnog, a ne klasnog društva i još uvijek u njemu!), ili pak ta određenja prihvaćaju »samo uvjetno«. Nema uvjetnog u izrazito klasnim odnosima i sukobima, jer radnička se klasa mora — nasuprot srednjoj klasi i birokraciji — sada i ovdje bezuvjetno izboriti za svoju dominantnu političku i ekonomsku poziciju u cjelokupnom društvu. Dotle pak njezina pozicija ostaje izrazito lijeva.

No, stvar ima i svoju drugu stranu. Jer, kao što smo rekli, i srednja se klasa još uvijek poziva na socijalizam (premda istini za volju ipak sve manje na Marxa i marksizam, što za nju znači veliki napredak i toliko željenu ideološku emancipaciju od toga »klasnog prokletstva« što joj je nametnuto, a ona želi govoriti u ime cijele nacije, pa bi najljepše bilo da se to »klasno« što manje ili uopće ne spominje). Ali ne samo da se poziva na socijalizam, nego je ona zapravo »glavni nosilac razvitka socijalizma« i (samo)upravljanja (naravno, srednje klase). Stoga je istovremeno ono »lijevo« i »ljevica« s njezina stanovišta shvaćeno u pogrdnom (zapravo sramotnom) smislu, jer za svakog poštenoga građanima ipak je sramota biti nekakav »ljevičar«, to je živa istina! Osim toga, ti marksisti i ti ljevičari zapravo su »neprijatelji«, jer joj zaista *jesu* neprijatelji (i ona to dobro zna), koji narušavaju građanski red, mir i spokojstvo srednje klase. To joj ideološko obojenje termina »lijevi« služi istovremeno za plašenje i zbijanje vlastitih redova, kao i za borbeno konstituiranje klase kao cjeline i »udarne snage« (prema potrebama). Zato ona u ovom *svom* »historijskom«, »prijelaznom«, »prijelomnom« i »revolucionarnom« trenutku u vatru šalje svoje ultra-desničare, kako bi oni svojim »vau-vau«-parolama »smrtno uplašili« svakog marksistu ili ljevičara, ili pak i svoje vlastite kolebljive i neodlučne pripadnike i ideološke su-mišljenike i su-interesnike.

U tome pak srednja klasa nastupa s jedne strane samoohrabrujući, a s druge strane tipično klasno-naivno. Ona prije svega zaboravlja da je *klasa*, samo *jedna* klasa društva i da pored nje postoje i druge klase i slojevi, a nije sama cjelina društva kakvom se prikazuje. Zatim zaboravlja (svjesno ili nesvjesno) da i *realno* mora računati s postojanjem radničke klase, tako da ideološko-manipulativni moment ne može stalno prekrivati taj aktualno-faktički odnos, te će prije ili kasnije prestati da bude dostatan samome sebi i primjeren kretanju same stvari. Ona se mora otvoreno suočiti s radničkom klasom, htjela to ili ne. I napokon, ako se već netko deklarira kao desnica, onda ne samo da mora (dijalektički) računati s mogućom ljevicom, nego *on sam* stvara svoju vlastitu ljevicu (pa i »neutralni« centrum), i ne samo da stvara nego je svojim postupcima može ojačati, pa prema tome ne može »zaplašiti« nego samo »ohrabriti« ono što je kao sebi suprotno sam proizveo. Ta je dijalektika ovdje neizbježiva.

Uostalom, kada i ukoliko se konsolidira, sama će se srednja klasa povući na svoje pravo mjesto, to jest u »centrum« i odreći se svojih vlastitih sadašnjih ultra-desničarskih »vau-vau«-ideologa-bukača, s jedne strane zato što ih više neće trebati kao instrument za »zaplašivanje« protivničkih i okupljanje svojih vlastitih redova, a s druge strane da je ne bi suviše kompromitirali. Jer politika srednje klase ne može se na dugu stazu voditi pomoću »bjesomučnika«, »ekstremista« i »avanturista«, budući da to nije u skladu ni sa samom prirodom, ni s pravim interesima te klase. Ona želi paktirati na sve strane. Njezin je osnovni zadatak laviranje u što većoj konsolidaciji sistema i cjelokupnog društvenog mehanizma, kako bi on što bolje funkcionirao po svojoj

vlastitoj imanentnoj logici (građanski produkcioni odnos koji sâm sebe mehanički reproducira kao osnova i ideal), što znači ideal »legalnog« bogaćenja srednje klase na račun viška vrijednosti (»viška rada«) radničke klase. Za sada smo još uvijek u specifičnoj zakašnjeloj fazi njezine prvobitne akumulacije kapitala, a historijski je poznato da je toj fazi »ideološka nasrtljivost i grubost« posve primjerena, o čemu je Marx dao opširne i studiozne historijske analize. Njezin je dakle posljednji domet i najviši ideal da se ekonomski konstituira, društveno etablira, politički situira i deološki-duhovno formira i nametne na nivou — *liberalne buržoazije.*

Međutim, ne ide sve to tako glatko kako je ovdje skicirano i fenomenološki deskribirano. Srednja se klasa u nas konstituira i izlazi na historijsku pozornicu u jednom vrlo protivurječnom procesu i za nju historijski »nesretnim« okolnostima. Ona ne može da napreduje (poput klasičnih građanskih klasa) ni materijalno ni ideološki »pravolinijski«. Jedno od bitnih protivurječja, što ih ona ima u svom vlastitom interesu što prije razriješiti, već smo spomenuli: to je dvostrukost ili dvosmislenost njezina ideološko-političkog položaja, koji se još samo kratko vrijeme u tom obliku može iskazivati kao »dobitak«. Jer, ona je u ovom času još uvijek, bar sramežljivo ili pak falsifikatorski (pomoću najraznovrsnijih smicalica), prisiljena pozivati se na sve one »lijeve parole« što ih sama napada i želi eliminirati iz javnog života (iz svojeg i tuđeg rječnika), naime na Marxa, Lenjina, marksizam, socijalizam, samoupravljanje itd. To je doduše znak njezine faktičke nemoći, ali se ta nemoć može isto tako pretvoriti u snagu onog trenutka, kad ili ako joj uspije da iznutra posve rastoči marksistički komunistički pokret ove zemlje i svede ga na ono što je Marx okrstio »buržoaskim socijalizmom« (dok će prema potrebi, ako joj to uspije, u danom času marksizam otjerati u ilegalu). Možda je upravo sada čas da se o tome povede računa. Srednjoj (građanskoj) je klasi — kako to pokazuje suvremena historija — bitno primjereno i odgovara njezinoj pravoj prirodi da rastače čitav društveni život i da devalvira duh (i svaku progresivnu ideju, misao i htijenje, kao i sam smisao života) na najnižu moguću razinu, na ono što je Hegel nazvao »duhovnim životinjskim carstvom«, a Marx »zoologijom čovječanstva«.

S druge strane, srednja (građanska) je klasa pri svom konstituiranju, nastupanju i napredovanju nužno nacionalna, ona se nameće na nivou i s parolama borbe za nacionalne interese (interese nacionalnoga, to jest svoga kapitala) u cjelini i za njihovu obranu, ona istupa kao predstavnik *svoga* naroda, i to kao njegov *jedini legitimni predstavnik.* I radničku klasu (i sve druge slojeve) uvlači ona sada u taj *svoj* pojam naroda, i nacije kao politički konstituirane zajednice (države) pod vodstvom srednje klase. Insistiranje na nacionalnom sadrži tada nužno u sebi istovremeno i vlastito samokonstituiranje spram drugih nacija. To je onaj momenat koji se — historijski gledano — na stanovištu

građanskog društva i njegova oblikovanja pokazuje i kao positivum, jer tendira neophodnoj akumulaciji, povećanju i osiguranju *nacionalnog kapitala.* A to je zakoniti rezultat i posljedica, dakle proces što proizlazi iz provedene građanske revolucije u toku. I naše društveno kretanje sadrži taj moment u sebi, koji se manifestira u svoj svojoj složenosti. Ta se složenost nameće i odatle što je naša zemlja mnogonacionalna zajednica, u kojoj se slijedeći svoje interese, jedna nacionalna pretpostavka (pogotovu u pogledu materijalno-duhovne razvijenosti) ne mora nužno podudarati sa svim ostalima, pri čemu dolazi do sporova, pogotovu ako se pri tom ima još u vidu i četvrtstoljetna etatističko-birokratska struktura jednog centraliziranog sistema (sa staljinističkom duhovnom aromom) koji je potiskivao ili onemogućivao rješenje kako nacionalnog, tako još i više klasnog pitanja. Erupcija je tu bila neminovna, a ona je istovremeno pokazala da ovo naše društvo ipak nije razriješilo neke bitne probleme svoga konstituiranja, tako da bi u toku svoga socijalističkog kretanja istovremeno rješavalo i neriješene građanske zadatke. A tek bi to bila čvrsta polazna točka i sigurno ishodište za pouzdaniji korak naprijed u provođenje proklamirane socijalističke (socijalne) revolucije. Zato se sav taj »historijski prtljag« mora sada nositi sa sobom i rješavati se ga u daljnjem toku kretanja, što ne ide tako bezbolno.

Svatko dakle vuče i mora vući na svoju stranu, ali sada u uvjetima ojačale srednje klase, i tu leži čitav problem. Time je taj problem udvostručen. Jer i njezin je politički i ekonomski moment ovdje ne samo jako prisutan, nego se u tako složenoj situaciji želi u političkoj borbi nametnuti i kao dominantan. Srednja klasa koristi svoj moment, i tu dolazi do uzajamnog otimanja (a te banke, reeksporteri i ta financijska oligarhija itd. plus korumpiranost na sve strane, što je oko sebe isijavaju elementi srednje klase, *nisu nikakve izmišljene priče,* nego kruta i vrlo opipljiva realnost, koju međutim na svojim leđima svakodnevno nosi, snosi i iznosi primarno radnička klasa), pri čemu je dosada više otimao onaj tko je bio bliže »zajedničkoj«, »federativnoj«, ili »saveznoj« klasi, u koju se slijevao sav oduzeti višak vrijednosti (rada) radničke klase čitave zemlje. Ali, ako je tko otimao ili sebi prisvajao taj višak rada, onda to sigurno *nisu bili* ni ovaj, ni onaj *narod* (nacija), a još manje sama radnička klasa (ove ili one nacije), što je uostalom čak i *apsud isticati,* nego njihovi »predstavnici«. Pa ipak je, s obzirom na stvorenu euforičnu atmosferu, potrebno danas ukazivati i na to, budući da se u ovo često umjetno i isforsirano razbuktavanje strasti ubacuje i izlazi na površinu sve ono, kako ga Marx naziva, »staro smeće« u obliku nacionalizma, šovinizma, klerikalizma, borbe za vlast, karijerizma i svih mogućih potisnutih aspiracija i neiživljenih ambicija kako grupa, tako i pojedinaca, koji su uvjereni da je došlo »njihovih pet minuta« u kojima mogu u mutnom nešto uloviti za sebe. Na toj osnovi, naravno, tek i nastaju nacionalna trvenja i sukobi, jer su na djelu sada i razbuktale strasti, ali je riječ

i o najbitnijem: o materijalnim interesima, a tu prestaje svaka »ljubav« čak i onda kad su (neposredni i historijski, dakle klasni) osnovni zajednički interesi nacionalnih srednjih klasa jednaki ili čak istovetni, naime u odnosu spram drugih klasa i slojeva društva, a prije svega radničke klase.

Pri tom valja imati u vidu dvije stvari: jedno je naime svakidašnja politika (ili politikantstvo, svejedno), a drugo istovremena idejna (ideološka) platforma te iste politike, što se u jednoj zahuktaloj, na momente i psihotičnoj atmosferi podgrijanih strasti svih vrsta, ili u jednom činu poduzetom u takvoj atmosferi ne da više lučiti, jer jedno uvjetuje, nosi i pothranjuje drugo, i obratno, pa se onda u tom zamršenom klupku više ne zna, ne vidi i ne raspoznaje, tko koga na što gura, čiji su interesi u igri, šta tko hoće i u kojem se pravcu zapravo stvar kreće. Najzamršenija je u cijelom zbivanju činjenica, što se pri tome svi pozivaju na socijalizam i radničku klasu, a očito je da *sve* te pozicije i suprotne tendencije (kao i vrlo suprotni interesi) *ne mogu* pretendirati da budu nosioci i reprezentanti socijalističkog kretanja. Đavo je tako u jednom času, kao što se kaže, pušten iz boce, i tko će ga natrag u nju satjerati!?

Nas ovdje međutim prvenstveno interesira »ponašanje« srednje klase, jer to je naša tema. A ta klasa, hoćeš nećeš, mora se ispoljiti u onom što ona bitno jest, i pokazati svoju pravu »historijsku fizionomiju«. Stoga se njezina »prava stvar« pojavljuje i odvija u njoj primjerenoj »ideološkoj dimenziji«:

Čim je započela da čvršće i sigurnije staje na svoje vlastite noge, naša je srednja klasa pokazala i svoju pravu prirodu: *ona se okreće prošlosti.* Time ona jasno iskazuje svoj historijski status, ulogu, položaj, htijenje i »perspektivu« (kao retrospektivu). Štaviše, ona time izvršava *povijesnu presudu* nad samom sobom. Ona starta s prošlošću kao svojom idejnom osnovom (»konceptom«). A onaj tko starta s prošlošću, sâm je dao do znanja da nema budućnosti, da ne vjeruje u nju i da ne računa s njom. To je zapravo jedina stvarno velika istina, što je srednja klasa (čije idejne pretpostavke formuliraju i dižu na nivo principa njezini ideolozi) u obliku historijske samokritike nosi sa sobom. Jer, doista, budući da je ona sama — povijesno gledano — prošlost, njezina je budućnost kratkog vijeka. Ona je toga svjesna. Njezin je interes neposredno materijalan i aktualan. Zato želi brzo, što brže biti samo sada. I to bogato, standardno, dobrostojeći, beskrupulozno, od danas do sutra, bez dubljeg povijesnog temelja i smisla, dakle izvanpovijesno i (eksplicitno tako deklarirano) — antipovijesno. Ona *mora* okrenuti leđa povijesnom kao budućem ili mogućem, jer budućnost je za nju otvoreni bezdan u koji bi mogla propasti i u njemu iščeznuti. I najbliža budućnost može lako pokazati da je ta, na čistu aktualnost svedena egzistencija, oslonjena isključivo na prošlost, istovremeno i njezin idejni grobar. Ona kao takva iz te svoje prošlosti-sadaš-

njosti nikada neće dospjeti do budućnosti.[9] No, ona to ni ne želi. Vrijeme-prostor njezina bitnog opstanka jest ono puko sadašnje. U duhovnom pak području ovdje vlada potpuna sterilnost. Poticaj na stvaralaštvo dolazi svagda iz budućnosti. Ono ostalo je vegetiranje u postojećem.

Na socijalnom planu, podignutom na nivo idejnog raspravljanja i orijentiranja, srednja se klasa — kao što je rečeno — poziva na primat nacionalnoga kao onoga kruga, u kojem se kreću njezini bitni interesi. Njezini ideolozi i glasnogovornici imaju stoga pravo kad govore o nacionalnim klasama i partijama, jer pri tom *sadržajno* misle na svoju (srednju, građansku) klasu, pa čak i Savez komunista svojataju *u tom smislu* kao svoju partiju i žele ga koristiti u svoje svrhe. Kao što je spomenuto, srednja se klasa naime po svojoj prirodi mora prvenstveno nacionalno konstituirati, u smislu obrane i provođenja svojih interesa koji se ideološki svagda prikazuju kao interesi jedne nacije ili naroda u vidu nedjeljive i homogene cjeline (historijskog entiteta i totaliteta), pri čemu se čak ni ne domišlja povijesni smisao odnosa između naroda i nacije. Oni su tu dosljedni, no kako se u ovom razdoblju i procesu ideološkog osamostaljivanja još uvijek »moraju« pozivati na Marxa i marksizam, oni Marxa i u pitanju nacije, klase, partije »reinterpretiraju« ili čak naprosto falsificiraju, kako bi se pokazalo da i sâm Marx govori u njihovo ime i za njihove (građanske) interese. Tako se i Marx pretvara u ideologa nacionalne buržoazije, a ne proletarijata! Gotovo klasičan primjer za to jest i ideološko »pomicanje» na svoju stranu (»na svoj mlin«, kako bi se reklo u narodu) i takvih stavova iz *Manifesta komunističke partije* poput ovoga:

»Proletarijat, najniži sloj sadašnjeg društva, ne može da se podigne, ne može da se uspravi, a da se ne baci u zrak cijela nadgradnja slojeva koji sačinjavaju službeno društvo.

Borba proletarijata protiv buržoazije *s početka je nacionalna po formi*, iako to nije i po sadržaju. Razumije se da *proletarijat svake zemlje mora ponajprije da svrši sa svojom vlastitom buržoazijom.*«[10]

Kao što se iz navedenoga jasno vidi, Marx nam govori nešto sasvim razumljivo, i tu nema ničega spornog: budući da »oslobođenje radničke klase mora biti njezino vlastito djelo«, neće se naravno francuska radnička klasa neposredno boriti za oslobođenje jugoslavenske radničke klase, i obratno, itd. (premda sebi mogu i treba da uzajamno pruže svaku moguću podršku, jer je proletarijat kao proizvod modernog, suvremenog građanskog društva po svojoj biti, po svom povijesnom i faktičkom položaju internacionalan). Prema tome radnička klasa svake zemlje *u tom smislu* svagda nastupa nacionalno, to jest *protiv svoje vla-*

---

9) U *Komunističkom manifestu* o tome stoji ovo: »U buržoaskom društvu vlada dakle prošlost nad današnjicom, u komunističkom današnjica nad prošlošću.« — Isto, str. 28.

10) Isto, str. 25 (kurziv naš).

stite buržoazije. Ovdje bi onda svakako bilo interesantno i potrebno postaviti pitanje (kad već nacionalni ideolozi zastupaju takvu tezu o nacionalnim klasama): A protiv koga bi se zapravo imala boriti na primjer hrvatska ili srpska radnička klasa? Sigurno ne protiv francuske ili njemačke, nego upravo protiv svoje vlastite, to jest hrvatske ili srpske buržoazije. Budimo dosljedni! A zašto se onda konsekventno tome ne postavi i pitanje, *koja* je to hrvatska ili srpska buržoazija, kad već postoje, kao što smo čuli i čitali, »nacionalne radničke klase«?![11]

Na to se pitanje ne može odgovoriti pojmom »kontraklase« koji je čisti apstraktum, što u svojoj neodređenosti i rasplinutosti (budući da onemogućava ono bitno: identifikaciju eksploatatora) posve odgovara i objektivno ide u prilog interesima srednje klase i tehnobirokracije i njihovoj nesmetanoj ideološkoj manipulaciji (kao i određenjem pojma »radni ljudi«).

Pri svemu tome ideolozi srednje klase idu čak tako daleko da se služe providnom floskulom, kako je upravo *staljinizam podvrgavanje nacionalnoga klasnom!* Sad je na koncu staljinizam postao pravi borac za klasne interese radničke klase (i svjetskog proletarijata)! Valjalo bi postaviti pitanje: Tko komu tu zamazuje oči, čime i u čijem interesu? Jesu li ti ideolozi i državni mislioci svjesni toga što govore? Zar se može danas (kod nas naročito!) ovako neodgovorno baratati takvim smicalicama, a da se ne vidi njihov stvarni domašaj koji nam se svima može vratiti natrag poput bumeranga!? Na djelu je tipična, po mišljenju samih autora te »teze« vjerojatno dobro smišljena i sračunata(?) ideološka manipulacija, koja bi se, po svemu sudeći, imala sadržajno nametnuti u ovom svom »dešifriranom« obliku: Pazite, budite oprezni, onaj tko se poziva na klasno, na klasne interese (radničke klase) ili ih samo spomene, taj vam je — staljinist (ili »klasni unitarist«, ili »anacionalni ljevičar i marksist«)! Samo da se još i psi ne nahuckaju na njega! I to ponajčešće pro-

---

11) Budući da se više »ne smije« govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi (jer je to »unitaristička« ili »unitarno-klasna« pozicija!), ili radničkoj klasi Jugoslavije (u jednini), nego samo o »nacionalnim klasama Jugoslavije« (u množini), kao da neposredni, faktički i povijesni interes tih klasa (Slovenije, Hrvatske, Srbije itd) nije bitno isti (upravo u odnosu spram jugoslavenske srednje klase, birokracije i tehnokracije koje vrlo lijepo uzajamno surađuju), onda bismo prema tome u Jugoslaviji, po nacionalno-političko-republičkom ključu, naravno kao i sve ostalo, imali 6 (slovima: šest) radničkih klasa i 2 (slovima: dvije) radničke klasice (AP Vojvodine i Kosova). Ukoliko dobijemo koju novu republiku ili autonomnu pokrajinu, onda će postojati jedna radnička klasa ili klasica više. To će se, uostalom, također — politički odlučiti (sporazumno, dakako, ili »samoupravno-dogovorno« između srednjih klasa i birokracije).

Međutim, i ovdje treba biti dosljedan: ako naime ne postoji jedna nego 6 ili 8 radničkih klasa Jugoslavije, onda prema tome postoji i 6 ili 8 Savezá komunista, što bi značilo da ipak imamo ili bi trebalo da imamo višepartijski sistem!? Ova bi se zagonetka mogla možda riješiti samo onda, ako je ovdje ipak riječ o 6 ili 8 srednjih (građanskih) klasa i njihovih partija? To bi onda još nekako historijski bilo opravdano. Možda je potrebno samo promijeniti ime?

turaju čak i oni koji već četvrt stoljeća tipično staljinističkim metodama upravljaju ovom zemljom, ili su tome bar pripomogli, ili pak oni koji su se u čitavom tom procesu, koristeći sve prilike, beskrupulozno bogatili na račun te iste radničke klase Jugoslavije (ne pitajući tada, a to ih *zapravo* ne zanima ni sada, koje je ona nacionalnosti)!

Ti ideolozi koji to proturaju, slijedeći samo svoje uske, vlastite, klasno-građanske interese (prije svega vlasti, moći, privilegija, bogaćenja, karijere i dobrih izgleda za mogući položaj itd.), u svojoj gorljivosti ne vide da tom svojom »tezom« u stvari daju za pravo onom istom staljinizmu, koji je 1948. htio ovu zemlju dobiti pod svoju direktnu vlast. Oni u svojoj zaslijepljenosti ne vide da, braneći tobože napredak, interese i integritet svoje nacije, zapravo veličaju i hvale staljinizam na taj način, što mu daju legitimaciju jedinog pravog borca za klasne interese kako svojeg, tako i svjetskog proletarijata. A ne treba podsjećati na bližu ili daljnju historiju, da bi se pokazala apsurdnost i neodrživost takve teze. Staljinizam naime *nije* podvrgavanje nacionalnoga klasnom, nego potčinjavanje klasnog proleterskog pokreta političkim i ekonomskim, hegemonističkim i državno-kapitalističkim, ideološkim potrebama i interesima jedne birokratske (po svojoj biti građanske) strukture na vlasti, dakle politici jedne velike državne sile prije svega. Na kakvu se to *klasnu* poziciju poziva, može pozvati ili od strane nekih uzdići staljinizam, koji je kao suvremeni fenomen ne tek od jučer onemogućio i samo postavljanje klasnog pitanja na dnevni red?! On bi to mogao onda, kad bi ponajprije u svojoj vlastitoj zemlji (dakle »u centru«) bio riješio klasni socijalni problem i time realno otvorio proces oslobođenja i radničke klase i čovjeka. A on to još nije učinio.

Što se pak staljinizma općenito tiče (a kao što je poznato upravo on najradikalnije insistira na državi, državnosti i odatle proizišlom etatizmu, dakle totalnom podvrgavanju svih društvenih i duhovnih interesa državi!), prije bi se moglo kazati, kako njegov duh još uvijek nije posve »ishlapio« iz nečijih glava, bez obzira koliki su i kakvi borci za dobrobit i napredak svoje nacije, kada oni u svojoj nacionalnoj euforiji ne vide mogući domašaj i značenje svojih teza: »*Posve u skladu s duhom moderne politologije* on (Ante Starčević, op. p.) piše: »U naše doba možda bi se država najpravije, makar da i ne najtočnije prozvala: *ukupnostju osobah i stvarih pod jednom i istom čovječjom vlastju stojećih*, a politika: znanostju koja uči *onu ukupnost uzdržati.*«[12]

Ovu ukupnost osoba i stvari što stoje pod jednom i istom čovječjom vlašću znao je vrlo dobro uzdržati glavom Josif Visarionović Staljin, pa bi prema ovom našem teoretiku upravo

12) Ivan Babić, *Ante Starčević »hrvatskog prava zatočnik« i klasik hrvatske političke znanosti*, Hrvatsko sveučilište, 8. travnja 1971, str. 11 (kurziv naš).

Staljinova (ili staljinistička) politika i vladavina bila »posve u skladu s duhom moderne politologije.« Međutim, čak i onda ako Starčevićevu formulaciju prevedemo i shvatimo u smislu zagovaranja jedne građansko-demokratske države, vlasti i politike, po čemu bi to danas i za nas bilo i moralo biti toliko posve u skladu s duhom *moderne* politologije? Za koga moderne? I za koji politički koncept »moderne«, kad bi to isto Hegel (prije 150 godina) kao građanski »politolog« par exellence i bolje i dublje formulirao? Čemu se tu sužava horizont i same formalne građanske demokracije, kad je ona kao historijska kategorija po svojem bitnom konceptu povijesno-univerzalna, dakle važeća za čitav dosadašnji građanski poredak. Socijalistički se pak koncept ne bori i ne zalaže ni za kakvu »vlast nad osobama«, jer se ne zalaže ni za kakvu, a najmanje političku vlast, nego za asocijaciju, dakle udruživanje neposrednih proizvođača i svih članova jedne društvene zajednice. To bi možda moglo danas biti nešto novo i u tom smislu »moderno«. Naime: put u realizaciju principa samoupravnosti kao novog tipa *društvenog odnosa* (u sferi samog društva), *a ne političke vlasti* (u državi kao prividnoj zajednici koja se kao posebna sfera izdiže nad to društvo). No, navedimo još jedan »biser« političke logike, samo kao primjer za razumijevanje trenutne »političke klime«, kojoj inspiraciju daje duh srednje klase:

»Ona (misli se na studentsku omladinu koja 'se osjeća nasljednikom svih pozitivnih nacionalnih tradicija', op. p.) se nije mogla složiti s gledanjem pojedinaca koji su vidjeli *samo* radničku klasu i njene socijalne probleme, a nisu istovremeno vidjeli *klasu kao hegemona* konkretne nacije.«[13]

Znamo da bismo u ovom navodu morali naglasak staviti na ovo posljednje (»konkretne nacije«, jer to i autor naglašava kao »razliku«), ali je o tome prethodno već bilo govora. Zato bi nam naš autor morao ipak objasniti tu *mogućnost* da netko vidi *samo* interese radničke klase i njene socijalne probleme (moramo mu skrenuti pažnju da je taj problem *bitno samo jedan*, i da on sam to i iskazuje pojmom *hegemonije)*, a da istovremeno ne vidi tu klasu *kao hegemona* jedne konkretne nacije?! Vidjeti *samo* klasu, znači vidjeti je kao *hegemona!* Autor međutim zaboravlja (ukoliko misli baš na *radničku* klasu, budući da u drugom dijelu to ispušta pa govori samo o *klasi)* da će radnička klasa (*Hrvatske,* jer o njoj je ovdje riječ, zar ne!) postati, jer to još *nije* (nego je to druga klasa) *hegemon* konkretne, dakle hrvatske nacije tek onda kad od svojih sadašnjih »predstavnika« (birokracije, tehnokracije, srednje klase) *preuzme u svoje ruke i političku vlast i od nje otuđenu ekonomsku moć,* tako da ne bi više

13) To su stavovi iz govora jednog partijskog radnika, čije ime nije potrebno spominjati, budući da on sam pri tom nije imao nekih pretenzija na teorijsko utemeljenje i produbljivanje same stvari. No, ti su stavovi utoliko instruktivni, što su u svojoj spontanosti i neposrednosti iskazani jasnije, nego što se to može naći u drugim napisima, te ih zato navodimo.

bila i ostala »hegemon« u sadašnjem obliku »preko svojih predstavnika i posrednika«! Kada se pak dotični autor na ovaj način deklarira:

»Mi se kao komunisti borimo za hrvatsku naciju«, onda je to s komunističkog stanovišta svakako jedan teorijsko-politički *novum*, jer koliko je iz historije radničkog pokreta poznato, komunisti se nikad nisu borili ni za kakvu (svoju) naciju, a još manje su to deklarirali kao *programsko načelo* svoje borbe. Istina je da su se komunisti u određenim okolnostima, zajedno s progresivnim snagama i buržoazije i ostalih slojeva, borili za nezavisnost i ravnopravnost svoje nacije (jer *i to* im je *tada* zadatak), ali to nikad nije bio *ni cilj, ni princip* njihove borbe, kao *ni osnovni zadatak*. Da u ovom autorovu stavu nije sadržan nikakav lapsus i da taj stav nije možda samo slučajno »nedorečen«, nego da proizlazi iz posve *određenog teorijsko-političkog koncepta*, vidljivo je odmah iz onoga što slijedi. Kad naime autor zatim iskazuje:

»Smatramo da je razrješenje nacionalnog pitanja *bitna pretpostavka* za nastavak socijalne revolucije unutar svake nacije« (na istom mjestu, kurziv naš), onda vidimo kako nije lako izići iz tog protivurječja, što ga je našoj srednjoj klasi (koju ovdje objektivno, premda možda čak i nesvjesno, ideološki zastupa i naš autor) nametnula rečena historijska okolnost: da brani interese te klase, ali istovremeno s neadekvatnim idejnim pretpostavkama, pozivajući se naime na komunizam, socijalizam i socijalnu revoluciju. Jer, upravo bi ta socijalna revolucija (i to, da se razumijemo: pod vodstvom komunista, odmah, sada, u jednom jedinom činu, a nikako ne postepeno, »na etape«, sutra ili u dalekoj budućnosti!) imala da pored ostaloga ukine i tu rečenu autorovu »bitnu pretpostavku«, budući da je to pretpostavka mogućnosti opstanka *same i samo* te srednje klase i njezine političko-društvene i ekonomske dominacije (hegemonije). Nacija je naime par excellence *politička* tvorevina građanske klase (buržoazije, srednje klase). Ona i nije drugo do (historijski svagda pod vodstvom buržoazije) u državu politički konstituirani narod. Ona je tako istovremeno nužno klasna tvorevina, što pretpostavlja i implicira vlast buržoazije nad radničkom klasom i svim ostalim klasama (seljaštvom) i slojevima društva. Nema nacije bez vlastite države (državnosti), to je posve točno.[14] Ali je isto tako točno da je moderna država (kako ju je najdublje kritički proanalizirao Marx) samo država kao politički instrument za očuvanje vladajućeg interesa (privatnog, ili državnog, ili »društve-

14) Možemo ovdje postaviti pitanje: Zar mi dosada u SR Hrvatskoj nismo imali svoje *političke vlasti*? Ili je pak pitanje o *karakteru* te vlasti? Ako je to pitanje, onda ono sugerira potrebu zamjene jednoga karaktera *političke vlasti* drugim, dakle postojeće vlasti »boljom«, »naprednijom«, »efikasnijom« ili »nacionalnijom« itd, vlašću? A šta se tu onda *bitno* mijenja gledano *sa stanovišta radničke klase*? Da li se borimo za moderniju građansku državu koja bi bolje funkcionirala od postojeće? Onda to valja reći! Itd. Samo što se time klasni problem ni ne dodiruje.

nog« vlasništva) građanske klase i birokracije i istovremeno za potlačivanje i eksploatiranje radničke klase *te iste nacije.* Ne možemo se dakle deklarirati kao komunisti i pozivati se na Marxa, a u isti čas iskrivljavati abecedu njegove nauke! To je inkompatibilno. Zato ovdje moramo opet navesti Marxa:

»Buržoazija je primorana da se organizira nacionalno, a ne više lokalno, jer je ona već *klasa,* a nije više *stalež,* i da svojim prosječnim interesima dade jedan opći oblik. Emancipacijom privatnog vlasništva od zajednice država je postala posebna egzistencija pored i izvan građanskog društva, ali ona nadalje nije ništa drugo do oblik organizacije koju buržuji sebi nužno moraju stvoriti kako iznutra tako i izvana, za uzajamnu garanciju njihova vlasništva i interesa... Noviji francuski, engleski i američki pisci potvrđuju da država postoji samo zbog privatnog vlasništva, tako da je to prešlo i u običnu svijest.

Budući da je država oblik, u kojemu individuumi jedne vladajuće klase utvrđuju svoje zajedničke interese i u kojem je obuhvaćeno čitavo građansko društvo jedne epohe, to slijedi da su sve zajedničke institucije posredovane državom i da dobivaju politički oblik. Otuda iluzija da se zakon osniva na volji i to na slobodnoj volji, otrgnutoj od svoje realne baze. Isto se tako onda i pravo opet reducira na zakon.«[15]

Sve ovo, kao što vidimo, nije još na žalost u nas »prešlo i u običnu svijest«, ali ne zato što netko danas, stotinu i trideset godina poslije ove Marxove analize, ne bi bio »dovoljno pametan«, nego zato što su u pitanju određeni interesi koji mnoge čine upravo vrlo pametnima i dovoljno vještima da ih znaju i braniti. Navodeći ovakve i slične Marxove stavove (a ima ih zaista mnogo, čak određenijih i uvjerljivijih), stalo nam je samo do toga da ustvrdimo jedno: s građanskom ideologijom, odnosno njezinom realizacijom u društveno-političkoj praksi, ni uz najbolju volju i najbolje subjektivne namjere (kao što je vjerojatno i u našeg autora) nećemo moći stvarati socijalističko društveno uređenje. Druga je stvar, naravno, ukoliko nam do toga uopće nije stalo, iz bilo kojeg mogućeg razloga ili interesa, ili ukoliko smo najdublje uvjereni da u ovoj našoj zemlji, u ovom historijskom trenutku, jedina realna mogućnost leži u uspostavljanju i konsolidiranju građanskog društva (koja se teza već eksplicitno pojavila, napisana u posljednje vrijeme u raznim varijantama i formulacijama.) No, onda je to isuviše ozbiljan, upravo historijski zadatak i posao i za ovu zemlju i za njezine narode, a da bismo se ovdje i sada mogli i smjeli olako poigravati proizvoljnim ili nedomišljenim teorijsko-ideološkim i praktičko-političkim »plesom po žici«. Taj kurs morao bi onda biti jasno i nedvosmisleno *kao takav* naznačen, javno deklariran i programsko-politički formuliran upravo u tom smislu, bez ikakvih ideoloških smicalica i politikantstva (u stilu, na primjer, novinstva naše

15) *Rani radovi,* isto, str. 329.

srednje klase), tako da se zna šta se zapravo hoće, kuda se ide i tko šta hoće!

U protivnom slučaju imamo posla s onim što je glavna tema i teza ovog našeg napisa: *s ideološkom infiltracijom* (zapravo smišljenom i lukavom diverzijom) *srednje klase i birokracije i njihovih posebnih interesa u proklamirano i od progresivnih snaga izboreno socijalističko društveno kretanje*, što se manifestira u obliku najraznovrsnijih prepada, udara, ekscesa, podvala, ideoloških rasplinjavanja, desnog (desničarsko-reakcionarnog) kočenja i podmetanja, neodređenosti i lova u mutnom, a to su opasne igre koje nužno sa sobom nose dezintegraciju i radničke klase, i naroda međusobno, i svakog pojedinog naroda posebno. I još jednom: Pripada također abecedi marksizma da je nacionalno pitanje jedan od bitnih sastavnih momenata socijalističke (socijalne) revolucije i njezina provođenja u djelo. O tome nema i ne može biti spora, jer je riječ o ravnopravnosti svih naroda. Ali u tu abecedu spada i to da rješenje nacionalnog pitanja (kad bi se ono samo po sebi, izdvojeno, uopće i moglo riješiti, što je međutim u najboljem slučaju puka iluzija) ni principijelno, ni historijsko-empirijski nije i ne može biti *bitna pretpostavka* socijalne revolucije, nego *upravo obratno*. Na građanskim je pozicijama nacionalno pitanje *bitno nerješivo*, jer se ono u tom slučaju svagda i nužno rješava *bez* radničke klase, na *njezin* račun i *protiv* nje. Ako je pak riječ o njoj kao »hegemonu nacije«, onda se ona, *upravo ona* prethodno i prije svega, svojim vlastitim djelom i činom, mora — kako to kaže Marx u *Komunističkom manifestu* — »podići do nacionalne klase« ili »do vodeće klase nacije«, i to realno, a ne verbalno! To znači dakle da samo radnička klasa sama, provodeći u djelo svoju vlastitu socijalnu i ekonomsku emancipaciju u socijalističkoj revoluciji (odstranivši njezine samozvane tutore iz redova birotehnokracije i srednje klase), istim činom, realno preuzevši političku vlast u svoje ruke, rješava time i nacionalno pitanje. Tek tako nacionalno pitanje jest i postaje realni moment i rezultat *rješenja* klasnog pitanja. U protivnom, to je rješenje *isključivo političko*, dakle građansko, a ono nije *nikakvo* rješenje, budući da građanska klasa *nikada* nije riješila *nijedno* nacionalno pitanje *dokraja*, nego uvijek samo u provizornom (trenutnom) sporazumu, pogodbi i nagodbi između nacionalnih buržoazija u *njihovu* vlastitom interesu,[16] to jest održavanjem građanskog (kapitalističkog) poretka, u kojem radnička klasa ostaje to što jest: eksploatirana klasa kao index bitnog otuđenja suvremenog čovjeka.

I na kraju, da bude posve jasno:

Samo jedan komunistički pokret ove zemlje (u našem slučaju

---

16) I to se dakako od strane građanske klase i njezinih ideologa prikazuje da je u »interesu radničke klase«. Na našu srednju klasu, koja se osim toga još uvijek deklarativno poziva na socijalizam, može se stoga potpuno odnositi Marxov stav: »Socijalizam buržoazije sastoji se upravo u tvrdnji da su buržuji buržuji — u interesu radničke klase.« — *Manifest komunističke partije*, isto, str. 40.

Savez komunista Jugoslavije) može, oslonjen primarno na radničku klasu i marksističku (lijevu) inteligenciju, da bude i nosilac i garant i provoditelj u djelo socijalističke revolucije, principa samoupravnosti, a time rješenja i klasnog i nacionalnog pitanja, ako će u sebi imati dovoljno unutrašnje snage da iz svojih redova odstrani i očisti (to jest onemogući ih u njihovu djelovanju) sve njemu suprotne i neprijateljske elemente, koji se regrutiraju iz redova birokracije, srednje klase i tehnokracije (što je u biti jedna te ista pozicija). To jest, ako se istovremeno odlučno oslobodi onog idejološkog (i danas već vrlo nabujalog, agresivnog, beskrupuloznog i sve bezobraznije nametljivog) balasta što se svakodnevno infiltrira u njegove redove i svjesno muti među njima. Takav, i samo takav komunistički pokret može onda biti i jedina idejna i integrativna, koheziona snaga jugoslavenske zajednice naroda, koja će otvoriti put za stvaralačko oslobođenje svih ljudi koji žive na ovom našem historijskom tlu. A to je onaj put, o kojemu je govorio Marx (pa ako ga napustimo, onda će ova zajednica doživjeti još teške historijske trenutke):

»Na mjesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima, stupa udruživanje, u kojem je slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvitka za sve.«[17]

17) Isto, str. 33.

RADNIČKA KLASA I DRŽAVA

Ljubomir Tadić

Beograd

Nemam ovde namere da izlažem poznata, opšta mesta revolucionarne teorije o odnosu radničke klase i države, ali nameravam da obratim pažnju na jedan dosta zanemaren, ali značajan problem koji neposredno sledi iz toga odnosa.

Reč je o onoj karakterističnoj *ambivalenciji radničkog* pokreta i revolucionarne socijalističke teorije prema državi. Tačnije, ova ambivalencija svojstvena je samo marksističkoj teoriji i tradiciji. Anarhistički, libertetski je socijalizam, obrnuto, od samog početka imao jasno izražen *antietatistički* stav. Stoga sam ubeđen da je ambivalentni odnos marksista, s obzirom na njihov pretežan uticaj u revolucionarnom pokretu proletarijata imao i danas ima sudbonosne posledice na kritično stanje u socijalističkom svetu. Jer ambivalencija između političke moći i slobode u svim fazama revolucionarnog pokreta radničke klase morala je da izazove nepovoljne posledice po sam socijalizam kao ideju i kao praksu.

Sklon metaforama, Ernst Bloch je jedanput istakao da »u marksizmu ne živi bez razloga, osim takoreći tolerantnog, koje se izražava u carstvu *slobode*, isto tako katedralsko, koje se izražava upravo u *carstvu* slobode, u slobodi kao jednom carstvu. Putevi u carstvo slobode takođe nisu liberalni; oni su osvajanje moći u državi, disciplina, autoritet, centralno planiranje, generalna linija, ortodoksija«.[1]

Služeći se Blochovim metaforama možemo postaviti pitanje: zašto je u socijalizmu *katedrala* ostala toliko i toliko dugo nadmoćnija od *tolerancije*, zašto su »osvajanje moći u državi, disciplina, autoritet itd.«, kao sloboda *carstva*, toliko prevagnuli u praktičkom merenju vrednosti, da je socijalizam kakav ga poz-

1) Ernst Bloch, Das Prinzip Hoffnung, Frankfurt a/M. 1969, str. 618.

naju naše generacije izgubio ne samo smisao za toleranciju nego i za slobodu?

Kada se danas raspravlja o ustavnoj reformi ovog društva i države, mislim da se ne može zaobići odgovor na jedno tako važno pitanje iz prostog razloga, što se i u prošlosti radnički pokret na njemu oštro podelio, i što se ova deoba, više, možda, nego što smo toga svesni, posredno ili neposredno, duboko reprodukuje u našem društvu. Zato nam kritičko prosuđivanje ovih starih problema može — u to sam uveren — olakšati spoznaju nove situacije s kojom se neposredno suočavamo.

Analiza koja sledi nije ni za kakvu pragmatičku upotrebu. Štaviše, u vremenu i prostoru u kojima vlada providna manipulacija, u atmosferi devalvacije temeljnih pojmova revolucionarne teorije, u tom neveselom vremenu i u tom zamračenom prostoru nad kojima se preteći nadvijaju niske strasti i klijaju ubilački instinkti, gde se pod crvenom zastavom okupljaju »Sturm-Abteilungen«, a odbrana interesa proletarijata naziva »kontrarevolucijom«, svako obnavljanje starih tema o odnosu radničke klase i države može izgledati kao čisti anahronizam.

No, moramo biti svesni: očaj ili rezignacija neposredno su *psihološke* posledice svake *zamućene* društvene situacije u kojoj se teško mogu razaznati *odnosi sukobljenih* društvenih snaga, situacije u kojoj su, kao nekim kulisama, zaklonjeni protagonisti napretka, stagnacije ili nazadovanja društva. Te kulise ne može pomaknuti leno mišljenje koje se zasniva, s jedne strane, na onom pogubnom, lakomislenom i površnom optimizmu koji gaji nekritičko poverenje u protagoniste društvene moći, a s druge strane, oslanja se na sterilisanu učenost tzv. obrazovanog sveta koji je do guše ogrezao u svojoj banalnoj egzistenciji. Njegovu maksimu, u bonapartističkim vremenima, izrazio je Hyppolite Taine izrekom: »Taisons-nous, obéissons. vivons dans la science!« Zato su samo kritička svest i znanje, koji se suprotstavljaju vulgarnoj lenjosti, u stanju da potiru razorno i parališuće dejstvo očaja i rezignacije, da pocepaju sve koprene i opsene i osvetle prostor i pozornicu na kojima se vodi stvarna borba.

Da bismo odgovorili na ranije postavljeno pitanje, morali bismo raspraviti barem dva krupna problema, oko kojih je nastala deoba u socijalističkom radničkom pokretu, ali oko kojih se vode i aktuelni sporovi o ustavnoj reformi Jugoslavije. Prvi problem tiče se unutrašnje organizacije društva i države, tj. odnosa *centralizma i decentralizacije*, a drugi obuhvata klasično pitanje *oblika* državnog uređenja, postavljeno već u Platonovoj i Aristotelovoj političkoj filosofiji.

Problem centralizma i decentralizacije zauzima važno mesto u Proudhonovoj teoriji »radničke demokratije« (la démocratie ouvrière). Tačnije, radnička demokratija, prema Proudhonu, moguća je samo u decentralizovano-organizovanom društvu. U tom smislu *sličnost* između prudonističkog »modela« radničke demokratije i jugoslovenskog modela »samoupravnog socijalizma«

više je nego očigledna. Kažem *sličnost*, a ne *istovetnost!* Proudhonova koncepcija počiva na tzv. *mutualizmu* ili ideji *pravde* shvaćene kao uzajamnost, razmena, sredina, balansiranje ili ravnoteža.[2] Ova središnja ideja ima svoje ekonomske i svoje političke konsekvencije. U radničkoj demokratiji politika je *posledica* (le corollaire) ekonomije. Tako na pr. u jednoj industriji radnici, umesto da rade za preduzimača koji ih plaća i zadržava njihov proizvod, rade jedan za drugog i tako sudeluju u stvaranju zajedničkog proizvoda čije beneficije dele. U toj uzajamnosti ostvaruje se sinteza između svojine i zajednice. U organizaciji društva pravna kategorija *ugovora* zauzima središnje mesto. Ugovor je osnova privrednih odnosa i okosnica svake društvenosti (»la sociabilité«) Iz mutualizma kao osnovnog načela sledi *federalizam* kao njegov politički izraz. Ali, budući da politička federacija sledi iz industrijske i poljoprivredne asocijacije, udruženi proizvođači nemaju potrebe za državom. Kao što odbacuje eksploataciju čoveka po čoveku, Proudhon odbacuje i vlast čoveka nad čovekom. Zato je radnička demokratija suprotna onom što Proudhon naziva »guvernmentalizam«. Osnovna je odlika federalizma što se njegova »*moć decentralizacije*«, koja počiva na svojini izmenjenoj prema načelu pravde (uzajamnosti), suprotstavlja »državnoj moći monopola i koncentracije«.

U privredi radničke federacije (asocijacije) rade na svoju vlastitu odgovornost i rizik, poštujući načela *konkurencije*. Konkurencija je izraz društvene spontanosti, instrumenat konstituisanja vrednosti, podrška asocijacije i zaloga slobode. »Ko kaže konkurencija«, piše Proudhon, »već pretpostavlja zajedničko dobro«.[3] Konkurenciju ne treba uništiti, već je treba uravnotežiti. Proudhon uviđa da u konkurenciji postoji neprestana tendencija od građanskog rata k oligarhiji i od oligarhije k despotizmu. Pa ipak on veruje da se ona može uskladiti prema principu uzajamnosti koji bi je socijalizovao i definisao.

Ekonomska je revolucija krajnji cilj Proudhonove pravde. Revolucija je organska i stvaralačka i suprotstavlja se *moći* kao nečemu mehaničkom i egzekutivnom. Pod »»organskim« Proudhon razumeva intimno konstituisanje društva, spontani razvitak, »preobražaj onoga što se može preobraziti«. Revolucija je eksplozija ove organske snage, evolucija društva iznutra prema vani. Ona je legitimna samo ako je spontana, jer se u toj spontanosti otkriva sama ljudska priroda. A upravo u »spontanoj intuiciji« Proudhon vidi smisao »radničke demokratije«. Zato se on suprotstavljanja starom kao i moderno shvaćenom komunističkom sistemu (od Likurga i Platona, do Cabeta i Marxa), jer se ovaj sistem može odrediti kao »svrgavanje ličnosti u ime društva«. U tom komunizmu nalaze se tragovi autokratije, despotizma i ap-

2) Uper. za ovaj prikaz Proudhonovih ideja: Proudhon, Oeuvres choisis, Gallimard, Paris 1967, osobito str. 162—210.
3) Ibid., str. 143.

solutizma. Njegova teorija svodi se na »porobljavanje individuuma da bi se oslobodila masa«.

Komunistički princip kao i »božansko pravo« ima *autoritet* kao svoju maksimu. Iz njega potiče: sistem administracije za države, policije za naravi, ekonomije za dobra, vaspitanja za omladinu, restrikcije za ideje, discipline za ljude. Nasuprot božanskom pravu, maksima je ljudskog prava *sloboda*, koja, umesto administracije uspostavlja koordinaciju, a zatim uzajamne garantije i službe. Zato federalistički princip znači uzajamno obavezivanje, povezanost i komplementarnost. On ostvaruje *ravnotežu* snaga u konkurenciji i borbi, otklanja društvene antinomije, pomoću njega autoritet i sloboda kao suprotni elementi postižu svoj balans. Ovde sloboda nije *kćerka* nego *majka* poretka.

Načelo je federativne, radničke demokratije da se manjem kolektivitetu rezerviše više slobode i suverenosti nego većem kolektivitetu, a građanima više nego državi. Ovo stoga što svaka centralizacija kao »politički unitarizam«, bez obzira na oblik vladavine, donosi tiraniju umesto slobode. U svom političkom obliku federalizam je zaštita od neprijatelja spolja i tiranije iznutra. On obezbeđuje da svaka grupa ili varijetet stanovništva, svaka rasa, svaki jezik postanu gospodar na svojoj teritoriji. U federaciji ili — kako je Proudhon često naziva — *konfederaciji* postoje dva doma ili saveta: jedan čiji su članovi imenovani u jednakom broju od strane država ma kolika da je njihova teritorija ili stanovništvo, i drugog, čiji su deputati birani od tih istih država-članica federacije proporcionalno njihovom značaju. Federalno uređenje ima federalni budžet i federalnu armiju koji služe samo za poslove federacije ili konfederacije. Milicija, skladišta i utvrđenja prelaze u ruke konfederacije samo u slučaju rata i za ratne svrhe. Proudhon je razlikovao federalizam kao »politički oblik čovečanstva« od nacionalizma koji izbegava ekonomsku revoluciju (»krajnji cilj pravde«!) i koji predstavlja izvor nacionalističke ljubomore i nejednakosti. On je smatrao da svaka konfederacija mora imati »zajedničko tržište« i carinsku uniju u kojoj bi vladala sloboda razmene, izuzimajući fiskalne prelevmane i kompenzacione takse. On je snevao o »Sjedinjenim državama Evrope« kao nekoj vrsti konfederacije konfederacija.

Pravni kriteriji egzistencije radničke demokratije kao federacije počivaju, prema Proudhonu, na sledećim uslovima:

1. definisanju ekonomskih prava;

2. ravnoteži ekonomskih snaga, formiranju industrijsko-poljoprivrednih grupa i organizaciji službi javne koristi (kredit, eskont, cirkulacija, transport, dokovi itd.);

3. političkim garantijama (sloboda štampe i tribine, parlamentarna inicijativa, javna kontrola, proširenje porote, sloboda okupljanja i udruživanja, nepovredivost ličnosti, domicila i tajnosti prepiske, potpuno odvajanje pravosuđa od izvršne vlasti);

4. administrativnoj decentralizaciji, vaskrsavanju komunalnog i provincijskog života i

5. prekidu ratnog stanja, rušenju utvrđenja i ukidanju stajaćih vojski.

Kao što se iz ovog relativno opširnog prikaza vidi, Proudhon je izgradio svoj *projekt* jednog društvenog i političkog poretka socijalističkog tipa na *pravnim* načelima koja maksimalno poštuju sve *posebnosti*, od ličnih do grupnih i nacionalnih. Ova posebnost ni po koju cenu ne sme biti žrtvovana *opštosti*, a da se ne izazove porobljavanje individue od strane društva (i države).

Nasuprot Proudhonovom modelu decentralizacije i federalizma kao unutrašnjeg ustrojstva socijalističkog društva, Marx i Engels nisu se mnogo bavili projektima društvene organizacije socijalizma, nego su takve pokušaje, štaviše smatrali utopijskim i doktrinarnim. Pa ipak, oni su se jasno opredelili za *demokratsku* organizaciju društva, čak i onda kada su prvu fazu socijalizma nazivali »diktaturom proletarijata«. Međutim, od Proudhona i Bakunjina oni se razlikuju u tome što decentralizaciju nisu smatrali uslovom radničke demokratije. Oni su, naprotiv bili ubeđeni da jednom istorijski stečena koncentracija društvenih (ekonomskih i političkih) snaga ne sme biti vraćena na *partikularističke* oblike pretkapitalističke epohe. Pobeda grada nad selom, moderne i napredne industrije nad poljoprivredom kao vladajućim oblikom privređivanja, ne sme u socijalizmu biti žrtvovana za ljubav »sitnoburžoaskog« resantimana i »budžaklijskog reformatorstva«. U tom pogledu Engels se nedvosmisleno izražava, uzimajući na »nišan« federalističko uređenje nemačkog dela Švajcarske: »Buržoazija«, piše on, »svojom industrijom, svojom trgovinom i svojim političkim institucijama radi na tome da svugde male, zatvorene lokalitete, koji žive sami za sebe, istrgne iz njihove izolovanosti, da ih međusobno poveže, da ih stopi u jednu celinu, da proširi njihov lokalni vidokrug, uništi njihove lokalne običaje, nošnje i shvatanja i da, od mnogih, do sada nezavisnih lokaliteta i provincija obrazuje veliku naciju sa zajedničkim interesima, običajima i pogledima. Već buržoazija centralizuje u znatnoj meri. Proletarijat, daleko od toga da bi time bio oštećen, štaviše, tek ovom centralizacijom stavlja se u položaj da se ujedini, da se oseti kao klasa, da u demokratiji usvoji političko shvatanje koje mu odgovara i da, konačno, pobedi buržoaziju. Demokratskom proletarijatu ne samo da je potrebna onakva centralizacija kakvu je započela buržoazija, već će je on, štaviše, morati još mnogo šire da sprovede. Za ono kratko vreme kada je proletarijat u francuskoj revoluciji sedeo na državnom kormilu, za vreme vladavine montanjarske partije, sprovodio je centralizaciju svim sredstvima, kartečima i giljotinom. Demokratski proletarijat, ako sada opet dođe na vlast, moraće da što skorije centralizuje ne samo svaku zemlju za sebe, već, štaviše, sve civilizovane zemlje zajedno«.[4]

4) Upor. Marx—Engels, Werke, Bd. 4, Berlin 1959, str. 396.

Ovaj antifolklorni, antilokalistički i hipercentralistički Engelsov stav sledi iz njegovog (i Marxovog) osnovnog uverenja da socijalizam ne može nikada biti nešto *lokalno*, već samo nešto *univerzalno*.

Ali kao da Pariska komuna 1871. godine prekida ovu suprotstavljenost između marksizma i anarhizma i pokazuje da su Marx i Engels napustili svoje, a prihvatili Proudhonove ideje, pogotovu ako znamo da su prudonisti (uz blankiste) imali u Komuni presudan uticaj, a marksisti samo simboličan, praktično neznatan. U prilog jedne takve teze mogu se navesti brojni dokazi. Ne treba, razume, se nikada sumnjati da su Marx i Engels izražavali odlučnu kritiku *birokratskog centralizma* bonapartističkog tipa, ali isto tako oni nikada nisu prihvatili ni tezu da je centralizam *po sebi* uzrok birokratizacije društva i zapreka radničke demokratije. To pokazuje između ostalog i Engelsov članak »O autoritetu«, uperen protiv anarhista, objavljen 1874. godine, dakle, tri godine posle propasti Komune. Usprkos pohvalama Komuni iz pera klasika marksizma potekle su i opore kritike njenih postupaka, osobito njene »velikodušnosti« prema neprijatelju. Ne počiva li, možda, u tome ona klica sumnje u toleranciju i ono poverenje u državnu moć i »politički razum« Francuske revolucije, osobito njenog jakobinskog apogeja, koje se, uprkos svim javnim ogradama, javlja kao skrivena intima marksističke revolucionarne teorije koja je navela Lenjina da u polemici s Kautskym definiše diktaturu proletarijata kao vlast koja se ne oslanja ni na kakve zakone? Nije li revolucionarni marksizam smetnuo s uma da je Komuna došla posle »malog« Bonaparte, i da je posle Terora došao Termidor, a posle Termidora »veliki« Bonaparte? Bilo kako mu drago, ostaje činjenica da se generacije revolucionara nisu mogle osloboditi opčinjenosti i čari političke moći.[5]

Klasično pitanje političke filosofije o *oblicima* države ima za socijalističko društvo presudniji značaj nego za bilo koji raniji društveni oblik. Naime, buržoaska država, na pr., može biti i monarhijska i republikanska, ali njen oblik neće ugroziti njen buržoaski sadržaj. Štaviše, lako je uočiti da danas u svetu postoje buržoaske monarhije koje su u društvenom smislu naprednije od mnogih buržoaskih republika. Naprotiv, despotski, faktički monarhijski i autoritarni oblici države u socijalizmu njegove rane faze mogu ugroziti i najčešće ugrožavaju samu suštinu socijalizma. Oni to čine zato što brutalno suzbijaju socijalizmu ima-

5) Marx i Engels nastojali su da se tome otvoreno suprotstave. O tome svedoči njihova prepiska iz 1851. (upor. Prepiska, I, Kultura, Beograd 1956, str. 151 i 154.) »Šta će nama«, piše Engels Marxu, »koji pljujemo na popularnost, koji ne znamo šta ćemo sa samim sobom kada počnemo da postajemo popularni, šta će nama »partija«, to jest banda magaraca koja se nama zaklinje zato, što nas smatra sebi jednakima?... Ne samo nikakav zvanični *državni* položaj, već što je duže moguće nikakav zvanični *partijski* položaj, nikakvo mesto u komitetima itd.«

nentnu težnju za ostvarenje njegovog »krajnjeg cilja«: društva bez klasa. Upravo ono isto što je Marx utvrdio analizirajući klasne borbe u Francuskoj sredinom prošlog veka, naime, da *slabo* buržoasko društvo stvara *jaku* bonapartističku *državu*, važi i za istorijska postignuća ranog socijalizma: antidemokratski oblici države neposredna su posledica slabosti proletarijata kao vladajuće klase. Jaka država u socijalizmu najmanje je znak *snage* socijalističkog društva. Država kao *fizička sila poretka*, »koja izmiče našoj kontroli, koja se kosi s našim očekivanjima, poništava naše račune«,[6] oslonjena na »pogrešnu svest« (ideologiju), može biti *moćna*, a da samo društvo ostane beznadno slabo i nesposobno da se u istorijskim iskušenjima izbavi iz neprilika. Štaviše, država može voditi *rat*, pa čak, sticajem povoljnih okolnosti i pobediti, ali takva je pobeda najmanje pobeda socijalizma u smislu približavanja njegovom »krajnjem cilju«. Naprotiv, vojnička pobeda može osnažiti fizičku silu države i konsolidovati je kao tuđu, predmetnu moć nad socijalističkim društvom.

Iz ambivalentnog odnosa prema državi rađa se karakteristični rascep između teorije i prakse, misli i akcije. Tada dolazi do tipičnih ideoloških situacija: teorija postulira jednostavnu organizaciju društva kojoj klasična vlast nije potrebna i načelo da jedna generacija ne može deliti lekcije mudrosti svim budućim generacijama. Preci nemaju pravo da obavezuju svoje potomke i naslednike. Oni mogu obavezati samo sebe da će u starosti poštovati obećanja koja su dali u mladosti. Politička realnost »socijalističkih« država počiva na institucionalizovanoj moći, jakoj izvršnoj državnoj vlasti, a generacija koja uspe da se dograbi te vlasti ne samo da deli lekcije iz mudrosti novim naraštajima, već ih obavezuje da joj se dive i da je slede i posle njene fizičke smrti. Zato postojeće vladajuće strukture u socijalističkim državama možemo s valjanim razlogom nazvati ne samo autoritarnim nego i patrijarhalnim. Verovatno zato nijedan revolucionarni naraštaj do sada nije uspeo da »ismeje svirepo, temeljno polovičnosti, slabosti i kukavnosti svojih prvih pokušaja«, kako je Marx očekivao da će učiniti.

Diskrepancija između slobode države i slobode pojedinca rešava se u despotskim oblicima socijalizma pseudodemokratskom *plebiscitarnošću*. Naime, praktička netolerancija ignoriše svako racionalno utemeljenje vlasti, ali se kamuflira naknadnom »saglasnošću« ili surogatom saglasnosti za unapred donesene odluke. Svoju legitimnost autoritarna vlast postiže onim što je stari Althusius nazvao *consensus populi tacitus vel expressis*.[7]

---

6) Marx—Engels, Rani radovi, Zagreb 1953, str. 300.

7) U svojim »Souvenirs littéraires«, Paris 1906, str. 33, koja govore o bonapartističkom vremenu, Maxime Du Camp je zabeležio sledeću misao: »Čini mi se da despotizam nije i ne može biti stvar volje jednog čoveka, nego je proizvod servilnosti svih. Nije li posle Avgustove smrti Tacit, govoreći o konzulima, senatorima i vitezovima rekao: Et ruerunt ad servitium«.

Ranije smo kazali da prudonistički model socijalizma ima izrazitu sličnost s jugoslovenskim modelom samoupravnog socijalizma. Pa ipak, postoje znatne razlike. Pre svega teorijski uticaj prudonizma izvršen je posredno, preko iskustva Pariske komune izloženog u Marxovom »Građanskom ratu u Francuskoj«. Drugo, jugoslavenskom modelu nedostaje treći uslov (politička garantija) koji je Proudhon zamislio kao pravni kriterijum radničke demokratije. Jugoslovenski model radničke samouprave počiva na postojanju atomizovanih kolektiviteta bez praktične mogućnosti njihovog *demokratskog ujedinjavanja* na višim nivoima globalnog društva.[8] Zato radničko samoupravljanje nije postalo *politički* relevantno i zato je moguća njegova »koegzistencija« s klasičnim državnim i političkim strukturama koje svojom imanentnom logikom sprečavaju da radnička klasa doista postane *vladajuća klasa*. Bez mogućnosti demokratskog udruživanja radnika samoupravno društvo mora da nosi breme iz »administrativne« epohe nasleđenog sistema vlasti. Ideološke situacije u socijalizmu nastaju uvek tamo, gde sahne istorijska inicijativa radničkog *pokreta*, gde društveni oblici nisu nastali kao plod *odozdo*, iz interesa i potreba naroda i u njemu nastalih stremljenja, nego proizvod *odozgo* ili *spolja* doktrinarno unesenih shema. Jugoslovenski model samoupravnog socijalizma konstruisali su isti ljudi koji su godinama bili naviknuti na jedan sasvim drukčiji sistem vladanja i delovanja. Otuda i kod njih susrećemo istu ambivalenciju između moći i slobode. Stoga nije neshvatljivo, što se u tom modelu nalazi više ideologije oslobođenja, više doktrine, nego praktičke realizacije. Sama činjenica da se radnička klasa još nije potpuno konstituisala kao vladajuća klasa, stvorila je mogućnost da tzv. nacionalna državnost potisne samoupravljanje u drugi plan. Ponovo vaskrsavanje (republičke) etatističke ideologije nužno sledi iz slabosti samoupravljanja kao prakse ili iz samoupravljanja kao ideologije. Ali ovde se onda ponovo suočavamo sa starim problemom »slobode carstva«: nacionalna država može biti slobodna država, a da čovek ne bude slobodan čovek. Hrvatski sociolog i političar Antun Radić upozoravao je svojevremeno pristalice Starčevićeve ideologije — a to važi i za svaku nacionalističku ideologiju — na besmislenu posledicu nacionalne arogancije koja hoće slobodnu domovinu bez slobodnog naroda. Libertetska ideja samoupravljanja i federalizma ne može da opstane bez svoje supstancije: ideje slobode i pravde. Svaki pokušaj njene desupstancijalizacije sunovraća nas praksi minule epohe, u kojoj je carovala nacionalistička volja za moć, isključivost i netolerancija. Ako se ovo društvo već opredelilo za jedan određeni »model« socijalizma, onda je dužnost socijalističkog intelektualca da bezobzirno ukaže na njegove krajnje konsekvencije. A dužnost je političara da zna kako mu može biti sve oprošteno izuzev istorijske neodgovornosti.

EKSTAZA I MAMURLUK REVOLUCIJE

Antun Žvan

Zagreb

Razvitak se suvremenog socijalizma, izgleda, zbiva u znaku neke vrste socijalne ciklotimije: razdoblja oduševljenja i revolucionarnog zanosa smjenjuju se s razdobljima melankolije i tjeskobe.

U prvom razdoblju, u prvom naletu socijalističkih revolucija, kad se one još bore da sruše staru klasnu vladavinu kao oličenje društvenih nepravdi, revoluciju, njene borce i sav potlačeni narod obuzima snažan osjećaj oduševljenja. Nadahnuti idejama slobode, socijalne pravde i čovječnosti revolucionari jurišaju na nebo« da bi svrgnuli »bogove« i uspostavili ljudski svijet. Ali kada svrgnu vladajuću klasu, kad revolucija kao »politički akt« izvrši svoju zadaću da osvoji vlast, kad socijalizam treba da odbaci »politički plašt«, kad treba da počne njegova »organizirana djelatnost« i otkrije se njegova »samosvrha« (Marx), revolucionare kao da počinju napuštati onaj zanos i oduševljenje što su ih prožimali u vrijeme borbi protiv starog poretka. Ideje slobode, čovječnosti i pravde koje su ih nekada nadahnjivale i koje su im izgledale tako bliske i ostvarljive kao da se sada iznova udaljuju od ljudi. Društvo zbog toga zahvaća osjećaj tjeskobe, jer ono što je nekada izgledalo mogućim, odjednom mu opet izgleda dalekim i gotovo nemogućim. Ali dovoljno je da se na obzoru pojave nove, makar i neznatne, mogućnosti za dovođenje u život njegovih revolucionarnih htijenja, pa da to probudi njegove nade i ljude opet zahvaća novo oduševljenje...

Tu mijenu oduševljenja i tjeskobe zapažamo u gotovo svim socijalističkim revolucijama našega stoljeća. Razlike su, izgleda, samo u učestalosti i intenzitetu promjena.

U početku, u vrijeme oružanih borbi protiv vladajuće klase i njenih institucija, sve socijalističke revolucije — od Oktobarske u Rusiju do jugoslavenske, kineske ili kubanske — ispoljile su zajedničku crtu: oduševljenje i zanos prožimali su njihove borce. Ali poslije nekog vremena, kada je stari klasni poredak već sru-

šen i vlast osvojena, nastupilo je razdoblje više ili manje intenzivnog osjećaja tjeskobe. Nazivali mi to novo stanje »krizom rasta«, stagnacijom, deformacijama, etatizmom, staljinizmom, »kultom ličnosti«, entropijom revolucije ili jednostavno krizom, to ništa ne mijenja u samom zbivanju, već samo svjedoči o našem odnosu prema novonastalim prilikama i prema revoluciji. Bilo je, međutim, dovoljno da se u povijesnom hodu socijalizma pojave takvi događaji kao što su radnički savjeti u Jugoslaviji, »poljski oktobar«, 20. kongres KP SS ili »praško proljeće«, pa da se iznova probudi nada u socijalizam, u njegovu sposobnost da svlada sve teškoće, da definitivno za sobom ostavi svoje »kultove«, »deformacije« i »krize«, da otkrije svoj humanistički lik. Ta je nada iznova budila oduševljenje ne samo u zemlji koja se pokrenula iz vlastite učmalosti, već u cijelom međunarodnom socijalizmu. Htio bih podsjetiti na raspoloženja što ih je u radničkom pokretu izazvao 20. kongres KP SS, ili na nade što su ih svi socijalisti, osobito socijalisti i komunisti u razvijenim zemljama, polagali u nastojanja Komunističke partije i svih radnih ljudi ČSSR da izgrade demokratsko socijalističko društvo. Ali oduševljenje je opet ubrzo splasnulo i međunarodni socijalizam iznova obuzima osjećaj tjeskobe. Brutalna vojna okupacija socijalističke Čehoslovačke i rehabilitacija Staljina sve nas iznova ispunjaju tim osjećajem, jer mi smo dio pokreta, koji se niti može niti hoće izolirati od njegova hoda.

Nije li ovaj ciklotimni tok, to smjenjivanje oduševljenja i tjeskobe, znak krize suvremenog socijalizma?

Marx je, naime, upravo takav tok uočio u buržoaskim revolucijama 18. stoljeća.

»Buržoaske revolucije, — piše Marx u »Osamnaestom Brumaire-u . . .« — kao što su one iz XVIII vijeka, jure brzo od uspjeha do uspjeha, njihovi dramatični efekti nadmašuju jedni druge, ljudi i stvari izgledaju uokvireni plamenim briljantima, *ekstaza je duh svakog dana;* ali one su kratkog vijeka, brzo dostižu svoj vrhunac, i *dug namurluk obuzima društvo* prije no što nauči da trijezno usvaja rezultate svog perioda Sturm und Dranga. Naprotiv, proleterske revolucije, kao što su revolucije XIX vijeka, *stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u vlastitom toku,* vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi to iznova počele, *ismijavaju s okrutnom temeljitošću* polovičnosti, slabosti i kukavnosti svojih prvih pokušaja, one kao da svog protivnika obaraju samo zato da bi on iz zemlje crpao nove snage i gigantskije se ispravljao prema njima, one neprestano iznova uzmiču pred neodređenom gorostasnošću svojih vlastitih ciljeva sve dok nije stvorena situacija koja onemogućuje svaki povratak, i dok same okolnosti ne viknu: Hic Rhodus, hic salta.«[1] (Podcrtao A. Ž.)

U buržoaskim revolucijama, dakle, mamurluk smjenjuje ekstazu. Taj je mamurluk trajao sve dok se buržoazija, klasa u čijim

1) K. Marx: »Osamnaesti Brumaire Luja Bonaparta« u Marx, Engels, Lenjin *Izabrana djela,* Naprijed, Zgb., 1963., knj. II, str. 215.

su se interesima u jednom povijesnom trenutku sabrali interesi svih potlačenih, nije definitivno oslobodila svojih nekadašnjih saveznika — radništva i seljaštva i dok društvo nije shvatilo da revolucija nije ukinula klasno društvo, već da su na povijesnu scenu samo stupile nove klase. Tek kada je buržoazija razbila sve iluzije svojih bivših saveznika, kada je »u ledenoj vodi sebičnog računa utopila svete drhtaje pobožnog zanosa«,[2] društvo je shvatilo na čemu je i postalo sposobno da »trijezno usvaja rezultate svog perioda Sturm und Dranga«.

Marx stoji na stanovištu da proleterske, socijalističke revolucije neće slijediti ovaj psihološki tok buržoaskih revolucija. One će se sačuvati amplituda ekstaze i mamurluka, smatra Marx, kritičkim odnosom prema sebi. Upravo taj *kritički ton* Marx smatra bitnom odlikom socijalističkih revolucija. Dvadeset godina kasnije, poslije Pariske komune, on će analizirajući njena iskustva upotpuniti svoja zapažanja o samokritici revolucije i, kao i njegov suborac Engels, oduševljeno pisati upravo o onim mjerama Komune što su omogućile da kritika bude stalno na djelu.

Nije ovdje riječ o kritici shvaćenoj kao puki verbalizam, već o onoj djelatnoj kritici kako ju je shvaćala Komuna postavljajući čvrste brane eventualnim unutrašnjim deformacijama. Komuna je, naime, nastojala ne samo spriječiti povratak na staro, već spriječiti i »vlastito činovništvo«, svoje vlastite predstavnike, da se *odvoje* od naroda, ukinuvši sve privilegije za obavljanje javnih funkcija.

Međutim, izuzevši nastojanja i skromne rezultate jugoslavenske socijalističke prakse, iskustvo Pariske komune kao neprekidna samokritika revolucije uglavnom je mrtvo za međunarodni socijalizam, osobito za onaj njegov dio što ga tvore socijalističke zemlje. Ustati danas protiv birokratskih privilegija i kritički se odnositi prema praksi socijalizma ravno je gotovo bogohuljenju. Napominjem ponovo: nije riječ o verbalnoj kritici! Danas vlada prava inflacija takve »kritike«. Riječ je o onoj djelatnoj kritici što mijenja postojeće i neprekidno zadaje istu zadaću: *Hic Rhodus, hic salta!*

Upravo u činjenici da je iskustvo Pariske komune mrtvo za velik dio međunarodnog socijalizma očituje se i kriza suvremenog socijalizma. Te su krize danas svjesni mnogi marksisti i revolucionari. Uostalom, još samo staljinistički dogmatičari obmanjuju sebe i druge osporavajući i negirajući bilo kakvu krizu. Jedino još oni i njihovi neupućeni sljedbenici uporno nastoje uvjeriti sebe i druge u kontinuirani i beskonfliktni, gotovo idilični razvitak socijalizma. Njihovo je stanovište da krize nema i oni će to »egzaktno dokazati« stopom rasta industrijske i poljoprivredne proizvodnje, te brojem satelita lansiranih u kozmos. No, ostavimo ih njihovim obmanama, jer se s njima razilazimo u bitnom, naime, u mišljenju što je socijalizam.

---

2) Marx, Engels: »Komunistički manifest«, cit. izd., str. 23.

Ali prije nego što izložim vlastito gledište o temi koju je za raspravu predložila redakcija »Praxisa« htio bih učiniti dvije napomene: prvo, u mojoj namjeri da govorim o krizi suvremenog socijalizma nije sadržano ono shvaćanje krize što ga već oko pola stoljeća propovijedaju zloguki proroci koji predviđaju slom socijalizma, a svoja predviđanja osnivaju ponajviše na vlastitim priželjkivanjima. Kad govorim o krizi socijalizma, mislim isključ.ivo na krizu u smislu u kojem je razumiju i pristupaju joj istinski borci za socijalizam (teoretičari i praktičari) koji su zabrinuti zbog nje, koji se pitaju o njenim uzrocima i hoće pripomoći da se sadašnje teškoće prebrode, jer znaju da pravilno zbrinuta budućnost pripada socijalizmu, marksizmu.«[3] Drugo, htio bih precizno definirati u kojem smislu uzimam ovdje riječ kriza. Naime, u nas je sve doskora riječ kriza, baš kao i riječ kritika, imala za one koji bi ih upotrebljavali to »nezgodno« svojstvo, da ih je izvrgavala sumnjičenju, pa čak i etiketiranju. Ljude, koji su se zalagali za radikalnu društvenu kritiku ili govorili o krizi često su sumnjičili da su nihilisti, da negiraju sve socijalističko u našem društvu.[4] Trebalo je da birokratski otpor samoupravljanju dosegne razmjere u kojima se novo stanje društva više nije moglo eufemistički nazivati stagnacijom, »krizom rasta« i sl., pa da takve optužbe same od sebe izblijede pred stvarnošću života. Riječ kriza, dakle, uzimam ovdje u smislu u kojem ju je nedavno upotrijebio E. Bloch: »*Kriza, to je stari ton za balast, za odbaci-*

---

3) E. Bloch: Riječ na otvaranju Korčulanske ljetne škole, *Praxis* 1—2, 1969., str. 4.

4) Za to su vrijeme neki nihilisti nesmetano obavljali svoj »posao«. »Klasičan« primjer takva neometanog nihilizma predstavljaju neki članci VUS-ova komentatora N. Krmpotić. U VUS-u br. 928. od 11. veljače 1970. N. K. npr. pokazuje vrlo čudnovate asocijacije na suvremene prilike u SFRJ, naime, u svom komentaru ona se pita: »*Zašto bi danas bilo drugačije nego što je bilo 1941.* kad su svi — tek izašli iz stare Jugoslavije označene kao »tamnica naroda« (navodnici su N. K.) i našavši se raskomadani — pregli da je ponovno izrade, bolju i ljepšu.«

Vjerujem da ćemo se svi složiti s pozivom da izgradimo još bolju i još ljepšu Jugoslaviju, ali ipak nadaje nam se pitanje odakle N. K. dramatične asocijacije na 1941. godinu? Odakle joj pitanje zašto bi danas bilo drugačije?

Ako N. K. zbilja ne zna zašto bi danas trebalo biti i zašto jest drugačije, unatoč detektorskoj vještini kojom je upravo N. K. svojevremeno otkrivala nihiliste svuda izuzevši vlastitu kuću, valjalo bi je ipak podsjetiti na razloge zbog kojih je drugačije.

Dakle, prvo, *danas je drugačije i to bitno drugačije* zbog toga što unatoč svim deformacijama i krizama (od kojih su neke i predmetom kritike gornjeg članka) *socijalistička Jugoslavija nikada nije bila tamnicom naroda.* Problemi međunacionalnih odnosa što ih naše društvo danas nastoji riješiti u duhu potpune, socijalističke afirmacije naroda *nisu problemi utamničenog naroda!* Drugo, unatoč svim krizama i deformacijama, Jugoslavija je danas u pogledu društvenih odnosa *najrazvijenija socijalistička zemlja.* Hoće li krize i deformacije progutati njena dostignuća, to u velikoj mjeri ovisi i o tome hoće li za nihilizam i ubuduće biti optuživani oni koji se zalažu za kritički odnos prema iskustvu revolucije dok će pravi nihilisti i dalje nesmetano obavljati svoj posao u interesu onih kojima takva manipulacija osigurava njihove privilegije.

vanje balasta.«[5] Govoreći o krizi suvremenog, pa i našeg jugoslavenskog socijalizma mislim upravo o balastu što poput more pritišće današnji socijalizam, guši njegove unutrašnje energije i sputava njegov razmah ne samo u nacionalnim, već i u međunarodnim razmjerima.

U suvremenom su se socijalizmu, u njegovoj teoriji, oblikovala različita gledišta o prirodi teškoća s kojima se sukobljava socijalizam u našem stoljeću. Isključimo li iz naših razmatranja birokratski optimizam, koji je gluh i slijep za zbivanja u socijalizmu i koji sve teškoće pripisuje ili »objektivnim« uzrocima ili djelovanju kapitalističkih obavještajnih službi, i isključimo li iz tih razmatranja »razočaranje« u socijalizam onih koji su pogrešno izjednačili socijalizam sa staljinizmom, uočit ćemo da su razlike u gledištu o karakteru krize današnjeg socijalizma više prividne nego stvarne. Te se razlike osnivaju samo na tome koliko je tko duboko zahvatio u srž zbivanja i svode se na pitanje: je li sadašnja kriza socijalizma samo kriza njegove teorije ili ona prožima pokret u cjelini.[6] Držim, da tim razlikama ne bi trebalo pridavati preveliku važnost. One su više individualnoga karaktera i više govore o sposobnosti nekog naučenjaka da prodre u bit suvremenih zbivanja, nego što imaju neku odlučnu važnost za sâm pokret. Naime, socijalizam je integralna cjelina teorije i prakse. Zbog toga kriza bilo kojega njegova »dijela« bitno pogađa pokret u cjelini. Sa stanovišta budućnosti pokreta svako bi nas insistiranje na tome, je li u krizi njegova teorija ili je pak u krizi čitav pokret, bojim se, odvelo u dogmatizam i naše rasprave učinilo neplodnim. Ako je kriza doista »stari ton za balast«, nije teško razabrati da balasta ima svuda: i u teoriji, i u praksi i u organizacijskim modelima.

U mnogim se raspravama o krizi današnjeg socijalizma autori, osobito političari, rado služe tzv. deformacijama ili ekscesima kao dokazima opstojanja krize. Sadašnja se kriza, međutim, smatram, ne izražava samo, pa čak niti u prvom redu, u tim »deformacijama« i »ekscesima«. Njih, inače, rado koriste i antikomunistička propaganda i »socijalistička« birokracija, doduše, svaka na svoj način: prva, da bi diskreditirala socijalizam u očima vlastitog naroda, a druga, da bi umanjivanjem teškoća i njihovim svođenjem na »nužne«, »zakonite« slabosti koje tobože ne zadiru u bit socijalizma, skinula sa sebe odgovornost za njih i tako obranila svoj privilegirani položaj u društvu.

---

5) E. Bloch: intervju NIN-u br. 1031, od 11. X. 1970.

6) André Gorz smatra, npr., da ne postoji kriza radničkog pokreta, već samo kriza njegove teorije. Gledište, donekle blisko njegovu zastupa i rukovodstvo KP Italije, koje smatra da se ne radi o krizi socijalizma, nego o krizi jedne koncepcije tj. staljinizma. R. Garaudy drži da je u krizi cijeli pokret, premda nije skeptik u pogledu njegove budućnosti. V. Cvjetičanin čini »suptiliniju distinkciju«: po njegovu mišljenju »ontološka osnova radničkog pokreta nije u krizi, jer postoje i društveni motivi i snage za revolucionarnu akciju.« U krizi su, drži Cvjetičanin, teorija radničkog pokreta i njegove organizacije.

Kriza, koja prožima socijalizam od svršetka Drugog svjetskog rata ispoljava se u prvom redu kao *nesposobnost današnjeg socijalizma da revolucionira sama sebe, da se odlučno oslobodi balasta što ga je u njemu nataložilo dugo razdoblje staljinizma, da,* kako kaže Marx, *odbaci »politički plašt« i otkrije svoju »samosvrhu«.* Kolika je dubina te krize, najpotpunije se, izgleda, očituje u odnosu današnjeg socijalizma prema unutrašnjim društvenim i ekonomskim *reformama* što ih pokreću i pokušavaju oživotvoriti njegove najprogresivnije snage. Svim pokušajima da se reformiraju sadašnji odnosi (i ekonomski i društveni) u socijalizmu zajedničko je, bez obzira koliko su ti pokušaji u svakoj pojedinoj zemlji imali dalekosežne ciljeve, da su inspirirani potrebom da ograniče svemoć birokracije, da su dakle u svojoj biti kritički određeni prema postojećem. Njihov je pozitivan program oživljavanje i proširivanje socijalističke demokracije i unošenja većeg dinamizma u socijalističke ekonomije. Naravno, ne može se tvrditi da su sve one i kao teorijske koncepcije u tome podjednako uspjele, ali su u biti inspirirane istim motivom i kreću se u istom smjeru. Sa stanovišta socijalizma kao svjetskog procesa upravo zbog toga te reforme daleko premašuju granice svake pojedine zemlje, one nisu samo njihova »privatna«, »unutrašnja« stvar i nemaju samo »lokalnu« važnost. Za njih je, baš zbog njihova osnovnog smisla koji je izražen u težnji da socijalizam prekorači i svlada dugotrajno razdoblje vlastite krize, zainteresiran čitav socijalistički pokret. U tom se, možda, najpotpunije izražava ona stara misao pokreta, da je izgradnja socijalizma u vlastitoj zemlji najviša internacionalna obaveza i dužnost radničke klase svake zemlje u kojoj je proletarijat srušio stari poredak.

Kakva je, međutim, sudbina reformi u socijalističkim zemljama? Izuzevši Jugoslaviju, u kojoj se još uvijek vodi ogorčena borba da se poslije dva neuspjela pokušaja reforme, konačno ipak ostvare bar neki od njenih glavnih ciljeva, svi su drugi pokušaji propali i za sada su pokopane nade u mogućnost da uskoro iznova ožive ideje što su iz sadržavali ti pokušaji. U SSSR ideje reforme likvidirane su političko-administrativnim sredstvima, a u Čehoslovačkoj vanjskom silom — vojnom okupacijom. Poraz reformi najočitiji je znak krize suvremenog socijalizma. U tom je porazu sadržana kriza njegove prakse i, rekao bih, dvostruka kriza njegove teorije. Kriza prakse izražava se kao moć birokracije da likvidira reforme, da onemogući svaku novu, svježu ideju unutar socijalizma. Dvostrukost se pak teorijske krize pokazuje u teorijskom dosegu predloženih koncepcija reformi i u gotovo apsolutnoj teorijskoj insuficijentnosti birokratskih vrhova. Naime, mnoge od predloženih reformi daleko su od stvarnih potreba suvremenog socijalizma: one tek parcijalno dotiču problem, ograničavaju se vrlo često samo na ekonomiju, pa i ovdje smjeraju samo na promjene koje bi povećale efikasnost ekonomije. Neka od bitnih pitanja socijalizma, kao što su npr. odumiranje države, samoupravljanje, sloboda individuuma i sl. ostaju van njihova domašaja. Čak i u svojim najpotpunijim oblicima, kao što je »Privredni model demokratskog socijalizma« Ote Šika, one pokazuju relativno

krupne teorijske nedostatke i praznine.[7] Međutim, birokratski vrhovi, koji raspolažu s moći da odlučuju o reformama pokazuju upravo iznenađujuće nepoznavanje teorije, jer nisu u stanju odlučiti se i podržati niti ono što bi stvarno povećalo ekonomsku efikasnost socijalizma, koju oni inače imaju zapisanu kao prvu točku vlastita programa i na što se svakodnevno zaklinju. Birokrat u svemu što nije izišlo iz njegove vlastite kuhinje vidi otrov. Stoga mu se dešava da odbije i zdravu i dobru hranu.

— — —

Jugoslavija se ovog trenutka nalazi pred svojim trećim pokušajem da reformira vlastiti ekonomski sistem i društvene odnose. Prva su se dva pokušaja okončala neuspjehom. To danas priznaju svi, pa i oni koji su se zaklinjali u uspjeh i čak nam podastirali podatke o tome kako se »reforma dobro i po zacrtanom programu odvija.« Nemam namjere ulaziti u vrlo složene okolnosti i brojne probleme s kojima se naše društvo suočavalo u ovom desetgodišnjem razdoblju otkako se odlučilo za reformu. Pokušat ću odgovoriti samo na jedno pitanje: *zašto unatoč brojnim odlukama partijskih kongresa, partijskih foruma, skupština i izvršnih organa još uvijek nismo u stanju izvesti reformu tj. odakle nesklad između riječi i djela?*

Reforma, koja u svojoj biti i nije reforma već revolucija kao što to hoće biti jugoslavenska reforma, ne može se, baš kao ni revolucija oružjem, izvesti u ime radničke klase, već mora biti njeno vlastito djelo. Ta klasa, međutim, još uvijek ne raspolaže ni ekonomskim, niti političkim mogućnostima i sredstvima da reformu učini svojim djelom. Društveni i ekonomski položaj rad-

---

7) Kako i Šikova koncepcija reforme, koju možemo smatrati najpotpunijom unutar kruga socijalističkih zemalja, ne smjera na radikalni društveni preobražaj, već ostaje u granicama dobronamjernog »popravljanja« postojećeg, pokazao je V. Sutlić u svojim »Napomenama uz tekst O. Šika« u *Kulturnom radniku* br. 5/1970. Ilustracije radi navodim samo neke Sutlićeve prigovore Šiku:

»Što nije prihvatljivo od Šikovih teza?

— Tretiranje samoupravljanja samo na razini pojedinih poduzeća te stoga razlučivanje političkog od ekonomskog momenta, što je stalni izvor birokracije i društvenih, idejnih, pa i ekonomskih devijacija, pogrešaka itd., kao i osamostaljeni položaj državne i dr. uprave (komune, grada, republike itd.).

— Perenniranje državnog elementa; ni naznačena nije u Šika tendencija »odumiranja« države baš radi novih ekonomskih i društvenih odnosa.

— Nehistorijski tretman kapitala.

— Miješanje viška vrijednosti s viškom rada bez kojega ne može opstati civilizirano društvo.

— Sve to vodi do toga da je Šikov privredni model demokratskog socijalizma zapravo model socijalno i humanistički orijentiranog kapitalizma, usmjerenog protiv »modela« egocentrički i neradno ili pak ekspanzivno konzumentski orijentiranog kapitalizma.

— Usko poblicističko shvaćanje revolucije kao pobune, revolta, udara itd., nerazumijevanje epohalnog karaktera revolucije.«

Čitalac će, naravno, učiniti bolje ako se u cijelosti o problemu obavijesti iz spomenutog broja *Kulturnog radnika* u kojem su objavljene i Šikove teze i Sutlićeve »Napomene«.

ničke klase u nas ne dopušta joj da sudbinu reforme uzme u vlastite ruke, jer akumulacijom odnosno viškom rada još uvijek gospodari država, kojoj su se u novije vrijeme u tome pridružile banke (naravno, ne samo savezne kako bi nas htjeli uvjeriti na» cionalisti, već i republičke, »nacionalne«[8]) i krupna vanjskotrgovačka poduzeća (reeksporteri). Bez mogućnosti i sredstava da djelotvorno utječe na društvenu upotrebu akumulacije radnička klasa može malo učiniti na preobražaju društva.

Smisao reforme i jest u tome da bitno izmijeni sadašnji položaj radništva, naime, da uspostavi takve društveno-ekonomske odnose u kojima će udruženi radnici suvereno odlučivati o akumulaciji. Zbog toga sadašnji položaj radništva u odnosu na višak rada i odlučivanje o njemu ne može biti predmetom naše kritike, jer je tu kritiku reforma već obavila postavivši svojim glavnim ciljem radikalnu promjenu toga položaja. Pitanje, koje je, međutim, ostalo i nadalje otvoreno glasi: kako, kojim putem i kojim sredstvima tu kritiku pretvoriti u djelo? Kako da radnička klasa stvar reforme uzme u vlastite ruke?

Otpori reformi utemeljeni su prije svega u političkoj sferi. Naime, nesklad između riječi i djela pokazuje se u nas u prvom redu kao nesklad između političkih deklaracija o reformi i onih konkretnih odluka koje bi trebale osigurati praktičku provedbu ideja i zadataka postavljenih u tim deklaracijama. Ali kao što ne raspolaže ekonomskim instrumentima, radnička klasa u nas ne raspolaže u dovoljnoj mjeri niti političkim sredstvima da bi mogla odlučno utjecati na preobražaj društva. U institucijama koje donose odluke o reformi radnika gotovo nema. Štaviše, *što je veća društvena moć neke institucije to je manje radnika u njoj.* Uz to broj radnika u Saveznoj skupštini, republičkim i općinskim skupštinama opada upravo u razdoblju reforme, dakle u vrijeme u kojem bi bilo realno očekivati da će njihov broj odlučno rasti u tim organima.

»Naime, dok su radnici u sastavu Savezne skupštine iz 1963. godine bili zastupljeni sa 5,5%, u 1965. godini sa 3,9%, a u 1967. godini sa 1,9%, dotle su u 1969. godini zastupljeni sa svega 0,6%. (Ukupno 4 radnika, i to svi u Privrednom veću. U drugim većima Savezne skupštine uopšte nema radnika.)

---

8) Za »naše« je nacionaliste karakteristično, bez obzira kojem društvenom ili profesionalnom krugu pripadali, da od čovjeka otuđenu moć i opasnost od birokratizma vide *isključivo* u *saveznim* organima i u *drugim* republikama i njihovom bankama i reeksporterima. Oni su potpuno slijepi za opasnost od »vlastitog činovništva« na koju su proletarijat tako jasno i često upozoravali Marx, Engels, Lenjin i gotovo svi jugoslavenski marksisti. Naprotiv, nacionalisti s jedne strane, bez ikakva dokaza »dokazuju« kako »nema opasnosti od republičkog etatizma«, a s druge strane, svjesni svog *osobnog interesa* za održanje etatizma, navješćuju kako će zbog slabljenja saveznog centra (etatizma) morati »donekle ojačati republički etatizam«. Ova njihova opsjenarska igra i podvala nije samo dokaz da ništa nisu razumjeli u karakteru jugoslavenske socijalističke revolucije, već i da su kontrarevolucionari!

Istovetna tendencija može se zapaziti i u kretanju u sastavima republičkih i pokrajinskih skupština. Tako je u sastavu svih republičkih skupština 1963. godine bilo ukupno 7,5% radnika, 1965. — 4,6%, 1967. — 2,5%, a 1969. — 1,3% . . .

Istu tendenciju, ali uz nešto veće učešće neposrednih proizvođača, pokazuju podaci o sastavima opštinskih skupština: 1963. — 14,6%, 1965. — 15,4%, 1967. — 14,6% i 1969. — 13,1%.«[9]

Dakle, broj radnika u institucijama koje odlučuju o reformi upravo je beznačajan. Zbog toga udruženi proizvođači ne mogu putem ovih institucija izravno izraziti svoju volju i utjecati na društvena zbivanja, pa niti na reformu. U tim institucijama suviše je ljudi kojima je politika postala poziv, zanimanje, ljudi, koji, kako to oštroumno primjećuje Max Weber, žive »od« politike a ne »za« politiku. Savez komunista Jugoslavije hoće reformu, između ostaloga, ukinuti politiku kao poziv, ali kako to postići kad o tome treba da odluče u velikoj mjeri i oni koji žive od politike i kojima je ona trajni izvor dohotka? Ne koči, prema tome, akciju udruženih proizvođača samo to što je samoupravljanje lišeno sredstava za proširenu reprodukciju, što je njegova materijalna osnova skučena, već je samoupravljanje i politički ograničeno: udruženi su proizvođači sasvim beznačajno zastupljeni u organima upravljanja van njihovih tvornica. Samoupravljanje je, dakle, ograničeno na tvornice, ono je još uvijek opasano bedemom tvorničkih zidova. Nasuprot suženom prostoru za akciju radničke klase stoji velika moć države i drugih organizacija, moć materijalna i politička. Sadašnje je naše stvarno stanje takvo: *ne određuju udruženi radnici uvjete egzistencije vlastitoj državi, već obratno, država određuje uvjete egzistencije razjedinjenim i u tvorničke zidove ograničenim asocijacijama proizvođača.* Tek kada udruženi radnici budu stvarno u prilici da kažu i da to provedu u djelo: što od vlastite države hoće, koliko im »države« treba i kakvu državu hoće, kada, dakle, država bude stajala pod stogom kontrolom udruženih radnika, tek tada će biti moguće definitivno ukloniti razliku između riječi i djela i izvesti reformu. Ne može se reforma provesti tako, da radnici već desetak godina aplaudiraju reformi na mitinzima, da joj pružaju svu svoju podršku, a da stvarno ne mogu donijeti niti jednu odluku koja bi obavezala »zadužene« funkcionare da tu odluku i sprovedu u djelo.

Stvarne mogućnosti za akciju udruženih radnika za sada su, međutim, ograničene uglavnom na pružanje »podrške« onim institucijama i pojedincima koji doista hoće reformu i bore se za oživotvorenje njenih ideja i ciljeva. Da bi radnici prekoračili tu granicu nisu dovoljne samo ekonomske mjere koje će privredi staviti na raspolaganje više materijalnih sredstava, već su potreb-

---

9) Đ. Tozi i D. Petrović: Politički odnosi i sastav skupština društveno-političkih zajednica«, *Socijalizam* br. 12/1969., str. 1591.

ne i političke mjere — one su možda u ovom času i važnije — koje bi radnicima omogućile da dobiju odlučno mjesto u donošenju odluka o reformi i da kontroliraju provedbu tih mjera. To praktički znači da bi politički sistem valjalo razvijati tako da radnici zadobiju odlučujuće pozicije i van svojih radničkih savjeta: u Saveznoj, republičkim i općinskim skupštinama. Ukratko: temeljna ideja evolucije našega političkog sistema trebalo bi da bude *samoupravljanje kao cjelovit sistem u kojemu prirodno iz radničkih savjeta pa sve do Savezne skupštine proizlazi dominacija udruženih radnika.*

Ali upravo o tome u nas se, čak i u vrhovima SKJ, dugo kolebalo. Ta su kolebanja, ili kako kaže drug E. Kardelj »nesporazumi oko nekih načelnih pitanja«, bila, a djelomično su i danas, izvor neefikasnosti u izvođenju reforme. Nije, naime, povijesno istinito da su ideje bile jasne, da o njima nije bilo dvojbe, a da je praksa odstupala od lijepo zamišljenih ideja. Nije istina da je samo ideja ta koja se uvijek blamira. Na III plenumu CK SKJ 1966. godine E. Kardelj je hrabro i otvoreno izložio, da se u nas dugo kolebalo oko »načelnih pitanja«.

»U stvari — rekao je tada Kardelj — *mi smo se svi veoma često nalazili u dilemi za šta komunisti treba da se bore:* da li za neki etatistički paternalizam, tj. za dobru vladu koja će se humano starati o dobrom ali »glupom« narodu, ili za stvarno socijalističko samoupravljanje radnih ljudi, tj. za uspostavljanje takvih društveno-ekonomskih i materijalnih uslova i takvih demokratskih formi u kojima će radni čovek moći sam da se stara o sebi.«[10] (potcrtao A. Ž.)

Kardelj kaže da smo tu dilemu »raščistili na papiru«, ali da »mnogi problemi u praksi nastaju upravo zbog toga što tu bitka za načelnu orijentaciju nije do kraja izvojevana.«[11] Ako dakle još 1966. godine, kada po drugi puta jugoslavensko društvo pokušava izvesti reformu, opstoji dilema — *etatistički paternalizam ili samoupravljanje,* ako se oko te dileme kolebaju ljudi u društvenom vrhu, onda je pojmljivo što reforma nije mogla biti izvedena s onom odlučnošću kakvu takav projekt u stvari zahtijeva.

Dodamo li tomu nesposobnost mnogih za reformu odgovornih funkcionara, koji nisu bili u stanju jasno i precizno formulirati svrhu, ciljeve, konkretne zadaće pojedinih društvenih subjekata, metode i realne rokove u kojima reforma treba da bude izvađana i izvedena, tada nije teško ustanoviti da su teškoće kroz koje prolazi jugoslavensko društvo u svojim nastojanjima da preobrazi sama sebe u neku ruku bile »normalne«. Hoću reći »normalne« utoliko što se u tri pokušaja reforme nedvojbeno

10) Treći plenum CK SKJ: »Aktuelni problemi borbe Saveza komunista Jugoslavije za sprovođenje reforme«, Komunist, Bgd. 1966., str. 298.

11) Ibid.

potvrdilo, da ona ne može biti izvedena u ime radničke klase, već da mora biti njeno vlastito djelo

Hoće li nam ova treća pouka biti dovoljna?

— — —

Svijest o krizi sve više prodire u redove međunarodnog socijalizma. *Ako* je ova svijest rezultat istinske spoznaje stvarnih prilika u socijalizmu našega stoljeća, onda možemo s nadom i povjerenjem gledati u njegovu budućnost. Ta će svijest uroditi novom strategijom i taktikom borbe za socijalizam ali i obnoviti shvaćanje socijalizma, vratiti pokret Marxu i definitivno ga osloboditi njegova staljinističkog balasta. Tek tada socijalizam će izbjeći svoje ekstaze i mamurluke. Priznati krizu plaše se još samo staljinistički dogmatičari, ali za njih je G. Lukács lijepo rekao: »... sektaši ne vjeruju u marksizam. Svi su sektaši defetisti.«[12]

Marx je jednom napisao: »Stid je već revolucija.«[13] Naciju, koja se stidi usporedio je s lavom koji se povlači u sebe prije skoka. Svijest o krizi više je nego osjećanje stida. Pokret koji je svjestan vlastite krize na najboljem je putu da je prebrodi.

12) G. Lukács: »Svi su dogmatičari defetisti«, *Kulturni radnik* br. 1—2, 1968.

13) Marx, Engels: *Rani radovi*, Naprijed, Zgb. 1961., str. 37.

I SUTRA SVET BIĆE INTERNACIONALAN

NACIONALNI MOMENTI U BORBI ZA SOCIJALIZAM

Ištvan Balint

Novi Sad

Kako gordo i optimistički zvuče reči Internacionale: »To će biti posljednji, odlučni boj i sutra biće internacionalni ljudski rod«. Međutim, sada kada slavimo stogodišnjicu Pariske komune — čiji je učesnik napisao ove reči, delimično pod uticajem herojskog »juriša na nebo« pariskih radnika, delimično radi ublažavanja gorčine poraza — moramo uvideti da je danas svet isto toliko daleko od tog uzvišenog cilja kao i pre stotinu godina. Ne samo zato što nije došao čas poslednjeg, odlučujućeg boja — poslednji boj nikad neće ni biti, jer posle svake dobivene bitke dolaze nove bitke — nego svet je daleko i od toga da bude internacionalan. Štaviše, na stogodišnjicu Pariske komune svedoci smo neke vrste renesanse nacije i nacionalizma, ono što je karakterisalo XIX stoleće, doba kada su u zapadnoj Evropi stvarane nacije i jedinstvene nacionalne države, i tek sada postalo svetsko-istorijski proces.

U prvom redu u svim nedavno oslobođenim zemljama odvija se proces stvaranja nacija, u grčevima, teškoćama, usponima i uzmicanjima rađa se jedinstvo kao savladivanje raznih regionalnih, plemenskih, jezičnih i drugih barijera. U zapadno evropskim zemljama, gde je proces formiranja nacija davno završen, s iznenađenjem, s većim ili manjim potresima otkrivamo da nacije koje su još juče smatrane jedinstvenim, nisu tako ni jedinstvene i da se i međunacionalni odnosi mogu zaoštriti i tamo gde se ne bi ni pomislilo da postoje. Najnoviji događaji u Španiji nisu dokazali samo to da Španija nije jedinstvena nacionalna država, nego oslobodilačka borba baskog naroda postala je stožer, kvasac celokupnog otpora protiv diktature i njenih okoštalih institucija. Ne tako davno bili smo opomenuti na to da ni Francuska nije jednonacionalna država, jer u okviru te države žive i povremeno se — pod uticajem ekonomskih, političkih i

drugih okolnosti — zaoštravaju takve suprotnosti kao one koje su rađale parolu »Bretagne-Bretoncima«. A o tome da međunacionalni odnosi mogu dovesti do potresa, gde ne bismo ni pomislili, svedočili su ne samo krvavi sukobi Valonaca i Flamanaca u Belgiji, nego i eksplozije bombi u Švajcarskoj kada su francuski separatisti iz okoline Delèmonta pokrenuli akciju otcepljenja od kantona u kojem većina govori nemački (a da ne govorimo o tome da su događaji u Severnoj Irskoj sigurno iznenadili dogmatičare, pokazavši da unutar jednog naroda, danas u XX veku, dovodi do krvavog obračuna činjenica da je jedan deo naroda protestantske, a drugi katoličke vere). Treći je pravac ove renesanse elemenata nacionalnosti ponovo rađanje nacionalnog ponosa, jačanje vizije nacionalne samostalnosti, kao vid otpora protiv blokovske politike i dominacije super-sila. I na kraju, s razvojem socijalističke demokratije sve istočno-evropske zemlje više postaju svesne problema nacionalnosti. (Poznato je kakvu je ulogu igralo u Čehoslovačkoj regulisanje odnosa između Čeha i Slovaka, u kojoj oblasti je najmanje promenjen »januarski program« mada opet jačaju centralističke tendencije). Tu spadaju i naše diskusije oko federacije i međunacionalnih odnosa, diskusije koje su dovodile sve do straha naših prijatelja i očekivanja naših neprijatelja da će se Jugoslavija raspasti, mada se radi samo o određenoj fazi razvitka samoupravnog društva, koja se složenije odvija u jednom periodu punom ekonomskih teškoća.

Ceo svetsko-istorijski proces renesanse nacije nepobitno pokazuje da nacije ostaju i biće još dugo važni faktori u društvenom razvitku, što znači da će njihovo postojanje još dugo određivati i uslove borbe za socijalizam. Zbog toga potreban je svesni napor svih marksista sveta za razjašnjenje svih problema koji su vezani za nacionalno pitanje, za popunjavanje onih praznina koje su do sada postojale — jer je naglasak nužno padao na druge probleme — u marksističkom istraživanju.

I

Opšte je rasprostranjeno mišljenje da su sve veća razočaranja međunarodnog radničkog pokreta vezana za preovlađivanje nacionalizma i nacionalnog aspekta društvenog razvitka. Poznato je da je Engels već 1844. očekivao da će u Engleskoj svakog časa započeti revolucija proletarijata. A posle i on i Marx su na svaki revolucionarni potres tadašnje Evrope gledali kao na uvod u revoluciju proletarijata. Nisu to bile samo iluzije revolucionara, koji u svom revolucionarnom poletu vidi bliže onaj cilj, za čije se ostvarenje bori, nego što to u stvarnosti jeste, Radilo se o proceni da realni pokreti svoje suštinske ciljeve mogu postići samo stalnom radikalizacijom u pravcu proleterske revolucije, da čak i ciljeve nacionalnog oslobođenja mogu postići samo

uvlačenjem širokih masa, oslobođenjem proletarijata i njegove revolucije. Marxovi i Engelsovi računi izneverili su zato, jer su pokreti za nacionalno oslobođenje zastali pre nego što su dospeli do one tačke dokle je proletarijat bio sposoban da ide, zastali su kod nacionalnog oslobođenja, ne dospevši do klasnog oslobođenja. Još veće razočaranje doneo je prvi svetski rat kada su veliki, jaki i organizovani radnički pokreti i partije s oduševljenjem žrtvovali klasne ciljeve, ciljeve Internacionale, na oltar razbuktalog nacionalizma. Partije II Internacionale glasale su za ratne kredite i ratne mere; ne samo da se nisu suprotstavile nego su se i same uklopile u euforično oduševljenje, koje je pratilo izbijanje rata, kada su u gradovima širom Evrope oduševljeni demonstranti klicali mogućnosti da sinovi jednog naroda mogu da ubijaju sinove drugih naroda.

Pre prvog svetskog rata klasna borba nije poprimila takve forme kakve su Marx i Engels očekivali, jer je nacionalni element u priličnoj meri modifikovao otkrivene zakonitosti, što je doprinelo tome da Marx i Engels nisu doživeli ne samo pobedu nego čak ni izbijanje — ne računajući Parisku komunu — proleterske revolucije, mada su prema njihovoj oceni uslovi bili stvoreni. Prvi svetski rat značio je ne samo krah II Internacionale nego i takvu prevlast nacionalizma nad internacionalizmom, da je morao duboko razočarati sve istinske pobornike međunarodne solidarnosti. Posle I svetskog rata desilo se nešto što se još manje može uklopiti u prvobitni optimizam stvaralaca Internacionale. Jedan veliki kulturni narod, narod Goethea, Hegela i Beethovena smatrao je svojom glavnom preokupacijom čistoću rase, poverovao u potrebu vladavine više rase, i s ovom verom upustio se u krvavi rat i počeo masovno ubijanje. Jedva je svet došao k sebi od ratnih pustošenja i posleratnih teškoća, preovlađivanje nacionalnih elemenata — sada pod stegom veliko-državničkih interesa — donelo je novo razočaranje: vojnici socijalističkih zemalja bili su sposobni da pucaju na jugoslovenske graničare i da napadnu Jugoslaviju, da se međunarodna situacija nije drukčije razvijala. Rana ovog razočaranja od tada je stalno ponovo otvarana ili sa čehoslovačkim događajima, kada su u prisustvu legalnih organa vlasti, vojske i milicije jedne zemlje, vojnici druge zemlje došli da kažu šta je dobro za čehoslovački narod i kako treba shvatiti socijalizam u Čehoslovačkoj; ili pak s tim da vojnici zemlje dve najveće proleterske revolucije, zemlje Oktobarske i kineske revolucije, ubijaju jedni druge.

Velika razočaranja sama po sebi dokazuju da u razmatranju ljudskog stvaranja istorije, među pokretačkim snagama masa, nikako ne treba zanemariti one elemente svesti koji su vezani za naciju, za domovinu. Ali isti zaključak dobivamo i onda, ako krenemo iz suprotnog pravca i polazimo od toga da nacionalni elementi nisu bili samo izvor razočaranja nego su odigrali i vrlo pozitivnu ulogu u svim dosadašnjim proleterskim revolucijama. Da počnemo sa Pariskom komunom. Marx je pisao: »Posle 6-

-mesečnog izgladnjivanja i upropašćavanja, koje je dolazilo mnogo više od unutrašnje izdaje nego od spoljnjeg neprijatelja, ustaju oni, ispod pruskih bajoneta, kao da nikada nije bilo rata između Francuske i Nemačke, kao da neprijatelj ne stoji još uvek pred vratima Pariza! U istoriji nema sličnog primera takve veličine!« To je nepobitno tačno, ali s istim pravom bismo mogli tvrditi suprotno: do Pariske komune ne bi ni došlo da Prusi nisu stajali pred kapijama Pariza. Da bismo, naime, shvatili okolnosti koje su dovele do komune, treba da obratimo pažnju na ono oduševljenje koje je u Francuskoj pratilo izbijanje francusko-pruskog rata. »Besni pas rata otkinuo se s lanca, Pariz se ori, pun pobedničkih vizija, a dobro informisani novinari za mesec dana ulaze u Berlin« izveštava Lissagaray, jedan od znamenitih istoričara Pariske komune. Posle Sedana ovo raspoloženje okrenulo se protiv sistema i dovelo do proglašenja republike. Ali pošto je ova republika više plod događaja nego delo pokreta ili koncepcije, zajednički osnov raspoloženja ostao je opet oduševljenje za borbu protiv Prusa. Već krajem oktobra 1870. opet s novim parolama demonstrirale su mase »Živela Republika! Dole Prusi! Na oružje!« Nastala je vrlo specifična situacija: snage reakcije i revolucije nisu se sukobile oko problema daljnjeg razvoja društva, oko pojedinih zahteva masa, nego oko pitanja borbe protiv Prusa. U toj borbi reakcija je bila za izdaju, za kapitulaciju s najmanjim potresima, a revolucionari za beskompromisnu borbu protiv neprijatelja. Tako da su uslovi za proglašenje Komune stvarani na taj način što je svaka nova izgubljena bitka i svaka nova kapitulacija dalje revolucionisala mase, učvrstila Nacionalnu gardu kao jedinu snagu koja nije bila pristala na kapitulaciju. Revolucionarni polet koji je doveo do proglašenja Komune nezamisliv je bez ogorčenja zbog poraze nacionalnog ponosa, zbog nesposobnosti režima da se bori protiv Prusa. A sama Komuna nije slučajna ideja, nego plod sećanja na Parisku komunu prve francuske revolucije, koja se tako uspešno borila protiv stranog neprijatelja.

Na prvi pogled Oktobarska je revolucija jedina proleterska revolucija koju nije pomagao povređeni nacionalni ponos, jer je smatrala svojim najvažnijim zadatkom da završi rat. Lenjin je stvarno bez oklevanja bio protiv svakog nacionalnog razmišljanja, koje je čak i Plehanova dovelo na pozicije »odbrane zemlje«. Ali istovremeno u onom periodu kada Privremena vlada već više ništa nije mogla suprotstaviti pobedi proleterske revolucije, ali je ipak među boljševicima bilo mnogo oklevanja — CK je ponovo razmotrio jednu već donetu odluku, Lenjin je podneo ostavku — u tom periodu odluku da ipak treba preuzeti vlast trebalo je podupreti takvim jasnim nacionalnim argumentima kao što je opasnost da Petrograd dospe u ruke Nemaca, da ruski proletarijat ima zadatke pred međunarodnim proletarijatom itd.

Pošto nam je vrlo blizu, svi mi znamo kakvu je pozitivnu ulogu odigrao u jugoslovenskoj revoluciji povređeni i poniženi

nacionalni ponos jugoslovenskih naroda. Isti je slučaj i s kineskom revolucijom.

Razočaranje, vezano za preovlađivanje nacionalnih elemenata, kao i pozitivna uloga nacionalnog momenta u proleterskim revolucijama, jednako nas upućuju na zaključak: marksističko razmišljanje mora veću pažnju posvetiti nacionalnom pitanju, ne samo kao problemu nacionalnog oslobođenja i odnosa među državama, posebno među socijalističkim državama, nego i kao važnoj komponenti dijalektičkog procesa stvaranja istorije. Tu se naravno ne radi o problemu odnosa klasnog i nacionalnog; o prevazi jednog ili drugog, ili njihovom uzajamnom prožimanju — mada i ovo pitanje treba da dobije novo objašnjenje — još manje se radi o nekoj dopuni ili pak modificiranju marksističkog objašnjenja stvaranja istorije i shvatanju dijalektičkog procesa stvaranja istorije. Nasuprot tome zadatak je: konzekventno primeniti celokupno bogatstvo marksističkog shvatanja dijalektike — u stvaranju istorije. Suština je ovog shvatanja: ljudi sami stvaraju svoju istoriju, ali pod određenim okolnostima. Zadatak je sada otkriti kakva je uloga nacije — svega onoga što je vezano za naciju — među okolnostima pod kojima ljudi stvaraju svoje istorije.

Kod svakog velikog istorijskog događaja, kod svakog preokreta u istoriji čovečanstva, marksistički istraživač u prvom redu će se zapitati: kako su se pokrenule mase, kako iz mnoštva individualnih želja i napora nastaje zajednički imenitelj, zašto i kako su se pokrenuli pojedinci koji su inače zatvoreni u svoj individualni svakodnevni život, kako ovaj pokret masa daje pravac istorijskim događajima i kako postaje izvor rezultata i grešaka. Kod razmatranja formiranja mase od mnoštva pojedinaca, kod istraživanja zajedničkog imenitelja individualnih želja i napora, marksizam je pronašao dva sigurna putokaza: materijalnu bazu ljudskog društva i borbu klase koja nastaje na toj bazi. Društvo se zato ne atomizira sasvim — tačnije atomi zato ne ostaju samostalni nego se utapaju u veću celinu — jer pojedince koji formiraju društvo determiniraju ekonomski faktori: potrebe, način i sredstva stvaranja materijalnih dobara, društveni odnosi koji se stvaraju u toku proizvodnje sredstava za zadovoljavanje potreba i oblici društvene svesti koji nastaju na takvoj osnovi. Među tim odnosima najvažniji je odnos prema proizvodnim sredstvima, koji, na osnovu zauzetog mesta u društvenoj podeli rada, stvara manje zajednice među pojedincima, zajednice koje žive u specifičnoj simbiozi, često u uzajamnoj borbi: klase.

Tako ekonomski determinisana klasna borba postaje pokretačka snaga istorije, kao zakonitost utapanja pojedinca u mase, koje formiraju istoriju, kao zakonomernost stvaranja istorijskog, društvenog, zajedničkog imenitelja od svakodnevnog, pojedinačnog ljudskog života. Iskustva izgradnje socijalizma pokazala su da je zbog specifičnih prilika u razmatranju društveno determinisanog odnosa među klasama u marksizmu sve do sada stajala u prvom planu jedna strana tog odnosa: borba među klasama.

Mada sasvim razumljivo — i to je otkriće marksizma — taj odnos sadrži i drugu stranu: jedinstvo, simbiozu klasa, jer društvo se sastoji od uzajamnog dejstva borbe i saradnje klasa koja traje sve dotle dok ova borba ne dovede do stvaranja novog društvenog sistema, ne stvori novi sklop klasnih odnosa. To je dijalektika: razvitak je borba suprotnosti, ali ove suprotnosti stvaraju jedinstvo sve dok njihova borba ne stvori novo jedinstvo umesto starog. Kao što smo rekli, zbog specifičnih okolnosti u marksizmu — čija je suština baš ova dijalektika — naglasak je padao na klasnu borbu već i zbog toga, jer je neposredni cilj bio izgrađivanje svesnosti u klasnoj borbi, jer su put menjanja kapitalizma videli u organizovanju proletarijata kao klase, a istovremeno i zbog toga jer je naglašavanje društvenog jedinstva uvek bilo oružje vladajućih klasa i državnog aparata. U međuvremenu okolnosti su promenjene ili je pak zanemarivanje druge strane dijalektičkog jedinstva dovelo do iznenađenja i razočaranja, i time je postalo potrebno razmatranje specifičnog momenta društvenog života koji je vezan s društvom kao celinom, faktora koji čini mnogo komplikovanijim odnos klasa, razmatranje nacionalnog momenta ljudskog društva i stvaranja istorije. Taj je momenat važan, jer od svake nacije stvara specifičnu zajednicu koja se u nekim — bitnim ili manje bitnim — osobinama razlikuje od svake druge zajednice, pa ove osobenosti prirodno određuju i okvire klasne borbe, čine specifičnim način, pravac i intenzitet te borbe, određuju kada, zašto i kojim intenzitetom se mase angažuju u stvaranju istorije. Specifičnosti nacije određene su u prvom redu zajedničkom istorijom, zajedničkim životom i svešću koja je vezana sa zajedničkim jezikom.

Istorija ne stvara neki automatizam materijalne baze nego mase koje se sastoje od ljudi koji svesno delaju i razmišljaju. Zato je moguć na istoj ekonomskoj i klasnoj osnovi drukčiji rezultat — tako da nijedan rezultat nije fatalistički, sam od sebe, nezadrživo dat — jer pravac, intenzitet i način razvitka određeni su time kako na datu situaciju, na određene okolnosti reaguju svesni, misleći ljudi. Ovo reagovanje, međutim, determinisano je ranijom istorijom koja stvara specifični koordinantni sistem determinanti, jer u društvenom razvitku uvek se može kretati u raznim pravcima, ali svaki učinjeni korak determiniše sledeće korake, jer ono što je učinjeno uslovljava život i razmišljanja ljudi, a time i njihovo delovanje. Pošto je istorijska i determinantska zajednica prošlosti od stvaranja države vezana državnim granicama, uvek treba računati sa specifičnim sistemom koordinata koji važe samo unutar određene državne granice, koji može da da drugi karakter i drugi pravac svakom događaju nego koordinantni sistem preko te državne granice, iako su osnovni elementi tog sistema — materijalna baza i klasni odnosi koji su nastali na toj osnovi — uglavnom ili — teoretski — sasvim isti. Determinantni uticaj događaja koji se desio, njegov uticaj na daljnji tok istorije, državnom granicom određeni koordinatni sistem tog uticaja nije nov, dakle nije direktno vezan

s nacijom. (Možemo reći da su život i sudbina naroda Rimske imperije drukčije formirani nego život i sudbina naroda van te imperije). Nastankom nacije, međutim, ova zajednica postaje čvršća i pomenuti sistem koordinata uzima forme nacionalne osobenosti.

Naravno, ove specifičnosti ne deluju automatski same za sebe, jer su u društvu i u stvaranju istorije bitni samo ljudi, znači i okolnosti deluju samo kroz i pomoću ljudi. I tu se nacija javlja kao fizička zajednica i kao zajednica svesti. Pod prvom razumemo prosto fizičko prisustvo ljudi, veze među pojedincima ili manjim zajednicama, bez koje je fizički nemoguć ni pokret masa ni druga ljudska delatnost u stvaranju istorije. Ali mnogo više treba da govorimo o zajednici svesti, jer i ostale zajednice dolaze do izražaja, ispoljavajući se samo kroz zajednice svesti. Da bismo shvatili ovu zajednicu, treba se ukratko osvrnuti na pitanje: kako jezik determiniše s jedne strane pojedinca, a s druge strane grupe, klase, mase, koje stvaraju ti pojedinci. Nije slučajno da je polazna tačka strukturalizma baš jezik i da je jezik vrlo pogodan i za marksističko razmatranje odnosa pojedinca i društva (vidi napr. značajno delo Henrija Lefebvrea »Le langage et la société«). Razmatranje pitanja jezika, naime, otkriva kako pojedinac — koji je kao čovek slobodno autonomno biće, što znači da u svim društvenim i drugim situacijama postupa svesno, voljom bira između raznih mogućnosti i varijanata, pa nikakva klasna ni neka druga determinanta ne može isključiti mogućnost izbora, ništa ga ne može tako determinisati da potpuno izgubi svoju slobodnu, samo od njega zavisnu odluku, čak i pod najstrožim terorom može da bira samoubistvo, i vrlo je retka situacija kada mu ni ovaj izbor ne ostane — ipak determinisan od društva. I nacionalne osobenosti mogle su biti zanemarene samo zato, jer je trenutno ili trajno zaboravljena jedna od važnih komponenata dijalektike stvaranja istorije: čovek nastupa kao svesno biće, a njegova svest je određena jezikom kojim govori.

Marx je bio svestan bitnog značaja jezika u odnosu prema zajednici (»Sam jezik je u toj meri proizvod određene zajednice, kao što s druge strane on sam predstavlja vid postojanja te zajednice i to njen samoizražavajući vid«), i u odnosu prema svesti (»Jezik je praktična i za druge ljude postojeća, i tako za mene samog postojeća stvarna svest«, »Ideje ne postoje odvojeno od jezika«). Osnova za razmatranje ovog problema tako je data u marksističkoj teoriji, a istraživanja — marksista i nemarksista — posle smrti Marxa dala su bogat materijal za teorijsku obradu na toj osnovi. Zato već sada možemo razmatrati jezik kao važnu determinantu pojedinca. (Mogli bismo uzeti u obzir i Frommovu teoriju o društvenom karakteru, gde on jezik smatra jednim od filtera koji određuje šta pojedinac vidi i zna o svetu). Jezik, naime, nije samo sredstvo društvene komunikacije; dakle ne određuje samo s kim pojedinac može da stupi u kontakt ili pak u ovom višejezičnom svetu s kim može lakše da

stupi u kontakt — nego i vrlo značajan faktor formiranja mišljenja i svesti pojedinca. Samo tako možemo staviti u društveni okvir iznenađujuće veliki uticaj činjenica da neko sanja samo na svom materinjem jeziku, da u njemu žive i deluju reminiscencije svega onoga što je pročitao na svom materinjem jeziku. Rečnik, snovi, uspomene, lektira i sve ono što je vezano s jezikom, zajedno daje tako važnu determinantu pojedinca da se njihov uticaj nikako ne može zanemariti. Čak i iskustvo i odnos prema istoriji određen je tom zajednicom svesti koja je vezana za jezik. Treba posetiti Tursku da bi čovek postao svestan kako su sultani, koji u našoj svesti žive kao strašni osvajači, za nekoga velike, pobedonosne, slavne vojskovođe. I onda postajemo svesni da mi i o prošlosti mislimo samo kao pripadnici određene nacije. Tako dobijamo jedan faktor koji do sada nije dobio svoje odgovarajuće mesto u razmatranju stvaranja istorije: čovek živi samo kao pripadnik određene nacije, njegova svest je određena jezikom te nacije, svim tim što taj jezik znači — pesme, ideologija, lektira, razgovori, od uspavanke do poslednjeg oproštaja. Sve ono što dopire u njegovu svest, čak i ono što prevodi s drugog jezika — jer čak i utisci na stranom jeziku dopiru u svest pojedinca samo kao prevod u širem smislu reči — nastalo je pod uticajem kolektivnog iskustva jedne nacije. Time je dato da pojedinac samo kao pripadnik određene nacije može da se odnosi prema svim problemima sveta i društva.

Ako naciju smatramo određenom — istorijskom, faktičkom, kulturnom itd. — zajednicom koja ima svoj sopstveni sistem koordinata, koji modifikuje čak i zajedničku društvenu, klasnu osnovu — zato isti uslovi kapitalizma deluju različito u svakoj zemlji — i ako pre toga uzmemo u obzir da pojedinac dolazi do svesti samo kroz i pomoću jezika, koji je istovremeno i neophodan elemenat stvaranja masa, koji od pojedinca zatvorenog u svoj sopstveni svet stvara društveno biće, onda dobijamo rezultat da je borba za socijalizam moguća samo u okvirima pojedinih nacija, u specifično modificiranim okolnostima, različitim kod svake nacije. Borba za priznavanje i poštovanje te specifičnosti najvažniji je sastavni deo borbe za socijalizam u međunarodnim razmerama. U toj borbi ima i praktičnih i teorijskih zadataka. Praktični su: borba za demokratizaciju međunarodnog života— neangažovana komponenta jugoslovenske politike — da bi svet prestao biti poprište borbe i nagađanja supersila; borba za demokratizaciju odnosa među socijalističkim zemljama, komunističkim i radničkim partijama, naprednim pokretima, da bi svaka partija i svaki pokret imao svoju punu unutrašnju autonomiju koja omogućava da se prilagode nacionalnim specifičnostima. A teorijski je deo zadatka: daljnja razrada opšte teorije stvaranja istorije bez ikakvog fatalizma, ili slepog ekonomskog determinizma, i stvaralačka primena te teorije na konkretne okolnosti svake zemlje.

II

Ako razmotrimo ulogu i mesto nacije posle pobede socijalizma u jednoj mnogonacionalnoj zemlji, onda se već na samom početku sukobljavamo s problemom da u marksističkoj teoriji nije dovoljno raščišćen odnos između nacije i države. Obe su određene zajednice. Nacija je prema svim definicijama, zajednica koju formira zajednička istorija, zajednički jezik, teritorija, etničke i kulturne srodnosti itd; a država je jedno omeđeno društvo sa svojim specifičnim životom, ali istovremeno i organ tog društva koji se otuđuje od društva i postaje sredstvo klasne vladavine. Kakav je odnos između dveju zajednica, kako su one isprepletene, tko je jači? Da li su nacije zajednice čije se granice poklapaju s državnom granicom, ili pak one zajednice koje su sasvim nezavisne od državne granice? Samo na prvi pogled jednostavno je dati odgovor na ova pitanja. Jer s jedne strane imamo primere kada se zajednica omeđena državnom granicom pokazala jača od nacionalne zajednice: švajcarski Nemci bi se borili zajedno s drugim građanima te zemlje, ako bi Nemačka napala Švajcarsku, a švajcarski Italijani isto tako bi se borili kada bi Italija napala ovu zemlju. A na drugoj strani imamo primere da sama državna granica može da pokrene proces stvaranja nacije. U slučaju SAD je situacija uglavnom dosta jasna. Imamo jednu englesku i jednu američku naciju. Ipak ne možemo do kraja izvući konzekvencije iz ove činjenice: da li postoji jedna australijska, jedna novozelandska nacija, mada one jednako govore engleski, imaju zajedničku kulturu, a i posebna istorija samo je vrlo kratkotrajna? Ili pak postoji samo engleska nacija u raznim državama, pa je time stvorena mogućnost da državna zajednica bude jača od nacionalne zajednice. Još je komplikovanija situacija u mnogonacionalnim državama. Postoji li samo kanadska nacija, ili kanadska engleska i kanadska francuska nacija, ili pak nacija postaje takva kategorija koja ovde nije primenljiva? Postoji li švajcarska nacija ili samo švajcarsko-italijanska, švajcarsko-francuska, švajcarsko-nemačka nacija, ili se ni ovde ne može primeniti kategorija nacije? Postoji li jedinstvena francuska nacija s jednim francuskim, jednim kanadskim, jednim švajcarskim ogrankom? U poslednje vreme već se kod nas postavlja pitanje, postoji li jedna mađarska nacija u Mađarskoj, jedna druga u Čehoslovačkoj, treća u Rumuniji, četvrta u Jugoslaviji itd.

Moramo priznati da nije mnogo jasnija situacija ni onda, ako ne polazimo od definicije nacije nego od teorije njenog postanka. Jer marksizam objašnjava nastanak nacije s razvojem robno-novčane privrede, pri tom ima u vidu uglavnom slike jednonacionalne države i zato ne uzima u obzir da se proces formiranja nacije odvija u uslovima postojanja države i državne granice koje u priličnoj meri modificiraju ovaj naizgled jednoobrazni proces. Nepobitno je da je stvaranje nacije u neposrednoj

vezi s razvitkom robno-novčane privrede. S robnom proizvodnjom nestale su stare ograde koje su onemogućavale stvaranje veće zajednice. Robna proizvodnja ujedno je postala pokretačka snaga da — u interesu te veće zajednice, u interesu šireg tržišta — nastaju nacionalne države. Ali već i to je moglo da se odvija u dve forme. Prva je francuska i engleska forma, odstranjivanje unutrašnjih granica i ograda, jačanje veza među raznim delovima države. Druga je forma italijansko i nemačko rešenje: uništenje, spajanje malih državica. Državni i drugi odnosi snaga već ovde unose razne modifikacije u opštu zakonitost: zato ostaje pitanje, postoji li posebna nemačka nacija u Nemačkoj, Austriji i Švajcarskoj, posebna italijanska nacija u Italiji i Švajcarskoj, samo zato jer je proces ujedinjenja zastao na austrijskoj odnosno švajcarskoj granici. Još komplikovanija situacija jest u mnogonacionalnim državama. U prvom redu proces nastajanja nacije i faktori koji su ga pokrenuli, determinisali su taj proces — pojava buržoazije, borba za tržište itd. — suprotstavili su jednu naciju u formiranju drugoj. Samo zato je Beč uspeo da protiv mađarske revolucije 1849. godine mobiliše ostale nacije. S druge strane mnogonacionalne države modifikovale su još jednu zakonitost: nacije su nastale nezavisno od formiranja nacionalne države, dakle u okviru iste države — zajedničkog tržišta i drugih faktora — što praktično znači da su nastale suprotno od toliko naglašenog uticaja tržišta u pravcu formiranja nacije.

Zato relacije robno-novčana privreda — nacija — država treba mnogo kompleksnije razmotriti, polazeći od dve nepobitne činjenice: 1. nacije pripadaju periodu ljudske istorije koju karakteriše određeni sistem podele rada i zadovoljenje njihovih potreba — robno-novčana privreda —, postojanje države kao način organizovanja tog sistema rada i zadovoljenja ljudskih potreba; i 2. ova tri faktora — robno-novčana privreda — nacija — država, jesu u vrlo složenom spletu i uzajamnom dejstvu. Da pokušamo ukratko okarakterisati, raščlaniti komplikovani odnos tih faktora. Robna je proizvodnja specifičan vid međuljudskih odnosa, automatizacija tih odnosa. Prema svedočenju istorije čovečanstvo je u toku svog razvoja prvo moralo da se opredeli između autarhije i podele rada. Istorijski primeri dokazuju da je moglo da bira i autarhiju, put seoskih zajednica, a čak i na toj osnovi mogla je da nastane država kao jedina podela rada, podela između upravljača i upravljanih, s tim što se nosioci zajedničkih poslova izdvajaju iz zajednice. Kada je razvitak krenuo putem podele rada, javlja se sledeći izbor: da li putem države i njenog aparata organizovati raspodelu koja je s podelom rada postala komplikovanija, ili pak poveriti tržištu da se brine o zadovoljavanju tih potreba. Primer Inka pokazuje da je čovečanstvo moglo da bira i prvu mogućnost: kod Inka su proizvodi koji su nastali u raspodeli rada skupljani u državne magazine i otuda je svako dobio ona potrebna sredstva koja su

stvarali drugi. Proizvodnja za tržište se automatizuje i s minimumom organizovanosti uređuje odnos među ljudima. Pojedinci koji proizvode na raznim poljima podele rada posredstvom tržišta dolaze u međusobne veze, brzo nastaje novac kao najautomatizovanija i najapstraktnija forma tih odnosa, u kojima je izgubljeno čak i to da posreduje među ljudima koji su se u podeli rada specijalizovali samo za proizvodnju određene robe. Kao što smo već rekli, marksizam i naciju vezuje za ovu formu automatizovanih ljudskih odnosa — novac je apstraktni nosilac, posrednik te zajednice, a nacija je svest te zajednice, ideologija uzajamne zavisnosti. To je ujedno i objašnjenje za automatizam nacionalne zajednice: za stvaranje i održavanje nacionalne svesti potreban je minimalan ljudski svesni napor, jer svakodnevni život, porodica, jezik itd. takoreći sami od sebe stvaraju tu svest, dok svest o svim drugim zajednicama nastaje samo pomoću svesnih napora, kao što je, recimo, čak i to da za stvaranje osećaja klasne solidarnosti nije dovoljna svakodnevna praksa, jer inače ne bi bio potreban ni marksizam kao teorija i osmišljenje proleterske klasne svesti.

Međutim, država od samog početka unosi jedan specifičan element u taj automatizam ljudskih odnosa, jer država od samog početka nije samo klasna vladavina nego određeni okvir, čak i organizator automatizma ljudskih odnosa. Ne radi se čak ni samo o tome da se u robno-novčanim tipovima ljudskih društava uvek sukobljavaju dve tendencije: tendencija slobodne i državno regulisane robne proizvodnje (već u Rimskoj imperiji slobodnu robnu proizvodnju koja počiva na radu robova zamenila je državno regulisana robna proizvodnja). Još važnije je da robna proizvodnja čak i u svojoj najslobodnijoj, najautomatizovanijoj formi pretpostavlja određene državne okvire, a obezbeđenje tog okvira počinje time što država obezbeđuje osnovne zahteve proizvodnje — uslove za mirnu, nesmetanu, od grabeži oslobođenu proizvodnju — sve dotle da država stoji čak iza najapstraktnije kategorije: novac samo zato može biti najapstraktnija forma odnosa među ljudima, posrednik njihovih odnosa, jer iza njega stoji država kao garancija da ovu formu odnosa svi priznaju, da umesto stvarnih ljudskih odnosa nije stavljeno nešto drugo — falsifikovani novac. Time je već dato da država nije samo sredstvo klasne vladavine nego i određena, premda otuđena, zajednica. Tom zajednicom može se objasniti da državne granice nisu samo linije na mapi, nego stvarno označuju granice jedne zajednice, tako da iza te linije — mada ni pejzaž ni ljudi nisu promenjeni — može da počinje jedan neprijateljski svet. Od konkretnih će okolnosti zavisiti kakvu će formu dobiti ova zajednica. Može biti otvorenija i slobodnija — koja je raznim sponama, otvorenim granicama vezana sa svima onima koji su iza državne granice — ali može da bude i zatvorena, čvrsto ograđena zajednica. Državna granica svakako odvaja jedno formirano jedinstvo, jednu zajednicu od druge zajednice. U okviru te granice deluju

razni zajednički interesi. Najelementarniji interes: održati funkcionisanje, život te celine, te organizacije bez koje su članovi osuđeni na smrt, i da padaju na mnogo niže forme civilizacije čim ne postoji zajednica koja obezbeđuje krvotok robe i ne brine se o zajedničkim službama. Mogući su interesi koji ovu zajednicu suprotstavljaju svim drugim zajednicama. Svet koji je izvan državnih granica može biti izvor ekstra-profita (već Marx se bavio time kako korumpira, buržoazira englesku radničku klasu činjenica da i ona dobije mrvice od ekstra-profita engleske »domovine«). Svet koji je izvan državne granice može biti i konkurencija. Od ideologije — od svesnih faktora preko kojih pojedinac postaje svestan zajednice, ograđuje se od sveta koji je preko državnih granica — i od discipline — od društvenih sredstava koja su nastala da bi obezbedila funkcionisanje raznih aparata, države i vojske — zavisi da li je pripadnik određene zajednice ponekad čak s oduševljenjem voljan da vodi rat protiv zajednica koje su izvan sopstvene državne granice (naravno s tim što svaki rat brzo ohlađuje to oduševljenje, u prvom redu kod neposrednih učesnika, pa zbog toga disciplinovano funkcionisanje ratne mašine zahteva mnogo veći napor, ali iskustva vekovnih ratovanja formirala su i sredstva i načine obezbeđivanja tih napora, poštovanje potrebne discipline).

Nešto mora da se desi da u okviru zajednice koja je formirana državom nastaju manje zajednice i da se ove zajednice suprotstavljaju ostalim delovima državne zajednice. I ovde uopšte nije bitno da li je reč o državi jedne ili više nacija. Suština je uvek da li je dovoljno jaka zajednica koju stvara država ili se pak ona raspada na razne manje zajednice. Obe strane ove istine možemo potkrepiti opštepoznatim primerima. Državna granica može biti jača od svake jezične, nacionalne zajednice, u dve forme. U formi Švajcarske, gde je pripadnost raznim jezičnim, nacionalnim zajednicama izgubila svaki značaj, jer je stvoren takav odnos između pripadnika triju nacija da je osnovna državna zajednica; u formi SAD gde se vrši asimilacija raznih nacija utapanjem u američku naciju. S druge strane unutar jedne države manje zajednice odjednom postaju svesne da pripadaju nacionalnoj zajednici, nego ostali građani te države. I ne postoji takva naizgled jedno-nacionalna država koja ne može da doživi tu sudbinu. Već smo spomenuli primer Bretonaca, ali ponekad i Velšani stavljaju do znanja da oni nisu Englezi. Možemo pretpostaviti da nastane čak i sukob zbog toga što Bretonci nisu Francuzi, Velšani nisu Englezi. Moguće je čak i to da Bavarac ili Saksonac otkrije da on nije Nemac, ili nije isto tako i toliko Nemac kao ostali. (Od te mogućnosti naravno nisu oslobođene ni Švajcarska ni SAD, pripadnost raznim nacijama kod njih može odjednom postati važna kao u svakoj mnogonacionalnoj državi).

Uopšteno rečeno, nacija unosi jedan specifičan element u centralno pitanje: dokle ljudi podnose jedan sistem i trpe jednu

situaciju. Društvo, naime, stvara čitav mehanizam da bi ljude održalo u postojećim okvirima, utvrđenom redu svakidašnjice. U klasnim društvima taj red je poredak vladajuće klase, održava njezinu vlast i vladavinu, postaje nosilac borbe protiv svake promene. Ovaj poredak — državu koja obezbeđuje njegovo održavanje — ne možemo međutim jednostavno poistovetiti samo s vladajućom klasom. Ne radi se samo o tome da država može da se osamostaljuje, jer aparat koji izrasta iznad društva stekne sopstvene interese i poglede. Čak i važnije od toga jest da je država ujedno sredstvo samoodbrane društva, s jedne strane obezbeđuje da društvo ne uništi samo sebe u klasnoj borbi, a s druge strane organizuje nesmetanost funkcionisanja društva, brine se o funkcionisanju društvenog mehanizma, obezbeđuje zadovoljenje društvenih potreba. Zbog toga i klasna borba ne donosi promenu onda kada nezadovoljstvo postigne svoju kulminaciju, nego onda kada svesne snage društva mogu da stave novi poredak umesto starog poretka svakidašnjice. Omalovažavanje uloge nacije neposredno je povezano sa zanemarivanjem opštedruštvene uloge države, s apsolutizovanjem njene klasne suštine. Nacija je, naime, ideološki nosilac određenih zajedničkih interesa, osvešćenje, ideološki izraz činjenica da iznad klasnih interesa postoje i zajednički interesi. Zato je nacija važan deo društvenog mehanizma. Zajedno s drugim sredstvima — država, religija, moral itd. — obezbeđuje da ljudi prihvataju svakidašnjicu, da se pomire s postojećim životom i obavezama. S jedne strane da dobrovoljno čine ono što moraju da učine, a s druge strane da se pomire sa svojim mestom u društvu da bi društvo moglo da živi, da se ne raspada na nezavisne pojedince, nego da ti pojedinci zajedno obezbeđuju zajedničko zadovoljavanje zajedničkih potreba. U ovom mehanizmu nacija je najjača forma društveno stvarane svesti o pripadnosti određenoj zajednici. Država sa svojim aparatom i nasiljem, religija i moral sa svojim zabranama koje nadopunjuju državu, samo je onaj deo mehanizma koji sprečava da čovek istupi iz zajednice, da otkaže izvršenje onih dužnosti koje su vezane sa životom u zajednici. Nasuprot tome, nacija je pozitivan deo tog mehanizma, jer znači svesno prihvatanje služenja zajednici.

Time smo stavili u širi društveni okvir ono što smo rekli o vezi između nacije i robno-novčane privrede. Robna je proizvodnja ekonomska osnova današnje zajednice. Društvo, koje je u svom razvitku krenulo putem podele rada s robnom proizvodnjom, održava vezu među raznim delovima društva, roba i novac kao najapstraktniji produkt robne proizvodnje spona je među raznim pripadnicima društva koji ne znaju jedan za drugog. Robna proizvodnja, dakle, stvara zajednicu između do tada izolovanih nezavisnih delova i time postaje nosilac stvaranja nacije, nastajanja nacionalne zajednice, a to je već sâmo ideološki deo pitanja da buržoazija kao vladajuća klasa robne proizvodnje stvara i ideologiju zajednice koja je stvarana na robnoj proizvodnji, stvara i nacionalnu svest, a državna granica daje okvir

te zajednice čime stvara i to da zajednica održana od strane države može biti jača nego jezična zajednica koja građane jedne države povezuje s građanima druge države.

Polazeći od takve teoretske osnove treba da razmotrimo nacionalno pitanje u uslovima izgradnje socijalizma. Iz gore spomenutog već sama po sebi sledi konstatacija: nacionalni elementi, koheziona snaga nacionalne svesti dolazi jače od izražaja s jačanjem robno-tržišnih odnosa u privredi te socijalističke države. Dotle, naime, ova koheziona snaga formira se pomoću drugih oblika svesti, među koje disciplina — državna potpomognuta partijskom i ideološkom disciplinom — igra vidnu ulogu, ali može biti podržana i drugim faktorima, čak i nacionalizmom i šovinizmom (napr. velikoruskim nacionalizmom). Kako se socijalističke zemlje brže ili sporije, u raznim formama razvijaju prema robno-tržišnim odnosima u svakoj zemlji, ovaj se problem javlja drugačije. Nailazimo na razne kombinacije različitih elemenata s elementima nacionalne svesti. Specifičnost naše zemlje nije samo u tome što smo najviše odmakli u razvijanju robno-tržišnih odnosa, nego u tome što smo smelo postavili pitanje odumiranja države i pošli putem razvijanja samoupravljanja. Ova činjenica čini specifičnim naša razmatranja nacionalnog pitanja, rađa potrebu formiranja takve koncepcije nacionalnog pitanja koje ovaj problem odvaja od države, naciju posmatra u okviru formiranja samoupravne zajednice.

Izgrađivanje takve koncepcije nacionalnog pitanja koja ovaj problem prvi put odvaja od države — i zato znači borbu protiv svakog recidiva etatističkog shvatanja — treba da polazi od vrlo komplikovanog spleta: robno-novčani odnosi — samoupravljanje — država. Treba uočiti činjenicu da i socijalizam može da rađa nacionalizam, ukoliko za to postoji ekonomska i politička osnova. Ekonomska osnova: socijalizam nije neki idealan društveni sistem, jer raspodelu potrebnih dobara ne organizuje na osnovu potreba nego drugih merila. Ova merila mogu da budu povezana s tržištem, dakle društveno vrednovanje može biti izvršeno na tržištu, preko tržišta i pomoću tržišta. U ovom slučaju socijalizam može da rađa nacionalizam, ukoliko svesne društvene snage ne savlađuju one elemente robne proizvodnje, tržišne privrede, koji vode do nacionalizma: ekstra-profit, neravnomeran razvitak, zaostajanje jednog dela države ili jedne privredne grane itd. Ali je istovremeno moguće da svesno usmeravanje pojačava političku bazu nacionalizma u socijalizmu: državni interes predstavljen od birokrata i profesionalnih upravljača može da se osamostaljuje i suprotstavlja pojedinačnim ili specifičnim općim interesima. U svakom slučaju u jednoj mnogonacionalnoj državi — sada već i u međunarodnoj zajednici socijalizma — jednako rađa nacionalizam i to, kada osamostaljeni državni interes stvarno ili naizgled postane interes jedne nacije — u staljinizmu velikoruske nacije, u međunarodnoj zajednici socijalizma interes jedne države, Sovjetskog Saveza — ali i to, ako suprot-

stavljanje ovim birokratizovanim, osamostaljenim, iznad društva, pojedinačnih i specifičnih interesa, uzdignutih državnih interesa, uzima formu raspoloženja protiv jednog naroda — zato se javlja ponegdje antirusko ili antisovjetsko raspoloženje kao nepobitna nacionalistička pojava.

Zato borba protiv nacionalizma postaje vrlo komplikovana i teška čak i u socijalizmu. I slobodni uticaj tržišta i svesno ograničavanje tog uticaja jednako može da rađa nacionalizam. Samoupravljanje nije neka čarobna palica koja jednim jedinim udarcem rešava sve ove probleme, nego samo označava izlaz iz spleta mnogostrukih opasnosti. Malo konkretnije: oslobađanje uticaja tržišta može biti izvor nacionalizma, jer daje mogućnost da konkurencija kao pojava tržišne privrede ili njeno ograničavanje uzima nacionalno ruho i takvo suprotstavljanje samoupravljanju, osamostaljivanju državnih interesa vrši se u formi osamostaljivanja republičkih interesa. A istovremeno u našem konkretnom jugoslovenskom slučaju ovi nacionalistički elementi pojačani su i situacijom koja je stvarana svesnim naporima za uvođenje intenzivnijeg, visokoproduktivnijeg privređivanja: s prolaznim ili trajnijim teškoćama pojedinih preduzeća, s pojavom nezaposlenosti, relativnom nerešenošću problema ekstra-profita i razvitka nerazvijenih krajeva itd.

U takvim okolnostima moramo računati s tim da se u našem mnogonacionalnom društvu — čak i nezavisno od saveznog ili republičkog etatizma — svaka slabost i nedostatak samoupravljanja i svesne komunističke političke delatnosti pretvara u nacionalizam. Svaki zastoj ili usporavanje u razvijanju samoupravljanja može da izazove nacionalizam ili pak može da se javlja u formi neregulisanosti međunacionalnih odnosa. S jedne strane: ovaj zastoj ili usporavanje može da dovede do osamostaljivanja nekih preduzetnih vrhova i može da rađa probleme u međunacionalnim odnosima (konkretno rečeno, time možemo objasniti što u Vojvodini čak ni u preduzećima u kojima je većina radnika Mađara nije vođena takva politika stipendiranja koja odgovara interesima ove većine, a da i ne govorimo o problemu ravnomernog predstavništva u samoupravnim i skupštinskim organima). A s druge strane: u razvijanju neposrednog samoupravljanja sukobljavamo se s takvim problemima koji su neposredno vezani s međunacionalnim odnosima, kao naprimer višejezičnost kao uslov za ravnopravno društveno uključivanje svih nacija i narodnosti, i baš zbog toga nerešenost ovih problema može da sprečava i usporava razvitak prema neposrednoj demokratiji. Tako se stvara vrlo komplikovan međusobni uticaj između razvijanja neposrednog samoupravljanja i problema međunacionalnih odnosa.

Istovremeno teškoće i zastoji u razvitku samoupravnog društva isto tako povećavaju broj problema u međunacionalnim odnosima. Da spomenemo samo nedostatke samoupravnog društvenog mehanizma koji bi bez etatizma mogao da poveže samostalne samoupravne radne zajednice. Jer u vezi sa samoupravljanjem

glavni problem nije to da damo samostalnost samoupravnim radnim zajednicama, nego u tome kako stvaramo novi kohezioni mehanizam koji može da stupi na mesto državnog mehanizma u obezbeđivanju harmoničnog jedinstva osamostaljenih delova. U takvom pogledu svaki nedostatak i problem pretvara se u problem međunacionalnih odnosa. Tu već ne igra nikakvu ulogu, da li ovaj problem izbija na videlo zbog anarhičkog uticaja tržišta i robne proizvodnje, ili pak zbog, u saveznoj ili republičkoj formi, osamostaljene, eventualno birokratizovane državne intervencije. Dakle, tržišna anarhija i državna intervencija, obe krajnosti koje moraju biti savladane samoupravnim mehanizmom, mogu da budu izvor nacionalizma i da rađaju probleme u međunacionalnim odnosima.

Ma kako da prilazimo ovom problemu, dobijamo zaključak da je daljnji razvitak samoupravnog društva neodvojiv od praktičkog rešavanja svih onih problema koji se javljaju u međunacionalnim odnosima. A za olakšanje praktičkog rešenja treba izgraditi samoupravnu koncepciju nacije i međunacionalnih odnosa koji ovaj problem prvi put u istoriji društva, a isto tako prvi put u istoriji marksističkog razmišljanja konzekventno i u svim njegovim momentima odvaja od problema države i tretira nacionalno pitanje u sklopu razmišljanja o odumiranju države. Ovo nije ni teorijski tako lak zadatak, kako se na prvi pogled čini, jer je sve do sada tretiranje nacionalnog pitanja u ovom ili onom vidu bilo povezano s državom, jer je i nacionalna zajednica bila nužno umnogome isprepletena državnom zajednicom, pa su sve teorijske teškoće u tretiranju nacionalnog pitanja izvirale baš iz činjenice, što ova isprepletenost nije uzimana u obzir. U tom pogledu jugoslovenski marksisti, kao teorijski i praktički učesnici jedne mnogonacionalne države koja traži svoje puteve u razvijanju samoupravnog društva mogu da odigraju istorijsku ulogu u razvijanju jedne važne oblasti marksizma koja je u neposrednoj vezi s osnovnim problemom celokupnog marksizma: kako mase stvaraju svoju istoriju.

»BIROKRATSKI SOCIJALIZAM«*

Gajo Petrović

Zagreb

»Birokratski socijalizam« smatram nečim poput »gvozdenog željeza« ili »okruglog kvadrata«. Mnogi ga naprotiv smatraju adekvatnim nazivom za neke društvene tvorevine. Drugim riječima, »birokratski socijalizam« nije općenito priznat kao »okrugli kvadrat«. Tvrdnju da je birokratski socijalizam nešto kao »okrugli kvadrat« trebalo bi dakle obrazložiti.

Tezu da su birokratizam i socijalizam nespojivi ne želim zastupati u apsolutnoj formi. »Socijalizam« i »birokratizam« nisu nespojivi u svim mogućim značenjima tih riječi. Ali *ako* se socijalizam i birokratizam misle u duhu Marxa, *tada* je birokratski socijalizam nemoguć. To ne znači da u tom slučaju nestaje problem odnosa između socijalizma i birokratizma. Upravo tada problem postaje neobično »zanimljiv« i značajan. No da bismo mu mogli adekvatno prići, moramo najprije dovesti u pitanje ideju »birokratskog socijalizma«.

I

Kao prvo, prirodno se pojavljuje pitanje: *Šta je to socijalizam za Marxa?* O tome sam pisao već više puta, no bilo bi neskromno pretpostaviti da su ti radovi općenito poznati. Stoga moram ukratko ponoviti bar neke glavne teze.[1]

Izraz »socijalizam« upotrebljava se kao naziv (1) za određeni društveni poredak koji bi trebao nastati ili već nastaje kao nega-

---

*) Redigirani tekst referata na sjednici Marxismus-Komission u Heidelbergu 16. II 1971. Pri redigiranju je prvi dio referata znatno skraćen, a treći nešto proširen, dok je drugi dio ostao uglavnom nepromijenjen.

1) Teze koje rezimiram u ovom odjeljku šire su objašnjene i obrazložene prije svega u radovima: »Filozofija i politika u socijalizmu«, »Praxis«, No. 2/1964, i »Filozofija i socijalizam«, »Praxis«, No. 3/1965.

cija kapitalizma, (2) za politički pokret koji se bori za ostvarenje socijalizma u prvom smislu i (3) za teoriju koja proučava mogućnosti i sredstva za unapređivanje socijalizma u drugom smislu i za ostvarivanje socijalizma u prvom smislu. Oni koji govore o »birokratskom socijalizmu«, misle na određenu vrstu socijalizma u prvom smislu. Šta je dakle — za Marxa — socijalizam kao društveni poredak?

U koncepciji socijalizma koju je kanonizirao Staljin, a koju prihvaćaju i neki nestaljinistički marksisti i »marksolozi«, socijalizam je »niža faza komunizma« koja bi trebala nastupiti nakon »perioda diktature proletarijata« a prije »više faze komunizma«. Prema toj pojmovnoj i terminološkoj shemi imamo ovakav slijed društvenih poredaka: (1) kapitalizam, (2) diktatura proletarijata, (3) niža faza komunizma (socijalizam) i (4) viša faza komunizma (pravi komunizam).

Ovu shemu smatram ne samo nemarksističkom već i potpuno promašenom i vrlo opasnom. Ne tvrdim da ona nema nikakve veze s Marxom. Njeni su korijeni u Marxovoj »Kritici Gotskog programa«, ali ju je tako oblikovao Lenjin, a definitivno kanonizirao Staljin. Pored toga ona protivurječi biti Marxove misli.

Prije svega je negacija Marxove misli, kada se diktatura proletarijata izdvaja u poseban period između kapitalizma i komunizma (odnosno socijalizma). Diktatura proletarijata doista je diktatura proletarijata, samo ako ona već predstavlja početnu fazu socijalizma i komunizma, ako već ostvaruje humanističko društvo. Ako se diktatura proletarijata shvati kao posebno prijelazni period koji nije ni kapitalizam ni socijalizam, ona se može tumačiti i kao period neograničenog terora i nasilja.

Kao što je opasno izdvojiti diktaturu proletarijata u jedan posebni period različit od socijalizma, neopravdano je razlikovati na uobičajeni način »nižu« i »višu« fazu komunizma. Uobičajeno razlikovanje, po kojem je bitna razlika između tih dviju faza u raspodjeli (u socijalizmu prema radu, a u komunizmu prema potrebama) pati od nepopravljivih defekata. Takav je da se kao jedini kriterij za razlikovanje faza u komunizmu uzimaju razlike u raspodjeli, pri čemu se apstrahira od ostalih područja ekonomskog života i napose od proizvodnje. Ali shema bi ostala defektna čak i ako bismo za kriterij uzeli cijelo područje ekonomije. U socijalizmu, kako ga zamišlja Marx, prevladava se rascjep društva na »sfere« i prevlast ekonomije. Stoga za razlikovanje faza u socijalizmu može služiti samo neki kompleksniji princip koji se odnosi na čovjeka kao cjelinu.

Kritizirajući shvaćanje po kojem je socijalizam »niža«, a komunizam »viša« faza besklasnog društva bio sam obratio pažnju na neke Marxove tekstove u kojima on promatra komunizam kao nižu, a socijalizam kao višu fazu (ili bar kao jednu njenu stranu). Iz tih tekstova[2] proizlazi naime da je komunizam, kako

2) Vidi npr. K. Marx, F. Engels, Werke, Ergänzungsband I, 1968, S. 546.

ga je shvaćao Marx, humano društvo posredovano ukidanjem privatnog vlasništva, dok je socijalizam aspekt one više društvene forme koja je neposredno humana.

Neki su ova izvođenja shvatili kao zahtjev da se navedena staljinistička shema terminološki korigira, i to tako da se staro razlikovanje dviju faza sadržajno zadrži, ali da se niža faza nazove »komunizmom« a viša »socijalizmom«. Međutim nije ni dovoljno ni bitno da se promijeni terminologija; odlučno je da se destruira pretenciozna shema koja svu našu budućnost unaprijed dijeli u dvije faze, pri čemu se, s jedne strane, nekritički upotrebljava kriterij podjele koji već u predvidljivoj i doglednoj budućnosti može izgubiti odlučno značenje, a s druge strane, uopće se ne postavlja pitanje o biti tako podijeljenoga.

Drugim riječima, nije dovoljno promijeniti redoslijed »faza« ni jednostavno odbaciti podjelu u faze; moramo pokušati da odgovorimo i na pitanje, u čemu je bit komunizma. Po jednoj Marxovoj formulaciji komunizam je u svojoj biti nastajanje humanizma, ali za razliku od ateizma, koji je »nastajanje teorijskog humanizma«, komunizam je »nastajanje praktičnog humanizma«. Kao nastajanje humanizma on se ne može bitno razlikovati od humanizma niti mu može protivurječiti; on je već humanizam, ali ukidanjem privatnog vlasništva *posredovani humanizam.* Tek putem tog posredovanja može nastati *pozitivni humanizam,* humanizam koji pozitivno počinje od sama sebe. Drugim riječima, ako baš hoćemo da govorimo o »prijelaznom periodu«, onda je *komunizam* »prijelazni period« *od kapitalizma* (i klasnog društva uopće) ka *humanizmu.* No i ovdje je o prijelaznom periodu dopušteno govoriti samo ako držimo na umu: Komunizam je utoliko komunizam ukoliko je humanizam.

Šta konkretno znači komunizam kao nastajanje humanizma? Po Marxu komunizam je »reintegracija ili povratak čovjeka u sebe«, »ukidanje čovjekova samootuđenja«.[4] A ukidanje otuđenja znači »povratak čovjeka iz religije, porodice, države etc. u njegovo ljudsko, tj. društveno postojanje.«[5] Komunizam, dakle, nije samo jedna nova društveno ekonomska formacija, on je ukidanje primata ekonomske sfere i prisvajanje ljudskog života u njegovoj punini.

Neki će možda koncedirati da vladajući način raspodjele ne može biti jedini kriterij za razlikovanje faza u humanističkom društvu, ali će primijetiti da čak i u tom slučaju pitanje o principu ili principima raspodjele u humanističkom društvu nije ni besmisleno ni nevažno. Čak i ako nije sve u raspodjeli, ipak je pitanje, treba li da se raspodjela u istinski ljudskom društvu vrši prema radu, prema potrebama ili prema nekom trećem principu.

---

3) Op. cit. S. 583.
4) Op. cit. S. 536.
5) Op. cit. S. 537.

Nasuprot Lassalleu, koji je raspodjelu prema radu smatrao »pravednom« Marx i Engels su smatrali da je princip raspodjele prema radu princip buržoaskog prava koji primjenjuje *jednako* mjerilo na *različite* ljude, pa tako usprkos formalnoj jednakosti predstavlja povredu jednakosti i nepravdu. Ali oni su ujedno tvrdili da komunističko društvo u prvoj fazi svog razvitka neće moći da ukine nepravdu koja se sadrži u raspodjeli prema radu. Tek u višoj fazi komunizma stvorit će se uvjeti za transcendiranje uskog horizonta buržoaskog prava i za ostvarivanje principa raspodjele prema potrebama.

Ove Marxove i Engelsove misli, s kojima se u osnovi možemo složiti, poprimile su kod nekih »marksista« pojednostavljeni, karikaturni oblik. Tako su neki tvrdili da se u prvoj fazi komunizma *sva* raspodjela mora vršiti prema izvršenom radu. Taj princip morao bi se u »prvoj fazi« primjenjivati bezizuzetno, strogo i tačno, kako zato što je on navodno najpravedniji među principima koji su na tom stupnju mogući, tako i zato što se samo njegovom konsekventnom primjenom mogu jednom stvoriti uvjeti za primjenu principa raspodjele prema potrebama. Nasuprot tome tvrdio sam i tvrdim da princip raspodjele prema radu može biti relativno »progresivan«, »socijalistički« i »humanistički«, samo ako se primjenjuje na one koji imaju neophodne uvjete za rad (prije svega radnu sposobnost i priliku za rad), ali se pretvara u svoju suprotnost i postaje antisocijalistički i nehuman, ako se primjenjuje na starce, bolesne, invalide, trudnice, djecu i druge koji ne mogu raditi ili na one koji imaju biofiziološke i psihološke pretpostavke za rad, ali nemaju prilike za rad. Čak i u početnim fazama socijalizma, čak i u najtežim situacijama, princip raspodjele prema radu socijalistički je i humanistički, samo ako se otpočetka kombinira sa svojevrsnim oblikom principa raspodjele prema potrebama, s principom da moraju biti zadovoljene minimalne životne potrebe *svakog* čovjeka.

To ne znači da je potrebna revizija Marxove teze po kojoj socijalizam treba generalno da se razvija od raspodjele prema radu ka raspodjeli prema potrebama. Ali to znači da se moramo čuvati pojednostavnjivanja, apsolutiziranja i apstraktnog suprotstavljanja tih principa. Napose moramo voditi računa o tome da se nijedan drugi princip ne stavi iznad *osnovnog principa socijalizma*, koji slijedi iz njegove biti kao doista humanog društva, *principa da je društvo toliko socijalističko, koliko otvara mogućnosti za slobodni stvaralački razvoj svakog pojedinca.*

II

Ako je socijalizam istinski ljudsko društvo, principijelno različito od dosadašnjeg samootuđenog društva, *može li on biti birokratski?* Odgovor svakako zavisi i od toga što mislimo pod »birokratskim«.

Kao što je poznato, riječi »biro«, »birokrat«, »birokracija«, »birokratizam« i »birokratski« upotrebljavaju se u svakodnevnom govoru i u stručnoj literaturi u mnogo različitih značenja. Bez želje da sva ta značenja opširno analiziram ili makar i pobrojim, želio bih najprije ukratko podsjetiti na najvažnija među njima, a zatim malo razmotriti samo jedno značajno znanstveno shvaćanje birokracije, ono Maxa Webera, — oboje samo s namjerom da putem razgraničenja razjasnim svoje vlastito shvaćanje koje potječe od Marxa.

Značenje riječi »*biro*«, koja je prvobitno označavala »pisaći ili radni sto«, postepeno se proširivalo, tako da je ona počela značiti sobu u kojoj takav sto stoji, a zatim i ured, poduzeće ili ustanovu koja takvu sobu upotrebljava, odnosno ljude koji u njoj rade (»cjelokupnost u jednom birou zaposlenih namještenika«). Ova mnogoznačnost riječi »biro«, koja se proteže od komada namještaja preko radnog prostora do društvene tvorevine i ljudi koji je sačinjavaju, već naznačuje okvir unutar kojega se vode sporovi oko birokratizma.

Situacija postaje prirodno još kompliciranija kada »birou« priđe od »kretein« izvedeni drugi dio. U rječnicima govornog jezika riječ »birokrat« fiksira se doduše često u samo jednom značenju (»Buchstabenmensch, Pedant« — kaže ugledni zapadnonjemački rječnik njemačkog jezika; »netko tko je u svim stvarima pretjerano tačan i pridržava se slova« — ponavlja malo opširnije vodeći istočnonjemački rječnik); ali ovo fiksiranje ne odgovara ni značenjskim mogućnostima riječi »birokrat« ni faktičnim razlikama značenja u kojima se riječ javlja u stručnoj literaturi i u svakodnevnom jeziku.

Pod »birokratom« se može misliti čovjek koji nezavisno od svojih »subjektivnih« uvjerenja i individualnih svojstava pripada onom društvenom sloju čija je »objektivna« društvena pozicija određena njegovim odnosom prema »birou«; no, može se misliti i čovjek koji nezavisno od svoje društvene funkcije pokazuje u svom individualnom ponašanju određene »crte« koje se smatraju birokratskim. Moguće je i treće: da se naziv »birokrat« rezervira samo za onog tko »objektivno« pripada sloju »birokrata« i ujedno posjeduje za taj sloj karakteristične, »birokratske« crte.

Ova tri osnovna shvaćanja »birokrata« mogu se javiti u raznim varijantama u zavisnosti od toga da li se akcenat stavi na »biro« ili na »krat«, ali i od toga kako se shvati svaki od ovih dvaju sastavnih dijelova.

Ako se »birokrat« shvati na prvi način, kao nosilac objektivne društvene funkcije, i ako se uz to akcenat stavi na prvi dio riječi, birokrat se javlja kao onaj tko je u svojoj »službi«, u djelatnosti kojom se prehranjuje, vezan za neki biro, za ured u kojem je namješten. Birokrat koji je tako shvaćen kao činovnik, namještenik ili službenik ne proizvodi materijalna dobra na njivi, u radionici ili u tvornici (kao seljak, zanatlija ili radnik) niti

iz svog dvorca, palače ili vile (kao kralj, veleposjednik ili krupni kapitalist) naređuje i odlučuje, niti nezavisno od »radnog mjesta« stvara duhovna dobra (kao »slobodno-leteći« mislilac ili umjetnik), nego je u svojoj djelatnosti bitno vezan za biro. Ponekad se doduše »birokratom« smatra samo onaj koji sjedi u državnom birou; ali pored državnih biroa postoje i biroi u proizvodnim pogonima, sindikatima, partijama, crkvama, školama, institutima, bolnicama, sportskim organizacijama itd., i nema razloga da se iz redova birokrata isključe oni koji u tim uredima službuju.

Shvaćanju »birokrata« kao onog koji »sjedi (ili »radi«) u birou« može se prigovoriti da uvažava samo »biro« ali ne i »krat«, da svodi birokrata na uredskog čovjeka, službenika. Nije svatko tko u birou sjedi samim tim birokrat. Birokrat je biro*krat* zato što on iz svog biroa *vlada*. Stoga nije opravdano da se »birokratima« smatraju mali ili srednji činovnici, koji imaju ograničene kompetencije i malu moć, a da se najviši funkcionari koji posjeduju najveću moć izdvajaju iz redova birokrata. Nisu li baš ti visoki birokrati oni najpraviji?

Ma koliko da se mali birokrati razlikuju od velikih, državni birokrati od sindikalnih, partijski od crkvenih, njemački birokrati od francuskih, jučerašnji od današnjih, oni ipak imaju neke zajedničke ili bar slične (»birokratske«) crte. Ali te birokratske crte mogu doći do izražaja ne samo u profesionalnih birokrata, nego i drugih ljudi. I upravo one koji nezavisno od njihova zvanja pokazuju birokratske crte, nazivamo »birokratima« u drugom osnovnom značenju. Pri tome svakako nije baš sasvim točno utvrđeno, koje to »crte« ili »svojstva« treba smatrati »birokratskim«. Najčešće nazivamo »birokratom« u ovom smislu onoga tko se prema drugim ljudima odnosi bez razumijevanja i bez obzira, čisto formalno i spoljašnje, prema bezličnim pravilima i propisima, dakle bitno neljudski. No pri tome se mogu naglasiti različiti aspekti takvog ponašanja. Tako npr. nazivamo »birokratom« onog (a) tko djeluje rutinski, bez mašte, (b) tko prekoračenje formalnih pravila smatra nemogućim, (c) tko izvršava svoju minimalnu dužnost, ali nije spreman da učini i nešto povrh toga, (d) tko je prema drugima hladan i nemilosrdan, (e) tko ne vidi život, jer sve gleda kroz papir, (f) tko misli i djeluje neelastično i kruto, (g) tko nije spreman da preuzme nikakav rizik, (h) tko nema nikakve originalnosti, (i) tko postupa čisto racionalno, bez emocija i zanosa, itd. itsl. — sve nijanse značenja koje su međusobno povezane i prelaze jedna u drugu.

Kao pojam »birokrata« tako je i pojam »*birokracije*« mnogoznačan. U prvom osnovnom značenju on označava cjelokupnost birokrata, društveni sloj birokrata, pri čemu dolaze u obzir sva podznačenja »birokrata« u prvom osnovnom smislu, ali ne i drugi smisao u kojem je birokrat čovjek s određenim svojstvima. U drugom smislu može se pod »birokracijom« shvatiti cjelokup-

nost birokratima svojstvenih »crta« i načina ponašanja, birokratima svojstveni »način funkcioniranja«. Ovdje dolaze u obzir sva naprijed spomenuta značenja »birokrata«, a faktično je najčešće ono koje birokratima pripisuje formalne procedure uz upotrebu mnogo papira, s nepotrebnim komplikacijama i bez razumijevanja za ljude. U trećem smislu »birokracija« nije ni društveni sloj ni način ponašanja, nego politička forma vladavine u kojoj ured (biro) i uredski ljudi igraju odlučnu ulogu (kao što bi je u demokraciji trebao igrati narod, a u aristokraciji oni najbolji).

Sa spomenutim značenjima »birokracije« ukrštavaju se značenja *»birokratizma«*. »Birokratizam« se doduše ne može upotrijebiti u prvom značenju »birokracije« (u smislu jednog društvenog sloja), ali se može upotrijebiti za druga dva značenja, tj. za birokratski način ponašanja i za političku formu koju karakterizira vladavina birokracije. Ponekad se »birokratizam« upotrebljava i u manje strogom smislu, ne za realiziranu birokratsku vladavinu, nego za tendenciju njenog razvoja.

U skladu sa spomenutim značenjima riječi »birokrat«, »birokracija« i »birokratizam« može i pridjev *»birokratski«* poprimati razna značenja. On se može upotrijebiti za čovjeka i njegove načine ponašanja, ali i za društvene slojeve i društvena stanja, te može označavati nešto što je svojstveno birokratu, birokraciji ili birokratizmu u jednom od gore spomenutih značenja.

Pošto smo tako grubo skicirali puninu značenja riječi »biro«, »birokracija«, »birokratizam« i »birokratski«, željeli bismo ukratko razmotriti shvaćanje Maxa Webera, i to, kao što je već rečeno, ne zato da bismo ga opširno analizirali, nego da bismo mogli bolje razjasniti naše vlastito.

U 5. poglavlju svoje knjige »Wirtschaft und Gesellschaft«[6] Weber istražuje, kako to već i naslov poglavlja najavljuje, »Bit, pretpostavke i razvoj birokratske vladavine«. Ono što se u naslovu javlja kao »razvoj birokratske vladavine« naziva se u tekstu poglavlja kraće »birokratizacijom« (»Bürokratisierung«). »Birokratska vladavina« naziva se u tekstu, ne uvijek, ali dosta često »birokratizmom« (»Bürokratismus«, S. 564, 568, 583, 585). »Birokratska vladavina« shvaća se kao vladavina birokracije, a birokracija kao društveni sloj koji se odlikuje jednim »specifičnim načinom funkcioniranja«. Taj sloj se, kako izgleda, naziva i »činovništvom« (»Beamtentum«), a njegovi članovi »činovnicima«, (»službenicima«, »namještenicima«, »Beamte«.)

Pojmovima »činovnik«, »birokracija« i »birokratizam« pripada ključna uloga u spomenutom poglavlju Weberove knjige, i to »činovniku« kao pripadniku jednog društvenog sloja, »birokraciji« kao sloju činovnika i »birokratizaciji« kao razvoju vladavine tog sloja.

---

6) Naznake strana u tekstu što slijedi odnose se na Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 4. Aufl., Tübingen 1956.

Iako Weber te pojmove točno fiksira i opširno razjašnjava, upada u oči jedna terminološka »teškoća«: Zašto je potrebno da se sloj činovnika preimenuje u »birokraciju«? Zašto da ne ostanemo konsekventno kod »činovništva« (»Beamtentum«)? Ili, ako je naziv »birokracija« primjereniji, zašto se članovi tog sloja ne nazivaju »birokratima« nego »činovnicima« (»Beamte«)? Možda »činovnik« za Webera ipak nije isto što i »birokrat«, a »činovništvo« ne isto što i »birokracija«?

Weberov odgovor na to pitanje nije baš sasvim jednoznačan. S jedne strane termini »birokracija« i »činovništvo« (»Beamtentum«) upotrebljavaju se promiscue (up. npr. str. 599). S druge strane, u njegovu se tekstu mogu naći izrazi kao »birokratski činovnik« (der »bürokratische Beamte«, str. 582) i »birokracija i činovništvo uopće« (»die Bürokratie und das Beamtentum überhaupt«, S. 596,) koji sugeriraju da »birokracija« nije sasvim isto što i »činovništvo« (»Beamtentum«).

»Specifični način funkcioniranja modernog činovništva« Weber sažima u šest tačaka. Ako te tačke pažljivo razmotrimo, zapazit ćemo da su alfa i omega birokratskog načina funkcioniranja, kako ga shvaća Weber, čvrsta pravila. Prva tačka sadrži, naime, »princip čvrstih pravila: zakonima i upravnim pravilnicima općenito uređenih službenih *kompetencija*.« (str. 599). A u posljednjoj, šestoj tački, saznajemo da se uredsko poslovanje činovnika vrši »po općim, više ili manje čvrstim i više ili manje iscrpnim pravilima koja se mogu naučiti.« (str. 560)

Smatrajući da je »vezanost za pravila modernog uredovanja« zasnovana u njegovoj biti, Weber ne raspravlja o sadržaju, porijeklu i opravdanju tih pravila. On očito vjeruje da su ta pitanja bez značenja za određivanje biti činovništva. Činovnik je činovnik bez obzira na prirodu i porijeklo pravila po kojima postupa. Samo se čini da pravila kojih se činovnik mora pridržavati ne mogu potjecati od njega samoga.

Ako je postupanje po pravilima početak i kraj Weberove koncepcije činovnika, njena je određujuća sredina uredska hijerarhija (Amtshierarchie) — hijerarhija u koju činovnici u početku svoje karijere na jednom mjestu uskaču i unutar koje se u toku svog službovanja kao po ljestvicama penju na više. »Činovnik je, u skladu s hijerarhijskim poretkom vlasti, usmjeren na »*karijeru*«, od nižih, manje važnih i slabije plaćenih mjesta ka višima.« (str. 564)

Prema načinu na koji činovnici uskaču u činovničko zvanje Weber razlikuje dva tipa činovnika: »čisti tip birokratskog činovnika«, kojega imenuje jedna viša instancija, i činovnika izabranog od onih kojima se vlada i koji »više nije čisto birokratska figura« (str. 562). Razlikujući tako dva načina započinjanja birokratske karijere (imenovanje od strane gospodara i izbor od strane onih kojima se vlada) i dvije vrste činovnika (čisto birokratske i ne čisto birokratske) Weber tvrdi da je imenovani činovnik bolji od izabranoga. Od gospodara imenovani činovnik

funkcionira, prema Weberu, »normalno, čisto tehnički promatrano, egzaktnije, jer, pod inače jednakim okolnostima, njegov izbor i njegovu karijeru određuju s većom vjerojatnoćom čisto stručni kriteriji i kvaliteti.« (str. 562)

Tezu o prednosti imenovanja činovnika u odnosu na njihov izbor Weber opširno obrazlaže. Ujedno on insistira, da je birokratizacija uprave ireverzibilan proces, te da čak ni oni kojima se vlada ne mogu »ni biti bez već postojećeg aparata vladavine, niti ga nečim zamijeniti« (str. 578) Ideja ukidanja vlasti putem uništenja akata, ta »naivna misao bakunjinizma«, zaboravlja »da nezavisno od akata postoji usmjerenost *ljudi* na pridržavanje uobičajenih normi i pravila.« (str. 578)

Ako su vlast i činovnici neizbježni, prirodno se javlja pitanje, jesu li činovnici vladari, oni kojima se vlada ili neutralni »instrument« vladavine. Weberov odgovor na to pitanje opet je donekle »kolebljiv«.

U prvi se mah čini, da bi činovništvo trebalo promatrati samo kao neko neutralno sredstvo. Tako Weber tvrdi da postojeći činovnički aparat »vrlo lako pristaje da radi za svakog tko se samo znao domoći vlasti nad njim« (str. 578). Još direktnija teza o instrumentalnoj ulozi birokracije izražena je u slijedećem stavu: »I u tom pogledu treba imati na umu da je birokracija, sama po sebi, precizni instrument koji se može staviti na raspolaganje vrlo različitim drugim interesima vladavine.« (str. 579).

Pošto je birokraciju degradirao na sredstvo moći, Weber odjednom mijenja ton i upozorava da birokracija nije samo sredstvo: »Činjenica da je birokratska organizacija tehnički najrazvijenije *sredstvo* moći u rukama onoga tko njome raspolaže, ne govori još ništa o tome, kakvu snagu birokracija kao takva može pribaviti svojim shvaćanjima unutar odgovarajuće društvene tvorevine. « (str. 580) A nekoliko redaka dalje nalazimo već i tvrdnju da je pozicija moći razvijene birokracije »vrlo velika«, štoviše »dominantna«.[7] Pošto je opširno opisao kako birokracija zahvaljujući svom stručnom znanju uspijeva da osigura faktičku moć nasuprot parlamentu kao i nasuprot monarhu i pošto je kao izuzetak priznao inferiornost stručnog znanja birokracije u odnosu na »stručno znanje *privatno*-privrednog interesenta na po-

---

7) »Pozicija moći potpuno razvijene birokracije uvijek je vrlo velika, pod normalnim okolnostima dominantna. Bez obzira na to, da li je »gospodar« kome ona služi »narod« opremljen oružjem »zakonodavne inicijative«, »referenduma« i smjenjivanja činovnika, parlament — biran na više aristokratskoj ili niže »demokratskoj« bazi — oboružan pravom ili faktičkom nadležnošću »votuma nepovjerenja« ili jedan aristokratski kolegij koji čisto pravno ili faktički sam sebe dopunjuje ili od naroda izabrani predsjednik ili nasljedni »apsolutni« ili »ustavni« monarh, — nasuprot školovanim činovnicima u upravnom aparatu uvijek je on u položaju »diletanta« nasuprot »ekspertu«. Ovu nadmoćnost profesionalno znajućeg svaka birokracija nastoji povećati još i putem *tajenja* svojih znanja i namjera. Birokratska uprava je po svojoj tendenciji uvijek uprava s isključenjem javnosti.« (str. 580).

dručju 'privrede'« (str. 582), Weber i u pojedinostima prikazuje kako vladar, koji sve više postaje »diletant«, pokušava da se odupre rastućoj nadmoći stručnog znanja i zadrži svoj vladarski položaj.

Ne ulazeći u sve ove pojedinosti možemo tvrditi: Činovništvo ili birokraciju, što je za njega u osnovi isto, Weber shvaća kao socijalni sloj koji služi kao sredstvo vladajućoj moći. Njegovi članovi, činovnici, birani ili imenovani od nosioca vlasti, dobivaju određene zadatke i treba da ih izvršavaju prema propisanim zakonima i pravilima. Međutim u činovništvu postoji i tendencija da se iz sredstva vladavine pretvori u vladara, i ta tendencija može se u velikoj mjeri i realizirati.

Ako produžimo Weberov tok misli, moramo se upitati, ne bismo li morali i pojmovno i terminološki razlikovati dvije bitno različite stvari: činovništvo koje kao sredstvo služi gospodaru i činovništvo koje je samo postalo gospodar.

Ako je činovnik samo službenik, kojem je povjeren jedan javni posao, »služba«, jedan »čvrsti, trajni krug zadataka u službi drugih«, ne bi li trebalo da se naziv činovništvo zadrži samo za sloj činovnika ukoliko on nije vladajući sloj nego instrument stvarnih nosilaca vlasti? I ne bi li trebalo da se naziv »birokracija« rezervira za uredske ljude samo ukoliko su oni postali vladajuća društvena grupa?

Ako tako strogo razlikujemo, pa čak i suprotstavljamo »činovništvo« i »birokraciju«, ne bismo htjeli da osporavamo povezanost i prijelaze među njima. Činovništvo kao sredstvo moći uvijek je i neka moć i nosi u sebi tendenciju da se pretvori u vladajuću moć. Tu tendenciju činovništva da se konstituira kao birokracija, tj. da iz funkcije sredstava prijeđe u ulogu svrhe, vrlo dobro je opisao Marx (makar i bez terminološke distinkcije koju smo gore proveli): »Budući da je birokracija po svojoj *biti* »država kao formalizam«, ona je to i po svojoj *svrsi*. Stvarna svrha države pojavljuje se dakle birokraciji kao svrha *protiv* države. Duh birokracije je »formalni državni duh«. Ona stoga čini »formalni državni duh« ili *stvarnu* bezduhovnost države kategoričkim imperativom. Birokracija važi sebi samoj kao posljednja konačna svrha države. Budući da birokracija svoje »formalne« svrhe pretvara u svoj sadržaj, ona posvuda dospijeva u konflikt s »realnim« svrhama. Ona je stoga prisiljena da ono formalno izdaje za sadržaj, a sadržaj za ono formalno. Državne svrhe pretvaraju se u svrhe biroa ili svrhe biroa u državne svrhe.«[8]

Ako tako shvatimo birokraciju kao činovništvo koje je došlo na vlast, moglo bi se prigovoriti da to shvaćanje ostaje previše neodređeno, ako ne možemo bliže razjasniti šta se misli pod »činovništvom koje je došlo na vlast«. Ne pretendirajući da to pitanje definitivno riješim, htio bih predložiti da se pod »činov-

8) K. Marx, F. Engels, Werke, Bd. 1, S. 248—248.

ništvom koje je došlo na vlast« misli na činovništvo koje se (1) bez odlučnog utjecaja »odozdo« ili »odozgo« samo konstituira i organizira, svoje redove popunjuje i »čisti« i svoju organizaciju mijenja da bi (2) u svim najvažnijim područjima društvenog života moglo vršiti određenu funkciju i to (3) prema pravilima i zakonima koje, u skladu s vlastitim interesima, samo sebi daje.

Prva od triju spomenutih tačaka karakterizira način na koji birokrati postaju birokrati. Za razliku od činovništva koje se konstituira »odozgo« ili »odozdo«, a u svakom slučaju izvana, birokracija je sloj koji se sam konstituira i organizira. Birokrati se doduše mogu formalno i »birati«, ali faktički oni se u sveti red birokrata »primaju«. Prividni »izbori«, pri kojima je sve unaprijed odlučeno, omiljeni su instrument birokracije. No, ponekad se doista prepušta narodu da izabere, ponovo izabere ili ne izabere manje ili srednje (ne i najviše) birokrate. To prepuštanje pojedinih izbora narodu nije nikakva »debirokratizacija« ni »slabljenje birokratske vlasti«. Nasuprot, mogućnost izručivanja pojedinih birokrata narodnoj odluci služi birokratskoj vrhuški kao zastrašujuće sredstvo za održavanje birokratske discipline i solidarnosti. Kao nekoć kršćani gladnim lavovima, tako se sad neposlušni birokrati žrtvuju srdžbi nezadovoljnog naroda.

Druga tačka fiksira tendenciju birokracije da vrši regulirajuću djelatnost na svim bitnim područjima društvenog života. Ako činovništvo odlučuje samo na nekim područjima života, a napose ako ne donosi konačnu odluku, ono još nije birokracija. Birokracija je činovništvo koje u odlučnim pitanjima društvenog života donosi konačnu odluku i ne poznaje nikakve više instancije iznad sebe. Time naravno još nije ništa rečeno o konkretnoj formi birokratske vladavine. Birokracija se može služiti direktno terorističkim metodama, ali ona se može i »igrati demokracije«. Gdje staljinistička birokracija drži u svojim rukama ne samo armiju, sudstvo i policiju nego i sva sredstva masovne komunikacije, objavljujući preko njih samo svoju vlastitu birokratsku »istinu«, tamo ona ne mora da se u svakom trenutku služi samo policijskim mjerama (što ne znači da ih se odriče). Birokracija koja čvrsto drži vlast u svojim rukama može čak organizirati »antibirokratske« kampanje, a samu sebe proglasiti prvoborcem socijalizma i samoupravljanja.

Konačno da dođemo do treće tačke: Ako birokracija ima moć u svojim rukama, ona neće htjeti da sebi vladavinu otežava time što bi donošenje zakona i propisa prepustila nekom drugom. Vladajuća birokracija preuzima ne samo izvršnu nego i zakonodavnu vlast, te bez mnogo stida i ustručavanja donosi zakone i propise koji odgovaraju njenim interesima. Tako se može dogoditi da se u jednoj zaostaloj zemlji, u kojoj je birokracija upravo uskočila u automobile, u parlamentu više i žustrije raspravlja o mjerama protiv krađe automobila nego o mjerama protiv rastuće nezaposlenosti i iseljavanja radnika.

Ako na navedeni način shvatimo birokraciju, očito je da socijalizam kao istinski ljudsko društvo, kao slobodna zajednica slobodnih ličnosti nije spojiv s birokratizmom. Drugim riječima: *birokratski socijalizam u principu je nemoguć.*

III

Gornjim izvođenjima moglo bi se prigovoriti da predstavljaju čistu pojmovnu spekulaciju pa ne mogu imati značenje za stvarni život ni za znanstvenu analizu stvarnosti. Vrlo je lako proglasiti »birokratski socijalizam« nemogućim, pa ipak je činjenica da su sve postojeće socijalističke zemlje snažno birokratizirane! Tako izgleda da »birokratski socijalizam« nije nešto nezamišljivo, nego društvena realnost koju treba istraživati (i eventualno kritizirati), a ne jednostavno negirati i ignorirati.

Na to treba odgovoriti da je »birokratski socijalizam« u smislu neorganske mješavine birokratizma i socijalizma sigurno mogućnost pa čak i realnost, ali da takav hibrid, koji se sastoji od nespojivih elemenata, nije »vrsta« socijalizma. Ako bi pod »birokratskim socijalizmom« trebalo misliti takvu mješavinu, tada bi se moglo govoriti i o »okruglom kvadratu«. Iz polovine kvadrata i polovine kružnice (čiji je promjer jednak stranici kvadrata) može se napraviti jedna geometrijska figura, ali ta figura nije ni kružnica ni kvadrat, i nitko je neće nazvati »okruglim kvadratom«. Na sličan način neorganski spoj birokratizma i socijalizma nije socijalizam. Pored toga, ravnomjerna mješavina birokratskih i socijalističkih elemenata (kao kod kružnice i kvadrata) u najmanju ruku kao trajno stanje nije moguća. Ili jedni ili drugi moraju prevladati. U prvom slučaju dobivamo birokratsku strukturu s podređenim elementima socijalizma, u drugom socijalističku strukturu s elementima birokratizma. Te su dvije strukture kvalitativno različite pa je obuhvaćanje obiju pojmom »birokratskog socijalizma« birokratska mistifikacija koja treba da prikrije pravi karakter postojećih birokratskih struktura.

Važnost »apstraktnog« razjašnjavanja pojmova »socijalizam« i »birokratizam« upravo je u tome što ono omogućuje da se prozre pravi karakter nekih »socijalističkih« društvenih sistema i pomaže da se istraže uvjeti i perspektive istinskog socijalističkog razvitka. Ako ne spoznamo da zemlje s prevagom birokratskih struktura ne mogu biti socijalističke, nećemo moći da se orijentiramo u suvremenom svijetu ni »teorijski« ni »praktički«.

Time ne želim negirati socijalističke začetke, tendencije i elemente u suvremenom svijetu i napose u »socijalističkim zemljama«. Oktobarska revolucija usprkos svemu što je slijedilo bila je početak socijalističke revolucije u svjetskom mjerilu. Slijedeće revolucije — od jugoslavenske preko kineske i vijetnamske do kubanske — nastavile su njeno djelo. Razvlašćivanje buržoazije, razaranje starih organa vlasti i ukidanje privatnog vlasništva

na sredstvima za proizvodnju bili su ispravni prvi koraci ka socijalizmu. Podržavljenje proizvodnih snaga, izgradnja sve jače »socijalističke države« i konstituiranje birokracije koja na svim područjima života igra vodeću ulogu, bili su naprotiv razni aspekti kontrarevolucionarnog birokratskog razvitka.

Razloge za neka »odstupanja« ili »skretanja« sa socijalističkog puta treba svakako tražiti u nezrelosti objektivnih uvjeta za socijalizam u nekim zemljama kao i u subjektivnim »slabostima« i »pogreškama« odgovarajućih državnih i partijskih rukovodstava (npr. u nesocijalističkoj politici Staljina i njegove grupe u Sovjetskom Savezu i u djelovanju sličnih grupa u drugim zemljama). Teorijske korijene tih »skretanja« treba međutim tražiti i u nedostacima teorijskih analiza »klasika« marksizma (specijalno Lenjinovih).

Kao što je poznato, Marx je u »Građanskom ratu u Francuskoj« polazeći od iskustva Pariške komune temeljito analizirao problem državne i municipalne birokracije i njihova ukidanja. U svom djelu »Država i revolucija« Lenjin je te analize ponovo oživio pa i dopunio. To je njegova neprolazna zasluga. Međutim, ako čitamo Lenjinove radove iz godina poslije Oktobarske revolucije, vidjet ćemo da se on ponekad kreće ispod već dostignutog teorijskog nivoa. Tako u njegovim radovima iz tog vremena nalazimo doduše gotovo stalan poziv u borbu protiv birokratizma, ali ako pažljivije razmotrimo sadržaj tog poziva, vidjet ćemo da je njegovo shvaćanje birokratizma često nezadovoljavajuće. Birokratizam protiv kojega treba da se borimo, vidi on ne toliko u vladavini državnog aparata, koliko u njegovu lošem (sporom, neelastičnom, neefikasnom, primitivnom) funkcioniranju. »Nas uvlače u odvratno birokratsko blato, u pisanje papirića, u govorenje o dekretima, u pisanje dekreta, i u toj poplavi papira utapa se živi rad«.[9]

Tako shvaćeni birokratizam ima, po Lenjinu, svoje »ekonomske korijene« u zaostalosti privrede, a napose u »rascjepkanosti«, »atomiziranosti« sitnog proizvođača, njegovu siromaštvu i nekulturnosti kao i u nedovoljnoj povezanosti i međudjelovanju poljoprivrede i industrije. Međutim, nije za sve kriva samo zaostala ekonomija. Pored »objektivnih« korijena birokratizma vidi Lenjin i »subjektivne«. Tu je prije svega sastav birokratskog aparata, u kojem još uvijek ima mnogo starih činovnika, a ovi se prema sovjetskoj vlasti odnose neprijateljski, pa rade bez oduševljenja ili čak i namjerno sabotiraju. »Birokrati su prevejanci, mnogi od njih su pokvarenjaci, lupeži.«[10] S druge strane, tu je neznanje i neiskustvo novih, doista komunističkih funkcionara. »Prepredeni saboteri uvlače nas smišljeno u to papirno

9) W. I. Lenin, Werke, Bd. 35, Berlin 1962, S. 513.
10) Op. cit., S. 467—468.

blato. Većina narodnih komesara i drugih visokih funkcionara i ne znajući »upadaju u klopku«.«[11]

U skladu je s takvim shvaćanjem biti i korijena birokratizma i Lenjinov program borbe protiv ovoga. Upozoravajući da se ne treba nadati brzom ukidanju birokratizma, on prije svega zahtijeva borbu protiv birokratskog »odugovlačenja«, s jedne strane, uvođenjem u birokratski aparat stalno novih, za učenje sposobnih i socijalizmu vjernih ljudi proleterskog porijekla, a s druge strane boljom organizacijom rada i strožom kontrolom njegova izvođenja. »Ma šta to koštalo, moramo za obnovu našeg državnog aparata sebi postaviti zadatak: prvo, učiti, drugo, učiti i treće, učiti, a zatim kontrolirati nije li nauka kod nas ostala mrtvo slovo ili pomodna fraza (a to se kod nas, nemojmo to prikrivati, događa jako često), da li je nauka doista prešla u krv i meso, da li je ona potpuno i stvarno postala sastavni dio svakidašnjice. Ukratko, mi ne smijemo postaviti zahtjev koji postavlja buržoazija zapadne Evrope, nego zahtjeve koji pristaju i dolikuju jednoj zemlji koja sebi postavlja zadatak da se razvije u socijalističku zemlju. — Zaključci iz rečenoga: Radničku i seljačku inspekciju kao instrument poboljšanja našeg aparata moramo učiniti doista uzornom ustavnom.«[12]

Lenjinov program borbe protiv birokratizma tako se ponekad više približava programu usavršavanja birokratske vladavine. S druge strane, u Lenjina nema temeljite analize mogućnosti doista socijalističke organizacije proizvodnje. Doduše, detaljne sistematske analize tih mogućnosti nema ni u Marxa. Ali, Marx je bar pokazao pravac u kojem bi takva analiza trebala ići. Tako on (1872. godine) piše o situaciji koja bi trebala nastati nakon ukidanja kapitalističke proizvodnje: »Tek tada će nestati klasne razlike i privilegije, zajedno s ekonomskom bazom iz koje nastaju, i društvo će se pretvoriti u asocijaciju slobodnih »proizvođača«. Živjeti od rada drugih ljudi bit će stvar prošlosti! Tada neće biti ni vlade ni države, koji stoje u suprotnosti prema samom društvu! Poljoprivreda, rudarstvo, industrija, jednom riječju sve grane proizvodnje postepeno će se organizirati na način koji donosi najveću korist. *Nacionalna centralizacija sredstava za proizvodnju* postat će prirodna baza jednog društva koje se sastoji od asocijacija slobodnih i izjednačenih proizvođača koji svjesno djeluju po jednom zajedničkom i racionalnom planu. To je cilj ka kojem teži veliko ekonomsko kretanje 19. vijeka.«[13]

Kao cilj velikog ekonomskog pokreta 19. vijeka Marx dakle promatra asocijaciju slobodnih »proizvođača«, odnosno društvo sastavljeno od asocijacijâ slobodnih i ravnopravnih producenata koji djeluju svjesno po zajedničkom i racionalnom planu. Kao

---

11) Op. cit., S. 513.

12) W. I. Lenin, Werke, Bd. 33, S. 476.

13) K. Marx, F. Engels, Werke, Band 18, Berlin 1969, S. 62.

»prirodnu bazu« tako organiziranog društva označava on »nacionalnu koncentraciju sredstava za proizvodnju«, a kao njegov oblik bivstvovanja svjesnu djelatnost »prema jednom zajedničkom i nacionalnom planu«. Površni čitalac mogao bi pomisliti da Marx ovdje računa sa državom kao sa subjektom centralizacije sredstava za proizvodnju i planiranja. Ali Marx izričito kaže: »Tada neće biti ni vlade ni države, koje stoje u suprotnosti prema samom društvu!« Slobodni i ravnopravni svjesni proizvođači zamišljaju se dakle kao organizatori nacionalne centralizacije sredstava za proizvodnju i zajedničkog i racionalnog planiranja. Sloj birokrata nije predviđen u toj viziji budućnosti: »Živjeti od rada drugih ljudi bit će stvar prošlosti!«

Razliku između podržavljenja i podruštvljenja proizvodnih snaga, koju je u citiranom odlomku jasno naznačio, Marx nije bliže analizirao. Isto tako on nije pokušao da razradi program borbe za pretvaranje državnog vlasništva u društveno. Prije nego što je socijalistička revolucija bila napravila prvi korak, bilo je i prerano da se previše konkretno govori o daljnjim koracima.

Konkretnu analizu mogućnosti i puteva daljnjeg socijalističkog razvoja trebalo je prije očekivati od Lenjina nakon Oktobarske revolucije. Mnoge vrijedne analize i spoznaje doista i nalazimo u njega. Podržavljenje sredstava za proizvodnju Lenjin nije smatrao konačnim ciljem socijalizma. Pa ipak, on je u tome vidio kvalitativni skok od kapitalizma u socijalizam (jer »država je sovjetska vlast, vlast većine radnih ljudi«)[14] i bazu za jedan duži period socijalističkog razvitka.

Samo jedan u tom pogledu zanimljivi pasus iz Lenjina želio bih ovdje navesti i razmotriti: »Država, koja je stoljećima bila organ podjarmljivanja i eksploatacije naroda, ostavila nam je u nasljeđe najveću mržnju i nepovjerenje masa prema svemu državnom. To prevladati vrlo je težak zadatak, kojemu je dorasla samo sovjetska vlast, ali koji i od nje traži duže vrijeme i snažnu ustrajnost. U pitanju evidencije i kontrole — tom osnovnom pitanju za socijalističku revoluciju na dan nakon obaranja buržoazije — pokazuje se to »nasljeđe« posebno grubo. Neizbježno će proći neko vrijeme dok mase, koje su se nakon obaranja veleposjednika i buržoazije prvi put osjetile slobodne, shvate, ne iz knjiga, nego iz vlastitog, *sovjetskog* iskustva shvate i počnu *osjećati* da bez svestrane državne evidencije i kontrole nad proizvodnjom i raspodjelom proizvoda vlast radnih ljudi *ne* može da se održi, i *neizbježan* je povratak pod jaram kapitalizma.«[15]

Lenjina ovdje ne uznemiravaju opasnosti koje u sebi sakriva »socijalistička« država, nego opravdana mržnja i nepovjerenje masa prema svemu državnom. U skladu s tim on važan »teški zadatak« ne vidi u prevladavanju države, nego u prevladavanju

14) W. I. Lenin, Werke, Bd. 27, Berlin 1960, S, 245.
15) Op. cit., S. 244.

mržnje i nepovjerenja prema svemu državnom. Kod »masa« ne treba razvijati svijest da one same mogu regulirati i kontrolirati proizvodnju i raspodjelu proizvoda, nego »razumijevanje« i »osjećanje« da bez sveobuhvatnog *državnog* reguliranja proizvodnje i raspodjele ne može da se održi sloboda *radnika.*

Nasuprot shvaćanju koje u podržavljenju vidi doduše ne konačni cilj, ali kvalitativni skok i bazu za duži socijalistički razvoj možemo tvrditi da podržavljenjem sredstava za proizvodnju još nije postignuta socijalistička promjena produkcionih odnosa, jer ukidanjem kapitalista i podržavljenjem poduzeća još nije nastupila bitna promjena u položaju proizvođača, radnika. Razlikovanje između onih koji rade i onih koji odlučuju o radu, između onih kojima se vlada i onih koji vladaju, između eksploatiranih i eksploatatora nije nestalo. To što iza i iznad činovnika koji upravljaju poduzećima više nema kapitalista, važno je doduše za činovnike koji su time postali birokrati, oni koji vladaju, ali ne i za radnike, koji su ostali objekt vladavine. Razlika se iz perspektive radnika osjeća tim manje, što u razvijenim fazama kapitalističke privrede, u velikim kapitalističkim poduzećima, radnik ionako nema posla s kapitalistom, nego s njegovim činovnicima.

Zastupnici teze o socijalističkom karakteru podržavljenog vlasništva u »socijalističkim zemljama« napose su insistirali na tome, da su u podržavljenim poduzećima na mjesto starih činovnika stupili novi iz redova radnika (ili »naša« birokracija). Slabost ovog argumenta jest očigledna. Kao što kapitalizam ne mijenja svoju prirodu, kad neki ili čak i mnogi radnici postanu kapitalisti, tako se ni priroda birokratske vladavine ne mijenja time što se dio radnika »uzdiže« u redove birokratskog sloja.

Velika je zasluga jugoslavenskih marksista i komunista što su dali dublju kritiku birokratizma i radikalniji program borbe za socijalizam. Kao što je poznato, tu je birokratizam shvaćen ne kao loše funkcioniranje državnog aparata, nego kao dominirajuća uloga tog aparata u društvenom životu. Kao sredstvo za prevladavanje birokratizma i razvoj pravog socijalizma proklamirano je i djelomično realizirano samoupravljanje. Razvoj samoupravljanja nailazi na žestok otpor birokratskih struktura. Način kako birokracija pokušava da spriječi i manipulira taj razvoj zaslužuje posebnu pažnju. Ovdje bih htio samo ukratko ukazati na neke probleme koji su odlučni za budućnost samoupravljanja i za budućnost socijalizma.

Samoupravljanje mora sigurno početi od osnovnih proizvodnih jedinica. Ne može se organizirati samoupravljanje u društvenim razmjerima, ako se ono ne uvede u bazične pogone. S druge strane, samoupravljanje u osnovnim pogonima ne može se postići tako da se radnicima na papiru poklone neka prava. Oni koji imaju više kancelarijskog i stručnog znanja, iskusni birokrati i tehnokrati, znaju također kako se može manipulirati neobrazovanim radnicima. Podizanje općeg nivoa znanja i kulture rad

nika preduvjet je njihova stvarnog sudjelovanja u upravljanju pogonima. Ali samo školovanje i kulturno prosvjećivanje radnika nije dovoljno za ostvarivanje samoupravljanja u bazičnim jedinicama. Vladajuća tehnobirokracija neće baš sasvim dobrovoljno prepustiti svoje pozicije radnicima. Stoga je ostvarenje samoupravljanja u proizvodnji moguće samo putem stalne borbe proizvođača za svoja prava.

Međutim, ni to nije dovoljno. Puno samoupravljanje u osnovnim proizvodnim jedinicama ne može se postići samo borbom unutar njih. Pojedine radne jedinice djeluju unutar globalnog društva pod određenim ekonomskim, političkim i pravnim uvjetima koji važe za sve proizvodne pogone (ili bi bar trebalo da važe jednako za sve). Tako se ne može ignorirati pitanje, tko i kako odlučuje o ključnim pitanjima u općedruštvenim razmjerima.

Ako ključne pozicije ostaju u rukama državne birokracije, koja općim propisima zakonski i administrativno regulira cijeli ekonomski i politički život, tada i izgledi za ostvarivanje društvenog samoupravljanja u pojedinačnim poduzećima ostaju minimalni. S jedne strane državna će birokracija općim zakonima i propisima umjeti da osigura vladajuću ulogu tehnobirokracije u proizvodnim jedinicama, a s druge strane, ona će, kad ustreba i direktno intervenirati da spasi ugrožene birokrate u privredi. Stoga je razvoj samoupravljanja u općedruštvenom mjerilu nužan uvjet stvarnog samoupravljanja u bazičnim pogonima, a on se može ostvariti samo tako da se ukloni vladajuća birokracija i da se društvo odozdo do gore konstituira kao savez samoupravnih jedinica.

Gdje se to nije dogodilo, ne može se govoriti ni o pravom samoupravljanju ni o pravom socijalizmu. Djelomično samoupravljanje u pojedinim pogonima, »demokratski« izbori manjih funkcionara, sloboda za modernu umjetnost i književnost, toleriranje svih filozofskih pravaca (s jednim izuzetkom marksističkog), njegovanje nacionalne kulture, otvorenost granica za strane turiste, bogati izbor šarenog tekstila u dućanima i pretrpanost ulica automobilima — sve to može biti samo lažni ukras pomoću kojeg birokracija pokušava da prikrije pravu prirodu svoje vladavine.

Da bi zadržala svoj vladajući položaj, birokracija je spremna na sve, čak i na izmišljanje bajki poput one da ne živi ona, birokracija, od znoja radnika, nego radnici drugih naoija. Za muziku koju tako komponira može birokracija za dobar novac naći i odgovarajuće majstore pjevače. Mogu li se svi intelektualci kupiti za novac i mogu li se radnici tako lako prevariti — drugo je pitanje. U svakom slučaju lijepi naziv »socijalizam« nije dovoljan da bi se prikrila ružnoća birokratske eksploatacije.

INTEGRALNOST SAMOUPRAVLJANJA I JEDINSTVO DRUŠTVA

Radivoje Marinković

Beograd

1. UVODNE NAPOMENE

Kada danas na stogodišnji jubilej Pariske komune konstatujemo da je ona kao svoje najznačajnije ciljeve postavljala *podruštvljavanje* svojine i moći i uspostavljanje *istinskog jedinstva* društva na novim osnovama, umesto lažnog jedinstva kakvo je oličavala centralizovana država, to nam zvuči kao nešto blisko i samo po sebi razumljivo. Sama od sebe se nameću poređenja s našim konceptom društvene svojine, samoupravljanja i idejama o uspostavljanju istinskog jedinstva društva kroz slobodnu samoupravnu integraciju.

Odmah treba istaći da u osnovi oba ova koncepta leži svest da se *istinska ljudska zajednica*, u kojoj se jedinstvo ne bi obezbeđivalo sredstvima državne prinude, može *konstituisati jedino na društvenoj svojini kao svojoj prirodnoj osnovi*. Jedino se na društvenoj svojini u njenom autentičnom obliku može izgraditi istinsko jedinstvo društva, jer samo iz ovog oblika i njemu adekvatnih oblika prisvajanja i raspodele, ne izrastaju protivurečnosti takve vrste koje državu i njenu prinudu čine nužnim. Ni društvena svojina ne dovodi do potpunog identiteta interesa, ali ona eliminiše njihovu nepomirljivu polarizaciju. Društvenom svojinom stvara se jedno jezgro *zajedništva* koje omogućava slobodno međusobno povezivanje i usklađivanje mnogovrsnih ljudskih interesa i aktivnosti. Na toj osnovi, umesto prividnog jedinstva koje se obezbeđuje silom države i u kojem osnovne protivurečnosti ostaju da žive, začinje se istinsko jedinstvo slobodnih individuuma.

Ovde se takođe polazi od pretpostavke, sasvim ispravne, da se samo na *bazi podruštvljavanja vlasništva može izvršiti podruštvljavanje vlasti*, jer svaki drugi oblik vlasništva: privatni, državni

ni, grupni, kako nas istorija ljudskog društva uči, izlučuje iz sebe i odgovarajući oblik dominacije. Tako se iz privatnog vlasništva rađa moć privatnog vlasnika, iz grupnog moć grupe, iz državnog moć države odnosno birokratije i vladajućih elita.

Ako, sledeći započeti pravac razmišljanja, samoupravljanje shvatimo kao politički oblik putem kojeg ljudi treba da se oslobode svih vidova političke dominacije, *onda se ne može ni zamisliti da se ono može ostvariti na nekom drugom svojinskom obliku osim društvene svojine.* Ukoliko se uspostavlja i ostvaruje na drugačijim svojinskim odnosima, samoupravljanje nužno gubi neka bitna svojstva i pretvara se u sredstvo pomoću kojeg grupe ili pojedinci svoju slobodu ili interese ostvaruju ili uvećavaju na račun sloboda i interesa drugih grupa i pojedinaca. Samim tim ono poprima elemente faktičke dominacije jedne grupe nad drugom. U takvom samoupravljanju moguća je samo parcijalna sloboda, koja težeći da se u potpunosti ostvari, ograničava ili negira drugu parcijalnu slobodu. Ta parcijalizovanost ispoljava se i u drugim sferama ljudske aktivnosti i egzistencije, usled čega istinsko jedinstvo društva postaje nemoguće.

Iz onog što je već izneto možemo reći da se samoupravljanje ne može ostvariti kao parcijalizovan proces, jer ako je društvena svojina osnova na kojoj se može izgraditi i razviti istinsko jedinstvo društva, samoupravljanje je put preko kojeg se to postiže. Ako je to tako, onda ono treba da bude ostvarivano kao totalan, integralan društveno-politički proces: kao oblik pomoću kojeg će ljudi sve procese i sveukupno društveno kretanje staviti pod svoju svesnu kontrolu. Inače, ukoliko se samoupravljanje ostvaruje kao parcijalan proces, kao samoupravljanje samo u okviru radne organizacije, komune, mesne zajednice (»horizontalno«), pomoću njega će se možda ostvarivati uticaj i kontrola nad izolovanim delovima društvenog prostora i aktivnosti, ali će kretanje u celini (»vertikalno«) ostati izvan njihove kontrole, međusobno neusklađeno, nepovezano, usled čega se ne može uspostaviti ni jedinstvo društva. No, pogledajmo suštinu ovog problema izbliže.

2) DETERMINISANOST SAMOUPRAVLJANJA KAO OBLIKA POLITIČKE ORGANIZACIJE DRUŠTVA UNUTRAŠNJOM POVEZANOŠĆU RADA

Da bi ljudi biološki mogli opstati, oni moraju da rade, da proizvode materijalne i druge vrednosti. To je nužnost od koje se oni ne mogu spasiti nikakvom socijalnom organizacijom. Zbog toga to i ne može biti cilj nikakve socijalne organizacije. Cilj socijalne *organizacije jeste da obezbedi da se proces društvenog rada obavlja što racionalnije, efikasnije i pod uslovima koji su dostojni čoveka.* U tom pogledu između pojedinih tipova društveno-političke organizacije može da postoji, i postoji, bitna raz-

lika. No, ne upuštajući se ovom prilikom u taj problem, važno je konstatovati *da oblici političke organizacije društva treba da polaze od toga da ova dva zahteva maksimalno zadovolje.* Drugim rečima, oblici socijalne organizacije društva nisu i ne mogu biti nešto što je nezavisno od društvenog procesa rada. Naprotiv, *oni, u svojim osnovnim pretpostavkama, treba da budu izvedeni iz rada.* To znači da politička organizacija društva treba da pođe od nekih osnovnih momenata kojim se karakteriše rad kao društveni proces.

Prva karakteristika društvenog rada kao sveukupnog procesa ogleda se u tome što je on unutar sebe povezan. Ta unutrašnja organska povezanost čini da se on ne može odvijati kao parcijalan izolovan proces na pojedinim tačkama društva, već se rad određene grupe ili proizvodne jedinice istovremeno javlja i kao deo totalnog procesa društvenog rada. Proces rada koji se odvija u određenom trenutku, na određenom mestu, može biti u direktnoj vezi, čak zavisnosti s procesom rada koji se u tom istom vremenskom trenutku odvija na nekom drugom mestu, na primer rad ljudi u jednoj elektrani i ljudi u željezari. Uslovljenost ovih dvaju istovremenih procesa rada jest očigledna, a povezanost u potpunosti funkcionalna. Isto tako proces rada koji se odvija u sadašnjosti može biti uslovljen nekim procesom koji se odvijao u bližoj ili daljoj prošlosti, kao što neki budući proces može biti uslovljen prošlim ili sadašnjim procesom, na pr. proces proizvodnje u sadašnjosti ili budućnosti može biti uslovljen procesom stručnog obrazovanja kadrova. Može se reći da ni jedan naš akt ne ostaje izolovan, već se uvek vezuje za akciju-rad nekog drugog, pa se javlja ili kao uzrok ili kao posledica. *Dakle, to je ona unutrašnja veza koja nezavisno od nas postoji i deluje.* Nikakav oblik političke organizacije to ne može eliminisati. No, to ne znači da socijalna organizacija društva ne može uticati na karakter, oblik i intenzitet ovih veza. Na prvom mestu ona može uticati da se u društvenom prostoru u kome se rad odvija i ove veze ostvaruju na takav način da se postignu neki ciljevi koji se smatraju poželjnim, može to biti veća racionalnost i efikasnost, može biti veća humanizacija procesa rada i sl.

Dakle, minimum koji politička organizacija jednog društva mora da obezbedi, jeste nesmetano odvijanje ove unutrašnje funkcionalne povezanosti radova. To je ono što je buržoasko društvo u svojem ranom i srednjem razdoblju omogućavalo kroz tržište i slobodnu konkurenciju. Međutim, kako je Marx pokazao, ovdje se radi *o stihijskom* obliku povezivanja koji je rizičan zbog toga, jer se nikada unapred ne mogu predvideti posledice. Ove su posledice uvek i socijalno-ekonomske, jer usled nepovezanosti, neusklađenosti između pojedinih sfera društvenog rada dolazi do nužnih poremećaja i kriza, manjeg ili većeg obima i intenziteta. To nas uvek opominje da su proizvodne snage i produkcioni odnosi u permanentnom sukobu, koji može biti slabiji ili jači. Mi znamo da u krajnjem ishodištu proizvodnim snagama

uvek pripada primat, ali isto tako znamo i to da produkcioni odnosi nikada ne prestaju da deluju na njih. Oni se menjaju, oni deluju jače ili slabije, ali nikada ne prestaju. Oni su, dakle, faktor koji je stalno prisutan i stalno deluje. Danas možemo konstatovati da se kapitalističko društvo najvećim delom odreklo svojih polaznih načela o potpunoj slobodi privatne inicijative i delovanju zakona konkurencije, i da osnovne tokove procesa proizvodnje stavlja pod državnu kontrolu. Najveći deo postojećih socijalističkih društava ovaj je manir apsolutizovalo i celokupnu društvenu proizvodnju i rad stavilo pod državnu kontrolu. Htelo se time ukloniti nepoželjno delovanje stihijnosti, ali se u krajnjem rezultatu došlo do toga da je inicijativa i slobodno stvaralačko i svesno delovanje milionskih masa potpuno ugušeno i zamenjeno voluntarističkim i subjektivističkim odlukama državnih organa. U ovom sistemu političke organizacije došlo je do *presecanja* nekih prirodnih veza kojima je rad kao društveni proces povezan. Ovaj oblik političke organizacije socijalističkog zajedništva nije ostvario ni jedan od tri velika zahteva Pariske komune. Umesto podruštvljavanja vlasništva državu je pretvorio u vlasnika, umesto podruštvljavanja moći učinio je državu i državnu birokratiju svemoćnom, a umesto izgrađivanja jedinstva na novim osnovama uvišestručio je državnu centralizaciju.

Očigledno je, dakle, da socijalističko društvo ovo jedinstvo i povezivanje mora da obezbedi na suštinski drugačijoj svojinskoj osnovi i iz nje izvedenoj socijalnoj organizaciji. Istakli smo već da je reč o društvenom vlasništvu. Zbog toga treba odlučno podvući da se samoupravljanje kao taj novi oblik socijalne organizacije u empirijskom životu može ostvarivati u svom istinskom obliku utoliko, ukoliko postoji društvena svojina.[1] Bez toga, tu ne treba gajiti iluzije, ne može biti samoupravljanja, jer drugi oblici vlasništva traže i reprodukuju druge i drugačije produkcione odnose. Mi na ovu osnovnu pretpostavku samoupravljanja skrećemo pažnju, da bismo iskazali svoj stav o tome *kako se radovi koji se odvijaju na tlu privatnog ili nekog drugog tipa nedruštvenog vlasništva, ne mogu samoupravno povezivati, a samim tim je nemoguće da se na tom tlu konstituiše samoupravljanje kao produkcioni odnos.* No, radi mogućnosti daljeg nastavljanja ove analize pretpostavimo da je ovaj osnovni uslov ostvaren i odmah dodajmo da je to tek stvarna osnova na kojoj treba početi razvijati samoupravnu, kao nov tip organizacije

1) Kada se raspravlja o ovom problemu, ne treba smetnuti s uma da privatni sektor kod nas u stvaranju ukupnog društvenog proizvoda učestvuje sa 32%, dok se u 160 opština preko 50% ukupnog dohotka stvara u privatnom sektoru, a u 23 opštine čak preko 80%. Kada se ovoj činjenici doda i fakat da se zbog niza okolnosti kod nas konstituišu neki oblici grupne svojine i da imamo neke prelazne oblike svojine, poluprivatne, poludržavne i sl., onda ni ova osnovna pretpostavka samoupravljanja nije ostvarena u onoj meri da bi omogućila da se ono konstituiše kao dominantan oblik. (Vidi: Dr Radivoje Marinković: »Ko odlučuje u komuni«, str. 155, fusnota 150, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971).

društva. Prvi uslov u kojem ta nova, na društvenoj svojini zasnovana, organizacija društva treba da vodi računa *jeste da od unutrašnje funkcionalne povezanosti rada pođe kao od neke vrste praktičke nužnosti* i da sve dalje veze razvija tako da one ovu nužnost stavljaju pod svesnu kontrolu udruženih proizvođača. Time smo istovremeno došli i do našeg prvog zaključka *da politička organizacija društva, u prvom redu samoupravna organizacija socijalističkog društva, treba da se izvodi iz rada i da bude u njegovoj funkciji.* Ta politička organizacija ne sme da atomizira društveni prostor na kome se proces društvenog rada odvija i da prekida njegove unutrašnje funkcionalne veze. Upravo tu počinje najozbiljnija kritika našeg empirijskog oblika samoupravljanja, jer mu se prigovara da je društveni prostor na kome se proces rada odvija isparčalo i time pokidalo i one unutrašnje funkcionalne veze, usled čega se ono proglašava sistemom u kome se ne može ostvariti racionalna organizacija rada.

3) DA LI I KADA SAMOUPRAVLJANJE ATOMIZIRA DRUŠTVENI PROSTOR

Napred izneta kritika samoupravljanja može biti umesna i najvećim delom prihvatljiva, ukoliko se odnosi na našu empirijsku varijantu, ali je neprihvatljiva ukoliko se odnosi na mogućnost socijalne organizacije društva na osnovama samoupravljanja.

Zašto je umesna u odnosu na naš tip samoupravne organizacije? Zato što je samoupravljanje kod nas uvedeno odlukom državne vlasti, i to ne kao totalan i integralan oblik organizacije društva, već kao oblik organizacije osnovnih radnih i teritorijalnih nivoa. To je koncept koji u svojoj suštini *predstavlja decentralizaciju, a ne samoupravljanje.* Da je to tako, svedoči nam činjenica što je ono bilo *propisivano* i po obimu i po sadržini, pa čak i po organizacionim formama. Proizvođačima i građanima tim je propisima države tačno određeno, šta kao samoupravni subjekti treba i mogu da rade. Dakle, ponašanje samoupravnih subjekata određeno je i regulisano aktima države. Da apsurd bude veći, samoupravljanje se čak štiti aktima države. Apsurd zbog toga, jer država koju samoupravljanje treba da negira, javlja se njegovim kreatorom i zaštitnikom.

U vezi s ovim, danas posle dve decenije praktikovanja samoupravljanja, može se postaviti nekoliko pitanja:

— Da li se samoupravljanje može uspostavljati odozgo, aktima države ili ono treba da izrasta i razvija se iz osnovnih zajednica na društvenoj svojini kao svojoj osnovi?

— Da li država, odnosno strukture koje u državi imaju vlast, mogu biti u tolikoj meri interesno čiste i radikalne da uvedu jedan sistem koji će njih same lišiti njihove ekonomske i političke moći?

— Ne doživljava li samoupravljanje kombinovano s klasičnim oblicima državne vlasti neke bitne transformacije?

— Ne pretvara li se samoupravljanje kao sistem organizacije osnovnih radno-funkcionalnih i teritorijalnih zajednica, u uslovima tržišta i državnog regulisanja osnovnih uslova, u vrstu odbrambenog sistema grupnih interesa i grupne autonomije?

U pokušaju odgovora na prvo pitanje treba podsetiti na onaj deo Proglasa Pariske komune da će autonomija komune imati kao granicu »samo jednako pravo autonomije svih ostalih komuna koje pristupe ugovoru, čije udruženje treba da osigura francusko jedinstvo«. I dalje: »Političko jedinstvo kakvo želi Pariz dobrovoljno je ujedinjavanje svih lokalnih preduzimljivosti. . .«[2]

Dakle, sudeći prema ovom nagoveštaju Komuna je imala koncept stvaranja političkog i funkcionalnog jedinstva preko udruživanja komuna i lokalnih preduzimljivosti, što znači odozdo.

Skicirajući moguću socijalnu organizaciju socijalističkog društva Marx je, na bazi iskustva Pariske komune i svojih istraživanja smatrao da bi komuna trebalo da postane politički oblik i najmanjeg sela, a da »jedinstvo nacije nije imalo da bude razoreno, nego, naprotiv, da bude organizovano putem komunalnog uređenja i da postane stvarnost putem uništenja one državne vlasti koja se izdavala za oličenje tog jedinstva. . .«[3] Znamo da je Marx smatrao da bi organizacija društva počinjala odozdo, naime »seoske komune svakog okruga imale bi svoje zajedničke poslove da rešavaju na skupštini delegata u sjedištu okruga, a te bi okružne skupštine opet imale da šalju delegate u nacionalnu delegaciju u Parizu; delegati bi se u svako doba mogli opozvati i morali bi se strogo pridržavati instrukcija svojih birača«.[4] Za vladu bi ostalo tek mali broj funkcija koje na skicirani način ne bi bile pokrivene. *Dakle, organizacija društva ide odozdo, od osnovnih nivoa,* jer je revolucijom razbijena država i lažno jedinstvo koje je ona oličavala, pa se društvo organizuje kao slobodna asocijacija proizvođača, i svi posredni oblici imaju samo ona prava koja se na njih prenesu od osnovnih nivoa, a zastupnici su vezani imperativnim mandatom. Ovde se polazi od prava na samoupravljanje čoveka, i iz njega se izvode svi oblici organizacije i ovlaštenja, dok se u našem modelu pravo na samoupravljanje propisuje odozgo, pa se stiče utisak da ono ne pripada čoveku, već predstavlja dar vlasti. Vlast se lišava nečega u korist ljudi. Pri raspravljanju o Marxovom konceptu ne sme se gubiti iz vida činjenica da je preko *imperativnosti mandata* mogućnost proizvođačima da svoj uticaj protegnu *na sve nivoe* odluči-

2) Vidi Proglas Pariske komune u knjizi: dr Andrija Krešić i Radoslav Vujičić: »Država i politika« sveska II str. 121—122, Sedma sila, Beograd, 1968.

3) Vidi: »K. Marx—F. Engels: »Izabrana djela«, knjiga I, strana 471—472, »Kultura«, Zagreb 1949.

4) Isto, str. 471.

vanja u političkoj organizaciji društva. Ovaj momenat za samoupravno konstituisanje jedinstva ima izuzetan značaj, jer jedinstvo koje se ovim putem postigne jest rezultat autentičnih interesa i aspiracija proizvođača, a ne njihov pretumačen stav i interes. Skoro stotinu godina posle Komune i Marxa sličan koncept zastupa i danas najveći tek umrli marksista Georg Lukács koji kaže: »Nasuprot tome, suština sistema saveta (sovjeta jeste da je ovaj sistem *izgrađen odozdo (podvukao* R. M.) ... Prema mom mišljenju, upravo od ovog demokratskog stanovišta treba polaziti u izgradnji naprednijeg sistema, pravog socijalizma. Ako napustimo ovo demokratsko stanovište, učinili smo korak nazad u naporu da razvijemo potpuno jedinstvenu upravu i sposobnost za akciju...

Ako bi se radnički saveti uveli putem naredbe, propisa, oni bi bili isto tako birokratski delegirani kao što su danas poslanici. Otuda je sada reč o tome da se u toku sveopšte ekonomske reforme odozdo uvodi demokratija. . .«[5] Bez obzira na moguće primedbe koje bi se mogle staviti pojedinim delovima ovog stava, on nedvosmisleno i opravdano ističe da politička organizacija istinski socijalističkog društva ne treba i ne može da ide odozgo, naredbama, dekretima, već odozdo. Jer ukoliko sve ide odozgo prema dole, država ponovo zadržava staru ulogu nosioca i čuvara opšteg interesa i jedinstva. U vezi s ovim pitanjem čini se umesno zapitati se, da li je samoupravljanje trebalo u svim pojedinostima određivati odozgo, ili je trebalo samim proizvođačima i građanima omogućiti da se slobodno organizuju kao samoupravljači?

U pokušaju odgovora na drugo pitanje treba poći od naše prakse koja nedvosmisleno svedoči da je samoupravljanje uvedeno samo kao segment, kao podsistem na osnovnim nivoima, a da je vlast i dalje nad njim zadržala svoje tutorstvo. Uvođenjem samoupravljanja ona nije promenila svoju suštinu, već samo forme. Čak i u ovom trenutku smo svedoci jednog procesa preraspodele vlasti, dok samoupravljanje ostaje i dalje parcijalizovan i sekundaran oblik usmeravanja i koordinacije društvenog kretanja i procesa rada.

Što se trećeg pitanja tiče naša praksa, a i praksa drugih, svedoči da se vladajuće strukture teško odriču vlasti i privilegija koje im ona donosi. Naprotiv, mnogo su izraženije tendencije da se ta vlast privatizira i da se interes i stav vladajuće strukture proglasi i nametne kao opšti.

Samoupravljanje koje se kombinuje s oblicima državne vlasti kao neki pomoćni oblik doživljava značajne transformacije. Presvega, budući da je mnogo više vezano i uslovljeno odozgo nego odozdo, ono postaje oblik, instrumenat pomoću kojeg moćni pojedinci ili grupe neinformisanoj ili rezigniranoj masi nameću

---

5) Vidi: Georg Lukács, Intervju Spiegelu, prevod objavljen u »NIN«-u od 14. juna 1970.

svoje stavove ili interese. U situaciji gde proizvođači i građani ne znaju dokle seže njihovo pravo, a što je određeno višim propisom, pomoću samoupravljanja se njima može veoma lako manipulisati. Zbog toga nije ni čudno da o samoupravljanju kod nas najviše govore oni čija je objektivna društvena pozicija zasnovana na moći države ili neke druge organizacije, koja bi samoupravljanjem kada bi se ono u svom istinskom obliku ostvarivalo, bila negirana.

Najzad, što se tiče pokušaja odgovora na poslednje pitanje, treba imati u vidu da se samoupravljanje, ostvareno kao parcijalni oblik osnovnih teritorijalnih i radno-funkcionalnih zajednica, nalazi između čekića države i nakovnja tržišta. Oboje ga na svoj način ograničavaju.

Budući od države određivano i dimenzionirano, preciznije: svedeno na osnovne nivoe, samoupravljanje ne omogućava proizvođačima da kontrolišu celinu procesa u globalnoj zajednici, već samo deo procesa na deliću lokalnog ili radno-funkcionalnog prostora. U takvoj situaciji samoupravne jedinice samoupravljanje koriste kao vrstu odbrambenog sistema protiv moći države. One se zatvaraju u svoj uži okvir, u nastojanju da se što više kao samoupravne ostvare u tom svom užem krugu, ali time, hoćeš nećeš, istovremeno labave i kidaju neke bitne veze, funkcionalne i organizacione, tako da između njih nastaje svesna praznina. Ovo je potencirano postojanjem tržišta, koje svojim zakonima ponude i potražnje, ove samoupravne jedinice orijentiše isključivo na dobit po svaku cenu, usled čega se javlja nelojalna konkurencija, monopol, korupcija i sl. Ovde se samoupravne jedinice javljaju kao konkurenti jedna drugoj i faktor ograničavanja samoupravnosti. Dolazi do uspostavljanja odnosa faktičke dominacije jednih nad drugima. One se međusobno ograničavaju, a tržište sve njih zajedno.

Ova prividna tržišna sloboda stalno rađa nove potrebe za državnim oblicima. Naime, slobodno delovanje zakona tržišta dovodi do poremećaja u procesu društvene proizvodnje i rada, remete se neki bitni odnosi i veze, usled čega se rađa potreba za intervencijom države (kao jedan od primera naša reforma i stabilizacioni program). Tako se u uslovima tržišta samoupravljanje pretvara u odbrambeni sistem pred stihijom tržišta i težnju da se nad drugom grupom uspostavi neki oblik dominacije. Ovo se događa uporedo sa simptomima pretvaranja društvene u razne varijante grupne svojine.

Time se i sama klasa i njena ukupna moć atomiziraju, mrve. Ona je unutar sebe podeljena i ne može da se pojavi kao organizovana snaga koja bi dala pravac osnovnim procesima. Jer, ma šta preduzela, njoj se prigovara da radi protiv sebe pošto sama samoupravlja. U stvari, parcijalizacija samoupravljanja dovodi i do parcijalizacije interesa i diferenciranja položaja pojedinih samoupravnih jedinica, pa kada je neki kolektiv u teškoj materijalnoj ili drugoj situaciji i insistira na promenama, drugi kolek-

tivi koji na tržištu doživljavaju konjunkturu ili uživaju protektorat države, ne solidarišu se s njim. Tako se atomizirana moć proizvođača okreće protiv njih samih, dok celina procesa rada i društvenog kretanja teče mimo njih, delom spontano, a delom pod kontrolom države.

Na tlu takve stvarnosti javljaju se parole i shvatanja o iluzornosti jedinstva radničke klase. Time počinje proces negacije same supstancije mogućeg revolucionarnog preobražavanja društva, negira se bitna istovetnost ili sličnost društvenog položaja radničke klase, koji nju čini jedinstvenom, i istorijskim subjektom revolucionarnog menjanja društva i uspostavljanja jedinstva društva na novim osnovama, na osnovama udruženog rada na bazi društvene svojine.

Zbog toga smatramo da kritiku naše empirijske varijante samoupravljanja ne treba poistovećivati sa samom idejom samoupravljanja, niti iz njegove kritike izvlačiti negativne zaključke u pogledu samoupravljanja uopšte, jer još nigde ne postoji društvo u kome bi samoupravni oblik socijalne organizacije bio dominantan, vladajući, pa se zbog toga i ne može suditi o tome šta je u njemu dobro a šta loše. Što se našeg primera tiče, radi se o procesu koji se razvija u izuzetno složenim i protivrečnim uslovima, na duhovnom i materijalnom tlu koje u dovoljnoj meri nije bilo pripremljeno i podobno za jedan ovakav oblik.

4) INTEGRALNO SAMOUPRAVLJANJE KAO FAKTOR JEDINSTVA DRUŠTVA

Izgleda da mi u našim razmišljanjima i praktičnim koracima u organizaciji društva i procesa rada robujemo prošlosti. Naša misao i praksa kreću se između dveju krajnosti, dvaju principa na kojima su počivala nesocijalistička i predsocijalistička društva: *slobodno tržište* sa svim svojim karakteristikama, što je princip kapitalističkog društva, na jednoj strani, i totalno plansko dirigovanje procesa proizvodnje, što je odlika državno-socijalističkog oblika organizovanja društva i rada. Zar izvan ovih dveju krajnosti ne između njih, ne postoji autentičniji oblik organizovanja društva kao socijalističke zajednice? Smatramo da je taj oblik samoupravljanje zasnovano na društvenoj svojini kao bazi. Ali ne samoupravljanje koje bi bilo odozgo uspostavljeno i recepti rano, već kao oblik koji bi iznikao iz osnovnih radno-funkcionalnih i teritorijalnih zajednica i koji bi omogućio sintezu zajedničkih interesa. Tako koncipirano samoupravljanje imalo bi da ispuni dva bitna uslova: prvo, da omogući razvitak proizvodnih snaga na višem nivou, nego što su to omogućavali svi oblici koji su mu prethodili i drugo, da omogući maksimalno ispoljavanje čoveka kao slobodnog stvaralačkog društvenog bića, da između njega i njegove zajednice eliminiše posrednike. Takvo samoupravljanje izvodilo bi se iz samog rada, i na svim tačkama gde

dolazi do preplitanja i prožimanja različitih radova konstituisali bi se organi samoupravljanja koji bi ove radove međusobno povezivali, usklađivali i usmeravali. Uzmimo primer da je ta tačka sadašnja opština. Tu se raznovrsni radovi susreću, prepliću i međusobno uslovljavaju. Da ne bi došlo do toga da se na pr. usled slabe zdravstvene zaštite ne može organizovati efikasna proizvodnja, a usled nedostatka kadrova ni proizvodnja ni zdravstvena zaštita, javlja se očigledna nužnost da se ovi radovi na tom nivou povežu. Na nekom sledećem nivou ponovo će doći do prožimanja i uslovljavanja radova, pa je njih i na tom nivou potrebno povezati, i tako dalje do samog vrha globalne zajednice. Da se ovo povezivanje ne bi prepustilo stihiji tržišta, niti opet državi, potrebno je da se od same osnove konstituiše integralna samoupravna organizacija društva. Tek u tim uslovima proizvođači dobijaju šansu da putem samoupravljanja stave pod svoju svesnu kontrolu celokupnost kretanja društva. Tek tada će oni donositi sve odluke, a neće biti transmisija državnih odluka. Postaviće se možda pitanje, neće li i u tim uslovima osnovne i uže sfere biti ograničene odlukama širih sfera. Da, ali karakter tog ograničenja bitno je drugačiji. To nije više ograničenje koje nam je nametnuo neko spolja, stihija tržišta ili država, već samoupravljanje samo. Ono se unutar sebe mora ograničavati, da bi se na totalnom planu ostvarilo. To je samoograničavanje koje proizlazi iz poimanja one praktičke nužnosti unutrašnje funkcionalne povezanosti rada. Samoupravljanje se samoograničava uvažavajući nužnosti, da se iz te nužnosti ne bi pojavila neka druga sila koja bi uspostavila nad proizvođačima neki oblik dominacije.

Da se posredni oblici samoupravljanja i samoupravnog odlučivanja ne bi izrodili u oblike dominacije i vlasti, treba mnogo doslednije primeniti Marxov princip *delegacije s imperativnošću mandata*, s obaveznom smenljivošću i odgovornošću reprezentanata. Osim toga, svi reprezentanti nakon isteka mandata obavezno bi se vraćali u svoje sredine.

Da se takvo odlučivanje i samoupravljanje (samoupravno usklađivanje) ne bi pretvorilo u voluntarizam, intuitivizam i laicizam, samoupravna organizacija društva i procesa rada treba da se strogo zasniva na naučnim saznanjima. To znači, da treba da dođe do integrisanja nauke i društvenog procesa rada. Nauka ovde postaje deo procesa društvene reprodukcije. Ona nije sila i cilj za sebe već u funkciji ovako organizovanog rada i društvene organizacije. Tek ovakvo samoupravljanje postaje konstitutivni faktor jedinstva društva.

Što se tiče odgovora na pitanje, da li je danas kod nas moguće konstituisanje ovakve samoupravne organizacije društva, treba reći da jeste u onoj meri u kojoj je konstituisana društvena svojina i likvidirane protivrečnosti koje državu i njene oblike prinude čine nužnom.

Ako mi se prigovori da se ti uslovi dobrim delom kod nas nisu stekli, ja ću odgovoriti pitanjem, da li se tada samoupravlja-

nje kao oblik socijalne organizacije društva može ostvariti u bilo kojim društveno-istorijskim uslovima? I u kojima?

U pogledu države (dok postoji) i njenog odnosa prema samoupravljanju treba prihvatiti Marxov stav, da državi ostanu one funkcije koje ne bi bile obuhvaćene ovakvom organizacijom, s tim da ih treba strogo razgraničiti od samoupravljanja.

Eto to su bile neke refleksije čiji je smisao da bar malo doprinese velikom naporu pronalaženja takve socijalne organizacije i zajedništva, u kojima bi čoveku bila povraćena njegova prava društvenost i čovečnost.

ZA JASNOĆU POJMOVA

Branko Bošnjak

Zagreb

U svakom raspravljanju potrebno je razjasniti pojmove kojima se služimo, da bi se postigla jasnoća sadržaja, jer najopasnija je magija riječi. Govorimo o mnogim zbivanjima upotrebljavajući pojmove kao što su: samoupravljanje, socijalizam, podjela rada, sloboda, neposredna demokracija, nacionalno, klasno, država, državnost, višak rada, radnička klasa, jednakost itd. a tu ipak dolazi do nesporazuma, što znači da se ti pojmovi ne upotrebljavaju jednoznačno. Svaki razgovor o razlikama u mišljenju mora ispuniti svoju pretpostavku, a to je da najprije objasni svoju osnovu, da bi se moglo ići dalje. Tu se ne smije unositi emocionalnost, jer je tada znatno umanjena mogućnost potpunog racionalnog sagledavanja postojećih problema.

Mi smo već dugo u procesu reforme našeg društva i realnosti. Zahtjev za reformom pojavljuje se tada, kada se izgubila stara forma u kojoj se prije bilo, pa treba tražiti novu formu, dakle nešto što bi bilo namjesto onoga što nije više u duhu forme, za koju smo nekada mislili da je bila dobra. Stoga taj latinski termin: *reforma* treba da bude pojam za poboljšanje nečega što više nije dobro. U tom zahtjevu nije moguće izbjeći makar psihološko iznenađenje, jer se ipak može upitati: *kad* se stara forma izgubila i *zašto* se izgubila?

Kad je *Nietzsche* rekao: bog je mrtav, onda je on najavio nužnost prevrednovanja svih vrednota, jer nije moguće raditi sa preživjelim pojmom, pa je tu izražen i novi program (egzistiranje bez boga). Ako je u religiji umro bog, u društvu koje treba temeljnu reformu »umrlo« je nešta drugo, pa reformom to treba nadoknaditi. I tako počinje proces mijenjanja koji je zamišljen kao nešto bolje i sadržajnije. No, tu se može postaviti pitanje, a tko je kriv da se jedna forma izgubila, i kako to, da uglavnom isti ljudi daju forme za koje poslije kažu da nisu bile dobre. Ne bismo mogli ići u politički pragmatizam i reći da je svaki stupanj bio svoja apsolutna nužnost, jer to vodi u subjektivizam.

Iz čega se obrazlaže nužnost reformiranja? Najprije iz uspoređivanja određenih ideja i same zbilje. Tu smo svi pomalo u situaciji koju je *Kierkegaard* označio kao stajanje pred ormarom punih stvari. To može biti slikovit izraz za sve što se mijenja. Svi bi htjeli napraviti reda u tom ormaru (svijetu), no ipak se ne slažu, kako se to može najbolje riješiti. I šta se događa? Kako tko i kojim redom dolazi pred taj ormar tako ga i sređuje. Psihološki je jasno da svaki za sebe misli da će to najbolje učiniti. I tako se sređuje i mijenja i krug se proširuje. No kad to rade većinom isti ljudi tvrdeći da uvijek imaju pravo, onda ipak nije jasno što je prošlost, a što sadašnjost, iz čega se ni budućnost ne može otkriti kao neko razrješenje tajni svijeta. To je kod starih radio *deus ex machina,* no zbilja ipak nije tako mala pozornica.

Bilo bi nerealno, kad bismo rekli da znamo sve što je u određenoj etapi prisutno. To tim prije nije moguće, što ljudi u sebi nose i razne predrasude. Filozof *Bacon* maštao je o tome kako bi se postiglo stanje opće racionalnosti, iz koje bi bile uklonjene zablude. On je smatrao da su najopasnije *idola fori* (zablude trga), tj. međusobno obmanjivanje koje nastaje uslijed opće nekritičnosti. Data imena postaju samostalni nosioci pojedinih sadržaja, pa je mitologiziranje neizbježno. Stoga nastaje *alkemistička praksa* u kojoj se miješa sve, prošlost i sadašnjost, no ne u kritičkom odnosu, iz čega nije jasan ni horizont djelovanja. No, za oblikovanje socijalističke svijesti i socijalističkog programa prošlost mora dobiti svoju katarzu. Ako se to ne čini, tada je sadašnjost dio prošlosti, a ne svoja posebnost kao put u budućnost.

N. Machiavelli je mislio da igra politike uspijeva zbog toga, jer su ljudske strasti nepromjenljive i to važi za sva vremena. Dalje on ističe da svaka politika mora sebe opravdati ciljem, odnosno svojim uspjehom. Stoga ne bi smjelo biti politike bez uspjeha, odnosno uspjeh se uvijek potvrđuje uvjerenjem da je ostvareno ono što se htjelo.

No, država ne može biti sama sebi svrha i *Fichte* s pravom kaže, da oblike države treba cijeniti prema tome koliko služe narodu i njegovoj moralnoj egzistenciji. Talijanski marksist *A. Labriola* rekao bi o tome, da filozofiju ideja treba zamijeniti filozofijom stvari, što bi značilo realiziranje socijalnog programa, koji će promijeniti strukturu društva i ukinuti klase. Tada bi bio razriješen i problem otuđenja i samootuđenja što je već kod *Hegela* prisutno kao oblik zbivanja i djelovanja. U Hegelovoj *Fenomenologiji duha* samootuđenje se odnosi na oblike duha, koji nastaju kao nešto što je tom duhu tuđe, i on to mora prevladati da bi opet sebe prepoznao u svojoj biti. Takvo Hegelovo shvaćanje *Marx* je negirao baš u zahtjevu da se filozofija mora realizirati. Treba zahvatiti samu realnost, jer otuđenje je struktura društva u kojem su ljudi zavisni od dobara i bogatstva koje su sami proizveli, a oni time ne raspolažu. To znači da je osnovni fenomen egzistiranja *klasni.* Dakle ljudi se dijele na bogate i siromašne, pa tu imamo pojam društvo, a ne zajednicu. U kakvom

je tada položaju jedan čovjek prema drugom? *Hobbes* je mislio da su elementi države pojedini ljudi i da čovjek po prirodi nije socijalno biće (Aristotel), nego najprije biće potrebe (hrana, stanovanje, rad), pa je moguće doći do zaključka da postoji: *bellum omnium contra omnes* (rat svih protiv svih), iako kršćanstvo nudi ideju bližnjeg, što je i osnova *Kantova* kategoričkog imperativa, a to potvrđuje tekst *Matej* 7, 12: »Sve što želite da ljudi čine vama, činite i vi njima. U tome je sav Zakon i Proroci«.

Taj opći sukob nužno upućuje na klasno stanje društva, no ono ne može biti razriješeno na nivou države, iako ona ima najveću moć, i stoga svaka država ima svoj »oblik reda« u organiziranju društva. Hobbes ima pravo kad kaže da zakone stvara državna moć (vlast): *auctoritas, non veritas facit legem*, iz čega slijedi da zakon uvijek hoće da nastupa autoritativno i nikoga ispred sebe ne pušta.

Jasno je da je država klasni organ, pa nije slučajno da je *odumiranje države* postavio tek marksizam, jer ukidanjem klasa i klasnog odnosa i država prestaje imati svoje ranije funkcije, tj. upravljanje ljudima. O tome bi danas trebalo ponovno razmišljati, jer mi se vraćamo u period odnosa gdje je primarno čovjekovo određenje u društvu njegova nacionalna pripadnost, što nužno vodi u razdvajanje, jer se tom novom koncepcijom hoće stvoriti posebnost kao superstruktura društvenih odnosa određene sredine. Svakako da tu dolazi do teškoća koje su imanentne takvom shvaćanju, jer tu postaje najvažnije što je tko, ili kako se nekad reklo — kako se tko krsti — da bi dobio svoje pravo i mjesto. To nikako ne može unapređivati socijalističku svijest i socijalističke odnose.

Svako društveno djelovanje, ukoliko želi imati budućnost, mora svoju sadašnjost određivati ne iz prošlosti, nego iz kritičkog odnosa i cilja progresa. To je problem finalnog odnosa uopće, jer se iz onog krajnjeg, svršnog, nužno određuju i sama sredstva, no ne tako kao da cilj opravdava svako sredstvo, nego sredstva moraju imati svoju razložnost i etičnost. Ako dakle cilj stoji najprije kao ideal, a zatim i kao realiziranje u zbilji, tada se mora znati, prvo, da li je cilj adekvatan i drugo, koja su mu sredstva primjerena. Tako finalnost postaje proces i teorije i prakse, jer se i društveno djelovanje usmjerava iz određenog stupnja mogućnosti u oblik aktualnosti ili realnosti. Ti prijelazi kao stupnjevi razvoja zavise ne samo od objektivnih uvjeta nego i od subjektivnog shvaćanja. Ako smo prema teoriji marksizma smatrali da je historija u svojoj biti bila historija klasnih odnosa i sukoba (najopćenitije rečeno) i da je u svakom klasnom društvu taj odnos izražen i u sferi idejno-kulturnog djelovanja, tada je smisao socijalizma (kao ideal) baš u prevladavanju i ukidanju klasnog odnosa i stanja u društvu kao takvom.

Iz same prakse razvoja socijalizma u različitim zemljama zna se, da se ukidanjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju ne osigurava automatski i ukidanje eksploatacije, koju namjesto privatnog kapitaliste može da vrši i socijalistička biro-

kracija, a i država kao organizacija. Tako se fenomen klasnog može obnoviti u različitim strukturama društva, što je kod nas izraženo i u velikim socijalnim razlikama.

Naša višenacionalna zajednica u izgradnji socijalizma treba da rješava klasni odnos koji poprima nove moduse. Tu se principi znaju: ravnopravnost u svemu. No ostaje nešto što nije dovoljno razjašnjeno u najnovijem shvaćanju, naime što uopće znači da se nacionalno poistovećuje s klasnim.

Zašto je nacionalno dobilo taj prizvuk i kako to da se kod nas klasno gubi u nacionalnom? Je li to prava budućnost ovog društva, i što još uopće znači Marxova ideja o klasama i klasnom, odnosno da proletarijat ukidajući sebe kao klasu, ukida i ostale klase kao antagonističke odnose. Da li to može biti rezultirano u izjednačavanju nacionalnog i klasnog? Ako se danas dolazi do takvih mistificiranih teza, onda ipak ostaje otvoreno pitanje: odakle su nastale takve koncepcije i kakvu budućnost imaju?

To što se u svim našim republikama igra na nacionalnu kartu, znak je da nešto nije u redu s našim društvom u cjelini, te da je praksa socijalizma zakazala, pa preostaje jedino utočište kao pokriće i izlaz, a to je nacionalno kao bit svega. A tko takvu sreću nema da se osigura u nekom nacionalnom pribježištu kao sumi htijenja i egzistencijalne nužnosti u našem (socijalističkom) društvu, bit će u rubrici »razno«, »neopredijeljen« i slično. Je li to bitnost našeg socijalističkog razvoja i kakve ćemo sve razlike među sobom još tražiti?

Politički pragmatizam uvijek je kratkog daha i ne može rješavati principijelna pitanja života i društvenog razvoja. Da li smo do sada imali prilike da čujemo od najvišeg partijskog i državnog rukovodstva da se išlo i krivim putem? Zašto je radnička klasa (»radni ljudi«) Jugoslavije osiromašena i zašto se vani, izvan granica naše zemlje mora tražiti životno rješenje? Je li itko za to odgovoran? A šta bi bilo da kapitalističke zemlje Zapada nisu trebale svu tu radnu snagu iz Jugoslavije?

Čovjeku koji živi dobro ne treba dokazivati da mu je dobro, no ni onom koji živi loše ne može se pomoći lijepim pričanjem. Nizak životni standard i socijalne razlike u društvu evidentne su, i ni to ne treba dokazivati.

Naše društvo ne uspijeva da iziđe iz ekonomskih i socijalnih teškoća, vrti se u krugu tražeći krivca za takvo stanje i svatko ga nalazi najlakše izvan svoje sredine. Još uvijek smo u iluziji da je homo politicus najvažniji stup društva, a stihija ipak djeluje po svojoj nužnosti.

Stoga i nije neobično da daljnje usmjeravanje razvoja dobiva nove kategorijalne osnove. Socijalistička svijest kao proces i radnička klasa kao sinteza aktivnosti ostali su bez svog određenja, pa se u ideju socijalizma stavlja nacionalno kao primarno, što je i određenje društva.

Takvo shvaćanje stoji ispod *Hegelove teorije* o građanskom društvu, a da i ne govorimo o odnosu prema marksizmu. U svojoj *Filozofiji prava* Hegel piše da je građansko društvo u svom napretku izraženo pojmovima: stanovništvo i industrija. No što se

tu događa? Uopćavanjem tih odnosa na osnovu ljudskih potreba i pribavljanjem sredstava da se do toga dođe povećava se nagomilavanje bogatstava (Anhäufung der Reichthümer), iz čega se na jednoj strani vuku velike koristi, a na drugoj strani javljaju se ovisnost i nevolja klase koja je vezana za taj rad, a ona sama ne učestvuje u prednostima, naročito duhovnim, tog građanskog društva. Ta klasa tone, propada, ona gubi pravo i čast, golema su bogatstva skoncentrirana u malo ruku i sve to tada proizvodi masu *(Hegel kaže: Pöbel, a Marxov termin za to je: proletarijat).* Hegel dalje piše da se te pojave najbolje mogu studirati na primjeru Engleske (par. 243—245, *Grundlinien der Philosophie des Rechts,* 2. Auflage, 1938). U dodatku uz par. 244 Hegel piše: »Najniži oblik načina života mase nastaje sam po sebi: taj minimum je ipak kod različitih naroda vrlo različit. U Engleskoj i najsiromašniji misli da ima svoje pravo: to je nešto drugo od onog čime su u drugim zemljama siromašni zadovoljni. Siromaštvo po sebi još nikada ne čini masom (Pöbel): on to postaje tek određenim razmišljanjem koje je spojeno sa siromaštvom, unutrašnjom pobunom protiv bogatih, protiv društva, vlade itd. Dalje je s time spojeno i to, da čovjek koji je upućen na slučajnost, postaje nestabilan i neradin kao na primjer Lazzaroni u Napulju. Na taj način u masi nastaje zlo (negativno), da nema časti i da nema opstanka u svom radu. Protiv prirode čovjek se ne buni, ali u stanju društva, nestašica ima odmah formu neprava' što se pripisuje ovoj ili onoj klasi. Važno pitanje kako da se riješi siromaštvo vrlo je prisutno i ono moderna društva pokreće i muči«. Hegelovo razmišljanje o djelovanju bespravnih i potlačenih pokazuje i razloge zašto se ti ljudi tako ponašaju.

Iz gornjeg teksta vidimo da svako društvo stoji pred problemom kako prevladati siromaštvo i socijalnu nejednakost. To je i za nas aktualno.

Hegel je mislio da odnose nejednakosti može regulirati država, a Marx je tu ideju odbacio, jer rješenje je u ukidanju klasa, a to protivurječi pojmu države kao države, iako u njoj postoji podjela vlasti (Montesquieu), a u njoj stalno djeluju i moći kao što su: kapital, partije, štampa i ostala sredstva masovnih komunikacija. *Nietzscheovo* shvaćanje da je država »sumiranje zajedničkih egoizama svih« potvrđuje tezu da država sebe tumači na osnovu svog političkog suda i to je tada »svijest države« o sebi kao zajednici svih. Stoga je i određeni oblik politiziranja naroda razložnost same države kao takve i to je tada za nju pravi racionalni smisao. Na osnovu shvaćanja da se nacionalno i klasno uzajamno dopunjuju mi bismo u Jugoslaviji u svakoj republici imali toliko klasa (radničkih) koliko imamo naroda i narodnosti, što je ipak neobična posebnost naše »teorije«.

No, da ne bi bilo nejasnoća, treba odrediti termine o kojima je ovdje riječ, da bi se moglo sadržajno vidjeti o čemu se tu radi i što se misli pod pojmovima: *narod, nacija i klasa.*

Najprije moramo navesti pravilo iz logike u kojemu se kaže da se razlikuje opseg i sadržaj pojma, pa je pojam sadržajno

određeniji, ako mu je opseg manji, a važi i obratan odnos. Ako kažemo »student«, onda to po opsegu obuhvaća sve studente, no ako to konkretiziramo, na primjer student pojedinog fakulteta, to je svakako sadržajnije određenje od samog pojma »student«, no po opsegu mnogo manje. Tako je sa svim pojmovima.

Ime narod (progenies, homines populus, genus) označuje po *etimološkom* određenju isto što i riječ *nacija*. Narod je to što se narađa, što se narodilo. Termin nacija dolazi od latinskog *natio*, a to od glagola *nascor, natus sum* (srodno grčki: *gennao*) a znači: roditi se, rađati se. U personificiranom značenju u vremenu mitološkog shvaćanja *Natio* je bila boginja poroda, a bog poroda (genij rođenja) bio je *Natalis*. U kršćanskim tekstovima »narod«, »narodi« oznaka je za neznabošce, dakle za one koji nisu primili kršćanstvo (latinski *gentes*, grčki: *ethne)*. No u teološkim tekstovima postoji i izraz »narodni grijeh« a znači isto što i »istočni grijeh« (latinski peccatum originale), tj. grijeh u kojem se svi ljudi rađaju, a imaju ga od Adama.

No, općenito pojam »narod« obuhvaća sve klase i socijalne slojeve društva i taj politički odnos tom je pojmu svojstven. Na primjer, u latinskom: *populus* je obuhvaćao i plebejce i patricije, što je uopćeno i u izrazu: *Senatus populusque romanus* (Senat rimski i narod rimski), iako je u socijalnom odnosu pojam narod oznaka za većinu u društvu koja ima istu »sudbinu«. Već iz najstarijeg predanja postoji uvjerenje da narod ima osjećaj za ono što je dobro: *vox populi, vox dei*, ili da je to što narod govori sveto, dakle pravedno *(Sacra populi lingua est)*.

Taj odnos prema pojmu: narod, narodni (suprotnost: nenarodni) ostao je u pozitivnom značenju. Mi smo tom pojmu dali i puno *etičko* vrednovanje, koje je postalo sinonim progresivnog, na primjer: narodna vlast, narodna vlada, narodna omladina, narodna armija, narodne mase, narodna Republika, narodna demokracija (što je tautologija), Narodni front itd. Na osnovu takvog shvaćanja vidimo da unutar klasnog društva u narod pripada samo određena politička usmjerenost većine. Stoga se može govoriti i o tome tko su neprijatelji naroda. To su oni, koji ne ulaze u određene pozitivne grupe i strukture.

Prema tome pojam narod jest dvojak, jedanput je to najopćenitija oznaka pripadnosti, a drugi put ipak određena diferencijacija (socijalna i klasna), i to treba imati na umu, kad se ta kategorija upotrebljava kao određena sinteza, na primjer: hrvatski narod, slovenski narod, srpski narod i sl.

Ni termin demokracija ne znači da su *svi* istog mišljenja i da svi pripadaju jednom uvjerenju, koje se ne bi razlikovalo. To je jasno istakao već *Rousseau* koji je u svom djelu: *Contrat Social* (1762) obrazložio, da moć vlade u demokraciji proizlazi iz volje naroda, gdje se većina slaže u određenim postupcima, no ta opća volja (volonté générale), kojoj se *svi* pokoravaju, razlikuje se od *volonté de tous*. Drugačije i ne može biti. U istom tom djelu (II. c. 6) Rousseau piše da »narod sam po sebi uvijek hoće ono što je dobro. Ali sam po sebi on ne vidi uvijek ono što je dobro.«

Taj problem *Lenjin* je izrazio da u radničku klasu treba unositi svijest izvana tj. iz nivoa progresivne teorije i komunističke partije.

Pogledajmo sada u čemu se razlikuju pojmovi: *narod i nacija.* Vidjeli smo da je to u etimološkom značenju isto, a pojmovno to ipak ne pripada u isti sadržaj, no nema ni stroge granice između pojmova narod i nacija. Ima i interpretacija u kojima se kaže da je narod nacija, a nacija narod, što bi značilo da je prvo određenje usmjereno na prirodan način postojanja iz kojeg se oblikuje društveno biće, a nacija kao narod je kulturno-historijska sinteza postojanja. Dakle, nacija bi bila više od narodne zajednice, jer sam pojam ulazi u sferu aktivnosti, koja ne može postojati na izdvajanju, što bi nužno vodilo u historijsko osiromašenje. Neobjektivan odnos prema naciji, tj. precjenjivanje vlastite nacije jest *nacionalizam,* a to je u biti negativan odnos prema drugima. Objektivni su momenti nacije: porijeklo, jezik, kultura, historija itd. a to sve podliježe društvenom i historijskom procesu. Bit nacije ispoljena je u težnji da se održi uopćena volja koja omogućava oblike sinteze. Ako je na primjer jedan dio nacije za monarhiju, a drugi za republiku, onda je tu sukob neizbježan. *Ni pojam nacije nije negiranje klasnog i socijalnog odnosa i stanja.* Dakle, morali bismo doći na pojam besklasnog, da bi nacija bila sinteza svoje cjeline, što onda postaje bespredmetno, jer tada bi ipak morala prevladavati kategorija: *čovjek,* a ne nacionalna oznaka.

Ako idemo na tezu da je nacionalno dopuna ili čak jednako klasnom, onda je ipak nejasno kojem klasnom, i šta to uopće znači? Nije li time nacionalno potpuna sinteza i negiranje svih drugih razlika? Je li to osnova zajedničkog odnosa i djelovanja? Čim nacionalno postaje bitan odnos u jednom društvu, a pri tome se misli da je to i adekvatan oblik socijalističkog sadržaja, onda ipak neke analogije iz prošlosti dolaze same po sebi kao aktualno razmišljanje. Teoriju »nacionalnog socijalizma« poznamo u praksi kao nacizam i fašizam. Sam program nacional-socijalizma svodio se na ideju, *da je najveći nacionalizam najbolji socijalizam,* što je vodilo u najagresivniji rasizam.

Ako se nacionalno i klasno bitno dopunjuju i sebi uopće ne protivurječe, tada ostaje otvoreno pitanje o vrijednosti i značenju internacionalizma. *U Komunističkom manifestu Marx i Engels* su zaključili program daljnjeg razvoja apelom: *Proleteri svih zemalja ujedinite se.* Time je istaknuta suprotnost između buržoazije i proletarijata, bez obzira na nacionalnu pripadnost, jer su to dvije klase s potpuno različitim interesima. Ako se klasno kao sadržaj htijenja radničke klase rješava u biti kroz nacionalni odnos, tada je nužno primarniji nacionalizam od klasnosti, i na toj osnovi internacionalizam postaje sekundarna, a gube se i principi klasnosti.

Proleterski internacionalizam imao je jasan cilj pred sobom: ukloniti kapitalističko društveno uređenje i zamijeniti ga socijalističkim sistemom. Time se htjelo istaći bitno određenje radničke klase, koja egzistira u uvjetima kapitalističkog načina pro-

izvodnje. Tek zajednički klasni interesi mogu oblikovati ideju i sadržaj internacionalizma, a takvi zahtjevi postoje baš u ukidanju klasa i stvaranju uvjeta za *ljudsku emancipaciju* uopće.

Nacija je forma razvoja društva i ona se historijski mijenja, te nije vječna kategorija. Ako se to zaboravi, onda se radi s *otuđenim pojmom nacije*, a to historija brzo razobličuje. Kod nas postoji apsurdna birokratska intencija da svatko mora biti nacionalno ili pak anacionalno označen, uvršten i sistematiziran, da bi mogao počivati u vječnom miru birokracije. To je pogađalo mnoge koji nisu ušli u posvećene rubrike. Tako se oblikovao pojam »neopredijeljeni« a očekivalo se da oni budu opredijeljeni u izboru možda između Hrvata i Srba, i to je važilo kao mudro rješenje našeg rukovodstva. Sad se tim neopredijeljenima pojavio njihov Kairós i oni dobiše svoju rubriku, no na njihovo mjesto dođoše drugi, naime Jugoslaveni, koji su gotovo bauk ove države, i oni odoše u neposvećenu grupu. Tako opet imamo primjer opredijeljenosti, koja se po birokratskom mentalitetu vodi kao svoja suprotnost, dakle kao neopredijeljenost. Takve zaključke logika ne može podnijeti.

Ne može se reći kako će se ova naša zajednica naroda i narodnosti miješati i dalje oblikovati i kakav će daljnji identitet toga svega biti u budućnosti, no potpuno je jasno da se život i živi ljudi ne mogu stavljati u gotove okvire gdje bi im bio zaštićen njihov izgled i sadržaj kao sigurnost od utjecaja drugih. A ostaje nejasno kome je to uopće potrebno?

Razmotrimo sada *ime i pojam klasa* da bismo na daljnjim primjerima pokazali razliku između nacionalnog i klasnog odnosa.

Termin klasa u upotrebi je tek od 17. stoljeća, a uzet je iz latinske riječi: *classis*, što je prvobitno značilo odjeljenje đaka u školi, a riječ dolazi od: *calare* (zvati). To je srodno sa grčkim: *klesis*, gl. *kaleo*, i znači: poziv, nazivanje, a u religioznom smislu (Novi Zavjet) božanski poziv k spasenju.

Općenito pojam klasa je višeznačan, no upotrebljava se u smislu: grupiranja, klasificiranja, određivanja. U sociologiji pojam klasa je udružena grupa ljudi, koja ima neko zajedničko određenje u društvenim odnosima i proizvodnji uopće.

Svakoj klasi adekvatna je i njena klasna svijest (G. Lukács), i ta svijest je politička sila u borbi za svoja prava. Već su francuski historičari (Thierry, Guizot) spoznali da su političke borbe bile i klasne borbe.

U kapitalističkom društvu postoje dvije suprotne klase: kapitalisti i proleteri, eksploatatori i eksploatirani. U dosadašnjim oblicima socijalističkog društva vidno je da eksploataciju radničke klase može da vrši birokracija koja sebe smatra predstavnikom društva i države. Klasna društva su uvijek izraz socijalne nejednakosti. Svaka klasa o sebi može imati iluzija, da je više od onog što sama po sebi jest, pa je prema svemu potreban kritički odnos.

Neki misle da je naše društvo danas sastavljeno iz dvije klase, jedna klasa su oni koji su za samoupravljanje, a druga oni, koji su protiv samoupravljanja. No to je suviše uopćeno i u sebe

uključuje velike socijalne nejednakosti. Sigurno je da je samoupravljanje kao ideja zaista ideal, no u praksi je neshvatljivo da su i u samoupravljačkom društvu štrajkovi različitih profesija nužna pojava kao i u kapitalističkom društvu. Tu je već dovoljan razlog da se praksa ne idealizira, nego da se traži razlog zašto se razvija birokratiziranje života, a time i određeni oblici eksploatacije. Time što su sredstva za proizvodnju društvena svojina to još ne znači i ukidanje otuđenja, tj. da se rezultat rada otuđuje od samog proizvođača. No, to se ne može riješiti na nacionalnoj osnovi time da se Republike međusobno sumnjiče i optužuju i da svaka i dalje zadrži svoju birokraciju i socijalnu nepravdu, nego samo na osnovu zajedničkog djelovanja radničke klase, da bi se temeljno riješila socijalna pitanja u Jugoslaviji. Rascjepkanost klase po nacionalnoj osnovi ne može voditi uspješno tome rješenju, nego samo mistificiranju odnosa, što se pojavljuje kao nov oblik opijuma naroda.

Socijalistička svijest najviši je oblik proleterske svijesti u isticanju klasnog kao bitnog odnosa u razvoju društva. Socijalistička revolucija ima jedan bitni cilj, tj. ukidanje klasa (eksploatatora), dakle sprovođenje *socijalne* revolucije, što znači debirokratiziranje i oslobođenje društva od posrednika koji se pojavljuju između proizvođača i proizvoda, što se odražava i na drugim područjima života, jer svaka sfera dolazi u zavisnost od tog sloja posrednika, koji oblikuju različite institucije, a sebi daju titule i funkcije.

Bit je socijalističke svijesti u stalnom djelovanju da se ostvaruje i socijalna revolucija, da bi se onemogućilo birokratiziranje i manipuliranje u društvu, a to se može postići *ukidanjem politike kao profesije.*

Mi smo još daleko od mogućnosti realiziranja *antropokracije* za koju je bitno da je čovjek kao čovjek naš daljnji cilj, a ne čovjek s naglašenim atributom nacionalnog, jer nacionalno grupiranje treba da upozori na neadekvatnost drugog, što nužno vodi u iracionalizam. Mi još nemamo kritike na svim nivoima, a to da se u jednoj republici može prigovarati drugoj i obratno, opet je znak birokratiziranog i manipuliranog načina mišljenja.

Zahtjev za kritikom svega postojećeg bitni je princip marksističkog shvaćanja društva i života. Socijalistička kritika ima svoj telos u ideji samog socijalizma kao slobodnog i humanog društva. Na osnovu toga možemo vidjeti gdje je praksa i što ona znači. A stvaranje različitih ad hoc teorija vodi društvo u pragmatizam, jer se traži opravdanje za neuspjeh, koji se onda prikriva magijom riječi.

Marksizam je teorija i praksa socijalizma kao ideje i zbilje. U primjeni tog shvaćanja historijski proces društva jest nužnost, koja djeluje kao baza egzistencije. Ako taj tok kretanja hoćemo usmjeravati prema duhu teorije marksizma, onda se mora težiti i za idejom takve društvene teorije.

EMANCIPACIJA RADNIČKE KLASE KAO KRITERIJUM SAMOUPRAVLJANJA I DJELOVANJA KOMUNISTIČKE ORGANIZACIJE

Zoran Vidojević

Beograd

PITANJE TEMELJA

Promišljanje samoupravljanja kao realno prisutne emancipacije (samo-oslobađanja) radničke klase, traženje kriterijuma njegovog postojanja u društvenoj stvarnosti polazeći od totaliteta društvenog položaja klase, kao i sagledavanje koliko je komunistička organizacija na nivou svoje epohalne uloge na osnovu tog istog suštinskog kriterijuma, nemaju svoja uporišta samo u vitalnom nasleđu marksističke misli, već se ona mogu naći i u kritičkoj analizi našeg vlastitog društvenog razvitka. A on je takvu koncepciju samoupravljanja do sada verifikovao na bitno pozitivan i pre svega indirektan način, s tim što protivrečnosti tog razvitka nisu prevazilažene kroz dijalektičku negaciju postojećeg nego su ostajale u njegovu okviru, približavale se jedna drugoj ili zaoštravale reprodukujući to postojeće.

U meri u kojoj se probijalo kao autonomna delatnost klase samoupravljanje se potvrđivalo kao pozitivna i neposredna praksa. Međutim, takva praksa nije prevazilazila nivo nepovezanih zametaka ograničenog dometa, sadržinski i prostorno. Ona nije postala osnovni determinirajući proces, već je nestajala u okviru jednog već napravljenog »modela« političkog društva u kome je ključni značaj imala regulativna uloga partijsko-državnog aparata. »Sistem«, u suštini etablirano političko-ekonomsko posredovanje stalno je imao premoć (a ima je i danas) u odnosu na društvenu ulogu i poziciju klase, on joj je određivao polje inicijative, praktične kritike i samostalnosti. Baš tim nedostatkom pozitivnog potvrđivanja kao *univerzalne i autonomne* proizvođačke prakse iskazuje se snažno istorijska potreba za takvim smislom samoupravljanja. Time se manifestuje snažni *govor ne-*

dostatka takvog njegovog smisla u postojećim društvenim zbivanjima.

U tom smislu može se reći da su tokovi našeg društvenog razvitka vršili prvenstveno *posredno-negativnu* a mnogo manje *neposredno-pozitivnu* verifikaciju samoupravljanja kao radikalnog prevazilaženja društvenog položaja i načina oslobađanja klase. Samoupravljanje je ostalo kao bitno ograničavana, parcijalna praksa. Parcijalizovano samoupravljanje čije se bitne društvene pretpostavke trajno obnavljaju, u kome kao takvom klasa nije njegov subjekt, ne može da prevazilazi nivo građanskog društva. U najboljem slučaju ono samo fragmentarno i privremeno probija njegove granice.

Nije li ovde reč o krivoj usmerenosti teorijskog mišljenja, fiksiranju jednog momenta razvitka samoupravljanja koji u sebi »prirodno« sadrži mnogo »elemenata starog«, njegovom odsecanju i izolaciji od celine društvenog razvitka i nesagledavanju perspektive tog razvitka? Međutim, takva upitnost, sama po sebi opravdana kao opreznost mišljenja, uzdignuta na nivo univerzalnog principa i »metoda«, sadrži implicite u sebi ono shvatanje koje je predisponirano za automatizam progresa te se stoga uvek iznenađuje krizama, stagnacijama i ekspanzijom »starog« u društvenim zbivanjima. U samoj mogućnosti novog, ono već vidi njegovu dominaciju i punu ostvarenost. Takvo shvatanje je uvek naknadno objašnjenje i racionalizacija postojećeg. Stoga ono ne može ni da se dotakne bića društva i bića samoupravljanja, da dođe do uvida u suštinsku nemogućnost da samoupravljanje kao parcijalizovana praksa bude nešto bitno drugo nego građansko društvo. Ono ne može da realitet društva i prisutnost samoupravljanja u njemu sagledava kroz stvarni društveni položaj i mogućnosti samostalnog delovanja i potvrđivanja klase. Drugim rečima, to shvatanje ne može da dopre do klasnog smisla samoupravljanja, da uspostavi dijalektički odnos između ostvarenog, promašenog i propuštenog, fakticiteta i mogućnosti njegove transformacije, da sebi da odgovor na pitanje: *šta dominira* u postojećem. Stoga je njegova struktura eminentno teološka. Otuda projekcija u njemu gubi snagu anticipacije koja pokreće i ubrzava razvitak društva. Ona postaje oblik iluzorne svesti.

Međutim, posredno-negativna verifikacija biti samoupravljanja vrši se na još jedan način — kroz naraslu svest o tome da samoupravljanja, kao stvarnog društvenog procesa nema dok ono ne prodre u sve oblasti i na sve nivoe socijalnog života i kroz težnju, (sada i samu više parcijalizovanu i stihijnu, nego svesno-organizovanu), radničke klase kao ključnog realno-potencijalnog subjekta samoupravljanja, da probije njegove sadašnje granice, zatvorenost i fragmentarnost. Uporedo sa tim ona se ispoljava kroz diferenciranje koje vrši radnička klasa između ideje samoupravljanja i raznih njemu suprotnih empirijsko-političkih, formalno institucionalnih i grupno-sopstveničkih oblika koji se podvode pod okrilje te ideje. Ta svest i praktično političko pona-

šanje koje je njena materijalizacija (uzmimo za primer samo štrajkove) imaju pretežno revoltantne oblike, kao izraz nemirenja klase sa svojom egzistencijalno-socijalnom situacijom i stanjem gde se samoupravljanje svodi na ograničen društveni prostor, rudimentarnu ili njemu posve tuđu praksu. Otuda ta veza: svest — težnja — praktično-političko delovanje, u dubljem, istorijskom smislu se pokazuju kao *pozitivna* verifikacija radničko-klasnog smisla samoupravljanja i predstavlja podlogu koja u sebi sadrži mogućnost ostvarivanja tog smisla. Međutim, to nije jedini oblik svesti i praktično-političkog delovanja radničke klase, već samo jedna *tendencija-mogućnost* sadržana u njenom sadašnjem biću. I razni njeni delovi koji polazeći od razloga trenutne koristi, apsolutizovanog izolovanog interesa, takođe predstavljaju su-činioce one prakse i svesti koja vodi parcijalizaciji, degenerisanju i sužavanju mogućnosti samoupravljanja kao realno dostižnog oslobađanja klase u celini. Razume se, takvo ponašanje pojedinih njenih delova nije posledica samo njihove nerazvijene klasne svesti, utilitarističko-potrošačke psihologije itd., već pre svega društvenih uslova u kojima se klasa, odnosno ti njeni delovi nalaze. Oni ih u velikoj meri *prinuđuju* da se ponašaju kao privatizovane grupe. U situaciji kad je količina proizvoda inače ograničena, ne samo s obzirom na razvijenije ljudske potrebe, nego često i prostu reprodukciju radnika kao radne snage, kada se i tako ograničena količina raspodeljuje na štetu klase, a politička sfera počiva na takvom sistemu raspodele i razjedinjenosti klase, »egoizam« radnih kolektiva veoma često predstavlja prirodnu odbrambenu reakciju na njihov položaj u društvu. Razume se, postoji i stvarni egoizam, svojevrsna eksploatacija *unutar klase*, odnosno prelivanje viška rada jednih u korist drugih u okvirima same klase, što sve jača u nedostatku avangardnog komunističkog delovatnja sposobnog da bude kohezioni i transcendirajući činilac empirijskog stanja klase.

Ponašanje klase, njen odnos prema postojećoj ideologiji, koncepciji i institucionalnoj organizaciji samoupravljanja, bitno su uslovljeni njenom neposrednom socijalnom egzistencijom. U situaciji nesigurnog i društveno najnepovoljnijeg životnog položaja, kada neposredni materijalni interes izbija snagom erupcije mnogi delovi radničke klase su primorani da prihvataju i one koncepcije društvenog razvitka, za koje im se čini da im pružaju izlaze iz postojećeg stanja ili one to na svoj način stvarno i omogućavaju, ali po cenu negiranja i same ideje samoupravljanja. To je osobito slučaj sa onom koncepcijom (i socijalnom praksom čiji je ona izraz)koja u sebi nosi kao jedino merilo društvenog progresa — rast proizvodnih snaga i racionalno poslovanje. Ona je krajnje konsekventna u podvođenju svih sfera društvenog života pod taj kriterijum. Njena ideologija se temelji na fetišizaciji preobražavalačke moći tehničke racionalnosti. U njoj nema mesta za pitanje *šta još* (ali ne u smislu pukog dodatka, nego iz aspekta suštinskog značenja tog »još«) osim pro-

izvodnog progresa i tehničkog razuma, da bi se moglo izlaziti iz granica građanskog društva i novih oblika otuđenja.

Međutim, u vezi s tim iskrsava jedno od najkrupnijih pitanja koje se tiče koncepcije delovanja radničke klase i njene avangarde u cilju ostvarivanja realno-mogućeg samoupravljanja. Ta koncepcija može da bude uspešna samo ukoliko predstavlja čitav niz posredovanja između projekcije istorijskih ciljeva i društvene stvarnosti koja u sebi ne sadrži ni neke bitne pretpostavke razvijenijeg građanskog društva, ne samo u pogledu materijalnih i kulturno-duhovnih, nego i nekih političkih dostignuća. U tom smislu ona mora da posveti izuzetnu pažnju pitanju neposrednih egzistencijalnih interesa klase i da se u njihovom posredovanju ka istorijskom oslobodi eshatološkog pristupa tom istorijskom. Opsednutost tako shvaćenim istorijskim u uslovima kada klasa živi na nivou svoje proste biološke reprodukcije, predstavlja nemoć mišljenja i političke prakse čije je ono izraz, njihovu ideologizaciju i otuđenost. U uslovima takvog životnog položaja klase, njen neposredni interes ne samo da potiskuje onaj »zamišljeni«, u osnovi literarni, kvazi-istorijski interes, nego sam postaje realno istorijski za *određenu etapu* društvenog razvitka. Društveni odnosi koji ne omogućavaju ostvarivanje tog neposredno-istorijskog interesa, ne mogu se okarakterisati kao samoupravljanje, kao što to nisu sami po sebi, ni oni koji to omogućuju.

Razvoj proizvodnih snaga i stvaranje moderne tehničke osnovice proizvodnje, mora da dobije upravo epohalni značaj i da bude u temelju takve jedne strategije. Bez toga nije moguće prevazići granice »društva oskudice« u materijalnim dobrima ali i u demokratiji, iako odnos ova dva elementa ni izbliza nije odnos refleksa i reflektovanog. Međutim, to istovremeno znači ispitivanje pretpostavki i traženje društvenog smisla materijalno-tehničkog razvitka, polazeći od ciljeva samoupravne zajednice u jednom konkretno-istorijskom kontekstu.

Utoliko postaje doista epohalno pitanje delovanja komunističke organizacije, kao vodećeg dela revolucionarnog pokreta klase, njene sposobnosti da nalazi puteve prevazilaženja egzistencijalne ugroženosti klase, da joj omogućava da izađe na nivo svoje istorijske uloge, izvlači je iz sopstvene pocepanosti i krize i bude činilac razotkrivanja i praktičnog negiranja svih vidova kvazi-samoupravljanja. Istovremeno kao izuzetno značajno, nameće se pitanje očuvanja smisla *same ideje* samoupravljanja kojoj preti kompromitacija kad se njome zastire praksa posve suprotna samoupravljanju.

Kao parcijalna proizvodna ili politička demokratija koja kao takva neizbežno usahnjuje i pada na nivo građanskog društva, čak i ispod tog nivoa, samoupravljanje u najboljem slučaju postoji *pored drugih* njemu suprotnih tokova društvenog razvitka. Ti tokovi vode, ne samo reprodukovanju, nego i ekspanziji različitih oblika građanskog društva, što čine bitno ograničava-

juću okolinu razvitka samoupravljanja. Ono samo biva razarano tim oblicima, njihova moć sve više raste, dok slabi njegova vlastita snaga i samosvojnost i ne pokazuje se onaj novum koji ono realno može da dâ. Nekritička, teorijsko-ideološka svest to objašnjava time da je to ono neizbežno mešanje »suprotnosti«, njihova »borba«, gde nema čistih oblika i stanja pri čemu se ipak pretpostavlja da je osiguran njen pozitivni bilans. U samoj svojoj biti ta svest ne može bez vere u apsolut koji omogućuje društveni napredak s tim što se on sada traži u mehanizmu institucija samoupravljanja, metafizički shvaćenoj klasi, a u novije vreme u preobražavalačkoj moći tehno-strukture kao takve. Ona ne može da vidi ulogu klase kao pokreta niti pretpostavke u okviru kojih ono blokirano novo što je pre svega kao nesigurna mogućnost nastalo i ukazalo se, može doista da se oživotvori. Iz takvog ideološkog (interesnog) vidokruga ne može se dati prava *dijagnoza stanja* društva i klase, realnih šansi novog kada se ono sužava i slabi pod pritiskom udruženih sila živog građanskog društva, od klasičnih kapital-odnosa do njegovih preobraženih, suvremenih vidova i konzervativno-retrogradne svesti, niti ta svest može da dođe do smisla i pretpostavki revolucionarnog delovanja klase. S druge strane, ona je nužno defetistička, poziva se na »realizam« i svetsko-istorijske tendencije »moderne organizacije« društva, u suštini tehno-birokratske, te je kao takva eminentno građanska svest.

Sužavanje novog što ga samoupravljanje nosi kao svoju istorijsku mogućnost i zatvaranje klase u svoje empirijske granice imaju svoj izvor ne samo u onom, uvek respektabilnom, nepovoljnom »materijalnom faktoru« i spletu činilaca nedovršenog građanskog društva, odnosno u dejstvu njegovih destruktivnih sila, što čine mogućim čitav period društvene iracionalnosti sa svim posledicama što iz toga slede, nego i u *samoj koncepciji* samoupravljanja kao parcijalne društvene prakse. Ta koncepcija iako nikad eksplicirana, predstavlja ideološki i politički supstrat bića onih društvenih snaga kojima je stalo do »zaustavljene dijalektike« razvoja samoupravljanja. Bitna odlika te »dijalektike« je: promene u okviru suštinski neizmenjenog globalnog političkog poretka i strukture interesa koja ga konstituiše usled čega su one nužno parcijalnog i sporadičnog karaktera, odnosno zadržavanje sistema političkog posredovanja i reprezentovanja kao načina perpetuiranja tog poretka. Faktičko zatvaranje samoupravljanja u elementarne proizvodno-političke jedinice, njegov famozni »lokalizam« i »autarhizam« su samo druga, pojavna strana tog sistema. Biće društvenih snaga koje ga stvaraju i oličavaju je nespojivo sa praktično-teorijskom pozicijom realno-mogućeg razvitka samoupravljanja u pravcu njegove univerzalizacije. Nije reč o deformaciji nezrelosti njihove teorijsko-idejne svesti o samoupravljanju, o »neshvatanju« njegove suštine, već o *principijelnoj nemogućnosti* da one kao konstituisana posebnost interesa koja se na političkom planu ispoljava kao profe-

sionalna briga i zastupništvo opšte-društvenog, zaista otvore puteve ka stvarnoj mogućoj (što ne znači perfekcionistički shvaćenoj) praksi u pravcu razvitka samoupravljanja kao novog totaliteta društvenih odnosa. Usled toga u pomoć stiže ideologija kao činilac popunjavanja praznine između fakticiteta i ideje, odnosno njihovog istorijski neopravdanog razmaka, kao nadoknada tako shvaćenog samoupravljanja, njegova apstraktna univerzalizacija i uzdizanje njegove parcijalnosti na nivo nužne etape razvoja.

Iz nje se rađa ono shvatanje čiji je horizont *područna* realizacija samoupravljanja. Ono se osniva na pretpostavci da je dovoljno »ugraditi« samoupravljanje u jednu oblast društvenog života (materijalna proizvodnja) pa će ono po principu autonomne ekspanzije preobraziti sva ostala. Nužni nastavak tog shvatanja je vizija »faznog« ostvarivanja samoupravljanja u smislu fiksiranog redosleda etapa njegovog progresa, pri čemu se polazi od uverenja da ono najpre treba da zahvati »društvenu osnovu«, da se konstituiše kao »novi proizvodni odnos«, da bi docnije u »višoj fazi« prodrlo u političko-institucionalnu i duhovno-kulturnu »nadgradnju«. Oba ta shvatanja su eklatantan primer građanske političko-misaone pozicije i mehanički shvaćenog društvenog razvitka. Ona ostaju u granicama suštinske pocepanosti proizvodnog i političkog života, razdvajaju ih i misle kao »sfere«, a društveni razvitak shvataju iz aspekta okovane sadašnjosti i mrtve temporalnosti. Ujedno, to pokazuje koliko je dijalektka kao teorija i metod delovanja u cilju ostvarivanja samoupravljanja suštinski uslovljena društvenim bićem snaga koje taj proces mogu da iniciraju, razvijaju i nose kao univerzalno-preobražavalačku praksu.

Ne odmiče mnogo dalje od navedenih shvatanja ni ona koncepcija prema kojoj je već *ostvarena* politička revolucija, pa je sada, s obzirom na njene granice, potrebno da bi se samoupravljanje zaista oživotvorilo, preći na etapu »socijalne revolucije«. I tu se revolucija i samoupravljanje misle na segmentaran način, a ne kao *totalitet*. Politička revolucija nije pitanje promene vlasti, već jedan od vidova revolucije kao celovitog procesa temeljnog preobražaja društva. Ako je ona već ostvarena besmisleno je govoriti o krizi političkih institucija, o vlasti birokratije, nedovoljnoj razvijenosti demokratije, kršenju radničkih i građanskih prava i sloboda itd.

Sve to ne znači da se samoupravljanje može ostvariti kao celovita društvena praksa u jednom političkom zaletu, putem nekog »političkog reza«, bez *dijalektičke postupnosti* i razvojnosti. Međutim, bitno je da ono ima eminentno klasni smisao od samog svog začetka, da ne bude praktično-teorijski zatvoreno u jednu ili nekoliko međusobno odvojenih društvenih sfera, ili čak fragmente tih sfera, pri čemu jedna od njih (politička), po logici sistema političkog posredovanja, zadržava stalno nadređenu ulogu. Isto tako, ono od početka mora da znači pro-

gres u životnom položaju i mogućnosti razvitka klase i da bude usmereno na društvo u celini, premda ne može odmah da vodi radikalnom prevaziłaženju i poricanju pretpostavki iz kojih se ono samo rađa, i premda će intenzitet i oblici njegove preobražavalačke snage biti različiti u raznim oblastima društvenog života. Bez toga ono mora stalno da plaća danak startnoj tački, početnom rasporedu uslova i bitnih metoda njegovog ustanovljavanja koji se docnije objektiviziraju i reprodukuju.

Međutim, s obzirom da je parcijalnost samoupravljanja uslovljena i slabostima inherentnim osnovnom revolucionarnom subjektu — radničkoj klasi, da je i ona sama u velikoj meri još *poluklasa*, što ima korene značajnim delom u činjenici njene egzistencije u »društvu oskudice«, (pri čemu pojam »oskudica« ima šire značenje od nedostatka stvari), to ni samoupravljanje u takvim uslovima, i iz tog razloga, ne može da se ostvaruje kao univerzalni društveni proces.

KA RAZVIJENOJ STRATEGIJI EMANCIPACIJE KLASE

Samoupravljanje neizbežno postaje oblik ideološke svesti kojom se prekriva realitet građanskog društva, ili pak ostaje u sferi »trebanja« ukoliko ne počiva na delotvornoj, razvijenoj strategiji svakodnevne, svestrane emancipacije klase. I sam taj pojam emancipacije poprimio je takva metafizička obeležja da se zaboravlja šta iza njega mora da stoji, kakav konkretni put razvitka klase, kakva neophodna istorijska posredovanja do klase kao istinskog subjekta društvenog života. Pri tome se polazi od koncepcije jednog, u suštini *iluzornog spontaniteta* delovanja klase prema kojoj treba razbiti sve stege tom delovanju, a pre svega političke, onemogućiti nove uzurpacije njenih prava i viška rada, pa će klasa nesmetano ostvarivati svoju istorijsku misiju. U sklopu te koncepcije se celokupna emancipacije klase traži u sferi političkog, upravo ona se shvata na *zaštitničko-politički* način, čime se ponovo vraća u okvire svojevrsnog građanskog poimanja te emancipacije. Ta koncepcija se nikada ne pita zašto je do sada nestajala spontanost delovanja klase, zašto su organizacija i hijerarhija gutali izvornost njene samodelatnosti. Ona ne može da izvede neophodni zaključak: spontanost i samodelatnost klase mogu se *očuvati* i *trajati* samo u toku stalnog, realno-prisutnog razvijanja klase, jednog celovitog programa njenog samooslobađanja i svestranog osposobljavanja.

S druge strane, emancipacija klase se shvata na jedan tehnokratsko-elitistički način: klasu mogu da preobraze samo njeni najstručniji delovi, uz obrazloženje da su upravo ti delovi na vrhu lestvice stručnosti budući lik jedne moderne klase. Čitav razvitak klase se svodi na dostizanje tog nivoa stručnosti od strane ostalih njenih delova. Klasa kao postojeća, protivrečna i

u svakom pogledu višeslojna *celina* ispada iz kruga te misli. U okviru tog mišljenja samoupravljanje se takođe shvata kao parcijalna praksa, kao proizvod i slobodno delovanje grupe najviših stručnjaka. Toj parcijalnosti ono pridaje istorijski značaj i sposobnost preobražavanja celokupnog društva i klase kao celine.

Jedna stvarno delotvorna strategija emancipacije klase mora da polazi od dijalektike odnosa između realiteta klase, kao veoma protivrečne i diferencirane celine, dakle od klase u empirijskom smislu, i transcendiranja takve klase prema klasi kao istorijskom subjektu, putem niza konkretnih pravaca, metoda i nivoa te emancipacije koji se kreću na području celokupnog njenog života i položaja. Ključne tačke te strategije moraju proizlaziti iz analize bića same klase, iz njenog položaja u procesu proizvodnje, koji je po mnogim indikacijama, a pre svega po mogućnostima raspolaganja viškom rada, i položaju klase u odnosu na razne upravljačko-monopolističke grupe — najamni. Ako je biće klase njen najamni položaj, onda to znači da je biće samog društva još u svojoj osnovi građansko. To što je to biće još građansko razumljivo je, ukoliko se socijalizam ne shvata kao neka nova društveno-ekonomska formacija, već kao *prelazni* period. Međutim, bitno je da li je ono istovremeno i nešto drugo, da li se razvijaju procesi koji iznutra počinju da prevazilaze to biće. Dakle, bitan je socijalni sadržaj toga »i«, kao *pozitivne negacije* građanskog društva i prevladavanja njegovog najamnog bića, što je samo drugi izraz za samoupravljanje. Odatle moraju da teku sva teorijsko-praktična posredovanja i izvođenja na planu koncepcije emancipacije klase i njenog delovanja kao istorijskog subjekta. U tom smislu, ta koncepcija mora da se bavi spletom činilaca koji uzrokuju takav položaj klase i metodima *klasne borbe* koji omogućuju njeno ekonomsko (i svako drugo) oslobađanje. Uporedo sa tim, ona mora da sagledava suštinu protivrečnosti u samoj klasi, posebno pitanje na koji način klasa može (i da li može) da se konstituiše kao jedinstveni subjekt u uslovima tržišta, kada su njeni delovi međusobno u principu konkurentni, koje su stvarne pretpostavke usmeravanja dejstva zakona vrednosti, kako omogućiti zainteresovanost za produktivniju i kvalitetniju proizvodnju, a da ona ne vodi trajnom razbijanju klase kao klase i njenom grupno-sopstveničkom privatiziranju.

S druge strane, ta strategija u mnogo čemu pretpostavlja da se pođe od niza veoma nepovoljnih činjenica koje se odnose na radno-profesionalnu aktivnost i sposobnost klase i neke segmente njene svesti. To suočavanje sa činjenicama znači potrebu da se prevaziđe svojevrsni aristokratizam duha i prizemni pragmatistički princip, da se ono, svakodnevno, »prozaično« ne sagledava na jedan empiristički, sektorski način, nego kroz vezu sa istorijskim i značenje u okviru celine puta realne emancipacije klase. Takva strategija nikada nije domišljena niti se pokušavala ostvariti, što nesumnjivo proizlazi najvećim delom iz suštine sa-

mih »modela« dosadašnjeg socijalizma kao državno-partijsko tehnokratskog socijalizma. Ekonomsko-političko oslobađanje klase, posebno izraženo kroz tezu o tzv. vraćanju viška rada njegovim proizvođačima, postaje iluzorno, ili u najboljem slučaju svodi se na veoma ograničene materijalne efekte, izvan celovitog oslobađanja i konkretnih, često naoko sitnih, a ujedno onih generalnih radikalnih poduhvata, koji su usmereni u pravcu emancipacije klase. Inicijatori tih poduhvata mogu da budu, pre svega, najbolje snage same klase i celog društva, odnosno komunistička organizacija kada je i ukoliko je sastavljena od takvih snaga, kao i sindikat koji se konstituiše u smislu autentične organizacije klase sposobne da se suprotstavlja svim vidovima njene socijalne porobljenosti.

Zamka elitizma koji bi se ogledao u konstituisanju pozicije jednog novog staratelja-emancipatora i njegove prosvetiteljske funkcije, izbegava se time što proces autonomnog delovanja klase, njenog osvajanja najvažnijih društvenih pozicija, afirmacije njenih najboljih snaga (koje se ne mogu a priori poistovetiti sa najstručnijim delovima) i proces njenog svakodnevnog svestranog osposobljavanja i uzdizanja posredstvom njene avangarde, predstavljaju celinu. Kao takvi, oni čine sadržaj strategije emancipacije klase. S druge strane, i kada deluje kao snaga podsticanja, projektovanja i ostvarivanja te emancipacije, delatnost njene političko-teorijske avangarde, sama po sebi izuzetno značajna, ipak je samo deo mnogo šire, i istorijski značajnije samodelatnosti postojeće klase, bez obzira na nivo i istorijske granice te samodelatnosti.

Parcijalizacija, minorizacija i faktičko nepostojanje i samoupravljanja kao korenitog menjanja socijalne pozicije i napretka u mogućnostima samoupotvrđivanja klase, u mnogome proističu iz nepostojanja takve jedne razvijene strategije delovanja i konstituisanja revolucionarnog subjekta. Jedan od temeljnih uzroka tome je u etabliranju onog tipa odnosa klase i komunističke organizacije koji znači trajnu, suštinsku političku potčinjenost prve ovoj drugoj na osnovi jednom stečenog i stalno reprodukovanog monopola političke vlasti, ekonomske i ideološke moći. Tendencija, (izgleda karakteristična za postojeći socijalizam) podele moći između, s jedne strane države i komunističke organizacije kao osamostaljenih političkih predstavnika klase i društva i s druge, rastuće tehno-birokratije, u suštini samo produžuje isti taj tip odnosa, sada samo na bazi partnerstva najuticajnijih otuđenih reprezentanata klase.

Međutim, ostvarivanje emancipacije klase moguće je samo na temelju *savremenih oblika klasne borbe.* »Savremenih« u smislu da ih nosi jedna strukturalno stalno menjana klasa koja u sebi sve više uključuje nove kategorije — intelektualne proizvođače viška vrednosti, da osnovu jednog mogućeg *klasnog saveza* danas može da čini jedinstvo radničke klase i naraslih intelek-

tualnih snaga u svim oblastima društvenog života[1], s obzirom da iz celine klase i tih snaga potiču realno-potencijalni nosioci revolucionisanja društva u ekonomsko-političkom, proizvodno-tehničkom i kulturno-vrednosnom smislu. To jedinstvo je istovremeno okosnica objedinjavanja širokih radnih slojeva oko klase na osnovi zajedništva ili sličnosti ciljeva i interesa i oblikovanja jednog, idući za Gramscijem, celovitog bloka snaga revolucionarnog transformisanja postojećeg. U tom smislu strategija razvijanja klase kao istinskog istorijskog subjekta, njenog oslobađanja od raznih oblika socijalne potčinjenosti i sopstvene ograničenosti, čini jedinstvo sa klasnom borbom postojeće klase i svih snaga koje se oko nje okupljaju. S druge strane, savremena klasna borba nema ispred sebe »jasno obeležene« i konstituisane protivnike u vidu vladajućih klasa, ona je usmerena protiv svih, međusobno diferenciranih faktičkih eksproprijatora viška rada koji čine jedan dosta heterogen i protivrečan sloj. Njih sve, ipak, ujedinjuje činjenica *prisvajanja* tog viška. Međutim, ta borba postaje još složenija, s obzirom da mora da bude način prevazilaženja protivrečnosti i u samoj klasi. Utoliko strategija emancipacije klase mora da bude teorija i pravac te borbe, da polazi od celine uslova u kojima se ona odvija, što ponovo ukazuje na značaj avangardnog komunističkog delovanja u njenom uteme ljenju i razvijanju.

Kao imanentna snaga klase komunistička organizacija celokupnu svoju strategiju i taktiku osniva na delatnosti usmerenoj u pravcu stvaranja uslova za nastajanje dijalektičkog jedinstva između univerzalnog razvoja klase i univerzalnosti samoupravnog preobražaja društva. Ona ne dolazi kao deus ex machina koji svojim »svesnim činom« može da neutrališe dejstvo svih nepovoljnih uzroka i okolnosti što deluju u klasi i društvu u celini, čineći granice samoupravljanja. Razvitak samoupravljanja ne može da bude plod »visoko-svesnog« angažovanja avangarde kao supstituenta jedne klase koja je još, objektivno, pre svega klasa po sebi. Posebno naš razvitak je pokazao da samoupravljanje ne može da bude kreacija partijsko-državnog aparata i njegovog vrha, i da nosilac istorijske inicijative u njegovom nastanku nije isto što i subjekt njegovog ostvarivanja kao pozitivnog i svestranog društvenog procesa. Međutim, samo iz postojeće klase i socijalnih snaga koje su njoj bliske po ciljevima i interesima, može da se razvije taj potencijalno-revolucionarni subjekt koji u principu stalno u sebi sadrži, iz sebe formira i kroz samostalnu organizaciju kao pokreta, neprekidnu inicijativu, odlučujući politički uticaj, klasno političku kontrolu i istovetnost uslova života — u sebe vraća komunističku organizaciju kao svoju vodeću političku i idejno-teorijsku snagu, sprečavajući time njeno otuđenje. Stvarna klasa i njeni socijalni saveznici su rodno tlo

---

1) Naravno, to ne znači da u redovima tih snaga kao i u samoj klasi nema konzervativnih i retrogradnih delova.

subjekta samoupravljanja i jedinstva klase i stvarno avangardne komunističke organizacije.

Komunistička organizacija prestaje da bude komunistička onda kada počne da kalkuliše u smislu koliki je udeo nepovoljnih materijalnih uslova u razvitku društva i koliko onda ostaje prostora »subjektivnom činiocu« za delovanje. Pri tome se dijalektika shvata kao svojevrsna *ekvilibristika*, kao traženje ravnoteže i aritmetičke sredine između objektivnog i subjektivnog faktora, kao ono prazno, od konkretne društvene stvarnosti i njenih zahteva odvojeno, ni jedno ni drugo »skretanje«. Ta kalkulativno-oportunistička logika i praksa čiju je kritiku osobito uspešno vršio Lukács, nema ničeg zajedničkog sa onim izuzetnim značajem komunističke organizacije kada je ona žarište i izraz najsvesnijih snaga klase i društva, koje ubrzavaju, daju nove pravce, sadržaje, impulse toku istorije, kada subjektivno, u suštini revolucionarna praksa, *ima primat* nad objektivnim, shvaćenim u pozitivističko-pragmatističkom smislu. Međutim, ona to može činiti samo kao unutrašnja snaga klase i samo dotle dok su interesi klase ujedno njeni sopstveni interesi.

Uslovljenost samoupravljanja kao novog totaliteta društvenih odnosa njegovim klasnim karakterom, čini onu dijalektičku vezu čije je razumevanje i ostvarivanje suština delovanja komunističke organizacije adekvatnog samoupravljanju. S druge strane, njena idejno-teorijska usmerenost na otkrivanje takvog smisla samoupravljanja, istovremeno znači njenu političku orijentaciju ka prevazilaženju klase kao proste empirijske datosti i razvijanju klase kao univerzalnog društvenog subjekta. Parcijalno razvijena klasa može da ostane samo u granicama stihijskih težnji za samoupravljanjem i elementarnih, kratkotrajnih oblika njegovog ostvarivanja. Realizovanje istorijske, univerzalno-preobražavalačke uloge klase, pa prema tome i samoupravljanja, samo je *jedna mogućnost* koja je sadržana u njenom empirijskom biću. Međutim, nijedna klasa nije *predodređena* da ostane na ravni klase po sebi, niti je fatalno njeno uklapanje u »sistem«, posredstvom rasta njene kupovne moći i dejstva sila ideološke manipulacije. Njeno najamno biće, određeno pre svega njenim ukupnim konkretnim položajem i perspektivom u društvu, je ona objektivna osnova koja sadrži mogućnost njenog razvitka kao subjekta revolucije, odnosno samoupravljanja. Odatle izvire i istorijska potreba za komunističkom avangardom koja otkriva tu mogućnost u njenim konkretno-istorijskim modalitetima i prema tome zasniva svoje delovanje u cilju da klasa u sopstvenom biću napravi most između klase po sebi i klase za sebe. Takvim svojim delovanjem u empirijskoj klasi i iz nje ona aktivira snage te klase, uvećava im moć time što u njih integriše idejno-teorijsku svest, znanje, kulturu, političku usmerenost, što sve ubrzava razvitak klase, smanjuje posledice njenih slabosti i čini da ona počinje da postaje subjekt sopstvenog revolucionarnog menjanja. Na taj način komunistička organizacija praktično

prevazilazi stanovište *teorije čekanja*, prema kome klasa, da bi mogla da razvija samoupravljanje, može da stekne potrebne kvalitete samo u jednom nesagledivo dugom razdoblju progresa društva kao celine, a posebno njegovih proizvodnih snaga, iz čega sledi zaključak da sve dok se to ne postigne besmisleno je i samo zalaganje za samoupravljanje. Međutim, uvek je potrebno imati u vidu da to stanovište ne može da prevazilazi komunistička partija kao bilo kakva empirijska politička organizacija, već samo kao partija »u velikom istorijskom smislu«. Koliko god oslobađanje radničke klase nije moguće ako ono suštinski nije njeno vlastito delo (čime je određen karakter, cilj i način delovanja komunističke organizacije i celokupan kompleks njenih odnosa sa klasom), toliko je to samo-oslobađanje klase nemoguće bez delovanja komunističke organizacije usmerenog na razvoj klase kao univerzalnog društvenog subjekta.

PRIMARAN JE INTERES ZA NEISTINU

Milan Damnjanović

Beograd

Nedramatsko, ali zato odlučno pitanje opstanka socijalizma u svakom istorijskom času mora biti nešto što je po sebi razumljivo za istorični način mišljenja, jer socijalizam nije teorija što propisuje ili pak predskazuje svetskoistorijski tok stvari, niti je ideal koji, jednom fiksiran, bezuslovno povlači za sobom određeno ponašanje ljudi i određeno povesno zbivanje, već je realno istorijsko kretanje što polazi od aktualnog stanja stvari, u kome se društveno-istorijska istina otkriva i prikriva, u kome, u stvarno iskrenom naporu idejnog i praktičnog pridržavanja socijalističkih principa, ostaje otvorena mogućnost neuspeha i promašaja, zato što je kriterijum utvrđivanja socijalističke stvarnosti upravo kao i kriterijum utvrđivanja »socijalističke istine« neočigledan, uvijen u neistinu, pa zahteva neprekidnu kritiku što uvek pretpostavlja samokritiku u zaista ozbiljno shvaćenoj istorijskoj relativnosti. Zbog toga je mogućnost da neka partikularna ili restaurativna ideologija potisne socijalističke principe *u izgradnji socijalizma*, mogućnost ideološkog aficiranja socijalistički orijentisane svesti, pa čak i svesti proletarijata, načelno uvek otvorena, i zato je u zajednici koja zaista teži društveno-istorijskom progresu i u kojoj se reč »socijalizam« ne održava još samo kao semantički problem, mora negovati stalna kritika sopstvenih socijalističkih ciljeva kao lična odgovornost svakog člana te zajednice.

Snaga ideje socijalizma, koja se ostvaruje kroz socijalističku revoluciju i socijalistički pokret, proističe iz njene antejske veze sa, istorijski posmatrano, najprogresivnijim društvenim snagama u jednom vremenu koje identifikujemo po njihovom bitnom *interesu za istinito sagledanje* aktualnog stanja stvari, za uviđanje socijalnih, nacionalnih i dr. nepravdi i pravih razloga tih nezadovoljavajućih stanja, najzad za preduzimanje konkretne akcije radi uspostavljanja socijalno-ekonomskih i u širem smislu reči

kulturnih odnosa koji se s našim ljudskim snagama u jednom vremenu najpre mogu pomiriti s opštim zahtevom za životom iz ljudskog dostojanstva. Iz interesa za razumevanje stvarnog društvenog stanja i realnih sila istorijskog razvoja, koje su na delu u sadašnjim prilikama, iz bitnog interesa za teorijsku istinu o ljudskoj egzistenciji, iz koje može i mora poteći odgovarajuća praksa nosioci ideje socijalizma vezuju se za »stvarni jezik«, za jezik »stvarne stvarnosti«, nasuprot ideološkom jeziku svesnog ili nesvesnog prikrivanja ili iskrivljenja istine, nasuprot jeziku politike, koji Marx i Engels u *Nemačkoj ideologiji* nazivaju besmislenim, kao i jezik religije i drugih izraza ideološke svesti.

Upravo zbog toga se, uza sav realizam našeg pogleda na istorijske uslove ostvarenja socijalističke revolucije i održanja socijalističkog pokreta u proteklom i tekućem vremenu, uz prihvatanje neizbežnih tamnih strana politike, ipak samo sa čuđenjem i žaljenjem moramo pitati, kako je došlo do toga da i u našoj zemlji sa, po svojoj osnovnoj tendenciji razvoja, socijalističkim društvenim poretkom nastane i ojača interes za neistinu, kako se taj interes mogao probiti u interpretacijama istorijskih događaja iz neposredne ili dalje prošlosti, kako su se razne restaurativne ideologije mogle useliti u socijalističku svest i socijalistički pokret, kako su se, najzad, različiti reakcionarni i partikularni zahtevi mogli potvrditi pored i uprkos progresivnih univerzalnih socijalističkih interesa, do te mere da živimo u otvorenoj opasnosti od gubitka socijalističke orijentacije, jer više nismo u stanju poznati i razlikovati izvorno levičarstvo od mnogobrojnih falsifikata, od izopačenih pojava koje se još samo zovu socijalističke u skoro beznadežnoj terminološkoj i stvarnoj konfuziji.

Neka iskustva iz našeg života spadaju, dakle, u onaj »naš trenutak socijalizma«, od koga se u ovom razmatranju polazi i u kome, verovatno, nema frapantnije činjenice od upravo označenog snažnog interesa za neistinu. To nas mora tangirati kada znamo da je smisao za istinu i život iz kritičke odgovornosti glavno obeležje onog socijalizma koji sebe razume kao naučni i koji se vezuje *ne* za ideju moderne nauke i naučno-tehničkog vladanja prirodom i društvom, ne za novovekovni racionalizam, *već* za tradiciju racionalnosti, za veru u snagu uma, u mogućnost humanog regulisanja svih ljudskih odnosa. Ako je um u isti mah volja za umom, a volja za umom u isti mah volja za ostvarenjem ljudske egzistencije u skladu sa zahtevima uma tj. za, istorijski posmatrano, najprogresivnijim društvom kao socijalističkim društvom, onda je htenje za istinom glavna snaga socijalističke stvarnosti. Ako je primaran interes za istinu kao volja za ostvarenjem uma u ljudskom društvu odlučna pokretačka snaga socijalizma i ako će, usprkos kolebanjima, padovima, neuspesima i promašajima osnovni pravac našeg života i dalje teći u skladu s idejom socijalizma, onda je osnovno pitanje od početka, pitanje od koga u svakom času zavisi opstanak socijalizma, pitanje *Šta je istina*, koje za nas nije i ne može biti pilat-

sko pitanje, jer u htenju istine i težnji k ostvarenju uma leži jedina šansa i jedino opravdanje socijalizma. Nosioci ideje socijalizma moraju biti svesni toga da od razjašnjenja društveno-istorijske istine zavisi uspeh njihove akcije, da od mogućnosti upotrebe »stvarnog jezika«, u skladu sa saznatom istinom, zavisi racionalnost, to će reći ljudski smisao njihovog zalaganja, da u socijalističkoj vlasti ne smeju ostati tamne realnosti politike klasne vlasti: korupcija, demagogija, mistifikovanje i falsifikovanje prošlosti, kleveta i laž kao prastari rekviziti u uvek istom političkom teatru, jer inače oni samo drugačije nazivaju te uvek iste mehanizme uspostavljanja i održavanja vlasti i faktički vode politiku koja izvire iz prezira prema ljudima i nepoverenja u mogući napredak čovečanstva.

Tako se socijalističko samoupravljanje u nas praktično i stvarno shvata kao apsolutizovanje partikularnih i čak privatnih interesa, a nipošto ne kao autonomno prihvatanje univerzalnih socijalističkih principa iz lične odgovornosti svakog pojedinog člana socijalističke zajednice i u bitnoj saglasnosti s drugim isto tako odgovornim članovima zajednice. Za odluke samoupravnih jedinica ne važi objektivna kontrola, kritika ili opšte socijalističke i čak naučne norme, jer su ove heteronomne i spoljašnje za samoupravni organizam, pa tako u principu vlada *subjektivizam*, koji neizbežno vodi u sukob s tuđim subjektivizmom. »Zaboravlja se« da samoupravni socijalizam ne može značiti napuštanje socijalističkih principa, tendencijelno realizovanih sa socijalističkom revolucijom. Zbog toga je osnovno pitanje jugoslovenskog socijalizma u ovom času pitanje samog socijalizma, koje se u sledećem samo prividno sužava i formuliše kao pitanje interesa za istinu odnosno neistinu.

Ako od mogućnosti teorijskog razjašnjenja pitanja istine zavisi ne samo ideja već i praksa socijalizma, onda filosofski problem istine postaje ključni problem teorije socijalizma. Stoga moramo pristupiti razmatranju tog problema, i to ne samo zbog specifično naše situacije: svuda u svetu opstanak socijalizma je vezan za mogućnost saznanja društveno-istorijske istine i za mogućnost akcije u skladu s tim saznanjem. Iz istog razloga ovde odustajemo od analize određenih primera težnje k neistini u revolucionarno ili postrevolucionarno doba izgradnje socijalističke vlasti, jer takva analiza nikada ne može zadovoljiti bezbroj okolnosti i relativnosti jednog određenog istorijskog zbivanja, pa je uopšte moguća tek onda ako se napusti razgovor koji se tiče principa. Mi se dakle pitamo da li je, uza sav vitalni značaj zahteva za istinom u ostvarenju socijalističke revolucije i u socijalističkom pokretu, interes za neistinom *morao* delovati, baš kao i u svoj ranijoj socijalno-političkoj istoriji čovečanstva, da bi taj pokret uopšte uspeo i da bi se održao — ili se možda u tom pogledu nešto principijelno menja sa socijalizmom.

To je filosofsko pitanje teorijskog fundiranja socijalizma, koje ima praktičan značaj, jer nam u principu može dati osnovu

za razumevanje ne samo nekih početnih neuspeha socijalističke revolucije, kao i promašaja u izgradnji već uspostavljenog socijalističkog poretka, već i osnovu za razumevanje oštrih kriza onda kada uglavnom ne postoji spoljašnje ugrožavanje, ni opasnost za održanje socijalističkog društvenog poretka itd. Ali nas ni takve kao i druge slične situacije kao exemplum ovde ne mogu interesovati zbog svoje praktične neprozirnosti i nepredvidljivosti, kao i teorijske nepodobnosti, pa ih stoga nećemo navoditi, ali to nenavođenje primera nipošto ne znači držanje »apstraktnog« nivoa, kako se to popularno kaže, već držanje one bezuslovno potrebne teorijske distancije filozofskog govora, koji je inače, kao supstancijalni govor, uvek konkretan i dalekosežno praktičan.

Ipak, uzimajući u obzir takvu potrebu za »konkretnošću« u vezi s našim pitanjem, treba ovde reći samo to da se kao odlučna karakteristika ovoga časa u nas može smatrati tendencija ka *reideologizaciji*, to će reći težnja k oživljavanju restaurativnih, pre svega nacionalnih i religijskih, ideologija kao fenomen napuštanja socijalističkih ideala, ali takođe i oživljavanje tzv. naučne socijalističke ideologije, čime se stvarno brane sopstvene pozicije u vlasti ili samo prikriva već stvarno prihvaćena reakcionarna ideologija. Tako se gubi uverenje da je *dezideologizacija* osnovni postulat onog socijalizma koji je filosofski promišljen, tj. koji je kritički svestan svojih pretpostavki i čiji smisao nije izvitoperen, što ne znači neutralizaciju pogleda, već život koji izvire iz krajnje odgovornosti, koji poznaje i prihvata najnapredniju teoriju u našem vremenu i nju svojim angažmanom želi oživotvoriti.

* * *

Filosofski problem istine u socijalizmu ovde nije mogućno obraditi u svoj njegovoj univerzalnosti, već samo u nekim aspektima, i više u obliku nagoveštaja, nego li pravog i potpunog izvođenja. Nije ovde u pitanju logički problem istine, ni logička tradicija uopšte u tretiranju tog problema, jer ciljamo na njegov širok i obuhvatan smisao, na njegov značaj za sav ljudski život, tako da razmatramo metafizički odnosno ontološki problem istine, i to u situaciji »prekida s tradicijom«, što znači imajući u vidu tu tradiciju, ali s gledišta novih početaka u Marxa i Nietzschea, Husserla i Heideggera.

Ako se ovde držimo filosofskog nivoa ovog problema, onda to znači da polazimo od filosofskog značaja Marxovog mišljenja i od neophodnosti filosofskog fundiranja teorije socijalizma, nasuprot shvatanjima koja pridaju Marxu značaj samo pod uslovom ostvarene i time ukinute filosofije ili, drugim rečima, pod uslovom Hegelovog ostvarenja filosofije i Marxovog konkretnog, tj. praktično-empirijskog, ali ne i ontološki relevantnog nastojanja oko izmene sveta. Jer filosofija se ni u kome smislu reči ne može ukinuti i ma koliko da se ona u teoriji socijalizma pojavljuje kao društveno-istorijski fundirana, ona je u stvari uvek u isti

mah i fundirajuća. Inače se ne bi moglo govoriti o filosofiji socijalizma, niti o filosofiji u socijalizmu, već samo o ideologiji socijalizma i još o apsurdnoj »naučnoj ideologiji«. To se, uostalom, najbolje može razabrati iz tretiranja problema istine, kome se ovde posvećujemo.

U situaciji »prekida s tradicijom«, u kojoj živimo i u kojoj se tradicionalna metafizika uvelike ispostavlja kao ideologija, kritika ideologije postaje relevantna za naš problem, jer danas više ne važi »veliko poverenje« (Nietzsche) koje je važilo u tradiciji, ubeđenje da je mogućno saznati pravu stvarnost kao istinu i da iz tog saznanja nužno proističe odgovarajuće delanje, kao što se danas više ne možemo naivno pozivati na termin i pojam »istina« kao da je jednoznačan, već naš pristup može biti samo kritički, pitajući za mogućnost saznanja istine, za odnos interesa i potreba prema saznanju, za praktičnu istorijsku uslovljenost naučnog i filosofskog mišljenja.

Ovde želimo ukratko razmotriti sledeće aspekte filosofskog problema istine. Najpre nas interesuje ukoliko je otkrivanje, manifestovanje, pojavljivanje istine dijalektički nužno vezano za njeno skrivanje, izmicanje i povlačenje, u čemu se ogleda istoričnost (povesnost) istine u pregnantnom smislu reči, jer se upravo po istoričnom shvatanju istine bitno razlikuje naš današnji pogled od tradicionalnog metafizičkog pogleda. Druga stvar koju pokušavamo razjasniti jeste uviđanje da svaki određeni interes kao praktični angažman i ispoljena volja, s kojim se uvek neka teorija, ideja, saznanje povezuje, već kao određen interes uvek bitno predstavlja interes za neistinu, iz čega proističe da interes za istinu ne može biti interes za nešto određeno kao za svoju praktičnu svrhu, već da predstavlja samosvrhu kao interes za istinu kao takvu ili, metafizički izraženo, kao interes za *ništa*, što je u isti mah, po dijalektičkoj neophodnosti i već u Hegela, interes za *sve*, interes za život u universalnosti i ostvarenja uma. Najzad, treći moment našeg problema, koji ovde želimo razmotriti, tiče se odgovornosti u socijalizmu u vezi s istoričnom prirodom same istine. Ako je, naime, život u socijalizmu shvaćen kao život iz kritičke odgovornosti, onda iz toga neposredno proističe da je odgovornost u socijalizmu, koji ovde shvatamo kao personalni socijalizam, lična stvar, da nema prenošenja odgovornosti i da je tzv. »kolektivna odgovornost« samo jedan neodrživ spoj reči.

* * *

Za razliku od naivnog uverenja u čovekovu upućenost na istinu i po sebi razumljivu mogućnost volje za istinom, i za razliku od tradicionalnog filosofskog uverenja da je principijelno moguće saznanje objektivnog bića istine, prikaz »stvarne stvarnosti«, i istinito znanje iz uvida u ono što jest, iz koga onda neposredno proističe interes za istinu i odgovarajuće moralno ponašanje, u današnjoj filosofiji se odnos čovekov prema istini bitno drugačije shvata, ali sâm problem podjednako važi i ostaje otvo-

ren nekada kao i sada. Posle Marxova otkrića zavisnosti čovekove svesti u svim njenim oblicima, pa prema tome i kao filosofske svesti, od društvenog bića i, u krajnjoj liniji, od tehničkih proizvodnih snaga, *tradicionalna filosofija, koja je za Marxa pre svega nemačka idealistička filosofija*, ispostavlja se ne samo kao aficirana ideologijom, već upravo kao sama ideologija (»nemačka ideologija«). Marx ne samo da dovodi u sumnju, već odbacuje mišljenje da je teorijski interes za istinu u svakidašnjem životu, interes za istinu koji razvija nauka, a radikalizuje filosofija — uopšte primaran čovekov interes. Fenomen ideologije shvata Marx istorijski i o njemu govori pre svega u odnosu na nemačku idealističku filosofiju, ali ne i u odnosu na racionalističku i prosvetiteljsku (novovekovnu i antičku) tradiciju. Samim tim on pojam ideologije ne shvata kao totalan i ne izjednačava ga s celokupnom sferom duhovnog života, već on za Marxa predstavlja iz interesa za neistinu proisteklu »lažnu svest«, koja pretpostavlja »istinitu svest«. Marx prihvata jednu određenu misaonu tradiciju koja nauci i naučnoj filosofiji pripisuje humanistički smisao i emancipatorski interes u praktičnom angažmanu, na putu napretka čovečanstva, koji ne bi bio moguć bez saznanja društveno-istorijske istine u jednom vremenu, bez raspoznavanja stvarno naprednih ideja i socijalnih snaga u odnosnoj epohi. Nadistorijski svet tradicionalne metafizike, apsolutni duh koji pretenduje na bezuslovnu istinu prezire Marx kao istorijski svet, kao duh koji je uvek vezan s određenim htenjem, praktičnim interesima i porivima čovekovim, kao ideologiju što zavisi od određenih društvenih stanja i odnosa. Ali iz te istorijske zavisnosti i uslovljenosti ne proističe za Marxa relativizam kao totalna zavisnost od relativnih istorijskih uslova, iz čega bi se onda morao izvesti i totalan pojam ideologije, pa sledstveno nikakvih progresivnih ideja ne bi ni moglo biti, ili se one kao takve ne bi mogle identifikovati, kao što ne bi bilo moguće ni praktično zalaganje za ostvarenje tih ideja.

Prema tome Marx, uviđajući uvek mogući utjecaj ideologije na naučno i filosofsko mišljenje, ne apsolutizuje ideologiju kao »lažnu svest«, što se vidi iz njegovog formalnog prihvatanja tradicije racionalnosti i prosvećenosti, kao i mogućnosti oslobodilačke nauke i naučne filosofije kao teorije *naučnog* socijalizma, ali on ne smatra da iz uviđanja stvarnog odnosa zavisnosti našeg mišljenja, čiji je primaran interes vezan za otkrivanje istine, od praktičnih životnih motiva, od društvenih interesa i sl., koji su veliki kompromis između interesa za istinom i neistinom, da iz samog saznanja tog odnosa proističe formalna mogućnost oslobađanja od svakog ideološkog aficiranja našeg mišljenja. Kao što saznanje neke nužnosti što vlada u društvenom životu nije ravno slobodi od te nužnosti, već samo predstavlja bitan uslov mogućnog oslobađanja od nje, tako isto saznanje uvek mogućnog ideološkog iskrivljenja našeg mišljenja ne znači slobodu od ideologije.

Odbacujući apsolutizovanje ideje, duha, uma u nemačkom idealizmu kao nadistorijskih principa istine, Marx se takođe, i to iz istih razloga, nije priklonio ni racionalizmu što apsolutizuje nadistorijski razum. Marx misli istorično, i zato za njega nema ni apsolutne refleksije, koja je u stanju da prozre i na taj način savlada svoje sopstvene ideološke motive, ni apsolutne zavisnosti mišljenja od vlasti ideologije, već postoji dijalektika momenta refleksije i momenta materijalne prakse, kao uzajamno uslovljavanje i prožimanje saznanja i praktičnog interesa, težnje za istinom i interesa za neistinom. Zbog toga svaka istorijska situacija zahteva konkretnu analizu, u kojoj se, iz razumevanja osnovnih društveno-istorijskih pokretačkih sila, moraju razlučiti ti momenti, ali je Marx bio uveren u nadmoćnost htenja za istinom, u mogućnost ostvarenja uma, u progresivno oslobađanje od ideoloških iskrivljenja na putu ka zaista humanom opstanku čovečanstva. Zbog toga Marx nije ideolog, ni tvorac socijalističke ideologije, već kritičar ideologije i mislilac naučnog socijalizma, koji se drži tradicije racionalnosti i humanosti, prozirući duboke motive istorijski *neprekidno* delujućeg interesa za neistinom.

Zbog toga se, marksistički posmatrano, mora otkriti trag nekog nerazjašnjenog interesa, uticaj restaurativnih kao i novih i tek nastalih ideologijâ, pa dakle i interes za neistinu koji deluje i u toku socijalističke društvene izgradnje, posle ostvarene socijalističke revolucije, kao i u borbi koja dovodi do te revolucije, najzad i u toku same revolucije. I samo onda ako postoji osnovna orijentacija prema istorijski najnaprednijoj teoriji, kao i htenje za razumnim regulisanjem sveg ljudskog života iz bitnog interesa za istinu, iz kritičke odgovornosti, treba govoriti o socijalističkom razvitku, koji može biti ugrožen ne samo spolja, nego i iznutra.[1]

Pošto Marx problem istine stavlja u područje prakse, pitanje je kako on u principu shvata odnos teorijskog interesa za istinu

1) Da je u ovome času u nas socijalistička izgradnja ugrožena iznutra i samo iznutra, do gubljenja kriterijuma socijalističke egzistencije, o tome u abundantnim primerima svedoči iskustvo svakog našeg mislećeg građanina, ali ne i nacionalističkih ideologa niti popova, kao ni u novim i »specifičnim uslovima« korumpiranih političara, pa samo izražavam svoje mišljenje da se početkom sedamdesetih godina u nas nipošto ne može govoriti o situaciji živog impulsa socijalističke izgradnje, koja je uvek eksperimentalnog karaktera i uvek izvire iz osnovnog htenja za unapređenjem socijalističkog društvenog poretka. Oživljeni nacionalizmi i nacionalističke ideologije igraju sramnu igru, što dovodi u pitanje najznačajniju tekovinu socijalističke revolucije, principijelno rešenje nacionalnog pitanja kao socijalističku ravnopravnost naših naroda, dok se u spoljnoj politici takoreći »zaboravlja« na konfrontaciju s imperijalizmom itd. Čak i u odnosu na tok i smisao naše socijalističke revolucije postoji svesno ili nesvesno ideologiziranje, dakle, iskrivljenje stvarnog stanja stvari u skladu s ojačalim partikularnim interesima, s interesima vladajućeg sloja. »Naučnim« se smatra samo onaj prikaz revolucionarnog zbivanja koji odgovara samorazumevanju vladajućeg sloja ili koji opravdava oživele nacionalističke težnje itd.

i partikularnih, praktičnih društvenih i privatnih interesa, koji kroz ideologiju u društvenom biću ili pak kroz »potiskivanje« u individualnom opstanku utiču na svest i tako pokazuju da je primaran čovekov interes za neistinu. Pitanje je, da li Marx zaista stavlja proletarijat i samo proletarijat u privilegovanu poziciju saznanja istine iz interesa za istinu, koja odgovara navodno samo proletarijatu kao društvenoj klasi, jer mu donosi oslobađanje, koje je ne samo klasno, već u isti mah i opšteljudsko. Bio bi to uveliko neistoričan način mišljenja, koji ne odgovara Marxu, pa stoga i bez obzira na Marxova očekivanja u vezi s proletarijatom XIX stoleća, možemo reći da se saznanje i interes ne mogu poklopiti ni u najvišoj refleksiji, pa dakle ni u klasnoj svesti proletarijata, već da postoji stalno »otvorena mogućnost afekcije« našeg mišljenja »kroz ideološki iskrivljene norme postojećeg.«[2] Marx tako ne bi odobrio optimističko očekivanje danas najznačajnijeg predstavnika »kritičke teorije«, J. Habermasa, koji veruje u mogućnost čovekovog totalnog proziranja svojih sopstvenih interesa, svoje zavisnosti od društvenog bića, jer Marx ne bi prihvatio tezu o apsolutnosti samorefleksije što u principu dostiže svoj sopstveni interes.[3] Prema jednoj veoma promišljenoj kritičkoj objekciji, upućenoj Habermasu, »teorijska refleksija i materijalni praktički angažman nisu identični, usprkos poklapanju razuma s razumskim interesom, već se oni, na najvišem stupnju filosofske refleksije, još jednom razdvajaju kao polarno suprotni momenti u okviru saznajnog interesa«.[4] Ako filosofija radikalizuje saznajni teorijski interes, onda se ona ne povlači u čistu teoriju i nije puko teorijsko ljubiteljstvo, već njen teorijski interes uvek prožima praksu, podređujući sve interese prakse interesu za istinu praktičnih interesa. S druge strane, sama praksa sadrži u sebi dvostruki interes: specifično praktički, koji je upravljen prema određenom cilju, i teorijski interes, koji se sastoji u tome da cilj za kojim težimo bude istinit cilj. Ako filosofija dakle radikalizuje interes za istinu, koji već postoji u svakidašnjem životu gde je podređen praktičnim interesima, onda ona predstavlja jedan način života, u kome čovek neprekidno kritikuje svoje životne ciljeve, u težnji ka zrelom čovečanstvu što voljno ide za umom.

Heidegger je, polazeći od Husserla, sistematski razvio jednu značajnu filosofsku teoriju istine, čija je polazna tačka, formalno srodna Marxu, da se istina ne može naći odvojeno od neistine, već je uvek vezana s težnjom k prikrivanju, s težnjom k neistini, do te mere da se može tvrditi kako je primaran čovekov

---

2) M. Theunissen: *Gesellschaft und Geschichte.* Zur Kritik der kritischen Theorie, Berlin, 1969., str. 36.

3) Vidi: J. Habermas: *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt, 1966., *Technik und Wissenschaft als »Ideologie«*, 1968.

4) K. O. Apel: *»Wissenschaft als Emanzipation?«*, u: Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie, Bd. I, Hft. 2, 1970.

interes za neistinu.[5] Ako se sama istina izmiče i skriva (ako postoji samoskrivanje i samoizmicanje istine) i ako je čovekova egzistencija bitno vezana za mogućnost saznanja istine, onda se i sama suština čoveka, po Heideggeru, može odrediti pomoću napete polarnosti težnje k prikrivanju i u isti mah k otkrivanju istine. Iz toga dalje proističe da istinu, po Heideggeru, možemo istraživati samo indirektno, preko razmatranja težnje k prikrivanju istine i ulaženjem u tu težnju, po čemu se Heideggerov pristup problemu istine razlikuje od Husserlovog, za koga apodiktički evidentno istinito saznanje u intencionalnom aktu svesti zavisi od neposrednog (duhovnog) sagledanja.

Mada se uopšte ne može reći da je čovek primarno zainteresovan za neistinu, jer on praktično više dobiva od istine, ipak, kada je reč o razumevanju sama sebe, o samointerpretaciji, onda je čovekov interes za neistinu tako opšti da postaje uslov mogućnosti svih drugih njegovih interesa. Ako se ne možemo staviti neposredno pred stvar, da bismo je direktno saznali u njenoj istinitosti, jer se ona skriva, ako nije dovoljna samo naša volja da se ukloni ono što istinu skriva, jer se u prikrivanju nama prikriva i sama činjenica prikrivanja i ako je, najzad, interes za neistinu tako obmanjujuće sličan volji za istinom da principijelno nikada nismo sigurni u istinu, kako se onda uopšte možemo konkretno pitati za istinu, i zar se samim pitanjem može dokučiti ono što je težnja k neistini prikrila? Radnja prikrivanja se, po Heideggeru, uvek upravlja prema zahtevu za istinom kako bi taj zahtev prikrila i ona se principijelno nikada ne završava, jer ne može uništiti ono što prikriva. Tako je interes za neistinu načelno upućen na istinu, na volju za istinom. Težnja k prikrivanju i interes za neistinu tako nikada ne mogu biti samosvrha, već su uvek motivisani životnim potrebama, praktičnim interesima i sl., dok težnja k istini i mogućnost pitanja o istini ne moraju biti pragmatički određeni, već u principu, što se samo filosofski dâ razjasniti, mogu biti samosvrha. Tako nas samo istina ve zuje i obavezuje bez ikakvog praktičnog interesa i čak protiv interesa koji je za naš opstanak važan.

Za Heideggerovu teoriju istine nazvažniji je pojam i termin »otkrivenost« (Erschlossenheit): samo iz »otkrivenosti« ili »neskrivenosti« (Unverborgenheit) postaje moguć čovekov odnos prema istini odn. neistini. »Otkrivenost« nema strukturu svesnog akta, kao kod Husserla, već »zbivanja« (Geschehen), u kome se ljudskom opstanku tek otvara prostor za »rasvjetljenje« (Lichtung) bića (Sein). Težnju k prikrivanju ili interes za neistinu Heidegger istražuje u formalnoj strukturi koju naziva »Verfallen« (tj. pad, propadanje, raspad). Da bismo bilo šta određeno prikrili, moramo prikriti naročito i pre svega to da istinu možemo shvatiti kao odgovorni subjekti.

---

5) Vid. recenziju knjige E. Tugendhata: *Der Wahrheitsbegriff bei Husserl und Heidegger*, 1969, u broju 2/1971 »Praxis«-a.

Zbog formalnosti filosofskih pojava Heideggerova teorija istine (ovde naznačena prema *Sein und Zeit*, §44, 1963) podjednako tangira individualno čovekovo biće što »potiskuje« istinu, kao i, mada ne primarno, društveno čovekovo biće što ideološki prikriva istinu. Ali za nas je još važno da ukažemo na to da i tamo gde je u ovom smisaonom sklopu u pitanju društveno biće, da su i tu odgovornost i neodgovornost moguće odredbe pojedinca kao pojedinca, jer samo pojedinac može pitati za istinu.

Tu tezu više nije moguće braniti iz novovekovnog subjektivizma, iz shvatanja istine kao subjektivnog akta svesti u predmetnom odnosu, kao saglašavanje ili kao izjednačavanje subjekta i objekta. Za Marxa je pojedinac »ansambl društvenih odnosa« i dakle u suštini društveno biće. Ukoliko nalazi takvu suštinu u pojedincu, po kojoj suštini čovek uopšte postoji kao čovek, Marx se formalno saglašava s tradicionalnim esencijalizmom i humanizmom, ali se u njegovom mišljenju i tu već nalazi nov početak, pa smo dužni da držimo u svesti i Marxov odnos prema tradiciji i novi misaoni početak koji on predstavlja.

Ukoliko se, po Marxu, u svakom pojedincu poznaje univerzalna ljudska priroda, utoliko je i pitanje istine pitanje pojedinca kao pitanje sveg čovečanstva, te je lična odgovornost u isti mah i opšteljudska. To se može varirati i reći da je pojedinac odgovoran za opšti tok ljudskih stvari, za zla na zemlji itd., jer se singularno i univerzalno dijalektički vezuju, pri čemu se još uvek nalazimo na tlu klasičnog antičkog i hrišćanskog humanizma, ali ne i na tragu Marxovog novog početka.

Da bismo taj početak ovde označili, polazimo od ideje personalnog socijalizma, koju smo već nagovestili. Personalni socijalizam nije u vezi s modernim individualizmom i subjektivizmom, ali se ne svodi na kolektivizam i sociologizam, kao što se u problemu istine ne svodi na tzv. društveno utvrđivanje i proveravanje istine i društvenu odgovornost. Personalni socijalizam je jedino moguće filosofski fundirati i zato je socijalizam u najdubljem smislu te reči moguć samo kao personalni socijalizam. Jer socijalizam se izgrađuje kao društveni poredak koji ne samo da omogućuje optimalni razvoj ličnih vrednosti, već je i sama izgradnja socijalizma moguća samo od pravih i odgovornih ličnosti. Jer u pitanju o istini uvek ima »bezinteresnog sviđanja«, distanciranja od praktičnih interesa, čak i od onog koji tangira moj sopstveni opstanak, i stoga samo ja mogu postaviti pitanje o istini i stoga se ja mogu zalagati za ostvarenje ideje socijalizma do samožrtvovanja. Nema druge istine do subjektivne ili moje lične i nema druge odgovornosti do samoodgovornosti. I zato se danas, u ovom našem času socijalizma radi o oživljavanju svesti o tome da je socijalizam moguć samo u meni i da sam ja odgovoran za ostvarenje socijalizma, čime se samo za banalnu i beznačajnu svest poriče značaj organizacije i pokreta. Jer ako ishodište mora biti u meni, to ne znači da je u meni i cilj. *Mi* kao socijalistička zajednica izvodi se iz *Ja* u bitnoj sa-

glasnosti, poverenju, prisnosti, prijateljstvu, drugarstvu i ravnopravnom partnerstvu sa drugim, u zajedničkom naporu izgradnje socijalizma kao svetsko-istorijske istine ovoga časa.

Nije li ova teza u suprotnosti s Marxovom idejom o tome da ja nemam istinu, već da istina ima mene, u suprotnosti s Gadamerovom idejom o tome da ja nemam istoriju, već da ona ima mene, u suprotnosti s Heideggerovom idejom o tome da ja nemam jezik, već da jezik ima mene? — Pouzdano ne, jer *ja* govorim, *ja* pitam za istinu i *ja* sam odgovoran za sudbinu socijalizma.

MARGINALIJE O PROBLEMU NACIJE

Danko Grlić

Zagreb

Kako pristupiti problemu nacije? Općenito, izvan svega onog što se upravo danas zbiva, iz aspekta vječne filozofije, čisto pojmovno, apstraktno ili pak konkretno, što bi trebalo da znači isključivo iz onog postojećeg, dakle pragmatički, »real-politički«? Čini mi se, to želim odmah u početku naglasiti, da je ova metodološka dilema lažna i da je nametnuta iz jednog koncepta koji iz sasvim ovozemaljskih razloga želi etablirati ovaj dualizam svijesti i zbilje, teorije i prakse, kako bi te dvije sfere ostale jedna spram druge potpuno nezavisne, petrificirane, a samim tim i mrtve, nedjelotvorne. Apstraktno u svojoj izoliranosti, apsolutnoj intaktnosti od konkretno-povijesnog i živi svoj prividni život upravo onda kad zbilji u njenoj pragmatici ne treba apstraktnih revolucionarnih teoretskih koncepata, pa je stoga tako prirodna koegzistencija »mrtve teorije« i ustaljene statičke prakse. To je ono stanje svijesti u kojoj svijest sebi počinje uobražavati »da može stvarno nešto predstavljati, a da ne predstavlja ništa stvarno«, da se »emancipira od svijeta i da prijeđe na stvaranje 'čiste' teorije, filozofije, morala itd.« (K. Marx, Fr. Engels, Njemačka ideologija, Rani radovi str. 298).

No isto je tako jasno da se pri analizi jednog stanja i jednog pokreta ne može ostati samo pri razlučivanju i vrednovanju onoga što opstoji. Za neke, međutim, još uvijek zvuči apsurdno da se ono konkretno može sagledati i spoznati samo njegovim transcendiranjem, da se ograničenost ograničenog može uvidjeti samo prekoračivanjem granice, da se zbiljsko može vrednovati samo napuštanjem njegove »konkretne«, svakodnevne, banalne pojavnosti i apstrahiranjem i lučenjem svega nebitnog. Tek tada i možemo postaviti pitanje o strujanjima i tendencijama u samoj zbilji, pitanje kamo idemo, zašto idemo tamo kamo idemo, i u ime čega jedan pokret postaje pokretom. Stoga već pomalo zaboravljena pogrdna lozinka o »apstraktnim humanistima« nije samo značila promašaj (jer se jasno pokazalo da upravo ta ap-

strakcija omogućuje vrlo konkretne i oštre kritičke analize), već je od samog početka predstavljala takav kompliment (mogućnost mišljenja na višem, apstraktnom nivou koji je još uz to i prožet humanističkim sadržajem), što ga vjerojatno i mnogi od onih kojima je upućena nisu ni zaslužili. Karakteristično je, međutim, da se vrlo brzo uvidjelo kako filozofska, sociološka i uopće teoretska apstrakcija navodi na određene dublje, dosljednije i jasnije poglede u odnosu na realnost, na zbilju, nego ona koja se drži samo uz tzv. društveno-političku stvarnost i promatra je iz aspekta i okvira same te stvarnosti, pa su ti (barem po imenu) benigni »apstraktni humanisti« bili, često i vrlo oštro, upućivani od real-političara da se vrate u čistu teoriju, u stručnu filozofiju. Na tzv. strukturno-filozofskom nivou javlja se također svojevrstan paradoks: arogantni poltroni, ljudi koji su do ušiju uronjeni u raznovrsne naredbodavne kombinacije i spletke, ljudi s izrazito bolesnim političkim ambicijama, zajedno s debelo plaćenim recenzentima i piskaralima, upućuju filozofiju da ne prekoračuje granice stručne, čiste, suptilne filozofije, da se bavi dakle isključivo tzv. apstrakcijom. Filozofija se, dakako, već, per definitionem bavi apstraktnim problemima, ali ne i *krivom, pervertiranom,* od svega zbiljskog očišćenom apstrakcijom, koja nema nikakvih korelata u praksi, koja za sebe misli da je izvan prostora i vremena i lebdeći tako u svojem pričinu inteligibilnog i umnog *omogućuje,* pa čak i opravdava *realno bezumlje.*

Ukoliko, dakle, govorimo o istinski filozofskoj apstrakciji, tada to nikako ne može biti ona neutralna, neodgovorna apstrakcija, zabavni ping-pong s terminima i pojmovima, koji neki tako željno očekuju od filozofije, to ne može biti apstrakcija bez konzekvencija spram realiteta, ona oprezna, u stvari lažna apstrakcija koja nikog ni na što ne obavezuje, koja je bijeg od svih protivrječnosti zbilje i koja je često zastupana upravo stoga da bi se u konkretnoj zbilji i međuljudskim odnosima prikrilo, a zatim i njegovalo kramarsko licitiranje s položajima i unosnim sinekurama, svakodnevne laži, karijerizam i besprincipijelnost. Jer se, napokon, upravo na osnovu takvih apstrakcija može navodno biti dobar, čak i veliki stručni filozof, ugledan teoretičar, a istovremeno konfidentski i do ogavnosti neljudski podvaljivati, spletkariti, uvlačiti se poltronski među moćne primitivce, pogromaški progoniti svaki pokušaj samostalnog mišljenja.[1] Ova pseudofilozofska dvoličnost što je tako često, i s pobožnom vjernošću

1) Pri tom je vrlo karakteristično da se nakon provedene metamorfoze takvi mali bogovi onda i do bjesomučne, nekontrolirane mržnje svete za svoje poltronstvo onima koji su ipak — uza sve prijetnje i prijateljska uvjeravanja — održali svoje ljudsko dostojanstvo. Osveta tih zgužvanih ljudi — barem u onih koji još mogu filozofski prosuđivati i koje stoga nužno peče zla savjest — ta osveta za vlastitu neslobodu, za osjećaj sputanosti i samosvijest o uključenosti u manipulativne tokove — može poprimiti i oblik komične napuhanosti koja za sebe misli da je sve oko sebe prestrašila i da će stoga uskoro svi — kao što su nekoć i oni — pokleknuti. Ona, međutim, zaboravlja da za realnu moć nisu dovoljni samo moćnici već i oni koji se

»čistoj« filozofiji propovijedaju razni nacionalistički fićfirići — jasno je došla do izražaja u traženju za »obnovom eminentno filozofske problematike« i izlazom iz »isforsirane politizacije« uz istovremeni pompozno izraženi zahtjev — koji ne znači drugo do konkretnu ali »neisforsiranu« političku denuncijaciju — za definitivnom likvidacijom »izrazito anacionalne filozofije«.[2]

Valja se, međutim, što prije riješiti malih nametnika, sajamskih muha, kako ih je nazvao Nietzsche. Polemizirajući s njima, izlažemo se opasnosti da se koncentriramo na nekog koji doista ne posjeduje filozofski relevantnu poziciju pa mu stoga i ne može nitko biti ni o-pozicija. Uostalom, smisao jednom pokretu, humani sadržaj i širinu njegova teorijskog obzorja ne mogu mu podariti nikakvi, a pogotovu ne sitni protivnici, mali glodavci. Ukoliko sâm o sebi ne nosi htijenje koje je ukorijenjeno u čistoći i veličini vlastitog uvjerenja, vlastite misli i povijesne uprav ljenosti, onda mogu biti sve prepreke, negacije, teškoće često samo dobrodošao alibi za prikrivanje vlastitog duhovnog vakuuma, nesposobnosti, besperspektivnosti. To ne znači da gotovo svaki istinski napor neće naići na prepreke: ali on razlog svog konstituiranja, opstanka i ponesenosti neće tražiti u nekom drugom već u sebi, svojim načelima, vlastitosti svojeg puta i svojoj egzistencijalnoj usmjerenosti u novo, buduće.

Potrebno je, dakle, uzeti u zaštitu prije svega onu filozofiju, koja nešto tvrdi i koja sebe ne nalazi u polemičkoj konfrontaciji spram beznačajne pragmatike pseudofilozofije. Filozofija, čak i onda kad luta i griješi, ima svoje dostojanstvo u tome što

---

pred moći klanjaju, za poslušnost ne samo oni koji naređuju već i oni koji mirno slušaju, drijemaju i klimaju glavom. A ovim se drugim vrlinama, ovom pobožnom i podložnom skrušenošću, »Praxis«, mislim, doista ne može pod ćiti.

2) Divna je to i visoko stručna dioba na nacionalnu i anacionalnu filozofiju. Volio bih znati kojoj od ove dvije filozofske struje (možda bi ih bilo dobro svrstati u unitaristе i nacionaliste) spadaju recimo Aristotel, Toma Akvinski, Descartes, Kant, Heidegger ili Sartre? Karakterističan je u tom smislu članak »Povratak filozofije — obnova tradicije« (Hrvatski tjednik br. 2 str. 16). Taj napis, dakako, po svom nivou nije zavrijedio ni kratku fusnotu, ali mi to ipak činimo ne zbog pisca (H. Lisinski) ili njegovih »teza« već stoga što su takvi stavovi postali tipični za jedan mentalitet koji želi superiorno i prepotentno po našim masovnim medijima biti posljednji sudac u filozofiji. Pisci takvog kova za koje se vrlo dobro zna zašto pišu i u ime koga pišu svoje nedoučene člančiće — a nisu ni napisali ništa više od tih nekoliko dobro plaćenih političkih mudrolija — sude s pijedestala najpoznatijih stručnjaka o cjelokupnoj našoj filozofiji. Prema njima je najveći prošli i sadašnji grijeh »Praxisa« u tome što je on »revolucionosni«. Stoga je taj isti stalni recenzent onog istog lista koji je pred Brionski plenum (1965) suradnike Praxisa označio kao »profesionalne antikomuniste« (stoga što prizivaju staljinističke utvare kojih odavno nema ni kod nas ni u »međunarodnom radničkom pokretu«), stoga je, dakle, taj komunistički recenzent pokapajući po tko zna koji put (profesionalno antikomunistički) Praxis, s olakšanjem i dirljivom oduševljenošću napisao kako se nada da naša teorija izlazi time iz »revolucionosnog« koncepta. Kako bi stvar bila do kraja nedvosmislena, možda bi bilo dobro da je na kraju još dodao: i nadamo se da ćemo tako definitivno ući u »kontrarevolucionosni« koncept.

nije mišljenje u koru i »uspostavljanje neophodnog zajedništva«. Pitao me nedavno javno slavni korifej staljinizma Jovčuk, kako uopće mogu biti filozof, kad iza mene ne stoji ni moje političko rukovodstvo, ni moja zemlja, ni partija, ni narod, pa čak ni svi filozofski radnici. Odgovorio sam mu da iza mene ne stoje samo oni koje je nabrojao nego čak ni moji najbolji prijatelji iz redakcije »Praxis«, da nikoga nema »iza mene«, da »iza« moje filozofije stojim jedino ja sâm i nitko drugi. U tu glavu nikako to, dakako, nije moglo da uđe, i on se počeo naglas smijati i trijumfalno ponavljati moje »priznanje«. Ne bi li se s njime zapravo zajedno morali smijati i naši novopečeni zastupnici filozofskog monolitizma i »uspostavljanja neophodnog zajedništva«?

Ali zbog čega je to zajedništvo sada tako neophodno, zbog čega treba prijeći preko svih razlika i u ime čega ujediniti sve snage, a onoga koji se tome suprotstavlja, nemilosrdno onemogućiti, odstraniti, pokopati. Koji je novi lajtmotiv poziva na takvu unisonost, kad su se stari već pomalo izlizali i postali gotovo smiješnima (u ime jedinstvenih principa marksizma-lenjinizma, u ime socijalističkog realizma, u ime svim marksističkim filozofima zajedničke teorije odraza itd. itd.). Šta sada postaje tabuom u koji se ne smije dirnuti, vrhovnim zakonom, zajedničkom kapom pod kojom moramo svi stajati (u stavu mirno), ako ne želimo biti definitivno žigosani kao izdajice?

To je, kako nam je svima poznato, ono nacionalno.

Krupan, neugodan i ne posvema bezopasan[3] pojam, pri kojem već sam pokušaj da se racionalno i trezveno o njemu govori izaziva mržnju onih koji (vrlo često i sasvim otvoreno) tvrde kako se o tom pojmu ne može uopće raspravljati, kako kategorija nacionalnog nije stvar uma već srca, osjećaja. Onaj tko tog osjećaja nema — reći će vam tako neki rodoljub — nema prava raspravljati o naciji. O naciji se ne umuje, ne teoretizira, za naciju se bori, umire, nacija se ljubi kao srž svoje srži, kao bit vlastitog bića, ona se upija s majčinim mlijekom, ona je krv i tlo, poruka naših djedova, svetinja nad svetinjama, poziv na nepomirljivost, ona ne može biti predmet pojmovnih zaključaka, mirnih, nestrastvenih analiza. Valja, međutim, odmah napomenuti da upravo stoga što osjećaj nacionalne pripadnosti nosi u sebi mnoge od tih elemenata, nacija i može postati plijen manipulativnih operacija upravo onih koji računaju na taj iracionalni[4] entuzijazam,

---

3) Govorim to, uostalom, i iz vlastitog iskustva, reperkusija koje sam osjetio na vlastitoj koži. Kad sam studentima Likovne akademije govorio juna 1968, kako ne bi smjeli dozvoliti da njima manipuliraju pomoću nacionalnog, bio sam — kako je sam dekan javno u štampi priznao po nalogu jednog partijskog funkcionara (Vidi »Omladinski tjednik« br. 33 od 20.XI 1968) — izbačen bez obrazloženja iz Akademije na kojoj sam šest godina predavao estetiku, usprkos tome, što su *svi* tadašnji studenti Akademije potpisali peticiju u kojoj traže da nastavim s kolegijem.

4) Ovdje riječ iracionalno — kad mislimo na ljubav prema domovini — nije shvaćena u pogrdnom smislu. Čovjek, naime, doista iracionalno ljubi, na koncu ni ljubav prema ženi nije racionalno zasnovana. U tom je

a koji su doista potpuno »iznad« interesa jedne nacije, pa će — kao što nam historija pokazuje — *u pravilu* sutra spremno, da ne trepnu okom, izdati najvitalnije interese upravo te iste nacije nad kojom su tako ganutljivo recitirali i ronili rodoljubne suze. Ako se patriotizam bazira isključivo na osjećaju, zašto oni naprosto ne bi promijenili svoje osjećaje, a da pri tom ništa ne povrijede, jer protiv takvog postupka ne postoji ni jedan racionalni argument, budući da se on naprosto nikad na njima nije ni zasnivao, već samo na osjećajima koji su, kao što znamo, promjenljivi. Nije stoga nimalo čudno već gotovo prirodno da najosjećajniji, najvatreniji nacionalisti postaju tako često sluge tuđina i okupatorskih soldateski. Ovo poigravanje osjećajima karakteristično je i danas za čitav niz upravo onih ljudi koji imaju pretenzije da *iskoriste* tuđe osjećaje, da stoje na čelu svih mogućih tzv. kulturnih nacionalnih manifestacija pledirajući na duboko usađene emocije drugih, one iste emocije što ih i pod *minimalnim pritiskom* kao od šale mijenjaju.[5] U tom smislu doista mislim da je Hegel[6] bio u pravu kad je ustvrdio da osjećaj, ako je stavljen na rang općeg principa, može uništiti i sam korijen humaniteta, jer onemogućuje — kao samo subjektu pripadni iracionalni moment — zbiljsku komunikaciju među ljudima. Tamo gdje, međutim, *u principu* prestaje mogućnost rasprave, počinje batina, pogrom, uništenje — a nije se to jednom do sada tako i zbilo. Nema, dakle, tog ljudskog fenomena u kojem se ne bi mogao voditi slobodan razgovor i sve što je na zemlji, iznad nje i pod njom, pa tako i ljudski zanosi, mogu biti predmet skepse, razmišljanja, analize.

---

smislu posvema jasno da nitko ne smije bilo kome osporiti privatno pravo na njegov unutrašnji osjećaj. Jadan bi, siromašan i hladan bio naš život bez osjećaja. Ali kad se intimni osjećaj, kad se vlastiti doživljaj ljubavi, kad se *privatni* odnos žele nametnuti kao princip kao nužnost kojoj se moraju svi podvrgnuti, tada se intimitet preobraća u svoju suprotnost: postaje pravilo za sve, što svojom iracionalnošću vrijeđa svaki drugi intimitet. Stoga iracionalno, kako god bilo duboko i snažno usađeno u svakoj osobi, ne može postati načelo, zakon, smisao međuljudskih odnosa.

5) Tako se — da spomenem usput — jedan naš najvatreniji i najpoznatiji suvremeni glasnogovornik hrvatske nacionalne kulturne tradicije godinama u Beogradu izdavao i potpisivao (o tome postoje pisani dokumenti) kao pripadnik jedne druge nacije. To, doduše govori i o tome kako se u toj birokratskoj sredini najlakše postiže karijera, pa je to ujedno i optužba prema onim njegovim naredbodavcima koji preferiraju pripadnost određenim nacijama, ali govori, mislim, ipak nešto i o karakteru tog vrlog rodoljuba.

6) »Budući da se obični ljudski razum poziva na osjećaj, svoje unutrašnje proročište, on je obračunao s onim, koji se ne slaže s njime. On mora izjaviti da on nema dalje ništa reći onome koji u sebi ne nalazi i ne osjeća isto; — drugim riječima: on korijen humaniteta gazi nogama. Jer priroda je humaniteta da teži za suglasnošću s drugima a njegova je egzistencija u ostvarenome zajedništvu svijesti. Ono protivu-ljudsko, životinjsko sastoji se u tome da ostaje kod osjećaja i da sebe samo i pomoću njega može da izrazi« (Hegel: Fenomenologija duha, str. 41).

Na koncu, samo tako postajemo nezavisni kao subjekti vlastitog mišljenja, lišavamo se one ovisnosti koja je uvijek karakteristika za emocionalno obojene izlive. Emocija je, uostalom, samo prividno istinski subjektivna — ona uopće postoji samo u odnosu na drugo i po tom drugom, a ne po sebi. Tek samosvijest i svijest što omogućuju sporazumijevanje — omogućuju ujedno i vlastitost subjektivne nezavisnosti i slobode od bilo kakvih pritisaka. »Jer duh ljudski ukoliko se služi razumom nije zavisan od najviših vlasti nego od samog sebe« (B. Spinoza: Politički traktat str. 22).

Bilo je potrebno u nekoliko riječi opravdati i samu mogućnost raspravljanja o naciji, kako bi objektivitet argumenata i protuargumenata dobio svoje pravo i o tom predmetu. Uz to želim naglasiti kako ne mislim da sam dosada izrekao — a neću to učiniti ni u daljem tekstu ovih marginalija — o problematici nacionalnog nešto posebno novo i originalno. Neću ovom prilikom čak ni citirati golemu literaturu ni bezbroj autora koji su o tom pisali i ulaziti u suptilnije analize i rasprave, već ukazati samo na neke primarne, temeljne postavke. Mislim, naime, da je u ovom času potrebnije i urgentnije govoriti o elementarnom, prisjetiti se abecede, pa čak i ponavljati poznate istine nego se mudrijaški zakloniti za »duboke«, profinjene kategorijalne analize često zbog plitkoće i oportuniteta zamagljene plaštom hijeroglifske nerazumljivosti ili iscrpne sociološke, na bezbrojnim podacima utemeljene znanstvene dijagnoze, u kojima se ponekad od mnoštva stabala ne vidi šuma. Uostalom, ako se zaboravila abeceda, nužno je prije svega na nju podsjetiti.

Tako sigurno spada u abecedu da pod određenim pritiscima, da npr. pri kolonijalnoj ekonomskoj eksploataciji,[7] da pri stalnoj ugroženosti, jača osjećaj zajedništva, tako npr. porodice, pa zatim i šire zajednice, nacije. Taj osjećaj posvema prirodan i on se u nas rađa u zdravim otporima i prema npr. nekim činovničkim nadnacionalnim strukturama. Ne može se poreći da on na globalnom planu — upravo kad je riječ o licitiranju i cjenkanju oko borbe za vlast ili uopće kombinacijama profesionalnih političara oko što većeg dijela kolača — ne može osvijestiti čitav jedan narod ili narode da onemoguće parazitske izrabljivače, one prilično debele birokratske slojeve koji se godinama talože na

---

7) Kad se već u nas toliko govori o eksploataciji određenih nacija i o njihovom podređenom položaju, bilo bi ipak jednom zanimljivo vidjeti tko je sve kriv za takvo stanje stvari pod pretpostavkom da je ono točno. Da li su možda filozofi krivi za koncentraciju kapitala u određenim centrima moći ili je to omogućila određena struktura odnosa na čijoj su izgradnji radili oni isti ljudi koji sada najglasnije protiv nje govore. Postalo je tako moderno da ona ista birokratska vrhuška optužuje one iste uvjete koje je sama stvarala, onu istu eksploataciju kojoj je godinama mirno stajala na čelu služeći se metodama koje sada žigoše kao čudovišne. Ispao je doduše poneko iz tog stroja, našlo se neko žrtveno janje koje je krivo za sve nedace, ali oni najodgovorniji optužuju i dalje sve, samo ne svoj vlastiti udio u odgovornosti.

grbači naroda. Premda je možda za naše prilike to pregruba riječ, ali ipak možda nije na odmet podsjetiti na staru istinu da nema u kolonijama stvarne slobode nikome (pa ni tzv. »višim« društvenim slojevima) dok se ne riješe svojih kolonizatora.

Isto je tako jasno da se borba potlačenih klasa može po formi, tj. po prostornom određenju odvijati unutar nacionalnih granica i da proletarijat svake zemlje treba prvenstveno da se bori protiv svoje vlastite buržoazije. Ali ni ta prvotna, početna borba ne može biti — što posebno naglašavaju klasici marksizma — po zadržaju nacionalna, već klasna, a nacionalna samo po formi.[8]

U epohu početaka formiranja građanskog i raspada feudalnog društva spadaju prve borbe za neka elementarna prava naroda i zajednica: na ravnopravnost, na svoj jezik, svoju etničku i nacionalnu nezavisnost, na slobodnu organizaciju svoje privrede, na nemogućnost masovne kolonizatorske eksploatacije jedne nacije pomoću druge itd. itd. Ona dakako, kao uostalom i pravo na javno iznošenje svog mišljenja, moraju biti prenijeta kao temeljna prirodna prava čovjeka iz ranijih društvenih uređenja u socijalizam. Budući da ona u građanskom društvu nisu bila — a nisu zbog klasne strukture tog društva ni mogla biti — izborena, za njih se također treba i danas boriti, samo je nužno postaviti pitanje da li je onda uopće riječ tek o nekim nenarodnim deformacijama, nekim nedostacima, »slabostima« socijalizma, ili o takvim odnosima koji se više ne mogu nazvati socijalističkim. Jer ako socijalizam ništa drugo ne donosi do borbu za ta *elementarna prava*, ako je potrebno da se sav njegov intelektualni i materijalni potencijal bavi isključivo tim pitanjima koja su zapravo stavljena na dnevni red u epohi kad radnička klasa još uopće nije formirana, kad proletarijat u suvremenom smislu riječi i ne postoji — tada treba otvoreno priznati da se i duhovno i materijalno nalazimo tek na pragu građanskog društva, na pragu prvobitne akumulacije kapitala, a ne — kao što se tvrdi — u najrazvijenijem obliku socijalističke samoupravne demokracije. Jer, zar se i u Komunističkom manifestu — u tom najelementarnijem tekstu komunističkog pokreta — jasno ne pokazuje da je već i razvijenija buržoazija izvukla — kako se doslovno tamo kaže »na veliku žalost *reakcionara*« — nacionalno tlo ispod nogu industrije.[9]

Vjerovali smo, međutim, (možda i naivno i krivo) da rješavanje kolonijalnih i polukolonijalnih odnosa spada u devetna-

8) »Borba proletarijata protiv buržoazije spočetka je nacionalna po formi, *iako nije to po sadržaju*. (potcrtao D. G.). Razumije se da proletarijat svake zemlje mora ponajprije da svrši sa svojom vlastitom buržoazijom«. (K. Marx, Fr. Engels: Manifest komunističke partije, str. 25).

9) »Buržoazija je eksploatacijom svjetskog tržišta dala kosmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reakcionara ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije«. (K. Marx, Fr. Engels: Komunistički manifest, str. 18).

esto stoljeće, u zaostalijim krajevima možda i u naše stoljeće, ali da oni nisu i ne mogu biti *bitna* karakteristika i preokupacija socijalizma kad ih je na globalnom planu (barem u Evropi) već odavno pokušalo prevladati i građansko društvo. Da li je, dakle, kad je riječ o odnosima unutar jedne zemlje koja pretendira (u odnosu na lager u svakom slučaju s pravom)[10] na najviši mogući oblik socijalizma kao samoupravnog sustava, stavljanje nacije u prvi plan imalo prvenstveno ono ranije spomenuto obrambeno-antieksploatatorsko značenje ili je ipak riječ i o nekim drugim, često i vrlo banalnim motivima, koji se, međutim, sustavno i tendenciozno prešućuju.

Potrebno je ovdje izreći i nekoliko općih, »apstraktnih« (ali u našoj konkretnosti tako uporno stavljanih u zagrade), načelnih teza o tako mnogo (do dosade), diskutiranoj temi odnosa između klasnog i nacionalnog. Jedni (a i njih je sve manje) u nas ističu da u prvi plan treba staviti ipak malo više klasne odnose, a možda malo manje nacionalne, drugi smatraju da su nacionalni odnosi daleko važniji i da su (osobito u ovom »presudnom, povijesnom, epohalnom« momentu) klasni posvema nevažni a onda na velikim znanstvenim skupovima nadarbitri nakon dubokih analiza zastupaju »pomirljivu«» tezu o jednakovažnosti klasnog i nacionalnog. Moram priznati da su mi takva nagađanja i pogađanja oko ova dva pojma i njihovoj »višoj ili nižoj važnosti«, da mi je ovo licitiranje (tko će više za klasno, a tko više za nacionalno) gotovo komično. Mislim, naime da bi jednom bez uvijanja i otvoreno, bez diplomatskog mudrijašenja i koketiranja s malograđanskim (pa i krupnograđanskim) elementima trebalo reći naprosto ovo: isticanje nacionalnog u našoj epohi ima prije svega (uvijek kad nije riječ o antikolonizatorskom pokretu) *jednu temeljnu funkciju: da prikrije, zabašuri, zakamuflira, mistificira klasne odnose.* Nacionalno tako postaje plašt kojim bi se htjeli harmonizirati antagonistički klasni elementi. Jer ako je važno prije svega to da smo pripadnici jedne nacije ako je npr. nacionalna kadrovska struktura osnova personalne politike — tada je nevažno i sporedno (a to je abeceda) — što među nama postoje klasne razlike, tada je najvažnije da je i član birokratske vrhuške i pripadnik radničke klase samo Srbin, Hrvat, Makedonac, Slovenac itd. Jer zašto bi jedan

---

10) Stoga se ne mogu složiti s onima koji iz sasvim određenih razloga negiraju sve što u nas postoji, pogotovu onda ako mrak prikazuju tako mračnim upravo zato da bi u njemu opravdali i svoje mračnjaštvo, opravdali svoju lažnu rezignaciju i svoje nemoralne postupke općim nemoralom, time što slično u ovoj vučjoj, stravičnoj situaciji ne može ništa učiniti. Čitao sam tako nedavno jednu seriju članaka u »Hrvatskom sveučilištu« u kojem jedan naš filozof (koji se ne baš svojom filozofijom naglo penje na društvenoj ljestvici) našu situaciju prikazuje tako očajnom, relativistički i nihilistički brišući svaku razliku, da bi opravdao svoj beskrupulozno amoralni stav u odnosu na društvo koje je u cjelini prikazao karijerističkim samo zato da bi se vidjelo kako njegov vlastiti karijerizam nije u njemu nikakva iznimka.

dobar Hrvat radnik štrajkao protiv Hrvata, koji je isto tako dobar Hrvat, a usput i direktor, dobar Srbin istupio protiv mjera koje je donio neki srpski rukovodilac? Dovoljno je, dakle, da budemo dobri, vjerni sinovi svoga naroda, dovoljno je da se deklariramo kao pripadnici jedne nacije, a irelevantno je što Srbin eksploatira Srbina, Hrvat Hrvata, što jedan radi osam sati dnevno za bijednu nadnicu, a drugi se topi u užicima i samo od vremena do vremena još i soli pamet radnicima o potrebi zainteresiranosti za nacionalnu zajednicu, za veliki preporod nacionalne samosvijesti. To je, mislim, jedini racionalni odnos između klasnog i nacionalnog.

Pri tom treba naglasiti da se i sama mogućnost nacionalne netrpeljivosti, pa i »međunacionalne« eksploatacije po sebi nužno, nezaobilazno ukida s dokinućem klasne eksploatacije. Stoga i » s padom suprotnosti klasa u okviru nacija pada i neprijateljski stav među narodima« (K. Marx, Fr. Engels: Komunistički manifest, str. 31). »Neprijateljski«, »antagonistički« stav među narodima indeks je dakle i dokaz klasne diferencijacije unutar samih tih naroda, jer narodi ne mogu biti međusobno neprijateljski suprotstavljeni, već samo njihove nacionalne buržoazije, njihovi »predstavnici« i profesionalni političari.

U suvremenim uvjetima nacionalno trompetiranje nema dakle druge svrhe (kako god ga mnogi poneseni nacionalisti nisu svjesni) nego da zamuti, često i pozivom na veliku državotvornu historiju (iz koje se onda ne slave puntari," taj loš uzor — već knezovi, baruni i gospoda!) i zamagli inače suviše jasnu i prozirnu klasnu diferencijaciju. Tako ono nacionalno prestaje biti element ljudske emancipacije i postaje moćan instrumenat za gušenje te emancipacije, za trovanje masa i zamućivanje njihove svijesti o vlastitom neravnopravnom, izvlaštenom položaju u društvu.

Harmoniziranje odnosa između poslodavca i radnika, moćnih i obespravljenih odvajkada je, uostalom, bila jedna od bitnih preokupacija raznih teoretičara i politologa stavljenih u službu obrane postojećeg društvenog kapitalističkog sustava. Tako je npr. poznati nacionalsocijalistički teoretičar Carl Schmitt taj zahtjev vrlo precizno i jasno formulirao govoreći o jednom novom zakonu III Reicha: »Zakon namjerno više ne govori o poslodavcima i posloprimcima; namjesto tarifnog ugovora stupa tarifni red; poduzetnik, namještenik i radnik su vođa i sljedbenici poduzeća, koji rade zajedno u promicanju svrha poduzeća i na opću korist naroda i države; oba nam se pokazuju kao članovi zajedničkog poretka, zajednice s javnopravnim obilježjem. Društveni časni sud je dosljedna primjena jednog mišljenja, koje je učinilo da se vjernost, sljedba, stega i čast više ne shvate kao funkcije

11) Nedavno sam tako slušao dirljivu tezu jednog našeg historičara da je Matija Gubec odigrao negativnu ulogu u povijesti, jer nije bio nacionalno svjestan, jer je svojom pobunom podrivao nacionalni integritet Hrvata (»onda kad je on bio najpotrebnij«) i vezao se s tudinom, s nehrvatskim elementima.

nesređenih pravila i odredaba nego kao bitni element nove zajednice i njenog konkretnog životnog reda i oblikovanja«. (Carl Schmitt: Pojam politike, str. 238). Pojam nacije i na njemu zasnovan pojam države i zakona ovdje dakle služi svojoj prozirno jasnoj svrsi: izbrisati razlike između poslodavaca i posloprimaca, onemogućiti pomoću »vjernosti, sljedbe, stege i časti« da se uoči klasna eksploatacija i ljudska diferencijacija, i da postanemo svi jedno na »opću korist naroda i države«. To je pravi suvremeni smisao preferiranja pojma nacije u građanskom društvu izražen ovdje besprimjernom jasnoćom. Ali neće li on taj bitni smisao zadržati — bez obzira na mutna prikrivanja i sve moguće sofističke vratolomije — u svim klasnim društvima dok u njima postoje klase kao klase, dakle i u socijalizmu? Nikakvo me politikantsko koketiranje s velikom državotvornom tradicijom, s duboko usađenom nacionalnom sviješću, s golemom većinom koja za nama korača, s euforijom budnica, emblema i zastava,[12] ne može uvjeriti u protivno. Ponavljam: nisam i neću biti isto s birokratskim parazitima, s dangubama, lašcima, poltronima i denuncijantima i onda kad su pripadnici iste nacije, kad govore i pišu istim jezikom i žive na istom tlu kao i ja. Trebalo bi, međutim, da se upitamo zašto isticanje nacionalnog u prvi plan dobiva tako široku podršku? Prije svega zato jer su se stare birokratske strukture doista u tolikoj mjeri kompromitirale, da sve što ima makar i privid novog, postaje atraktivno i privlačno. Sivilo i učmalost, stare, gnjavatorske fraze u koje nitko više ne vjeruje, dosadne direktive i beživotne sheme, ponavljanje službeno-činovničkih tirada do u beskraj, sva ta močvarna i ukiseljena atmosfera plodno je tlo za sve što makar i malo nosi prizvuk novog, a što je čak do tada ponekad bilo i zabranjivano ili teško tolerirano. Ali borba protiv starog, protiv svih oblika etatizma, birokratizma i centralizma, protiv svih okoštalih i već dobrano olinjalih centara moći, ta zdrava, demokratskim impulsima vođena borba za razaranje starih hipostaza i dogmatskih koncepata, može se oslanjati kako na zbiljski tako i na prividno novi koncept. Nije li, uostalom, mistifikacija s nacionalnim i stvorena i tako brižno njegovana upravo zato da tu borbu ne bi teoretski i praktično osmislile — mnogo opasnije lijeve snage i da se prividno novim utišaju i smire nezadovoljnici, onemoguće oni koji već godinama i godinama uporno, s pozicija lje-

12) Nemam ništa protiv mladića koji nose grbove i zastave, ali bih im ipak rado predočio kako često nisu svjesni koliko parazita (koji barataju maskom nacionalnog) imaju direktne koristi od njihova mladenačkog i često čistog entuzijazma, kako su vješto kanalizirali njihov polet i ciničkl izmanipulirali njihove najintimnije, u svojoj naivnosti neposredne i buntovne osjećaje, kako bi etablirali, ukrutili, hipostazirali određeno stanje i međuljudske i klasne odnose u njemu. Sve u biti može ostati po starom, nosili mi grbove ili ne, pjevali mi budnice ili šutjeli. Sigurnosni ventili koje vam je dobrodušno otvorila naša birokracija, kad vam je dopustila izljeve vaših rodoljubnih osjećaja, ventili su da ne bi došlo do zbiljskog preporoda, da bi ona sama bila što sigurnija, mirnija, neugroženija.

vice, dakle s pozicije socijalizma, kritički govore o tim starim strukturama i o etabliranju status qua. Može zvučiti i paradoksalno, ali borba protiv starog može biti nošena i borbom za još starije. (Ne treba zaboraviti, tko je sve govorio o »novom poretku«). No više je nego smiješno da one koji već godinama *kontinuirano* stoje na pozicijama borbe za istinski novo sada optužuju za sve grijehe starog, upravo oni koji nisu imali malog udjela u pokušaju etabliranja tog starog. Mistifikacija s nacionalnim kao »novim« treba da zamaskira i premaže debelom šminkom izbrazdano, otrcano lice prastare babe-birokracije, koja se misli pomladiti koketno pričvršćenim trobojnim vrpcama.

Mistifikacija s nacionalnim ima i svoju drugu svrhu: ona je doista vrlo efikasan i vrlo privlačan medij za pridobivanje masa, koji nikoga ništa ne stoji, nikoga ni na šta ne obavezuje, a predstavlja oružje kojim se lako dobiva podrška širokih slojeva i popularizira krug inače nepopularnih birokratskih vrhuški. Kako do toga dolazi?

Prije svega u političkoj državi (koja po Marxu ni u svojoj najvišoj demokratskoj formi ne može omogućiti ljudsku emancipaciju) postoji jedan čvrsto izgrađen sistem manipulativnih mehanizama (masovni medij i dr.), koji djeluju danas — uza svu skepsu i odbojnost što je pojedinci osjećaju prema tim sredstvima — izvanredno snažno čak i na onog koji ne misli da stoji pod njihovim utjecajem. Politička moć danas je jača nego ikada i stoga ta moć raspolaže više nego bilo kada u povijesti mogućnošću stalnog pragmatičkog baratanja istinama i »istinama«. Uvijek je doista bilo tako da onaj tko smatra istinu najvišim zakonom, taj nikako ne može smatrati najvišim bilo koji sistem političke moći i nasilja. Ali danas je postalo jasnije koliko je u političkim sustavima relativistički izjednačena istina i neistina, i koliku vrijednost dobiva samo po tome što služi moći. Masovni mediji kao instrumenti te moći stvaraju opću atmosferu kojoj će se u svakom slučaju samo manjina moći othrvati. Osim toga, u politici i političkim kombinacijama poznavanje čovjeka znači zapravo poznavanje »upotrebljivosti« pojedinca, te se ljudi često opredjeljuju jednim jedva vidljivim mehanizmom svojih nagona kojima se može upravljati pomoću straha pred kaznom i nade u nagradu. U analizi koja bi ukazala i na niz drugih za tu podršku relevantnih momenata (a o nekima smo već i govorili) ne treba potcijeniti i jedan sasvim specifični elemenat u situaciji kad se smatra da je nacionalni kriterij postao jedini prije svega za vrednovanje ljudi i za tzv. kadrovsku politiku. Opasnost o kojoj je riječ postaje stvarna tek onda kad takvu valorizaciju preuzme »vrhuška« tj. kad se odozgo dekretira nacionalno kao temeljno, najvažnije, presudno za karakterizaciju pojedinaca i grupa. Tada, naime, često mediokriteti (a mediokriteti nisu u manjini već se, stalno pothranjivani u svom benignom mediokritetstvu, uspješno i lako množe), ljudi bez poziva, neradnici, galamdžije, ljudi bez znanja i karaktera, moralne i intelektualne nule, ljudi koji

nisu ništa drugo nego pripadnici jedne nacije, tada svi oni preko noći postaju neko i nešto upravo po toj svojoj pripadnosti. To je njihova životna šansa, koju im inače nitko i nikad ne može na osnovu bilo kojeg drugog kriterija pružiti, i oni tu šansu neće tako lako ispustiti iz ruku. Takvu karijeru, međutim, može omogućiti samo vlast, pa stoga i nacionalizam tako naglo raste, kad se na čelu državnog aparata jave nacionalni vođe.

Takvo njegovanje karijerizma na osnovu isključivo nacionalnog kriterija bitna je osobina birokracije koja samim svojim birokratskim bićem uvijek iznova *mora* postavljati hijerarhijske odnose među ljudima. No izbor po nacionalnom ne može biti javan, on je nužno obavijen misterijem, jer svi svagda mogu biti dobri pripadnici nacije, ali samo apsolutni autoritet može vršiti izbor između njih i odrediti blažene koji će biti pripušteni onom rangiranju koje je vezano za veće ili manje privilegije. Kriterij izbora ne može biti bilo koji osobni kvalitet, znanje, sposobnost (što se sve može javno provjeriti), već to mora biti tajni izbor (jer se ne može javno priznati da je izvršen na osnovu poslušnosti). Stoga je birokracija, dok postoji kao birokracija, vezana uz tajnu i karijerizam na osnovu pokornosti. Marx je to u »Kritici Hegelove filozofije državnog prava« upravo klasično formulirao pa kad čitamo taj, kao i mnoge druge njegove tekstove, postaje jasnije zašto mnogi suvremeni karijeristi i kod nas Marxa smatraju odavno zastarjelim: »Opći duh birokracije je *tajna*, misterija koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a prema vani kao zatvorena korporacija. Otvoreni duh države, a isto tako i javno mišljenje izgledaju stoga birokraciji kao *izdaja* njene misterije. *Autoritet* je stoga princip njenog znanja, a obogotvorenje autoriteta njeno *uvjerenje*. Ali u njoj samoj se *spiritualizam* pretvara u *grubi materijalizam*, u materijalizam pasivne pokornosti, vjere u autoritet, u *mehanizam* krutog formalnog djelovanja, gotovih principa, nazora i tradicija. Što se tiče pojedinog birokrate, državni cilj se pretvara u njegov privatni cilj, *u potjeru za višim činovima, u tečenje karijere*« (K. Marx: Kritika Hegelove »Filozofije državnog prava«, str. 65, kurziv Marxov).

Takva potjera za višim činovima u jednoj hijerarhijski organiziranoj zajednici može doista postati kobnom u momentu kad se isključivo vjernost vlastitoj naciji proglašava *vrhovnim principom*. Tada izlazi iz rupa zadnji kontrarevolucionarni ološ, tada dižu glavu i nalaze svojih pet minuta propali političari i kulturtregeri, tada stvaraju karijeru beskrupulozni laktaši, ona klatež što je potajno i kukavički čekala da dođe »njihovo vrijeme«. Benigne su, ni za koga opasne, pa stoga i nikom ne mogu smetati budnice po krčmama, rodoljubne manifestacije i sva moguća (pa i nemoguća) nacionalno-romantička paradiranja. Isto tako nisu zabrinjavajući ni nacionalistički protesti, otvorena opoziciona pisma, zabrinuta upozorenja (koja, mogu čak i pozitivno upozoriti na neke anomalije). Ne treba da nikoga glava boli zbog

trobojnica, ali treba biti ozbiljno zabrinut onda, ako netko isključivo pomoću trobojnice postigne ono što inače ne bi nikad mogao postići, ako ona može bilo kome poslužiti kao jedina legitimacija za njegovu sposobnost, karakter, znanje. Tada može nastupiti poplava onih koji su uvijek bili »dobri sinovi svoje nacije«, tada više nema benigne igre s nacionalnim, tada dolazi do otvorenog terora mediokriteta, lažnih veličina koji bez kompromisa krče put svojoj karijeri i brišu, u ekstazi ludila i bjesnila, svakog tko im stane na put.

Takvom se nacionalističkom totalitarizmu *u principu* otvara odmah put kad mjerilo vrednovanja može (čak i u najmanjoj mjeri) postati to što je netko na primjer Nijemac, Rus, Madžar, Srbin, Hrvat itd., jer taj kriterij pretpostavlja da je nečija (manja ili veća) zasluga što se rodio kao pripadnik određene nacije, pa se onda dakako i njegova afirmacija može (makar i minimalno) uopće temeljiti na samoj toj činjenica, koja bi se mogla na primjer i rasno odrediti. Pri tom je važno naglasiti da ukoliko je i raniji princip bio zasnovan na preferiranju nacionalnog habitusa jedne nacije, tada *nije njemu suprotstavljeno,* već se nalazi u istom koordinatnom sustavu ono načelo kojim se sada daje prednost pripadništvu nekoj drugoj naciji. To je *isti* princip i dovodi do *istih* rezultata, pa stoga nikakve eventualne ranije nacionalne anomalije ne mogu biti razumni alibi za novi nacionalizam. Nacionalizmom se nacionalizam ne pobija, već širi.

Marxova teza da proletarijat nema domovine znači prije svega to da međunarodni proletarijat ne smije dozvoliti da ga se uvede u manipulacije s domovinom, da on na »oltar domovine« u kojoj jedna klasa dominira nad drugom ne želi i neće ništa žrtvovati i da je svaka takva domovinsko-patriotska euforija promišljena mistifikacija vladajućih. Ta Marxova postavka znači samosvijest proletarijata o tome da se njegova braća nalaze i u drugim domovinama, a njegovi životni neprijatelji i u »njegovoj« vlastitoj. Stoga je svako vezivanje proletarijata uz ono apstraktno domovinsko, uz nacionalno kao nacionalno *izdaja* interesa proletarijata, kao što su je, uostalom, učinili npr. lideri II internacionale, glasajući za ratne kredite svoje domovine i vršeći tako svoju »patriotsku dužnost« koja je *dijametralno suprotna* klasnim istinskim internacionalnim interesima radničke klase.[13] Da je ikada Marx mislio kako je nužno da se proletarijat veže isključivo uz vlastite nacije, tada ne bi nikad napisao ni lozinku — nadam se da se barem ona poznaje i priznaje — »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!« već u najboljem slučaju: Proletarijati svih zemalja, ujedinite se. Ipak je Marx znao šta piše i govori, pa nam njegovi

13) Poznato nam je isto tako iz naše vlastite nedavne prošlosti, čije je interese — nasuprot internacionalističkom URS-u — branio nacionalistički HRS. Ne bi, čini mi se, stoga bilo naodmet da neki naši novi nadobudni sindikalisti i vatreni nacionalni stjegonoše malo zavire u povijest našeg sindikalnog pokreta.

suvremeni nacionalistički tumači izgledaju doista kao trećerazredni šarlatani, i moglo bi ih se kao loše lakrdijaše, prekrite kričavim plaštem nacionalizma, potpuno ignorirati, kad ne bi iza te lakrdije opasno provirivala i moguća tragedija. Marx je upravo u tim temeljnim tezama izvanredno jasan i nedvosmislen, pa se nikakvim istrgnutim i polovičnim citatima (koji se često upravo stoga pretvaraju u falsifikate) ne može zamutiti njegova pozicija. Mogu se, doduše, u tom pogledu i potpuno osporiti Marxovi nazori, kao, uostalom, i nazori svakog teoretičara, ali je tada doista mistifikatorski i sofistički postupak tvrditi da je takvo osporavanje marksističko. Zaklanjati se za Marxov autoritet, nemati hrabrosti da se javno istupi u obranu jednog drugog, njemu dijametralno suprotstavljenog koncepta, karakteristično je za naše bivše i sadašnje furtimaške perjanice koji su, uostalom, hrabri uglavnom onda kad iza njih čvrsto stoji kordon policije. Tako je i »hrabrost« pred auditorijem koji unisono plješće i jednoglasno bira »nova« rukovodstva, tipična za jedan mentalitet koji nema *sam* bilo šta kazati i koji je ne tako hrabrim postupcima (s mnogo onih intriga koje se ne vide na pozornici i osiguravši sebi dobrano zaleđe) mogao istupiti kao sam unutarnji glas nacije. Tako nacionalna euforija koja je uvijek nošena unosnim »zbijenim redovima«, jer je tako jača i prodornija, — omogućuje ljudima kojima je jedina dužnost proglasiti se pobornicima nacionalnog preporoda — da stvaraju karijere nacionalnih vođa svojim — često i po vlastitom priznanju — vrlo prosječnim demagoškim istupima. (»Oni će reći da smo primitivci«). Jer, tko bi mogao biti protiv toga, kad je tako otvoreno napao »izdajice« nacije i kad, eto žustro i strastveno iz svega grla brani našu »zajedničku stvar«.

Staljinizam u *svojoj biti* nije bio i nije još uvijek danas upravo u tom momentu tako različit kao što se ponekad misli od totalitarnih režima prošlosti i ekstremističkih desnih pojava u suvremenosti. I to ne samo po tome što je staljinizam pojava nerazdvojno vezana uz tipični velikoruski nacionalizam (pa i šovinizam), ne samo zato što je to uvijek bio i što je to još uvijek i danas *lažni* internacionalizam i *lažna* pozicija radničke klase, već i zato što je uporno podgrijavao i gajio u masama osjećaj da se postaje posebni pa i viši čovjek samo pomoću vjerne pripadnosti jednoj državi (»veliki sovjetski čovjek«) ili jednoj partiji (»ljudi izuzetnog kova«). Ne treba nikad potcijeniti tu opasnost one staljinističke i totalitarističke koncepcije koja ljude čini ljudima zbog članstva u jednoj organizaciji ili zajednici, u kojoj i po kojoj bijedni filistri postaju moćni, oni po sebi beznačajni značajni. Upravo tako najlakše ambiciozni primitivac, koji *nužno* u obranu svog položaja mora brutalno obračunavati sa svime što mu imalo smeta, dolazi u položaj da mjeri, određuje, vrednuje i odlučuje npr. o svim fenomenima kulture. Onaj tko sam nije nikad napisao ni retka, dolazi kao disciplinirani sin naroda, države ili stranke u položaj najmeri-

tornijeg suca nad svim što je napisano. Uz to se onda, dakako, razvija i čitava »teorija« o nepouzdanim ili odnarođenim intelektualcima, tom izrazito »kolebljivom« elementu, kojeg se nikako i nikada ne da sa sigurnošću uklopiti u konstruktivne planove za konsolidaciju postojećeg.

Borci za preferiranje nacionalnog misle često da se bore i za specifičnosti, raznolikosti, različitosti, da se zalažu za bogatstvo ljudskih manifestacija, šarenilo stila i vlastitost života. Oni pri tom gube iz vida da se upravo pomoću nacionalnog do sada postigla, a može se i u buduće postići najbeskompromisnija nivelacija, monolitnost koja do užasa može osakatiti, onemogućiti i zatrti autentičnu ličnost i obnevidjeti je, koja vrijeđa intelektualno i ljudsko dostojanstvo i srozava čovjeka na bestijalne instinkte i zakone horde. Građanski kapitalistički poredak doveo je do monstruoznih rezultata u tom izravnanju, pri kojem su padale glave kao »glavice kupusa« čim su postale svjesne svog neljudskog položaja. Taj memento doista ne treba zaboraviti, jer ni ono što se zove socijalizam, kao što znamo, nije lišeno opasnosti da upadne u takvu, za čovjeka ponižavajuću uravnilovku.

NAŠE SELJAŠTVO I NJEGOV POLOŽAJ U SOCIJALIZMU DANAS

Ivan Cifrić

Zagreb

I

Pri analizi kompleksne problematike, kao što je pitanje današnjeg trenutka socijalizma i položaja seljaštva u njemu, valja odmah napomenuti da se toj problematici može pristupiti s dva aspekta. Jedan bi bio istraživanje i analiziranje socijalizma u seljaštvu i selu, a drugi, razmatranje položaja seljaštva i sela u socijalizmu. Oba aspekta su podjednako značajna i aktualna danas pa se u kontekstu ove problematike ne mogu nikako mimoići ili potpuno razdvojiti. Naravno, moguće je svakog od njih posebno proučavati, ukoliko nas baš takav interesira, ali ovdje tome nema potrebe.

Teorijska implikacija analize ove problematike upućuje na slijedeće pitanje: kako mi danas u našem, jugoslavenskom socijalizmu gledamo na seljaštvo? Polazeći od postojeće prakse, čini se da ga ne tretiramo kao ekonomsko-socijalnu grupaciju koja jednako zainteresirano za našu socijalističku zajednicu kao i ostale grupacije doprinosi društvu i zato treba da ima i približno jednak društveno-ekonomski položaj (ili uvjete za njega) s ostalim grupacijama, već ga promatramo kroz njegov »kraj« čim dolazi do uvjeta za prosjački štap. Seljak čeka odgovor na to pitanje.[1]

1) Možda i ne očekuje, jer je čekao sve do sada i uvijek ponovo dobivao drugačije odgovore, a drugačiju praksu. Zbog uzaludnog vjerovanja i čekanja seljak je postao imun na uobičajene rezolucije i planove. Njegov je prvi zadatak da sebi izbori mjesto u samoupravnom društvu, u njegovim samoupravnim organima, kako bi prestao egzistirati kao »vreća krumpira«.

II

Jedno od osnovnih obilježja nerazvijenih zemalja jeste nerazvijenost njihovih struktura, posebno agrarnih i neujednačeni tempo njihova strukturiranja i razvitka kao permanentni pratilac na putu u industrijsku civilizaciju. To je ujedno i izvor različitih društveno-ekonomskih promjena i potresa političkog sistema. Na pitanjima agrara vrlo lako se obaraju i vlade, kao posljedica nesistematskog akcentiranja bazičnih struktura i njihove dinamike.

Ovi problemi ne mimoilaze ni one zemlje koje pretendiraju na izgradnju socijalističkog društva. Tako ih uočavamo, kao vrlo značajni kriterij, u prijelomnim trenucima Sovjetskog Saveza, koji je nakon Oktobarske revolucije aspirirao (kao prva socijalistička država) položiti ispit zrelosti u pogledu iznalaženja i njihovih formi u poljoprivredi. Ova komparacija nije slučajna, jer nas interesiraju neke ideje i problematika sela i seljaštva kod nas (također još agrarnoj zemlji[2]) koje su slične onima u tadašnjoj Rusiji, gdje je agrarno pitanje predstavljalo vrlo značajan politički problem.[3] Lenjin mu je zato pristupao vrlo oprezno, liberalizirajući svoje ideje agrarne politike i time akceptirajući realnu mogućnost angažiranja seljaka (naravno u granicama sistema) u rješavanju pitanja njihove vlastite sudbine u socijalizmu.

Staljinova ideja i praksa totalne kolektivizacije kao posljednja riječ, bila je pogubna za Lenjinova nastojanja prije nego su ostvarena. Uprkos tome jugoslavenski je socijalizam započeo poljoprivredu upravo takvim modelom, što ga je šematski primjenjivao formirajući zemljišne komplekse zadružne svojine na bazi primitivne kolektivne obrade pod zastavom duha egalitarizma. Pored velikih ličnosti u historiji postoji i velika sreća malih naroda. Takvu smo imali mi kada su te zadruge rasformirane. Njihova je sudbina bila unaprijed određena, jer — neracionalni principi organizacije rada, stagniranje i uništavanje sredstava za proizvodnju kao i stočnog fonda, jednostranost u politici prema privatnom seljačkom posjedu pritiskom da se pod svaku cijenu seljak odrekne starih metoda i shvaćanja i prihvati socijalizam onakav kakav mu se nudio (bez jasne predodžbe), nesposobnost operativnog kadra koji je realizirao društvene zahtjeve — garantirali su im propast. Parola: »Borba protiv kulaka!«, kao zaštitni oklop u ime tek promoviranih u radničku klasu (koja je po svim karakteristikama osim formalnih,

---

2) Jugoslavija je imala 1948. god. 72,7% aktivnog stanovništva uposlenog u poljoprivredi, a 1968. god. 49,4%. Mi smo prema tome još uvijek agrarno-industrijska zemlja, tim više što je 85% zemljišta i 93—94% stočnog fonda u vlasništvu sitnog posjeda.

3) I kod nas nerazvijenost agrarnih struktura ima političke implikacije, ali se uvijek nalaze modusi njihova prikrivanja i tretiranja u drugačijim formama, najčešće greškom »prijelaza u drugi rod«.

pripadala seljaštvu), nanosila je društvu toliko štete koliko se smatralo da mu koristi. Bez »zrna soli« trijumf sirove svijesti mogao je služiti jedino ideološkoj funkciji sistema. Iako je propao kod nas za svagda, ovaj je model ostavio brazgotine u ekonomiji i razočaranja u politici i svijesti ljudi o »logičnosti« takvog sistema i metoda agrarne politike.

U periodu krize u međunarodnom radničkom pokretu i sukobu Jugoslavije[4] i SSSR, a na raskršću dvaju društvenih modela socijalističkog sistema, Jugoslavija postavlja za seljaštvo sudbonosno pitanje njegove daljnje egzistencije. Dilema se odnosila na mogućnost samostalnog razvitka seljaka, s jedne strane, a s druge na pokušaj specifične društvene intervencije i njezine metode. Osnovni je kurs nagovještavao društvenu brigu (ekonomsku i društveno-političku) o seljaštvu: seljak se ne smije »napustiti« i ostaviti mimo društveno-ekonomskih tokova, jer time sistem omogućuje oživljavanje klasnih pretpostavki diferencijacije i eksploatacije sela i seljaštva, a s druge strane dolazi u kontradikciju sa samim sobom, jer ih kao takav u principu negira. Prema tome okosnicu daljnje agrarne politike predstavljao je odnos prema seljaštvu, privatnom posjedu u poljoprivredi i selu.[5] Smisao tih promjena bio je pored proizvodnog podruštvljavanja koje i moderna tehnologija nalaže, prevladavanje privatnog vlasništva društvenim, podizanje uvjeta života u selima i transformiranje klasičnog seljaka kao individualnog parcelnog vlasnika u modernog društvenog proizvođača. Jedini mogući način bio je vezan za postupke prema seljaštvu tj. njihovim čvrstim vezivanjem s društvenim sektorom na bazi dobrovoljne suradnje tj. individualne motiviranosti, kroz specifične oblike organizacije kako po formi, tako i po karakteru, i time ih uključiti u društveno-ekonomski sistem, inducirajući nove društvene tokove.[6] Nije se radilo o likvidaciji seljaka, jer bi to bilo tada apsurdno kao i danas, već smještanje u okvire sistema, što je za seljake kao sloj u odnosu na prethodni period značilo izvjesno oslobođenje, lakši i jednostavniji način uključivanja u socijalističke društvene odnose, a za društvo ekonomsku korist, utemeljenje novih odnosa na selu i konačno još jedan korak u oslobođenju od etatističkih okova i osamostaljivanje vlastitog originalnog uređenja. Općedruštvene potrebe nalagale su ubrzano stvaranje novih proizvodnih snaga i povećanje društvenog proizvoda.

---

4) To je period kada je tek ukinut obavezan otkup:
— stoke 1952,
— ostalih poljoprivrednih proizvoda i progresivnog poreza 1953.

5) Prekretnicu idejnih koncepata agrarne politike donijela je Uredba o zemljoradničkim zadrugama (Sl. list FNRJ br. 5/1954).

6) Novi je koncept izazvao otpore koji su se pokazali prilikom tumačenja Uredbe, koja je pobudila mnoga neslaganja, jer se neki nisu nikako mirili s promjenom starih odnosa. Jedni su smatrali kao ispravan put u socijalizam u poljoprivredi samo zadružni oblik svojine, a drugi su favorizirali put u socijalizam preko seljaka različitim oblicima.

Formiranjem posebnih organizacionih formi — zadruga[7] — teorijski je stvorena mogućnost konstituiranja seljaka kao društvenih proizvođača i njihova učešća u upravljanju i društvenom imovinom, što pretpostavlja tendenciju njihova izjednačavanja sa statusom ostalih slojeva u Jugoslaviji. Otada sudbina sela i seljaka ovisi upravo o tim nosiocima kooperativnih procesa (tj. aplikacije novoga sistema agrarnih struktura s ciljem stvaranja novih odnosa između individualnog i društvenog sektora). Riječ je o sasvim različitom obliku i principima zasnivanja zadruge od poslijeratne. Ona je obuhvaćala profesionalni dio, tj. radni kolektiv, stalno uposlen (na zadružnoj ekonomiji koju prilikom pripajanja kombinatima napušta) i kooperante, seljake koji dobrovoljno surađuju sa zadrugom. Kooperanti su zajedno sa članovima kolektiva ravnopravno odlučivali u organima upravljanja (skupština zadrugara, zadružni savjet i upravni odbor) o zajedničkim poslovima. Ekonomska im je osnova ležala u nekim praktičkim zahvatima kooperacije, pa se očekivalo da zadruge postanu ne samo nosioci ekonomskih funkcija (tj. provođenje samo ekonomskog dijela agrarnog programa, organizacija proizvodnje i promet roba) nego i društvenih odnosno, neposredno vezivanje i društveno-političko organiziranje seljaka u sistem, mijenjajući na selu i u seljaštvu društvene odnose i shvaćanja. Time je ujedno i njezina funkcija limitirana u tako shvaćenoj ulozi.[8] U drugoj fazi ona treba, kao društveno-ekonomski servis, pružiti moguće oblike i principe udruživanja seljaštva u određene interesne zajednice proizvođača. Društvene proizvođače ne možemo stvoriti uravnilovkom rezultata, već izjednačavanjem mogućnosti, uvjeta kao osnove za »slobodnu utakmicu ekonomskih snaga«.[9]

III

Sadašnji stupanj razvitka odnosa u kooperaciji ukazuje na sukob različitih interesa, jer postoji nekoliko kategorija i čitava mreža njihovih odnosa: društvo—zadruga(kombinat) — —seljak(kooperant). Položaj u kojemu se nalaze zadruge danas karakterizira društveni monopol u seljaštvu i partikularni interesi na tržištu koji joj omogućuju protežiranje vlastitih interesa. Budući da sama određuje svoju politiku a time i položaj, ona danas nije potpuno društveno definirana: mislimo na različite interese i odsutnost konstantne projekcije društvenih interesa i

7) Ovaj se naziv zadržao i danas za specijalizirane jedinice za kooperaciju u okviru poljoprivrednih kombinata.

8) O definiranju kooperacije vidi: D. Vukčević: Zemljišni odnosi i kooperacija, Institut za društvena istraživanja, Beograd.

9) E. Kardelj: »Neki problemi socijalističke politike na selu«.

intencija. Danas ne postoji jasna perspektiva društvenih odnosa u kooperaciji. Otuda i proizlazi njezina formalna multifunkcionalnost, a stvarna jednostranost u pogledu razine i karaktera uloga. To praktički znači da zadruga može varirati u njihovu postavljanju i realiziranju, određujući ih ekonomskim situacijama dok je rijetko vođena općedruštvenim interesima kao mogućim kriterijima. Zbog društvene tolerancije autodefiniranja takva situacija i postoji. Sadašnja zadruga kao funkcionalna jedinica društveno-ekonomskog sistema i transmisijski element gubi društveni prostor socijalnog manevriranja (elastičnosti) i komuniciranja u socijalno relevantnim formama, a time i pretpostavke svojega postojanja. Zato taj odnos može poprimiti karakter otvorenog sukoba u kojemu se lako prepoznaje i klasni odnos, nastojeći se konstituirati kao partikularni i konfrontirati s društvenim kao cjelinom.

Danas je još uvijek otvoreno pitanje našega sistema stvaranje društvenog prostora, tj. razina i oblika društveno prihvatljivog načina transformacije agrarnih struktura. Radi se o problemima koje možemo formulirati u pitanjima: Tko može i treba biti nosilac i realizator agrarne politike danas u našemu modelu socijalizma? Tko može i treba formulirati ili dopuniti postojeće neadekvatne agrarne koncepte?

Ta su pitanja značajna s obzirom na postojeću anemičnost u nekim klasno-socijalnim grupacijama i vrlo kasno priznavanje postojanja nekih problema, koje toliko kasni (prikriva se) da se priznaje tek u aktu njegova razrješavanja ili postavljanja rješenja. Naravno da se time ograničavaju demokratske mogućnosti učešća u predlaganju drukčijih alternativa. Promjene u društveno-ekonomskom sistemu najbolje su podnosili oni koji su »plivali« u njemu, izbjegavajući rizik i društvenu odgovornost. Takvu politiku vode danas zadruge, čime potvrđuju tezu o suvišnosti svojega postojanja i neophodnosti ponovnog definiranja njihove uloge i društvenih zadataka. U tome se moraju odrediti jasni kriterij i polazne točke. Evo nekih, na primjer:

— respektirati tendencije razvitka našega društva kao socijalističkog
— osnovni zadatak im treba biti nastojanje da što čvršće povežu privatni i društveni sektor različitim oblicima proizvodnog i vlasničkog podruštvljivanja i na taj način stvore osnovu za formiranje društvenih proizvođača
— u suradnji se ne ograničiti samo na dosadašnji sadržaj
— pružiti svima zainteresiranima jednake uvjete udruživanja
— organizaciono ih tako postaviti da mogu razvijati maksimalni obim suradnje, da budu središta interesa individualnih proizvođača u kojima će ostvarivati sva samoupravna prava u skladu sa svojom participacijom
— odvojiti ih iz sastava kombinata i funkcionalno ih povezati međusobno, tako da kooperanti mogu jedinstveno istupati

ne samo na tržištu već i u društvu. To ne isključuje teritorijalnu povezanost, već naprotiv, nalaže
— profesionalni dio tih oblika svesti na neophodnu mjeru i potpuno ga podrediti interesima participanata ... itd.

Prihvatimo li ovakve kriterije, tada se njihova funkcija neće iscrpljivati samo u ekonomskoj domeni, već će respektirati i ostvarivanje društvenih interesa i odnosa.

IV

Upozorili bismo na neke Lenjinove ideje koje nesumnjivo pobuđuju određene asocijacije u ovomu kontekstu razmišljanja. Tek nakon njegove smrti, a u eri Staljinove diktature na selu, pokazala su se njegova rješenja kao vrlo lucidna. To su njegove ideje o kooperaciji i ulozi države u razvijanju kooperativnih odnosa. S obzirom na zaostalost Rusije i neophodnost kirurških zahvata i u poljoprivredi, Lenjin je kooperaciji pridavao veliko značenje. Dva su osnovna momenta u kojima vidi značaj kooperacije. Teorijski gledano ona za njega predstavlja sistem društveno-ekonomskih odnosa, vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i kao takva je metoda, put u izgradnji novoga društva. To je ujedno i njegova principijelna pozicija. S druge strane, ako se promatra nastanak novoga društva, ona je prihvatljiviji, lakši i seljaku pristupačniji put. Na taj način Lenjin nije gubio iz vida osnovne ciljeve socijalističkog društva, a mogao je lakše pridobiti seljake u izgradnji socijalizma.

Kada radnička klasa preuzme vlast u svoje ruke, odnosno kada sredstva za proizvodnju pređu u državnu svojinu, tada je »doista još jedino ostao zadatak kooperativizacije stanovništva« ... »jer pod uvjetom maksimalne kooperativizacije stanovništva, sam po sebi postiže cilj onaj socijalizam koji je ranije izazivao opravdane podsmjehe, omalovažavanje od strane ljudi s pravom ubeđenih u neophodnost klasne borbe«.[10] On kooperaciju ne tretira kao novo, socijalističko društvo, već kao osnovu za njegovu izgradnju. On kaže da kooperacija »nije izgradnja socijalističkog društva, ali to je sve što je potrebno i dovoljno za tu izgradnju«.

Ono što je za nas značajno u njegovoj koncepciji, jeste činjenica da je pružao mogućnost seljaku da sudjeluje u izgradnji novoga društva, i to na njemu pristupačan način, u čemu je bio nesumnjivo taktičan. Lenjin se posebno osvrće na razna teoretiziranja i nepraktične koncepcije, koje u pristupu gube svoju aplikativnost. Doslovno on kaže: »Jedna je stvar fantazirati o svakojakim radničkim organizacijama za izgradnju socijalizma, a druga je stvar naučiti se praktički graditi taj socijalizam tako

10) Lenjin, Djela 3. izdanje, knj. XXVII str. 319 — 391.

da svaki seljak može da učestvuje u toj gradnji«. On čak tvrdi da je »porast kooperacije za nas istovetan s porastom socijalizma«.

Koliko je stvarno pridavao važnosti tome procesu, vidi se iz toga što 1923. godine postavlja dva glavna zadatka koji očekuju potpuno izvršenje. Jedan je pitanje preuzimanja i konstituiranja novoga državnog aparata u rukama radničke klase, a »drugi naš zadatak sastoji se u kulturnom radu za seljaštvo. A taj kulturni rad kao ekonomski cilj ide upravo za kooperativizacijom. Pod uvjetom potpune kooperativizacije mi bismo već obema nogama stajali na socijalističkom tlu . . .« Kako mu ne bi ideja ostala samo teorijska avantura, on predlaže i konkretne mjere, koje treba socijalistička zajednica provesti. Zato zadužuje državu da pruža potreban tretman kooperaciji i to »niz privilegija ekonomskih, financijskih i bankovnih, kooperaciji — u tome treba da je pomoć naše socijalističke države novome principu organiziranja stanovništva . . . Kooperaciju treba politički postaviti tako, da bi kooperacija ne samo uopšte i svagda uživala izvjesne olakšice, već da bi te olakšice bile čisto imovinske.«

V

Sva nastojanja da se obrani selo od povratka na neke tendencije klasnoga društva uzaludne su, ako ne čuvamo sitni posjed od propasti na način koji se nazire. Nelogično je da polovica, ili bolje reći jedan mali dio društva, gaji nadu u pobjedu socijalizma a istovremeno je svjesna podržavanja kapitalističkih odnosa u drugoj polovici društva. Sitni posjed kao samostalan nema perspektivu jer je ograničen. »Kao apsolutna granica za njega kao sitnog kapitalistu postavlja se jedino najamnina koju on sam sebi plaća po odbitku stvarnih troškova. Dokle god mu cena proizvoda bude pokrivala najamninu, on će svoju zemlju obrađivati, i to spuštajući se čisto do fizičkog minimuma najamnine.[11] Naš seljak proizvodi još uvijek uglavnom bez obzira na rentabilnost, jer je naprosto prisiljen nedostatkom obrtnih i osnovnih sredstava, pa ako tražimo odgovor na pitanje zašto on tako proizvodi, onda odgovor nalazimo upravo u tom Marxovu stavu. (Nema sumnje u to da zbog takve situacije ničuju nepoželjne tendencije raslojavanja u seljaštvu, a ujedno trpi nacionalna ekonomija.) Naime: »Seljak postaje trgovcem i industrijalcem bez uvjeta pod kojima svoj proizvod može proizvoditi kao robu«.[12] Zato danas i nedovoljna razvijenost kapitalističkog načina proizvodnje kod nas otežava položaj seljaštva. Nije neophodno, kako bi se moglo možda zaključiti iz rečenog, uvođenje kapitalističkih

11) K. Marx, Kapital, Kultura Beograd 1961. str. 1549.
12) cit. djelo, str. 1554.

odnosa, ali je neophodno uvođenje bitno drugačijih od postojećih polukapitalističkih, polumonopolističkih koje nude društveni organizatori individualne proizvodnje, jer: »Zelenaštvo i poreski sistem moraju je (parcelnu svojinu — I. C.) svugde baciti u bedu.«[13]

Mogu li danas zadruge, odnosno specijalizirane jedinice za kooperaciju biti društveno funkcionalne, tj. zadovoljavati polivalentnost društvenih potreba i uloga? Pitanje je danas više nego aktualno, jer (1) mnogi društveni napori uloženi u tu ideju nisu dali adekvatne rezultate i (2) upravo zadruge zbog povjerene im društvene zadaće moraju biti i odgovorne za njezino izvršenje — širenje društvenog sektora, ekonomsko i društveno podizanje sela čiji je život vezan upravo za zadrugu kao najpogodniju formu organiziranja sela[14] s jedne strane, a s druge strane one moraju biti osnovna materijalna baza preko koje se individualni proizvođači povezuju s društvenim sektorom u kojemu nalaze sigurnost i podršku. Zadruge kao najniže institucionalne forme provođenja socijalističkih odnosa na selu sve više gube tu svoju ulogu i povjerenje, pa je seljak morao prekrižiti poruku Komune,[15] očekujući uvijek iznova udarce, nekad administrativne, a danas ekonomske i administrativne. Čini se kao da namjerno neke stvari ne shvaćamo: »Ako sluga više jede, ne znači da je manje sluga«. (Schumpeter)

O tvrdnji da je zadruga najpogodnija forma organiziranja sela, može se diskutirati. Već samim time što je i jedini dominantni oblik, a posebno kada imamo tendencije međusobnog udruživanja individualnih proizvođača u nove oblike i kada je zadruga kompromitirana[16], takav sud ne bi bio istinit. Njezina je pozitivna uloga u pionirskom radu u kojemu je dovela današnju situaciju do kritične točke njezinog transformiranja, jer je postala preuska i prijeti opasnošću od okoštalosti svoje forme i zaustavljanja započetih kooperativnih procesa. Današnji procesi raslojavanja u selu i seljaštvu kao i uvjeti eksploatacije posljedica su njezinog neuspjeha u proizvodno-organizatorskoj funkciji na individualnom sektoru. Društveni je sektor preuzeo odgovoran zadatak socijalističkog društva, ali se može sumnjati u trajnost i uspjeh njegove uloge. On se proglasio dušebrižnikom seljaka, crpeći već ionako iscrpljene njegove snage svim mogućim sredstvima, počam od (1) otkupa zemlje u kojemu se cijena jednoga katastarskog jutra kreće ponekad zaista simbolički (kao i par odojaka); (2) preuzimanjem zemlje od staračkih i nemoćnih domaćinstava u društvenu obradu, koju naziva »viši oblik koope-

13) cit. djelo, str. 1551.
14) Ekonomika poljoprivrede, br. 9/1969.
15) »Naša pobjeda vaša je jedina nada!«
16) Kooperativne je odnose svela na čiste trgovačke, čime kao posrednik postaje zelenaš, društveni parazit, koji živi zahvaljujući svom položaju u društvu. U tom smislu već sama riječ »zadruga« izaziva kod seljaka averziju i mučninu prošlosti.

racije« — bolje bi bilo — viši oblik eksploatacije, jer vlasnik zemlje plaća porez i sve troškove proizvodnje, pa ih ponekad pokriva ukoliko uračuna u dohodak i cijenu zemljišta; (3) plasiranjem robe (otkup stoke i sl.) u ulozi posrednika, gdje individualni proizvođač najčešće ima čistu zaradu po jedinici proizvoda koliko i posrednik — zadruga — što je apsurdno. U ulozi posrednika zadruzi je osigurana zarada kao konstantna, neovisno o zaradi proizvođača; (4) ugovaranjem proizvodnje određenih roba s individualnim proizvođačima, u čemu sav riziko proizvodnje preuzimaju na sebe samo sitni proizvođači. Logično bi bilo da u zajedničke poslove ulaze sa zajedničkim ulaganjima i rizikom; (5) kreditiranjem proizvodnje privatnog sektora, u čemu proizvođači zapravo sami sebe kreditiraju jer na bazi ugovorene proizvodnje zadruge (kombinati) dobivaju kredite. Doduše, neophodno je reći ovdje da je i društveni sektor u poljoprivredi, što se tiče sredstava i kredita, u nezavidnom položaju, jer je opterećen velikim anuitetima.[17]

U takvom poslovanju nema ni osnovnog poslovnog morala a kamoli socijalističkog, jer izgleda da nikoga ne smeta to što su proizvođači ostali bez sredstava i društvene podrške. Banke u odobravanju kredita osiguravaju svoj profit postavljanjem cenzusa zaposlenosti u društvenom sektoru, pa ih seljak praktički ne može dobiti. Spori obrt sredstava u poljoprivredi odvraća banke od kreditiranja poljoprivrede; (6) premijama za određenu robu, koje su u nekim slučajevima povratne (npr.: društveni sektor dobiva premiju za uskladištenu robu [pšenicu] koja je uskladištena i u seljačkim ambarima.) itd.

Seljaci vrlo dobro osjećaju iskorištavanje na svojim leđima, ali ih nisu potpuno svjesni, da bi im se mogli na adekvatan način oduprijeti.

Zapadni je sistem human utoliko, ukoliko otvoreno i javno priznaje određena pravila igre koja važe za sve, jer tko ih se ne pridržava, ispada iz igre. Kod nas je obrnuto: pravila igre ne važe za njihove tvorce, a oni koji se pridržavaju, gube.

Selo danas ovisi o zadruzi! Ova teza stoji ukoliko imamo na umu dva momenta: (a) apstrahiramo utjecaj sloja polutana (seljaka-radnika) i ostalih rezultata nepoljoprivredne djelatnosti, i (b) razmatramo uglavnom poljoprivredna naselja i komune. Ona sela i komune gdje su interesi za društvenom organizacijom seljaštva potencirani (odnosno shvaćeno je da zadruga postoji zbog proizvođača a ne obrnuto), naprednija su u pogledu proizvodnih inovacija i unutrašnje društvene i kulturne dinamike od onih gdje je ta funkcija zanemarena. Pogledamo li šemu[18] funkcionalnog položaja zadruge, vidimo da je dosta složen, a izvanredno povoljan za nju samu.

---

17) Vidi članak: H. Šošić: Quo vadis Slavonijo, Kritika br. 13.

18) Šema je načinjena prema interesima kao kriteriju.

KOMBINAT

(što veća akumulacija u fondove kombinata)

DRUŠTVO	ZADRUGA	KOOPERANTI[19]
a) širenje društvenog sektora	a) profit	a) akumulacija
b) povećanje društvenog proizvoda	b) akumulacija	b) rentabilnost
c) povezivanje individualnog i društvenog sektora		c) nove metode rada
d) proširena reprodukcija		
e) učešće individualnih proizvođača u upravljanju društvenim sektorom		

Ova nam šema pokazuje da se radi o sukobu različitih interesa, u kojemu zadruga najviše profitira, jer može između njih varirati. Kome je potrebna današnja zadruga, ili koje je kategorije seljaštva danas preferiraju? Rekli smo već da ona podržava procese diferencijacije u seljaštvu, i to tako što pruža

(I) utočište malobrojnim krupnim seljacima (koji mogu i sami nabavljati ili proizvoditi robu, jer imaju dovoljno obrtnih sredstava, pa mogu i na veliko raditi, naravno u granicama toga značenja za naše prilike. Ipak u slučajevima nemogućnosti plasmana robe, oni se obraćaju zadruzi da to učine preko nje. Budući da kao posrednik ima dobru zaradu, ona prihvaća takve proračunate postupke seljaka. Krupniji seljak može dakle biti i indiferentan prema zadruzi. Tom tvrdnjom samo akcentiramo činjenicu da se danas privatni posjed može održavati i pored društvenog, i to ne samo zato što se društveni održava često na umjetan način, već zato što može osigurati proširenu reprodukciju). Pod pretpostavkom povećavanja zemljišnog maksimuma potencirali bi se ovi odnosi indiferentnosti i produbili procesi raslojavanja ukoliko se radikalno ne pristupi izmjeni odnosa u kooperaciji.[20] Danas postoje mišljenja da seljak to nije u stanju,

---

19) KOOPERANT — domaćinstvo, pojedinac koji organizira proizvodnju zajedno s društvenim sektorom. INDIVIDUALNI PROIZVOĐAČ — domaćinstvo, pojedinac koji samostalno proizvodi. Radi se o činu proizvodnje kao takve. Kada je u pitanju organizacija proizvodnje, kažemo »kooperant«, a kada se radi o proizvodnji kao kriteriju kažemo »individualni proizvođač«. SELJAK — je naziv za individualnog proizvođača zastarjelih shvaćanja i metoda rada.

20) Kada se govori o problemima zemljišnog maksimuma, onda tome problemu treba pristupiti mnogo elastičnije, nego što se to obično čini. Postojeće shvaćanje zemljišnog maksimuma kao vlasništva nad određenim povr-

jer ne može trajno riješiti neke probleme, npr.: pitanje mehanizacije (donedavno je velik broj komuna imao porez na krupna oruđa) i nabave modernijih strojeva, stručnih savjeta, usklađivanje ponude i potražnje roba na tržištu i snabdijevanje određenim robama... Od čega polazi ovakva koncepcija? (1) Ona prešutno pretpostavlja administrativne zahvate koji toleriraju nejednak položaj privatnog i društvenog sektora i (b) izjednačava »mogućnost« i »sposobnost«. Seljak može biti sposoban da nešto ostvari, ali ne mora imati mogućnosti (npr., banke su odobravale kredite seljacima u visini 1/5 poreske osnovice, što bi za jednog srednjeg seljaka od 5—8 ha značilo od sto do stotinu pedeset tisuća starih dinara kredita. Čime da onda nabavi novu opremu i modernizira proizvodnju?). Općenito se može reći da se privatni posjed može održati ukoliko primjenjuje modernu tehno-

---

šinama zemljišta u biti je ograničeno i jednostrano, (jer se promatra samo s pravnog aspekta i nastoji svesti samo na određivanje na osnovu jednoga kriterija). Naime dosada se maksimum shvaćao samo kao vlasnički maksimum, tj. da je netko nosilac prava korištenja, raspolaganja, odnosno otuđivanja zemljišta. Međutim, postavlja se pitanje, da li je to upravo najbitnije danas oko problema kooperacije i proizvodnje? Danas je bitno da se pronalaze »unutrašnje rezerve« i na privatnom posjedu, da se proizvodi što jeftinije i što više i da se privatni posjed društveno organizira i specijalizira. Već sâm pokušaj kooperacije daje argument našem mišljenju tj. da to nije centralni problem. Naravno da ne treba zanemariti vlasnički odnos. Zbog pitanja vlasništva upravo i ne prelaze mnoge površine u društvene ruke. Ono što je najvažnije u toj situaciji, jeste proizvodni odnos. On je taj koji mijenja i odnose vlasništva, a ne obrnuto. Ne možemo uspješno pronalaziti rješenja privatnog posjeda, ako ne dozvolimo da radi svatko onoliko koliko može. Smatramo da je bolje da netko radi više od maksimuma (lcha), nego da zemlja ostaje neobrađena ili da je obrađuje društveni sektor sa gubicima. (Slavonski su poljoprivredni kombinati prošle godine imali sa naknadom OZ-a i do 40 starih dinara po kg proizvedene pšenice gubitka!) To ne znači da taj pojedinac mora imati dva maksimuma. Ima dovoljno obradivih površina, samo nema dovoljno obrađenih i iskorištenih! Ako jedan mladi proizvođač ima dobro opremljena sredstva za rad i može obraditi više nego što posjeduje, treba mu dati da radi, a ne voditi »stidne« diskusije o maksimumu i ne nalaziti izlaz. Zadruge bi trebale organizirati obradu zemljišta sitnih ili nemoćnih posjednika, ili pak onih koji se specijaliziraju za neku drugu proizvodnju, a ne žele otuđiti zemljište, u privatnom aranžmanu. Naravno da je tu potrebno razraditi sistem nagrađivanja za takav rad (prema vrijednosti uloženoga rada). Mi takve i druge mogućnosti udruživanja ne koristimo.

Jedan od argumenata, koji se u diskusiji o zemljišnom maksimumu obilno upotrebljava, jest bojazan za još većim raslojavanjem u selu i seljaštvu. No, i bez povećanja maksimuma imamo raslojavanja. Ona dakle nisu izazvana proširenjem vlasništva. Zakonski propisi nisu dosada uspjeli spriječiti stvaranje oko 600.000 staračkih domaćinstava!

Proizvodni maksimum, kako ga mi shvaćamo, jest imperativ koji je neizbježan. No, on kao takav zahtijeva neminovno reguliranje odnosa društvenog i privatnog sektora. Drugačiji oblici organiziranja seljaštva u kooperaciji omogućavaju provođenje ovakve zamisli i bez većih posljedice nego što ih danas imamo. Oblici organiziranja ne moraju biti konstantni i kruti već u smislu »ad hoc« organiziranje — u jednom periodu ili na jednoj vrsti proizvoda i sl. U tom smislu povećanje maksimuma značilo bi povećanje iskorištenosti poljoprivrednih kapaciteta.

logiju u proizvodnji i na osnovu nje postiže rentabilnost. Ako taj uvjet ne zadovoljava, osuđen je na propast, proizvodio samostalno ili u suradnji s društvenim sektorom!

(II) izdržavanjem sitnih, marginalnih, proizvođača, na granici rentabiliteta, koji se održavaju zahvaljujući sitnim kreditima dobivenim od zadruge koristeći ih za potrošna dobra a ne kao obrtna sredstva ili investicije. U rukama tih proizvođača nalazi se desetina svih privatnih posjeda. To su proizvođači, čiji posjed ne prelazi veličinu od 2 hektara. No, ako se uzme u obzir i način proizvodnje, onda tih sitnih proizvođača ima daleko više. Oni se moraju prilagođavati svakojakoj zadružnoj politici, pa i zelenaštvu. Zato se iz njihovih usta mogu čuti najviše pohvale, ali i najviše pogrde na račun zadruge.

(III) eksploatacijom najviše srednjega seljaka koji je najbrojniji i najzainteresiraniji za suradnju sa zadrugom. (Oni su u takvom položaju da nemaju dovoljno obrtnih sredstava da sami organiziraju proizvodnju niti mogu odustati od proizvodnje, jer posjeduju određena sredstva, koja ih na to prisiljavaju.[20a]) Slijedeća tabela prikazuje posjedovnu strukturu u 1969. god.[21]

Veličina posjeda	Broj gospodarstava	Površina u ha
do 2 ha	1 027 000	958 000
od 2 do 8 ha	1 329 000	5 560 000
od 8 na više	278 000	3 488 000
Ukupno:	2 634 000	10 007 000

Zbog takvog položaja oni su neminovno upućeni na suradnju sa zadrugom. Ako je to permanentno najzainteresiranija kategorija za suradnju s društvenim sektorom, ostaje otvoreno pitanje, da li bi se iz ove kategorije mogao stvoriti najprije tip društvenog proizvođača sa statusom današnjeg proizvođača u društvenom sektoru?

Nesklad između formi društvenih nosilaca individualne organizacije proizvodnje kao društvene i potreba seljaštva i društva — dakle između fakticiteta i normi, nalaže radikalno mijenjanje dosadašnjeg načina rada u kooperaciji. Prvi je zadatak likvidacija sadašnjih principa kooperacije, jer su posljedice njihove djelatnosti očite: (1) odlaganje rješenja pitanja parcelnog vlasnika kao društveno-ekonomskog problema sadašnje faze razvitka socijalističkih odnosa na selu u Jugoslaviji i (2) onemogućavanje primjene suvremene tehnologije, jer samo »racionaliza-

---

20a) »Dok vlada kapitalizam, sitni posjednici imaju samo jedan izlaz: ili da pređu na položaj kapitaliste (a u najboljem slučaju može jedan sitni posjednik od stotine) ili da pređu u položaj osiromašenog posjednika, poluproletera, a zatim proletera« Lenjin, Izabrana dela, tom II, Kultura 1950, str. 570—571.

21) Izvor: S. Šuvar, Sociološki presjek jugoslavenskog društva, str. 59. (Vlastito preračunavanje kategorije od 2 do 8 ha).

cija poljoprivrede... tek dopušta da se poljoprivreda vodi društveno«[22]

VI

Kad govorimo o samoupravljanju u kooperaciji, nezaobilazno je jedno principijelno pitanje — mogućnosti (realizacije) uvođenja samoupravljanja u uvjetima privatnog vlasništva, odnosno u današnjim uvjetima kooperacije na selu.

Neki naime tvrde da je u današnjim uvjetima, kada imamo dva sektora — privatni i društveni — nemoguće samoupravljanje na zajedničkoj osnovi. Svoju tezu obrazlažu time što navodno privatno vlasništvo ne dozvoljava u principu samoupravljanje, pa zato kao uvjet zasnivanja samoupravnih odnosa u kooperaciji s privatnim sektorom postavljaju zahtjev pretvaranja privatnog vlasništva u društveno. Samoupravljanje je moguće tek kada sve postane društveno vlasništvo.

Ako sadržaj samoupravljanja u kooperaciji definiramo kao povezivanje i razvitak ekonomskih i društvenih odnosa privatnog i društvenog sektora, onda svi bitni problemi tj. organizacija rada i raspodjela njezinih rezultata dolaze u prvi plan, i tu treba tražiti način za rješenje međusobnih odnosa privatnog i društvenog sektora. Samoupravljanje koje se danas pokušava u kooperaciji sprovoditi, (1) nametnuto je i nema zato svagdje uvjeta da se dalje razvija; (2) regulirano je samoupravnim aktima radnih organizacija koji prvenstveno odgovaraju njima, a ne u interesu samoupravljanja.

Kao kočnice samoupravljanja u kooperaciji postoji niz faktora, od kojih navodimo neke:

(1) Zadržavanje postojećeg modela samoupravljanja u kooperaciji koji nosi od samoupravljanja samo naziv, i daleko je od njegova postavljanja (u principu) a ne realizacije. On danas ne može zadovoljiti ni postojeće odnose u kooperaciji, a kamoli razvijenije kooperativne strukture, jer u njemu (a) zborovi kooperanata nemaju uopće mogućnosti odlučivanja već samo prava predlaganja i razmatranja, (b) predstavnici kooperanata samo su simbolično zastupnici koji u organima radnih organizacija (zadruga, kombinata) mogu izboriti tek neznatne inicijative. Postojeći sistem, koji nazivamo samoupravljanje, u kooperaciji možemo nazvati vrlo lošim sistemom informiranja, a ne samoupravljanja. I taj uspjeh ipak cijenimo, jer je jedini demokratski doprinos seljaku što se tiče samoupravljanja.

(2) Samoupravljanje pretpostavlja određene uvjete jednakosti upravljača kao osnovu za ravnomjernu distribuciju samoupravne moći, odnosno kao osnovu odlučivanja o uvjetima i rezul-

22) K. Marx, Kapital III, Kultura Beograd 1948. str. 570—571.

tatima rada. Toga u kooperaciji danas nemamo, jer nema ekonomskih uvjeta jednakosti. Privatni je proizvođač u odnosu ekonomske zavisnosti i prema društvenom proizvođaču, odnosno sektoru.

(3) Nastojanja da nam samoupravljanje bude uniformno šteti bogatstvu njegovih oblika. Ne moraju ni u samom društvenom sektoru postojati jedinstveni oblici (na kojima se danas i normativno insistira) jer postoji razlika u razvijenosti i obimu pojedinih struktura, pa zašto bi se morale primjenjivati iste šeme. One mogu biti kočnica razvoja samoupravljanja, a ne njegova unapređenja. Zašto bi se dakle moralo razmišljati o primjeni istih šema i u kooperaciji? Nije rješenje samoupravljanja u jedinstvenom kategorijalnom sistemu u nejedinstvenim uvjetima. U tome nam može biti pouka današnja kriza komunalnog sistema upravo zbog šematizma!

(4) U kooperaciji nalazimo vjerojatno širi dijapazon različitih interesa nego u društvenom sektoru. (Šema koju smo prikazali na to ukazuje.) Dok u društvenom sektoru postoje sukobi pojedinih pogona, ekonomskih jedinica, profesionalnih ili dobnih skupina itd. koje se mogu na nivou radne organizacije »neutralizirati«, dotle u kooperaciji pored privatnog i društvenog sektora (uopće) postoje interesi društva, zadruge (kombinata), radnog kolektiva kao grupe i pojedinih kategorija unutar privatnog sektora, koji se ne mogu postojećim formama društvenih organizatora kooperacije nivelirati. Razlike potječu iz nejednakog društveno-ekonomskog položaja. Seljačka bijeda i samoupravni formalizam ne idu skupa!

(5) U principu, seljaštvo nije u jugoslavenskom socijalizmu izborilo svoj samoupravni status. Ono je danas u prisilnoj samoupravnoj apstinenciji, jer nije zastupljeno ni u organima upravljanja državom i republikama.[23] Samoupravljanje nije u principu obuhvatilo sve društvene slojeve, a kamoli na pojedinim institucionalnim razinama. Promjene kojima teži naše društvo neće uspjeti, ako zadržavamo postojeće cenzuse u samoupravljanju.

VII

Položaj sitnog poljoprivrednog (poljoprivrednog uopće) proizvođača težak je ne samo kod nas nego u Evropi uopće. To pokazuju i protesti seljaka u zapadnim zemljama. Oni traže da se njihov ekonomski položaj popravi. Naš je seljak neorganiziran (»vreća krumpira« — Marx), a da bi mogao primjenjivati takav način borbe kakav primjenjuju seljaci na Zapadu — proteste.

---

23) O problemima zastupljenosti pojedinih društvenih skupina u organima republika i federacije vidi: S. Šuvar, citirano djelo, strana 166. do 175.

Evropa danas ide tendencijom smanjenja broja seljaka, i to vrlo rapidno. Predviđa se da će Evropa u 1980. godini imati oko 4 milijuna seljaka od oko 8 milijuna današnjih. Opadanje seljaštva uvjetovano je tendencijom nesrazmjernosti između pada troškova proizvodnje i opadanja cijena poljoprivrednih cijena roba na tržištu, ali razlika ne ide u korist proizvođaču, već samo njezin jedan dio u obliku različitih zaštitnih mjera. Vraćanje dijela viška rada nije sistematsko i plansko stimuliranje proizvodnje već neophodnost, nužda. U Njemačkoj oko 50 posto poljoprivrednika završava bilancu s gubitkom, a tek jedna trećina pozitivno posluje. Kod nas je situacija još gora, ali je prikrivena zbog postojanja dovoljno radne snage i snižavanja životnog minimuma. — Mnogi naši seljaci »jedu« svoja osnovna sredstva i tako, produžavajući svoj vijek i muke, propadaju.

Teški uvjeti proizvodnje, nedostatak perspektive i niski životni standard prisiljavaju seljaka na »bijeg« iz poljoprivrede i vlastitog gospodarstva.

Proces deagrarizacije jedan je od osnovnih procesa u suvremenoj dinamici poljoprivrednog stanovništva. Do prije desetak godina poljoprivredu je napuštalo prosječno 219.000 godišnje a u posljednje vrijeme i više.[23a] Danas je poljoprivreda spremna osloboditi još preko milijun poljoprivrednika.

U posljednje vrijeme seljaštvo odlazi na rad u inozemstvo. Već 1966. godine zavodi za zapošljavanje izdali su 21402 upute za rad u inozemstvu individualnim proizvođačima.[23b] Ne postoje sasvim točni podaci o broju seljaka na radu u inozemstvu, ali ih sa sela ima oko pola milijuna.

Studija[23c] o vanjskim migracijama pokazuje da seljaštvo odlazi van uglavnom iz ekonomskih razloga.[23d] Ono je nezadovoljno ekonomskim uvjetima rada i života i traži izlaz u inozemstvu.

Danas se već radi na nekim praktičkim mjerama koje treba da omoguće povratak naših radnika, ali se još uvijek takve mjere ne poduzimaju, da bi se seljaštvo ne samo vratilo nego i zadržalo u Jugoslaviji.

23a) S. Šuvar, cit. djelo, str. 44.

23b) SFRJ u evropskim migracijama rada, Sociološko-ekonomska studija, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb, 1967.

23c) Isto.

23d) Motivi odlaska individualnih proizvođača:

1) Slaba zarada	28,2%
2) Želi kupiti kuću, stan	21,3%
3) Išli su i drugi	15,2%
4) Bio nezaposlen	10,0%
5) Ostalo	24,7%
	100%

Seljak nije dovoljno stimuliran u proizvodnji, i to ne samo u ekonomskom pogledu, već i zbog odsutnosti perspektive. Ne radi se o perspektivi njegova održanja nego o saznanju onoga što donosi »sutra« kako bi se što lakše mogao uklopiti i prilagoditi našim ekonomskim tokovima. On je zato prisiljen zadržavati jednostavnu reprodukciju u proizvodnji. Evo nekoliko momenata koji svjedoče o neplanskom i nestimulativnom odnosu prema poljoprivredi, odnosno seljaštvu:

(I) Rauberska politika prema seljaštvu tolerira nekontrolirani ili svjesni uvoz poljoprivrednih proizvoda. Ne radi se o deficitarnim proizvodima već o rušenju cijena domaćih proizvoda. Kada se to čini, zaboravlja se da pred našom zemljom još uvijek stoji atribut »agrarna«.

U Jugoslaviju je uvezeno poljoprivrednih proizvoda:

1961. godine u vrijednosti .... 1 590, 2 milijuna dinara
1965. godine u vrijednosti .... 2 561, 2 milijuna dinara
1969. godine u vrijednosti ... 2 022,0 milijuna dinara[24]

Taj uvoz najviše pogađa privatni sektor jer seljak (a) mora robu isporučiti društvenom sektoru (u određenim terminima) bez obzira na postignutu cijenu, (b) individualna gospodarstva do sada učestvuju više u otkupu poljoprivrednih proizvoda od društvenog sektora.

1961. god. taj je omjer bio ... 64:36 u korist privatnog sektora
1965. „ „ „ „ „ ... 56:44 „ „ „ „
1969. „ „ „ „ „ ... 52:48 „ „ „ „

(c) ekonomska moć i standard privatnih gospodarstava time se smanjuje, jer se smanjuju novčana primanja. U 1968. godini prosjek je novčanih primanja po domaćinstvu iznosio u dinarima ukupno 3.859, a od toga od stočarstva 2.254 i ratarstva 1.009.[25] Dakle ako se upravo na tome području primjenjuju »škare cijena«, seljak ostaje bez sredstava i dodatnih investicija za proširenu reprodukciju. (Kreditiranje seljaka nema šire društvene podrške. Ono je prepušteno volji radnih organizacija koje se bave selom i kooperacijom. Ako se postavlja pitanje položaja nekih grana industrije i njihovih proizvođača na široj društvenoj osnovi, zašto se ne postavlja i pitanje poljoprivrede i kooperacije na takav način?)

Uvoz poljoprivrednih proizvoda potencira razliku između individualnih proizvođača i društvenog sektora u postignutim otkupnim cijenama poljoprivrednih proizvoda. Indeksi u slijedećoj tabeli to nam pokazuju:[26]

---

24) Izvor: Statistički godišnjak 1970, str. 126.
25) Isto, str. 382.
26) Isto, str. 126.

Sektor	Godina 1961	1965	1969
Individualni	113	115	135
Društveni	252	411	545

1955. god. = 100

Tabela nam jasno pokazuje da je društveni sektor daleko brže uspijevao postići veće cijene od privatnog. On je to činio za oko 12 puta brže. Razlog tome je društveni monopol nad privatnim sektorom. Uvoz poljoprivrednih proizvoda i postignute nejednake cijene rasta utječu na poljoprivrednu proizvodnju. Ona se u posljednjih desetak godina neprestano smanjuje. (Naprotiv vrijednost uvoza se povećava.) Verižni indeksi poljoprivredne proizvodnje svjedoče nam o tome.[27]

godina	index
1961	119
1965	102
1969	98

Smanjenje poljoprivredne proizvodnje očituje se posebno na isporuci roba individualnih poljoprivrednih proizvođača. Kako se kretala isporuka, pokazuju nam slijedeći podaci:[28]

godina	isporučeno u komadima svinje	goveda
1965	1.776 215	282 995
1966	1 091 319	335 138
1967	1 077 657	366 922
1968	957 937	338 358
1969	905 947	316 219

Nije potrebno mnogo komentara! Jasno se vidi tendencija smanjenja isporuke tovnih svinja, dok se osjeća kolebanje u broju isporučenih junadi. O porastu proizvodnje i isporuke nema niti govora. (Neke su komune smanjile postotak isporuke stoke i do 40%, npr. komuna Valpovo).

(II) U pogledu izvoza poljoprivrednih proizvoda eksportna poduzeća manipuliraju cijenama prikazujući ih kao odraz stanja na tržištu. Osnovni je cilj u tome da na nelegalan način steknu dobit. Događa se da mesokombinati namjerno ne otkupljuju robu ili zadržavaju otkup, šireći vijesti kako »ne ide na tržištu«, što sitnog proizvođača prisiljava da prodaje robu po ponuđenim cijenama bez obzira na rentabilnost te proizvodnje. Tu istu robu posrednici uskladištavaju i kasnije prodaju na domaćem ili vanjskom tržištu po istim ili višim cijenama. Na taj je način oštećen proizvođač i neposredni potrošač.

27) Isto, str. 127.
28) Isto, str. 146.

Izvozom polufinalnih proizvoda također proizvođača stavljamo u sličnu situaciju. U jagmi za deviznim sredstvima poljoprivredne organizacije izvoze: kukuruz, telad. . . i sl., da bi ih nakon nekog vremena ili istovremeno morali u Jugoslaviju uvoziti po višim cijenama. Umjesto da time omogućimo proizvođačima da stvore finalne proizvode, mi im nudimo uvezeni kukuruz ili rasplodna grla. Biti tržišni proizvođač ne znači prodati sve što se ima ili kupiti kad je nužda robu na tržištu, već i misliti kako to najbolje izvesti. Posrednici vjerojatno misle — ali za svoj džep! Zato kod nas nema planskoga rada u poljoprivredi, iako ima mogućnosti da se sitni proizvođači osiguraju od težih potresa na tržištu, koji su tako česti kod nas.

(III) Ono što naročito ometa sitnom proizvođaču rentabilnost u proizvodnji i istupanju na tržištu jest nesrazmjer cijena poljoprivrednih proizvoda i cijena neophodnog mu repromaterijala i opreme. Dok cijene poljoprivrednih proizvoda ostaju iste ili sporo rastu, dotle cijene spomenutih roba nekontrolirano rastu. Proizvođač zato ne može dovoljno brzo pratiti modernizaciju u proizvodnji; ne može davati robu jeftinije, jer na njoj gubi. Ako gubi, onda ne želi povećavati svoje gubitke povećavanjem proizvodnje. Prisiljen je dakle obnavljati proces proste reprodukcije. Špekulacije na njegov račun dovode nas u iste ekonomske situacije. Ponavljanje eksperimenata čije rezultate poznamo nepotrebno je!

Zahtjevi za uvođenjem ekonomskih odnosa među individualne i društvene proizvođače u poljoprivredi ostaju samo želje, ukoliko ih ne izjednače po uvjetima privređivanja, s proizvođačima ostalih proizvodnih grana.

VIII

Jugoslavenskom socijalističkom revolucijom priznata su (1) dva tipa vlasništva: privatno i društveno, (2) dva oblika organizacije proizvodnje: individualna i društvena i (3) dva nejednaka društveno-politička tretmana proizvođača, odnosno članova socijalističke zajednice s različitim mogućnostima društveno-političkog djelovanja unutar sistema. Iako individualni proizvođač (seljak) kao i društveni, svojim radom doprinosi izgradnji socijalističkog društva, društvo nema jednak odnos prema njima. Ta nejednakost u principu proizlazi iz odnosa vlasništva i organizacije rada, iako to ne bi smjelo biti mjerilo njihove političke relevantnosti u sistemu. Dok društveni proizvođači imaju mogućnosti i prava samoupravnog dogovaranja i samoorganiziranja kako profesionalnog, tako i društveno-političkog (u strukovnim udruženjima, sindikatima. . .) kojima štite i ostvaruju svoje interese (kao posebne ili općedruštvene), dotle je to seljaku danas nepristupačno. Njemu je dakle ograničena mogućnost realiziranja onih demokratskih tekovina što ih uživaju ostali društveni slojevi u Jugoslaviji, jer ni kao profesionalna skupina koja čini

50% aktivnog stanovništva,[29] ni kao društveno-politička, nemaju društveni prostor svojega djelovanja. Time im je ograničeno i samopotvrđivanje kao ljudi, a ideja da svoja samoupravna prava ostvaruju tamo gdje rade (surađuju, — zadruge, kombinati) ne izaziva više ni smijeh, već jed nemoćnih.

Ograničenost njihove participacije u upravljanju i samoupravljanju (kao i u raspodjeli dohotka) više nije održiva. U tome je iluzorno postavljati zahtjev za pretvaranjem privatnog vlasništva u društveno kao uvjet uvođenja samoupravljanja u privatnom sektoru i u izvjesnom smislu izjednačavanja društveno-političkog položaja i djelovanja seljaka, jer je u cjelini ono seljaku u principu onemogućeno. Privatno vlasništvo ne smije biti izgovor, paravan, za isključenje seljaka iz samoupravnih procesa.

Do sada nismo uspjeli seljaka društveno i politički organizirati, jer nemamo adekvatne nove metode rada s njim, a postojeće iz etatističkog razdoblja potpuno su diskvalificirane. Zbog nedovoljne povezanosti seljaka u sistem postoji određena praznina koja ga neminovno postavlja u poziciju promatrača, a ne aktivnog sudionika društveno-političkog života, iako on faktički učestvuje u životu sistema. Kada je god seljak podržao društvenu akciju, ona je uspjela, jer seljaštvo predstavlja društveno-političku snagu, samo ako se dobro organizira.

Radnička je klasa stvarala sindikate u borbi za svoja prava. Čemu oni danas služe, ako imamo na umu da su samo proizvođači u društvenom sektoru njima obuhvaćeni i ako upravo u društvenom sektoru (njegovim oblicima organizacije) niču kočnice ekonomskog i društveno-političkog razvitka socijalizma: birokratizam, korupcija, grupno raspolaganje društvenom imovinom, . . .« »Logički« se može zaključiti da je još seljak samo kao eksploatator ostao na bojnom polju. Naravno da je to paradoksalno! On je podnosio teret promoviranja i konstituiranja radničke klase u Jugoslaviji u čije mu se ime sada daje do znanja neka se snalazi sam. Zato seljak danas pita: Kakav je to stav i akcija radničke partije i sindikata, i čija je to partija?[30]

Osnovna konstatacija koja se danas može izreći o odnosu našega sistema i seljaštva jest da društvo ne pruža dovoljno ekonomske i društvene podrške seljaku kao proizvođaču i članu ove socijalističke zajednice. Zajednica ga podržava utoliko, ukoliko ima od njega neposrednu korist. Na njegov su račun dobivani krediti i plaćeni cehovi za ponekad i neracionalnu izgradnju industrije pa se danas otvoreno postavlja pitanje: Treba li seljak nakon nekoliko decenija rada u ovom društvu očekivati išta drugo osim grbavih leđa i žuljevih ruku? Postoji li za seljaka materijalno priznanje?

---

29) B. Horvat: Ogled o jugoslavenskom društvu, str. 190.

30) 1948. god. bilo je 49% poljoprivrednika u SK
1966. god. bilo je 7,4% poljoprivrednika u SK.

Kolikogod zauzimali stav da ne treba likvidirati seljaka, to ne znači istovremeno i dovoljno opravdanje za odlaganjem rješenja pitanja parcelnog vlasnika. Ni socijalizam ni moderna tehnologija ne opravdavaju samostalno i društveno izolirano postojanje seljaka, ali ne opravdavaju ni svakakve metode njegova rješavanja. Odgađanje toga pitanja znači (1) zadržavanje postojeće društveno-ekonomske strukture i njezinih tendencija pretvaranja seljaka u paupere ili eksploatatore uz društvenu asistenciju i (2) stvaranje utiska da nemamo snage za takav pothvat. Rješenje ne dolazi samo po sebi, a još manje od seljaka. Društvena inicijativa je tu neophodna!

KLASNO I NACIONALNO U JUGOSLAVIJI

Milan Nikolić

Beograd

Ovaj rad kao da se uključuje u savremenu polemiku o nacionalnom pitanju, na način na koji to čine brojni drugi prilozi u štampi i u političkim forumima. Većina ovih napisa koji se samo trude da zadrže ton objektivnosti i naučnosti u stvari drže stranu nekome. Iskusniji čitalac novina lako će spoznati da se i iza rasprava o jezičkim varijantama krije borba interesa. U vreme kada je jugoslovenska ekonomija u dubokoj depresiji, čiji su znaci velika nezaposlenost, ekonomska emigracija, uporna i rastuća inflacija, rastuća socijalna diferencijacija i povećanje napetosti u društvu, što se ogleda u umnožavanju broja štrajkova i drugih oblika neinstitucionalnih političkih aktivnosti, u vreme kada tek začeti proces liberalizacije političkog sistema biva zaustavljen i kada doživljavamo novu snažnu birokratsku centralizaciju i novo umanjenje demokratskih sloboda, autor smatra neuputnim raspravljanje o nacionalnom pitanju. To što on ipak učestvuje u polemici o tome ima dva razloga.

Iako je problem manjeg značaja i nametnut, on omogućuje sticanje velike manipulativne moći. U ovom slučaju potreba da se učestvuje u diskusiji o nacionalnom pitanju nastaje iz saznanja da nacionalnim pitanjem sada manipulira desnica i da se u njenom nastojanju da se aktivira nacionalna podsvest krije velika opasnost za sve progresivno, a u najmanjem onemogućava i odlaže borba za emancipaciju radničke klase. Nacionalni problem se mora oteti od desnice, od srpskih hegemonista, hrvatskih separatista i svih drugih nacionalista, njemu se moraju dati prave dimenzije i rešenja koja neće smeti biti ispod Marxovih i Lenjinovih. Autor smatra da su stavovi o nacionalnom pitanju ove dvojice i dalje vredni, i da im se u osnovi ima malo što dodati.

Ipak, savremena polemika o nacionalnom zahteva više od podsećanja na stavove Marxa i Lenjina, ona zahteva analizu kon-

kretnih uslova novog pokretanja nacionalnog pitanja i poznavanje aktuelne konstelacije snaga u ovom sukobu.

Zbog svega ovoga postoji velika opasnost da se i ovaj rad svrsta u grupu onih koji zastupaju nečije interese, što i jeste tačno, ali pogrešno bi bilo svrstati ga u odbranu srpskog hegemonizma, hrvatskog separatizma ili bilo kog drugog nacionalizma. Interes koji ovaj rad hoće da brani jeste interes radničke klase. Ovim se ne želi reći da je autor u odbrani ovog interesa kompetentan onoliko koliko bi to bili sami radnici, već samo to da u situaciji kada je radnička klasa u Jugoslaviji razbijena u okvirima tržišne ekonomije i onemogućena da se poveže i organizuje u okviru postojećeg političkog sistema, i kada se pokušava da se ona i nacionalno podvoji, potrebno govoriti sa stanovišta jedinstvenog interesa radničke klase Jugoslavije, čak i onda kada o tome govori onaj koji toj radničkoj klasi objektivno ne pripada, ili joj pripada samo po zajedništvu istorijskog cilja.

Osnovni kriterijum i merilo karaktera društvenog sistema koji se naziva socijalističkim i mera razvoja socijalističkih odnosa u njemu jeste materijalni i društveni položaj radničke klase.

Postojanje osnovnih uslova koji dovode do podele na klase, kao što su: podela rada na fizički i umni rad; postojanje nekih oblika privatne svojine kao dominirajućeg tipa svojine kao uslova za upotrebu prinude čijom se primenom postiže da proizvođač predaje neproizvođaču višak rada; raspodela viška vrednosti van kontrole proizvođača, — dozvoljava da se govori o jugoslovenskom društvu kao o klasnom društvu. O ovome svedoče i empirijski utvrdljive činjenice: postojanje jedne klase u najamnom odnosu (koja za svoj rad dobija vrednost potrebnog rada — najamninu; koja stvara višak rada ali njime ne raspolaže); postojanje kontraklase koja ne stvara višak rada, ali njime raspolaže preko posedovanja političke moći, i postojanje prikrivenih ili otvorenih antagonističkih odnosa između ove dve klase (štrajkovi i drugo).

Klasna struktura jugoslovenskog društva sadrži sledeće elemente: na vrhu klasne piramide nalazi se sloj koji zauzima najviše položaje u državnom aparatu, rukovodstvu političkih organizacija, na čelu banaka i preduzeća, taj ćemo sloj nazvati politokratskom oligarhijom ili manje tačnim ali više udomaćenim izrazom — birokratija. Ispod ovog sloja u klasnoj piramidi nalazi se sloj koji se uslovno može nazvati srednjom klasom, kasnije će se njegov društveni karakter i sastav bliže odrediti. Na dnu klasne piramide nalazi se najbrojniji sloj — radnička klasa i inokosno seljaštvo. Kao element klasne strukture u snažnoj ekonomskoj i političkoj ekspanziji treba pomenuti ostatke stare eksploatatorske klase i novi menadžerski sloj.

Da bismo svoje stavove učinili što jasnijim i izbegli zbrku koja nastaje upotrebom termina »radni čovek« i »radni narod«, odredićemo radničku klasu kao društvenu skupinu ukrštenjem sledećih elemenata: pripadnici radničke klase neposredno učestvuju

u proizvodnji materijalnih dobara; oni poseduju jedino radnu snagu i nju su prinuđeni da prodaju da bi mogli da žive; radnici (uz inokosne seljake) jedino proizvode višak vrednosti ali njime ne raspolažu; u podeli rada radnička klasa redovno obavlja fizičke a ne umne društvene funkcije, radnička klasa ne upravlja i nema mogućnosti da odlučuje o celokupnoj društvenoj reprodukciji što je njen istorijski zadatak u prelaznom periodu.

Kako se može videti iz gornjih određenja radnička klasa, inokosni seljaci i još neki društveni slojevi nalaze se u položaju eksploatisanih.

Ko je onda eksploatator?

Kako je već napred naznačeno eksploatator je klasa koju smo nazvali politokratskom oligarhijom ili birokratijom. Potrebno je bliže odrediti ovaj sloj: birokratija ima monopol odlučivanja o veličini i načinu oduzimanja viška rada — ona raspolaže njime; u društvenoj podeli rada birokratija obavlja umne (upravne) a ne fizičke (proizvodne) funkcije; preko raspolaganja društvenim viškom rada birokratija kontroliše celokupnu društvenu reprodukciju — ona tako posredno ima svojinu nad sredstvima za proizvodnju; pošto suvereno raspolaže viškom rada, birokratija ima mogućnost da nekontrolisano oduzima za sebe — posredno eksploatiše radničku klasu; kroz monopolski politički sistem u kojem drži sve centre moći birokratija može da državnim nasiljem, ideološkom manipulacijom i drugim sredstvima učvrsti postojeće klasne odnose i obezbedi njihov kontinuitet.

Veoma je važno istražiti kako je nastala politokratska oligarhija, jer se upravo u njenoj istoriji krije tajna njenog društvenog bića.

Politokratske oligarhije ili »socijalističke birokratije« nastale su kao rukovodeće grupe komunističkih partija, članova III internacionale, u periodu posle 1921. godine. U to vreme, naravno ove rukovodeće grupe još nisu mogle konstituisati sebe u novu vladajuću klasu, one su bile tek klica te klase koja se konačno konstituiše tek posle zauzimanja vlasti u ime radničke klase i seljaštva. Vođstva komunističkih partija posle 1921. predstavljala su pobedničku tendenciju koja je duboko izmenila karakter radničkih partija. Ova tendencija koja je bila najsnažnija i najodlučnija, a najmanje principijelna i demokratska svoju pobedu duguje sledećim uslovima: pobedi staljinizma u SSSR-u posle X kongresa 1921. i dominiranju staljinističke tendencije u III internacionali; slabosti i neujedinjenosti demokratskih tendencija i njihovoj likvidaciji kao i institucionalizaciji staljinističke interpretacije demokratskog centralizma. Sve ovo je nadalje rezultiralo potpunim gušenjem unutarpartijske demokratije, uspostavljanjem principa delegacije rukovodstva nacionalnih partija iz Moskve i stvaranjem monolitnog čvrsto hijerarhizovanog bloka komunističkih partija na čijem je čelu bilo sovjetsko rukovodstvo. Na političkom planu unutar svake od nacija rezultati ovih promena bili su opšte opadanje snage i uticaja komunis-

tičkih partija. Pred drugi svetski rat komunističke partije Evrope nisu imale snage, a njihova vođstva često ni volje da se odupru fašizmu. U toku rata većina rukovodstava komunističkih partija Evrope bila je u Moskvi, samo je rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije ostalo u zemlji i bilo organizator oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta naroda. Posle pobede nad fašizmom samo rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije na revolucionarni način preuzima vlast, »revolucija« u drugim zemljama je dopirala dokle i sovjetski tenkovi. U vakuumu koji je nastao povlačenjem okupatorskih vlasti i uslovima opšte dezorganizacije, rukovodstvima komunističkih partija u onom delu Evrope koji je bio oslobođen dejstvima sovjetske armije, nije bilo teško da osvoje vlast i nadalje se učvrste na njoj. U ovome im često pomažu pokreti otpora nacionalističke i komunističke orijentacije, ali su oni bili daleko slabiji od narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji i isto toliko manje važni u »revolucionarnom« preuzimanju vlasti.

Ali, kako smo već kazali, birokratija konstituiše sebe kao klasu tek posle osvajanja vlasti, kada dolazi do simbioze partijskog rukovodstvenog aparata sa državnim aparatom, konstituisanje monopolskog političkog sistema u kome nije bilo moguće izražavanje nikakvih alternativnih koncepcija o društvenom razvoju niti samoorganizovanje radničke klase van oficijelnih društveno-političkih organizacija. U stvari, samo je u Jugoslaviji Komunistička partija došla na vlast željom naroda izraženom u njegovom masovnom učestvovanju u nacionalnooslobodilačkom pokretu i kasnijom podrškom partiji. Upravo ovakvim karakterom odnosa između rukovodstva partije i naroda bilo je moguće odupreti se staljinizmu 1948.

Gornji je opis nastanka politokratskih oligarhija, zbog potrebe da se da na što manjem prostoru, svakako nedostatan, a možda sadrži i neke simplifikacije, ali autor nije video drugog načina da o tome govori, ali i da bude kratak.

Dalji se proces konstituisanja birokratije kao vladajuće klase može opisati na sledeći način: u uslovima monopolskog političkog sistema i nepostojanja nikakve demokratske kontrole nad partijskom i državnom vrhuškom dolazi do sve većeg odvajanja partijskog i državnog rukovodstva od narodnih masa, rukovodstvo sve više sledi samo svoje interese koji znače u bitnom konstruisanje takvog društvenog sistema u kojem će jedan uski sloj upravljača moći da eksploatiše najširi sloj — radnike i seljake, i obezbeđenje čvrstine i nepromenljivosti takvog društvenog sistema.

Odlučujuću političku moć birokratija zadobija (posle izvršene političke revolucije) mogućnošću da sama, bez ikakve društvene kontrole, kreira institucionalne okvire društvenog života. Politički sistem se uspostavlja najčešće kao monopolski-jednopartijski, ekonomski sistem se uspostavlja kao centralističko-planski i sve ostale sfere društva bivaju institucionalno uređene u cilju sticanja apsolutne kontrole nad društvom.

U nerazvijenim zemljama, u kojima revolucija uglavnom pobeđuje, dolazi ubrzo do dubokih i burnih promena kao rezultat promena u društvenim odnosima i veće ekonomske racionalnosti novog društvenog sistema: razvija se ekstraktivna i prerađivačka industrija, izgrađuje se ekonomska infrastruktura, veliki deo stanovništva prelazi iz poljoprivrede u industriju, dolazi do ubrzane urbanizacije, pismenost i raznovrsno znanje sve više se šire, standard života sve više raste, jer se postepeno težište privrednog života premešta iz proizvodnje sredstava za proizvodnju u proizvodnju sredstava za potrošnju, međunarodna razmena ima sve veću ulogu u privredi zemlje, ideološka stimulacija na radu sve se više zamenjuje materijalnom, sredstva masovnih komunikacija se umnožavaju i stiču sve veću moć, itd. Sve ovo dovodi do usložnjavanja privrednog i političkog sistema i dinamiziranja društvenog života uopšte. U privredi se uskoro pokazuje da administrativno planiranje zbog svog voluntarizma i grubosti nije više adekvatan instrument materijalnog razvoja društva, privredni sistem je postao previše složen, bilo ga je teško kontrolisati i plan se nije mogao ispunjavati jer je bio nerealno postavljan. U Jugoslaviji je samo drugi petogodišnji plan (1957—1961) u potpunosti ispunjen (za četiri godine).[1]

Politički sistem se takođe morao liberalizovati, a mera do koje je to učinjeno razlikuje se od zemlje do zemlje, može se ipak reći da je do najveće liberalizacije došlo u Jugoslaviji i Čehoslovačkoj do sovjetske intervencije. Do liberalizacije dolazi, jer suvišna rigidnost političkog sistema nije više ni u interesu birokratije, jer umesto da obezbeđuje socijalni mir, ona sve češće pobuđuje sumnju i postaje predmet kritičkih razmatranja. Procesi blage liberalizacije često su bili inicirani spontanim otporima radnika protiv suviše grube eksploatacije i autoritarnosti političkog sistema. Da bi se ovi procesi započeli, često je bilo potrebno ukloniti konzervativnije krilo birokratije, i tada bi liberalnije krilo birokratije koristilo inicijativu masa da dobije političku premoć. Ovo se događa posle drugog svetskog rata u gotovo svim zemljama koje se nazivaju socijalističkim; najvažniji događaji su XX kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza, događaji u Poljskoj 1956, Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1968, velika kulturna revolucija u Kini 1968. U Jugoslaviji dolazi do liberalizacije sa sukobom sa Staljinom 1948. godine, posle čega počinje traženje »jugoslovenskog puta u socijalizam« i objavljivanja ideje o radničkom samoupravljanju 1950. i nekih delimičnih koraka u ostvarenju tih ideja od 1952.

Sve ove promene nisu značile promene u društvenom biću birokratije već samo podvajanje unutar birokratije, pobedu liberalnijeg krila i usvajanje novih formi kontrole nad društvom, — težište se premešta iz sfere grube državne intervencije u sferu

1) Branko Horvat »Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije«, str. 27-36, IEN Beograd 1970.

posredovanije kontrole, u privredi preko ekonomskih mera u kojima plan ima manju ulogu, a u političkom životu preko ideološke manipulacije kroz sredstva masovnih komunikacija.

*

Da bi opis klasne strukture jugoslovenskog društva bio potpun, potrebno je pored već razmatranih klasa, radničke klase i politokratske oligarhije, nešto više reći i o srednjoj klasi i ostacima stare eksploatatorske klase, kao i o novom menadžerskom sloju.

Srednju klasu čine oni koji ne učestvuju neposredno u materijalnoj proizvodnji, nalaze se u najamnom odnosu prema birokratiji i ne odlučuju o raspodeli društvenog viška rada. Pripadnici ove klase su tehničari, inženjeri, administrativni službenici, osoblje u zdravstvenim i prosvetnim ustanovama. naučnici i umetnici. Ovakav položaj u društvenoj proizvodnji i raspodeli umnogome određuje društveni karakter ove klase. Oni pripadnici ove klase čije su plate više od deset puta veće od radničkih, koji žive standardom američke srednje klase i od kojih se regrutuje nova generacija birokrata, nisu i neće ni biti saveznici radničke klase. I onda kada osvoji vlast i stekne mogućnost da raspolaže viškom vrednosti, radničkoj klasi će biti potrebni stručnjaci različitih profila, naučnici i umetnici. Njih će radnička klasa plaćati iz viška vrednosti prema društvenoj korisnosti njihovog rada, u tom slučaju mnogi od današnjih pripadnika srednje klase koji sada dobivaju iz viška vrednosti više nego što je društvena korisnost njihovog rada (ne prema principu raspodele prema radu) verovatno će se naći na strani u odbrani statusa quo zajedno sa drugim političkim snagama. Ali delovi ove srednje klase, naročito naučna i humanistička inteligencija koji, iako u privilegovanom položaju, imaju mogućnosti da spoznaju klasni položaj radnika i seljaka, i koji često ostaju verni socijalističkim idealima, staviće se na stranu radnika u borbi za ostvarenje tih ideala. Uloga ovog dela inteligencije veoma je važna u nastojanju radničke klase da spozna svoj klasni položaj.

Ostatke stare eksploatatorske klase čine privatni vlasnici sredstava za proizvodnju koji eksploatišu tuđu radnu snagu. To su krupnije zanatlije — manufakturisti i krupniji seljaci koji zapošljavaju tuđu radnu snagu, daju zemlju u nakup i napolicu i iznajmljuju tehnička sredstva za obradu zemlje. Ovaj sloj je u novije vreme, sa jačanjem tržišta i novom ekonomskom politikom birokratije, sve snažniji. Naročito je u ekspanziji sloj bogatih seljaka — kulaka, kojima pogoduje konjunktura poljoprivrednih proizvoda i haotična poljoprivredna politika države. Sve češće se događa da nova i stara klasa udružuju svoje interese — nova eksploatatorska klasa akumulira kapital kroz prisvajanje iz viška vrednosti, i taj kapital ulaže u preduzetničke poduhvate pripadnika stare eksploatatorske klase.

Novi menadžerski sloj počeo je da se stvara uvođenjem elemenata tržišne ekonomije u privredni sistem. Ovaj proces počinje

već 1951. stvaranjem novog privrednog sistema. U prvom periodu od 1951. do 1960. elementi plana su još dominirali ekonomijom. Drugi period počinje nizom ustavnih, političkih i ekonomskih reformi u periodu 1958—1963. U tom periodu se pojavljuje i novi Program Saveza komunista (1958).

Novi Ustav biva donet 1963. U periodu posle 1960. dolazi do nekoliko značajnih privrednih reformi, prva je u 1961., zatim sledi ona od 1965. i reforma koja je još u toku od 1971. godine. Bilo bi previše dugo detaljnije opisivanje ovih promena, zato ćemo ove promene opisati u sredstvima upravljanja i kontrole privrednog sistema — centralističko-administrativno planiranje zamenjeno je fleksibilnim ekonomsko-financijskim instrumentima kao što su krediti, kamate, renta, doprinosi, porez na promet proizvoda, unutrašnje i spoljno-trgovinske premije i subvencije, devizni paritet, garantovane cene, državne rezerve, itd. U novom sistemu veoma važnu ulogu su zadobili Narodna banka kao emisiona banka, druge investicione i komercijalne banke kao i raznovrsni drugi posrednici kapitala i posrednici između države i privrede. Na svojoj ulozi posrednika finansijski kapital i tzv. reeksporteri grade veliku ekonomsku moć koja je često i politička. Opisani proces dovodi do pojave novog društvenog sloja, — poslovnih ljudi koji u svojim rukama akumuliraju veliku ekonomsku i političku moć. To su menadžeri čiji se način života i primanja približavaju onima koji su do tada bili primereni samo birokratiji. Birokratija često prihvata pripadnike ovog sloja kao sebi ravne, sve češće se uloge zamenjuju, menadžeri postaju i politički upravljači, a birokrate postaju poslovni ljudi. Jedni to čine u težnji da zadovolje volju za moć, a drugi u težnji za većim materijalnim bogatstvom.

U savremenoj polemici o bankama i reeksporterima često se postavlja zahtev za »trećom nacionalizacijom« finansijskog kapitala, ali se autoru čini da je, sa stanovišta interesa radničke klase, zahtev pogrešno postavljen — ne treba tražiti nacionalizaciju finansijskog kapitala već socijalizaciju celog ekonomskog sistema — radničko raspolaganje viškom vrednosti i njihovo preuzimanje preduzetničke funkcije u društvu.

Inokosno seljaštvo — posednici malih kompleksa zemljišta koje obrađuju sopstvenom radnom snagom, ima veliku važnost u Jugoslaviji. Inokosni seljaci čine najveći deo aktivnog stanovništa Jugoslavije (4,5 miliona, prema 2,5 miliona radnika, 1 milion službenika, 300 hiljada zanatlija, 200 hiljada stručnjaka i oko 60 hiljada rukovodećeg kadra) tj. više od 50 posto aktivnog stanovništva. Njihov je društveni položaj sličan položaju radničke klase, mala imanja ne mogu da ishrane brojne seljačke porodice (procenjuje se da je 1,3 miliona radno sposobnog stanovništva na selu prikriveno nezaposleno) i veliki broj seljaka odlazi u gradove, a sada sve češće u inostranstvo u potrazi za poslom. Proces proletarizacije seoskog stanovništva, posle izvesnog usporavanja poslednje decenije, ponovo se ubrzava.

Iako posedovanje zemlje pruža izvesnu sigurnost (koju radnici ne uživaju), položaj vlasnika malih i srednjih imanja je sve teži, poreska davanja su sve veća, i ovim je seljacima sve teže da se izdržavaju samo poljoprivrednom proizvodnjom, zato raste broj onih koji obrađuju zemlju, ali rade i u industriji.

Istorijski je cilj inokosnom seljaštvu istovetan s interesom radničke klase — stvaranje ekonomskog i političkog sistema, u kome će celokupnom društvenom reprodukcijom upravljati najšire mase proizvođača, u kojem se društveni razvoj prevashodno bazira na društvenoj svojini, a sektor privatne svojine se u postepenom i nenasilnom procesu integriše u društvenu svojinu koja jedina može biti osnova socijalističkog razvoja društva.

Pa ipak, jedan deo inokosnog seljaštva i obrtnika, zbog njihovog sadašnjeg specifičnog društvenog položaja i vezanosti za tradiciju, neće prepoznati svoj istorijski interes i, možda, naći se nasuprot radnicima u revolucionarnoj konfrontaciji.

Ovde treba pomenuti i manji broj bivših kapitalista, vlasnika fabrika, rudnika i velikih poljoprivrednih imanja koji nisu pobegli u toku ili posle narodnooslobodilačkog pokreta, i koji su zahvaljujući svom visokom obrazovanju i tehničkom i poslovnom iskustvu započeli uspešnu karijeru u novom društvenom sistemu.

*

Sadržina nacionalnog pitanja i onda kada se ono prikazuje kao problem kulturne, jezičke ili državne — emanacije, jeste uvek ekonomska eksploatacija jedne nacije od strane druge nacije.

Eksploatacija jedne nacije od strane druge je oduzimanje viška rada (u nacionalnim razmerama) od eksploatisane klase jedne nacije, u kojem učestvuju eksploatatorske klase obe nacije.

I onda kada eksploatatorska klasa jedne nacije eksploatiše eksploatisanu klasu druge nacije, njena nacionalna eksploatisana klasa ne prestaje da bude glavni stvaralac viška vrednosti koji ona prisvaja.

Eksploatisana klasa one nacije koja nacionalno eksploatiše, ne eksploatiše i sama eksploatisanu klasu nacije koja je eksploatisana. Ona može uživati izvesno poboljšanje uslova proizvodnje i i života uopšte, ali to biva plaćeno na dva načina: da bi eksploatisana klasa jedne nacije mogla da stvori kolonijalnu imperiju ili postane nacionalni hegemon u okviru jedne države, ona mora primeniti izuzetno efektivnu i grubu eksploataciju nad svojom eksploatisanom klasom, da bi stekla moć preko koje će moći da eksploatiše i eksploatisane klase drugih nacija (engleska kolonijalna imperija stvorena je krvlju i znojem radnika u periodu koji je prethodio njenom stvaranju, u toku 16. i 17. veka); u toku kolonijalne eksploatacije pripadnici eksploatisane klase nacije koja eksploatiše primorani su da oružjem brane interese svoje

eksploatatorske klase, da se izlažu ratnim naporima, da budu ranjavani i ubijani. Ovo naravno, nikako ne opravdava prljavu ulogu koju često igra eksploatisana klasa jedne nacije kada njena eksploatatorska klasa eksploatiše i eksploatisanu klasu druge nacije. Izvesno poboljšanje životnog standarda i uslova eksploatacije ne menjaju bitno položaj eksploatisane klase nacije koja eksploatiše, i zato je njen istorijski interes povezivanje sa borbom eksploatisanih klasa eksploatisanih zemalja, i pomaganje njihove borbe.

Eksploatatorska klasa eksploatisane nacije nikad nije i sama klasno eksploatisana, najgore što joj se dešava jeste da u uslovima preovladavanja tuđe nacionalne eksploatatorske klase manje učestvuje u oduzimanju viška vrednosti od svoje eksploatisane klase. Da bi povećala svoje učešće u podeli viška vrednosti između dve eksploatatorske klase, domaća eksploatatorska klasa često povećava i ogrubljuje eksploataciju.

Ukoliko je domaća eksploatatorska klasa slaba i ukoliko postoji izvestan domet u potrebnom radnom vremenu koji može biti osvojen i oduzet u obliku viška vrednosti, a domaća eksploatatorska klasa to nije u stanju da učini zbog postojeće društvene konstelacije snaga u nacionalnim granicama, ona može s oduševljenjem dočekati stranog eksploatatora (čak ga i pozvati) i pridružiti mu se u eksploataciji svoje eksploatisane klase dobijajući za pružene usluge umirivanja i kontrole jedan deo viška vrednosti.

Ukoliko se domaća eksploatatorska klasa nalazi u društvenom usponu, ukoliko eksploatacija domaće eksploatisane klase nije dospela do granice optimaliteta, tada će domaća eksploatatorska klasa pružiti otpor stranoj eksploatatorskoj klasi koja bi uzimala jedan deo viška vrednosti koji bi inače pripao njoj. U ovakvim slučajevima nacionalna eksploatatorska klasa često predvodi pokrete za nacionalno oslobođenje. Ali njeni su ciljevi najmanje oslobodilački, sve što ona hoće je da ukine podelu viška vrednosti sa tuđom eksploatatorskom klasom — da dobije sve za sebe. Posle pobede nacionalno-oslobodilačkih pokreta, eksploatisana klasa mora se ponovo sresti s eksploatacijom, osvojene nacionalne slobode ona oseća samo kao promenu gospodara uz moguće ublaženje uslova eksploatacije.

Jedini način da se dokonča nacionalna eksploatacija jeste da se likvidira njen sadržaj — klasna eksploatacija. Eksploatisana klasa se može osloboditi samo kroz borbu protiv svoje i tuđe eksploatatorske klase.

U uslovima prestanka klasne eksploatacije — ostvarenja socijalističke revolucije kao emancipacije radničke klase u vladajuću klasu postojaće društveni uslovi za slobodno razvijanje nacionalnih kultura i očuvanje vrednih nacionalnih tradicija. Za konačno likvidiranje nacionalne eksploatacije potrebno je da radnička klasa pobedi svoju eksploatatorsku klasu i u okviru nacije koja je eksploatisana i u okviru nacije koja eksploatiše.

Za uništenje nacionalne eksploatacije na našoj planeti potrebna je svetska revolucija.

Ako se nacionalni problem postavlja i posle izvršene socijalističke revolucije, to je siguran znak da je u post-revolucionarnom društvu još sadržana klasna eksploatacija, da radnička klasa nije na vlasti, da neko drugi upravlja društvom i najzad, da u okviru tog novog upravnog sloja postoje različiti interesi i antagonistički odnosi.

Nacionalno oslobođenje podjarmljenih nacija u osnovi je zadatak buržoazije koji je ona uglavnom ispunila na razvijenom Zapadu naše planete, ali u svetu još postoje regije i nacije koje se nalaze u ropstvu i eksploatisane su od strane neke druge nacije. One se bore za svoje oslobođenje najčešće kroz nacionalno oslobodilački i revolucionarni pokret. Ovi narodi, u velikom istorijskom zakašnjenju, nemaju vremena da sebe oslobode, da bi se konstituisali u buržoaski društveni sistem, oni moraju da preskoče taj period, i da, kao što mnogi čine, anti-kolonijalnu, i anti-feudalnu revoluciju pretvore u socijalističku. Izgleda da je to najbolji put za prevazilaženje nacionalne eksploatacije u našem vremenu.

Nacionalni problem u posleratnoj Jugoslaviji treba razmatrati u okviru dva perioda. U periodu administrativnog centralizma negirano je postojanje nacionalnog problema, jer je nacionalno pitanje u osnovi bilo rešeno u narodno-oslobodilačkoj borbi, jer su interesi tek konstituisanog sloja državno-političke birokratije bili jedinstveni, i jer je kontrola u okviru birokratije od strane njene vrhuške bila vrlo snažna.

U drugom periodu kada su u toku snažni procesi decentralizacije (koja se provodi pod parolom samoupravljanja) ponovo se javlja nacionalni problem. Problem regionalne nerazvijenosti i zaostajanja u razvoju prikazuje se kao nacionalno pitanje. Ovaj problem jeste objektivna osnova nacionalnog pitanja.

Ali nacionalno pitanje se ponovo pokreće i zato što u toku decentralizacije dolazi do raslojavanja birokratije na federalnu i regionalne. Slabi kontrola vrhuške i jača autonomija regionalnih birokratija. Regionalne birokratije mogu da osvoje ovu autonomiju — emancipaciju svojih interesa od interesa federalne birokratije samo na taj način, da svoj posebni interes prikazuju kao nacionalni, oslanjajući se u borbi za njegovo ostvarenje na nacionalističke struje, čiji su najagresivniji predstavnici ostaci stare eksploatatorske klase.

Nacionalno pitanje može u potpunosti biti rešeno samo likvidiranjem klasne eksploatacije, a za to je potrebno ispuniti sledeće uslove:

— socijalizovati sredstva za proizvodnju (uspostaviti samoupravljanje u preduzećima)

— uspostaviti kontrolu od strane radničke klase nad raspodelom viška vrednosti i celokupnom društvenom reprodukcijom (uspostaviti globalno društveno samoupravljanje)

— omogućiti slobodu političkog udruživanja radničke klase na bazi alternativnih koncepcija i programa o razvoju socijalizma

— izgraditi plansku privredu sa demokratskim donošenjem plana kojem prethodi naučna analiza proizvodnih resursa i društvenih potreba

— u politički sistem uvesti imperativni mandat i nagrađivati demokratski izabrane predstavnike prosečnom radničkom platom uz ukidanje svih beneficija na bazi delegatskog prava

— na međunarodnom planu uspostaviti kontakte sa svim revolucionarnim i demokratskim pokretima, koordinirati i revolucionarnu aktivnost s njima i pomagati ih, imajući u vidu mogućnost stvaranja saveza socijalističkih zemalja (koji jedini može biti garantija mogućnosti socijalističkog razvitka nasuprot hegemoniji SAD i SSSR-a).

* * *

Ovaj rad treba shvatiti najviše kao skicu jednog dužeg i više utemeljenog rada, a zatim i kao osnovu za diskusiju o razmatranim problemima.

OBILJEŽJA I DILEME SAMOUPRAVNOG JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

Veljko Cvjetičanin

Zagreb

»Stvari treba da krenu nagore da bismo se mogli nadati da će krenuti nabolje« (Cromwell).

Ako se na početku minule dekade u nas počelo stidljivo govorkati o krizi rasta samoupravnog modela socijalizma, na njezinu završetku već se otvoreno govorilo o simptomima faktičke krize. Samoupravljanje kao revolucionarni proces odnosno socijalna revolucija usporavalo je »rovanje« društvenih struktura da bi u nekim sektorima doživjelo diskontinuitet.

Uz povremene oscilacije u protekloj dekadi kao konstantu bilježimo usporavanje materijalne proizvodnje. Iz toga slijede ozbiljne negativne posljedice: brži porast svih oblika potrošnje od proizvodnje, kao i porast nezaposlenosti. Znanstveno je utvrđeno da moramo imati porast proizvodnje od 9% ako želimo apsorbirati novu radnu snagu, a mi smo u protekloj dekadi imali polovicu od toga. Raskorak između proizvodnje i potrošnje kao i povećana emigracija radne snage kroz duži vremenski period prijete da izazovu međunarodnu prezaduženost zemlje sa popratnim političkim implikacijama ili naprosto slom gospodarskog sistema. Čini se da naš sistem nije daleko od ovih opasnosti.

Posebno je paradoksalna situacija u oblasti raspodjele i potrošnje. Pritisak tržišne stihije djeluje u pravcu beskrupuloznog iskorištavanja zajednice, partikularizma i egoizma. Jedno od obilježja naše socijalne situacije je obogaćivanje pojedinaca i grupa i relativno siromašenje društvene zajednice. Potrošnja određenih slojeva stanovništva (primjer: nagli porast automobila) iznad je naših tehnološko-ekonomskih mogućnosti.

Društvena kontrola i društveno usmjeravanje dohotka su minimalni. Rasponi osobnih dohodaka sve su veći. Preko 30% dohotka stječe se izvan redovnog radnog vremena. Nisu rijetki slučajevi bogaćenja bez rada. Socijalne razlike i nastupaju u procesu raspodjele. Ako se te razlike perpetuiraju za pojedine kategorije stanovništva kroz duži vremenski period, dolazi do socijalne stratifikacije. U nas je u porastu ne samo horizontalna, već i vertikalna društvena slojevitost. U porastu je tzv. srednja klasa, koja u najvećoj mjeri participira na centrima socijalne i političke moći. Na drugoj strani sve je veći broj, prije svega radnika, sa suviše niskim životnim standardom za zemlju takve ekonomske razvijenosti kao što je naša. U posebno teškom socijalnom položaju je ruralno stanovništvo koje doduše ne sačinjava jedinstvenu društvenu grupu, već socijalnu agregaciju. Situacija je tim teža ako se ima u vidu da 45% cjelokupne populacije otpada na ruralno stanovništvo. U nas je samo inicijalno bio otpočeo proces iščezavanja klasa, ali ne i ekonomskih uvjeta klasne egzistencije. Posebnu senzibilnost na povećane socijalne nejednakosti čini prisutnost egalitarne ideologije, kao i duga tradicija borbe za socijalne pravice i jednakost. Zbog toga kod mnogih socijalna diferencijacija nije u skladu sa predodžbom o socijalizmu.

Nema spora da je najveći dinamizam u posljednjem razdoblju na nacionalnoj osnovi. Međutim, izražene su dileme u pogledu geneze i ciljeva tog dinamizma. Prema jednima izvori pojačanih nacionalnih gibanja, emocija i aspiracija prije svega proistječu iz krize sistema, jer se u uvjetima socijalne nesigurnosti ljudi identificiraju s nacijom. Insuficijencija radničke klase kao subjekta samoupravnog modela socijalizma uvjetovala je oživljavanje nacionalne pokretljivosti. S tim u vezi postavljeno je jedno od osnovnih pitanja relacija: klasa — nacija. Ovo pitanje ima svoj raison d'être, a prema našem mišljenju, najprimjereniji odgovor je u dijalektičkoj vezi klase i nacije i samo dinamičkom primatu radničke klase u realizaciji njenog povijesnog interesa. Prema drugima samoupravljanje je oslobodilo nacionalne aspiracije, odnosno emancipacija nacija pretpostavka je bržeg razvitka samoupravljanja. Ne namjeravamo analizirati ove nijansirane razlike, već samo podvući da bez realiziranja samoupravnog modela socijalizma ne bi bilo ni ravnopravnosti nacija. Stvarnih dilema u pogledu uzroka nacionalnog gibanja nema. Samoupravljanje je svojim početnim rezultatima, kao i poteškoćama u realizaciji došlo u sukob s jednim modelom »beskonfliktnog« socijalizma i ono animira, oživljava različite grupne, pa i nacionalne interese.

Sve su manifestniji simptomi ideološke krize. Ne sastoji se to samo u povećanoj diskrepanciji između idejnih normi i socijalnog realiteta, već prije svega u tom što su idejne norme u sve manjoj mjeri motivaciona i socijalna-integrativna snaga. Osim toga klasna proleterska ideologija u povlačenju je pred naletom

komercijaliziranog društva i njemu imanentnih grupa. Oživljavaju povijesno »prevladane« ideologije nacionalizma. Kao da se i u nas potvrđuje Naserova teza da je nacionalizam, a ne komunizam, najznačajnija sila u Trećem svijetu. Na plodno socijalno podneblje padaju i nove tehnokratske ideje. Jedna od njih je da je samoupravljanje ideologija prve industrijske revolucije koje odgovara poduzeću srednje veličine. Simptomi idejne krize nisu od jučer, već imaju dužu povijest, samo što su sada eruptirali snagom prirodnog procesa. Klasična komunistička ideologija opterećena je voluntarizmom. Ona na društvo gleda gotovo isključivo kakvo bi *trebalo* biti a ne kakvo ono *jest*. Na liniji »treba da« važno je prema toj ideologiji program pravilno postaviti, a onda se može sve što se hoće. Budući da u ime ideoloških normi nije savladana, tvrdokorna stvarnost počela je izbijati u svoj svojoj kompleksnosti i partikularizmu interesa. Ove partikularne grupne interese pospješilo je samoupravljanje. Naime, samoupravljanje pretpostavlja interesnu ravnopravnost pojedinaca i grupa, što je inkompatibilno s idejnim monolitizmom i apsolutnim voluntarizmom. Čim su oživjele ideološke diskusije na liniji pojačanih grupnih interesa, nastupila je kriza vrednota i gotovo smo ostali bez djelotvornog ideološkog programa. Ne treba žaliti za idejnim monolitizmom i sterilnim moraliziranjem. Već naprotiv, treba u skladu s novim potrebama društva i čovjeka izvršiti revalorizaciju idejnih vrednota. Međutim, u revalorizaciji idejnih vrednota ne zastupamo idejni relativizam. Premda treba omogućiti da se različiti grupni interesi ideološki izraze, neophodno je u otvorenoj i argumentiranoj diskusiji unapređivati i razvijati empirijski i povijesni interes radničke klase. Idejna kristalizacija ovog interesa u suvremenim samoupravnim uvjetima stoji pred nama kao zadatak. U postojećim idejnim konceptima jedva da imamo osnove za njegovu realizaciju. Marksistička humanistička inteligencija svojim je životnim pozivom zadužena za povijesno ostvarivanje tog zadatka.

Društveno-ekonomski i politički sistem u cjelini ispoljava simptome krize. Njegova bitna svojstva tokom proteklog razdoblja jesu ekonomski centralizam, politički monolitizam, ideološki monopol i organizirana neodgovornost. Kako su se ponašali bitni sastavni elementi tog sistema?

Staro pravilo, kad država slabi socijalizam jača, kao da ne vrijedi za naše prilike. Jedno od obilježja naše situacije je interregnum. Država *više* ne može efikasno prakticirati svoje funkcije, a samoupravljanje *još* ne može. Premda se vrši postupna transformacija karaktera i opsega monopolne državne funkcije raspolaganja sredstvima proširene reprodukcije, ona ne prelazi na udružene proizvođače, već funkcija proširene reprodukcije prelazi na banke i reeksportere kao nove centre otuđene financijske moći. Apriori su odbacivani neki oblici organizacije u strukturi države, a da nisu u zamjenu pronađeni bolji. Država u socijalizmu nije samo nužno zlo niti se svako obavljanje nuž-

nih funkcija države može identificirati s etatizmom. To je pseudorevolucionarnost, čiju smo mi cijenu visoko platili. Naravno, odumiranje države je »sine qua non« razvitka socijalizma, ali u skladu s objektivnim društvenim pretpostavkama. I u samoupravnom socijalizmu neophodna je država kao izraz društvene podjele rada, ali ne prije svega kao monopol organizirane prinude, već u funkciji udruženog rada s kvalificiranim kadrovima.

Samoupravljanje je bez sumnje način postojanja humanističkog socijalizma, ali je u nas uvedeno kao konstrukcija političkih struktura. Nisu uopće bile provjerene empirijske pretpostavke koje ga omogućuju. Od početka se samoupravljanje razvijalo u krilu klasičnog etatizma, a kasnije i neoetatizma koji proistječe iz korporativnog sistema grupnog vlasništva. U protekloj dekadi samoupravljanje je iscrpilo sve mogućnosti koje su mu nudile ove strukture. Samoupravna prava i dužnosti radnih ljudi u okviru proširene reprodukcije nisu se proširivala. Izvan mikrozajednica samoupravljanje gotovo i nije izgrađivalo vlastite strukture. Javna politička sfera je uglavnom ostala izvan domašaja udruženih proizvođača. Participacija u samoupravljanju se smanjuje. Samoupravljanje ne ispoljava očekivanu efikasnost. Stupanj manipulacije upravljačima je vrlo visok. Dublji razlozi nedovoljnog učešća radnika u samoupravljanju u njihovom su socijalnom porijeklu, obrazovanosti i nivou aspiracija, ali i u samom sistemu. Radnička klasa nema vlastite organizacije za realizaciju njezinih interesa. Zatim stihija tržišne privrede i povlačenje funkcija države tamo gdje ne bi trebalo, dovodi do suprotnih efekata. Samoupravljanje mora pronalaziti vlastite regulative za ovladavanje tržišnom stihijom i usklađivanje grupnih interesa dok ne bude suviše kasno. Naime, u koncipiranju samoupravljanja pošlo se od krive pretpostavke — jedinstvenosti interesa. Razdoblje o kojem je riječ pokazalo je da se samoupravljanje razvija na pluralitetu grupnih interesa i ne samo to, već da ih samoupravljanje oslobađa i omogućuje. Neophodno je redefinirati samoupravljanje jer postojeći uniformni model ne odgovara za sve situacije. Osim toga treba utvrditi i odgovornost u sistemu samoupravljanja. Nastaviti dalje s raspodjelom dobiti i »socijalizacijom« gubitaka zaista nas vodi u stanje organizirane neodgovornosti.

Savez komunista ima specifično mjesto avangarde u globalnom sistemu ali je njegova praktička djelatnost umanjena. Interakcija Saveza komunista i globalnog društva utjecala je na radius praktičko-političke akcije Saveza komunista. Savez komunista trpi utjecaj tržišnog mehanizma. Ostaje otvoreno pitanje kako se uopće Savez komunista može integrirati u mehanizam tržišta i sačuvati svoju vodeću idejnu ulogu usmjeravanja društvenog socijalističkog razvitka. Povećana vertikalna društvena slojevitost izmijenila je i socijalni sastav članstva u Savezu komunista. Prema najnovijim podacima, 75% članova Saveza komunista u radnom odnosu ima dohodak viši od nacionalnog prosjeka. Savez ko-

munista je prema osnovnim stratifikacionim obilježjima organizacija višeg i srednjeg sloja, a sve manje radničke klase. Uostalom, radnici u najvećoj mjeri sami napuštaju Savez komunista. Doista vrijedi postaviti pitanje — može li takav Savez komunista biti avangarda u realizaciji povijesnog interesa radničke klase. Osim toga, dosadašnji globalni sistem i definirani položaj Saveza komunista u posljednjoj reorganizaciji nalaze se u raskoraku. Osnovni pravac reorganizacije Saveza komunista je da svaki član Saveza komunista i organizacije SK budu ne puki izvršioci odluka viših organa već kreatori politike, odnosno da neposredno u okviru samoupravnih radnih organizacija s ostalim radnicima odlučuju. Ali o čemu, kada se zahvaljujući postojećem sistemu, kardinalne odluke i dalje donose izvan samoupravnih radnih organizacija. Kada Savez komunista Jugoslavije i ne bi imao povijesnih opterećenja, čini se da bi sve teže izlazio na kraj u realizaciji svoje socijalne integrativne funkcije, idejnim sredstvima. Drugačija sredstva ne bi bila primjerena prirodi Saveza komunista. Međutim, ako se povećani posebni interesi u okviru Saveza komunista kao posljedica njihove akceleracije u globalnom društvu, ne budu mogli usklađivati ravnopravnim idejno-političkim dogovorom, tada će se pojaviti problem osnivanja drugih političkih partija.

Makar i fragmentarno pobrajanje obilježja protekle dekade potvrđuje tezu o razvoju krizne situacije. Bilo je pokušaja zaustavljanja i prevladavanja kriznih tendencija. Dosad najznačajniji pokušaj bila je privredna i društvena reforma dopunjena reorganizacijom Saveza komunista, koji također nije završio u skladu s očekivanjima. Naš cjelokupni društveno-ekonomski i politički sistem naliči već duže vremena na brodicu koja ne reagira na promjenu kursa određenu od strane kormilara. Disciplina i odgovornost su u opadanju. Demokracija se shvaća malograđanski kao stanje u kojem svatko može da radi što hoće. Jedan od najozbiljnijih simptoma krize je nesmanjeni trend emigracije radne snage. Sistem koji nije u stanju iskoristiti vlastite ljudske resurse ne može biti dugog vijeka.

Gdje leže razlozi neefikasnosti društveno-ekonomskog sistema? Čini se prije svega u postojećem modelu političkog sub-sistema. Narasli ekonomski potencijali, pojačana osjetljivost ljudi i daljnji razvitak samoupravnih društvenih odnosa došli su u sukob s političkim sistemom koji ima slijedeća obilježja: to je centralističko-unitaristički sistem, s izraženim harizmatskim crtama. Sve sfere udruženog rada upućene su prema tom sistemu i umjesto da se one neposredno međusobno povezuju, politički sistem arbitrira među njima sa pozicija dominacije. Takav otuđeni politički sistem učvrstio se kao posljedica insuficijencije radničke klase. Nastali socijalni vacuum ispunio je upravljački sloj — birokracija, koja je neposredni nosilac političke države, »kohezione sile« cjelokupnog globalnog društva. Politički sistem ne može biti dugo nošen od derivativne društvene grupe — biro-

kracije. Doduše, svi dosadašnji pokušaji rotacije samo su pridonosili većoj mobilnosti birokracije ali ne i njezinu prevladavanju.

Dakle, radikalna reforma političkog sistema imperativ je dana. Tom poslu pristupilo se sa zakašnjenjem. U društvenoj teoriji došlo se do spoznaje o neophodnosti promjene političkog sistema prije nekoliko godina. Međutim, *kuda smjeramo* i *kamo ćemo faktički stići*, započetom reformom političkog sistema? Na prvo pitanje odgovor je bar verbalno programski mnogo izvjesniji, nego na drugo. Strategijski koncept predložene političke reforme je ispravan, premda taktička sredstva njezine realizacije nisu uvijek dobro odabrana. Ali kao posljedica pojačane kristalizacije socio-ekonomskih interesa uzela je maha u nas i politička diferencijacija odnosno nastajanje različitih političkih pokreta i grupa bar u nukleusu.

Svi su ovi »pokreti« odnosno grupe stupili na političku scenu i ističu zahtjev za reformom sistema ali sa različitim motivima i pravcima reforme. Svaki od njih ima ambiciju da uređuje Jugoslaviju prema vlastitoj slici i prilici (čitaj interesu). Politički pluralizam treba prihvatiti jer svaka zabrana divergentnih političkih ideja tjera ove u podzemlje iz kojeg prije ili poslije izbijaju rušilačkom snagom elementarnih nepogoda. Međutim, prihvaćanje pluralizma ideja zahtijeva višu demokratsku političku kulturu i ozbiljnost ponašanja svih subjekata komunističkog pokreta. Trenutno stojimo pred povijesnom odgovornosti ne samo zbog rasporeda unutarnjih snaga, već i zbog konstelacije međunarodnih snaga i odnosa. Jugoslavija ne živi u zrakopraznom prostoru već između dvaju blokova, na čelu sa supersilama. »Dovoljan razlog, jednom je rekao Hegel, upropastio je svijet«. U ime dovoljnog razloga na primjer »očuvanja tekovina socijalizma« koji nije teško izmisliti, mogla bi biti upropaštena naša nezavisnost?

Da naznačimo još lepezu unutarnjih snaga i njihovih idejno-političkih aspiracija. Osnovna zamisao predložene ustavne, političke reforme na liniji je povijesnog interesa radničke klase. Destrukcija postojećeg modela političkog sistema ne znači iščezavanje socijalizma. Naprotiv, radni čovjek i udruženi rad trebaju postati osnovom novog sistema, a ne politička država. Na taj način politička se država vraća u mjesto zavičaja, produkcioni odnos, od kojeg se otuđila u opisivanju svog životnog kruga. Iz samoupravnog produkcionog odnosa treba izgrađivati novi politički sistem koji počiva na pretpostavci politike kao samoupravne društvene djelatnosti. Osamostaljenje nacija od centralističko-unitarističke političke države nije poraz već afirmacija povijesnih interesa radničke klase. Isto tako jačanje republičke, nacionalne državnosti ne mora biti inkompatibilno, u sadašnjim uvjetima, s teorijom odumiranja države. Ne samo da nam je država u postojećim uvjetima neophodna. Već je nakon početnih rezultata proces odumiranja države zastao. Doduše, premda je država

povijesni konstitutivni element nacije, shvaćanje o jačanju republičke državnosti kao »emanacije nacionalnog bića« smatramo čistom mistifikacijom. Jačanje nacionalne državnosti u našim uvjetima znači prenošenje funkcija savezne države na nacionalne, republičke, državne organe. Naime, republički, nacionalni organi bili su tijekom vremena zaista devalvirani i svedeni na slijepe izvršioce odluka savezne države. Polazna osnova sadanje reforme je osamostaljenje nacija prije svega u formiranju i raspodjeli vlastitog društvenog proizvoda, razvoju nacionalne kulture i jezika, te jačanju vlastite nacionalne državnosti. Sada je to odsudan korak u poduzetoj reformi. Premda nacije imaju vrlo značajnu ulogu za sigurnost svakog njenog pripadnika naročito u kriznim situacijama, relevantno je klasno pitanje — tko u okviru nacije raspolaže viškom rada. Isto tako, unatoč potrebi za snaženjem nacionalne državnosti decentralizacijom funkcija savezne države, proces oslobođenja čovjeka i radničke klase time nije završen. Totalizacija nacionalne, republičke državnosti bila bi samo jedna od varijanti nacional-socijalizma i nespojiva sa stvaralačkom marksističkom vizijom oslobođenja pojedinca kao uvjeta slobode svih.

Ovakav koncept reforme može realizirati jedino radnička klasa u suradnji sa svojim prirodnim saveznicima. Na žalost, to ostaje zasad uglavnom zahtjev, jedno veliko »treba da« ali ne i ono »što jest«. Radnička klasa je doduše u stalnom brojčanom porastu, poboljšava se i njezina kvalifikaciona struktura, ali je ona atomizirana i sistematski usmjeravana da misli u ekonomskim a ne u političkim kategorijama. Postojeći model samoupravnosti i način njegova funkcioniranja u kome formalne strukture uglavnom diskutiraju, a neformalne donose odluke, radnička klasa osjeća kao teret. Ali, prema jednom istraživanju, oko 85% radnika ipak bi se suprotstavilo ukidanju organa samoupravljanja. Samoupravljanje je duga i teška povijesna škola i ako čitave generacije radnika padnu na ispitu, ne znači da generacije koje će doći iza njih neće poučene prethodnim iskustvom, s uspjehom položiti ovu najznačajniju školu života suvremenog čovjeka.

Birokracija mijenja boju »spiel« karata, ali ne i pravila igre. Dosad je birokracija igrala na klasnu kartu, a sada nacionalne birokracije igraju i na nacionalnu i na klasnu kartu, ili najčešće na obje u njihovu jedinstvu. Može nam se prigovoriti da pojedinci i društvene grupe imaju pravo na evoluciju idejnih stavova. Ni birokraciji, odnosno birokracijama ne osporavamo tu mogućnost, ali nam se čini kao da se manipulativna igra i dalje nastavlja u vlastitom interesu. Premda je politika »res publica« u samoupravnom socijalizmu, nastavlja se metoda rješavanja vitalnih društvenih pitanja iza zatvorenih vrata. Pod parolom usaglašavanja interesnih pozicija, prakticira se po neuspjesima toliko poznata u našoj novijoj povijesti metoda kompromisa i pogodbi. Kompromisi i pogodbe samo su prolongirali krizu, ali je nisu

faktički nikada rješavali. Ako je povijest »magistra vitae« onda nas je naučila da jedan demokratski sistem, naročito samoupravni može funkcionirati jedino tada ako je njegov neposredni nosilac primarna, a ne derivativna društvena grupa.

Tehnokratske strukture koje svoju poziciju zasnivaju na stručnom znanju i nužnoj ulozi u suvremenoj organizaciji rada, kao i ekonomsko-financijski monopoli osim toga što predstavljaju sve otuđenije centre socijalne moći od radničke klase, logikom vlastitog interesa gaje pretenzije i na uređenje globalnog jugoslavenskog društva. Oni nastupaju u savezu sa klasičnim etatizmom, ali i protiv njega. Njihova snaga je u porastu, a njihov interes je dominacija. Ovi centri socijalne moći trenutno su najsnažnija unutarnja granica socijalnog oslobođenja radničke klase i ostvarenja nacionalne samostalnosti.

U oblasti kulture u nastajanju su grupe koje sve više prekoračuju okvire vlastite struke i ne »ustručavaju se« vršiti revalorizaciju političkih zbivanja i nuditi vlastitu političku viziju. Polazna osnova je tvrdnja da se marksizam pokazao neprimjeren našim prilikama, a posebno je nedostatan u rješavanju nacionalnog fenomena. Zato ga prema tom shvaćanju treba svesti na pravu mjeru ili sasvim otkloniti. Što umjesto marksizma? Po uzoru na povijesne nacionalne preporode proklamira se nova nacionalna renesansa. Oživljavanje tekovina nacionalne romantike može biti ugodan i plemenit doživljaj, ali to ne mogu biti idejne osnove za rješavanje egzistencijalnog pitanja naših naroda u uvjetima naučno-tehničke revolucije.

Evidentno je da se u nas sve manje radi o krizi rasta, a sve više o simptomima faktičke društvene krize. Naše društvo našlo se na raskrsnici putova. Svako raskršće ima najmanje dva dijametralno oprečna puta. Kojim će putem krenuti naše društvo zavisi prije svega od ponašanja primarnih društvenih grupa. Jedino je na tragu povijesnog interesa radničke klase izgradnja društvene zajednice udruženih proizvođača, ravnopravnih naroda i narodnosti, nesvrstana i otvorena ljudska zajednica.

FILOZOFIJA POLITIKE »NOVOG STANJA«

Žarko Puhovski

Zagreb

Bojni poklici štampe, glasni signali radiofonije, šarolika slikovitost televizije, nametljiva nezaustavljivost traća samo su u realnosti dana upozorenja da je »novo stanje« eto opet ovdje. »Novo stanje« i opet ovdje, sve to još gromoglasno najavljeno (ne probija li se novo, ipak, obično teško naprijed?), zašto, zaboga, navodnici? Zbrka je, čak i na početku, gotovo potpuna, zbrka pak kojoj bi ovo ovdje imalo biti paslikom znatno je međutim dublja i sveobuhvatnija, konfuznija ali i djelatnija. Ona je, mutatis mutandis, signum situacije jednog društva i naroda, indikacija zbivanja koje bi, ponavljajući mnogo već viđenog i poznatog, opet jednom da bude »novo stanje«.

»Novo stanje« ovdje označuje situaciju koje smo posljednjih mjeseci u Hrvatskoj (a posebno na Sveučilištu) svjedoci, ukupnost zbivanja koja jedni nazivaju konačnim ostvarenjem nacionalne (političke) emancipacije, drugi porazom Partije, treći pokretom primitivaca, četvrti efektno (s obzirom na kazališne kriterije, dakako) izraženom dubokom krizom društva itd, a svi su valja to odmah uglaviti, u ponečem u pravu. I opet se, međutim, da prigovoriti kako »novo stanje« time baš nije najjasnije formulirano (iako je, moglo bi se odgovoriti, na razini samorazumijevanja još i nejasnije), da se paušalno rješavaju suprotstavljanja nepretenciozno spomenutih točaka tvrdnjom da su svi, bar djelomično, u pravu. No sve je to izraz kategorijalne (i, dakako, svake druge) zbrke koja se ugnijezdila u zbilji, bez obzira naime na trenutno nemoguću punu preciznost u određenju »novog stanja« koje ni samo sa sobom nije baš na čistu, prisustvo je takvog »pokreta«, zamah drugačijih gibanja, ipak evidentno.

Može li se (i smije) biti protiv emancipacije vlastitog naroda, protiv kretanja koje se od nacionalnog znamenja jedva i primjećuje, protiv događanja koje okuplja ili bar inspirira toliko mnogo

studenata, intelektualaca, »većinu naroda« (čak i ako ove kvantitativne tvrdnje, što je, uostalom, i vjerojano, nisu baš sasvim točne)? Odgovor se, u ovakvim slučajevima, naravski, već uvijek i sam nadaje, negativnost njegove osnovne intonacije određena je međutim prvenstveno shvaćanjem da nije u pitanju crno-bijela pukost, već, makoliko zanemareno u realnosti, propitivanje emancipacije o kojoj je riječ, prosudba njenih dometa i povoda, mogućnosti i ograničenja (već unaprijed u njoj samoj danih). Trenutak je dakle »kompleksan«, poante nedomišljene, a programi lijepi i praznoglavi, kriza nedvoumna (u bilo kojem smislu i na bilo kojoj razini), pa ipak želi li se govoriti, djelovati, makar i tim idejno dezinficiranim duhovnim oružjem, naime, rječju, s neke razine ipak treba početi.

Društvo je u kojem živimo (misli se, dakako, na Jugoslaviju) neispunjavanje vlastitih planova učinilo već podužom i primjerima bogatom tradicijom — proteklih smo godina bili obasipani salvama govora, rezolucija, smjernica, planova i reformi; teško bi se međutim, i pod pretpostavkom do krajnosti dovedene pragmatičke pozicije, i za jedan od spomenutih dokumenata moglo pokazati da je u potpunosti, ili bar skoro u potpunosti, izvršen u praksi. Konzekvencije su, to valjda i ne treba ponavljati, dalekosežne i duboke za čitavo društvo, osim za usku grupu (ili, možda, grupe) onih koji su obećavali, njima je eto dano da obećaju i dalje, nitko naime nije odgovarao za krah privredne i društvene reforme, za odgađanje plana na godinu dana i sl., a pozornost se javnosti već prijeteći bila okretala upravo tim problemima potencirana i mogućnostima što ih je posljednjih godina u većoj mjeri pružala »javna riječ«.[1] Posljedice takvog stanja u »ideološkoj nadgradnji« (da se upotrijebi ova uobičajena i nejasna građevinarska konstrukcija) značajne su zbog *gubljenja perspektive* kao osnovne odrednice aktualne situacije. Ne radi se pri tomu prvenstveno o nezadovoljstvu prošlošću (unatoč svemu ova je zemlja, to ne treba zaboraviti, nizom svojih osobina u mnogo čemu čovjeku podobnija od niza »istinski socijalističkih« sistema što se nude na međunarodnom ideološkom tržištu) ili deprimiranosti privremenim poteškoćama, ne dakle tek o krizi prakse već o *krizi koncepta samog*, o nepostojanju dakle, ili možda nespoznatljivosti, *istinskih mogućnosti društveno smislenog razvoja*. Nije to tek floskula nezadovoljnika ili krokodilska suza očajnika — niz konkretnih primjera od plana razvoja ZET-a i uređenja Griča do pitanja sistema društvene reprodukcije ili samog petogodišnjeg plana, privrednog i društvenog razvoja, od programa izgradnje kinematografa i biblioteka do programa opismenjavanja jasna je ilustracija. Pa ipak prostor je za neop-

1) Nije zbog toga, možda, ni nelogično povezivanje niza političkih događaja u zemlji, vezanih uglavnom za međunacionalne odnose, u posljednje dvije godine s potrebom da se, nakon neuspjeha ranije obećanih programa, nađu drugi mediji politizacije.

hodno djelovanje na izmjeni takvog *u sebi već nemogućeg stanja* djelomično otvoren; rezultat je to stanovitih promjena u političkom životu posljednjih godina, promjena koje su, makar i na način formalne demokracije, »ukinule« direktnu političku represiju, zamijenivši je doduše često više ili manje spretnom manipulacijom što tako često pogađa (i ništi) javno mnijenje. Takvo je stanje, potencirano nedostatkom zbiljski marksističkih putova djelovanja, uvjetovalo stvaranje situacije »idejne konfuzije«, pa i zbrkanosti društvene intelektualne kritike (tipičnu za stanje krize perspektive društva), no mada formalno i konfuzno uspostavljen, iako djelomičan, prostor za djelovanje ipak se otvara — valja ga, dakle, naseliti programom i djelatnošću koju bi da inspirira.

A upravo se o tomu zapravo i radi, o pitanju naime tko će zaposjesti novootvoreni prostor političkog (ili katkada i politikantskog) djelovanja; odavde je, eventualno, moguć razgovor i o »novom stanju«. Pozicija je pri tom već i uvodom djelomično zadobivena, radi se o kritici konkretnog stanja u ime vrijednosti koje su mu imali biti rodonačelnikom, o mišljenju krize u svakoj njenoj domislivoj konzekvenciji, a ne tek u onoj koja izričito pogađa stanoviti (bilo koji)interes. U takvoj se tek situaciji može naime ozbiljnije tematizirati ono što se, sasvim grubo uostalom, naziva »novim stanjem« (ime je izvedeno iz samorazumijevanja zbivanja koje se tretira, navodnici su pak ovdje zbog puke ideologičnosti tog samorazumijevanja). Osnovni je medij »novog stanja« (općenito gledano) hrvatstvo, osnovni mu je protivnik unitarizam, osnovni nosilac grupacija koju se često naziva kulturnim radnicima (iako se radi tek o dijelu te grupacije uz participaciju i niza osobnosti drugih profesija, posebno političara).

Odakle se baš hrvatstvo i tzv. nacionalno pitanje pojavljuje u bitnoj ulozi *aktualne tragikomedije* jedva je i potrebno spominjati — niz deformacija vremena (još uvijek neprošlog, uostalom) koje se imenuje etatastičkim posebno je uvjetovao upravo regionalnu i nacionalnu alokaciju investicija i bankarstva, vanjske trgovine i kulturnih središta — mogućnost za napetosti, nesporazume, nerazumijevanja i sukobe već je i time bila stvorena, niz »dodatnih« elemenata, a posebno svijest o specifičnosti i zamršenosti »aktualnog trenutka«, o činjenici, dakle, usporednog postojanja svjetsko-povijesno značajnih zametaka novuma zajednice na način samoupravljanja, snažnih staljinističkih organiziranih centara moći i gotovo klasično kapitalistički ustanovljenih monopola ekonomskog i drugog odlučivanja (»Buy the best — sale the rest«) što se sve odsudnije upliće u svakidašnjicu svih i svakoga, uvjetovali su upravo naciju kao bitan čimbenik političkih borbi. Niz socijalnih promjena, posebno jačanja društ-

vene grupe koja bi se mogla označiti *supstratom srednjeg sloja,*[2] kultura s nejasnim nacionalnim uporištima, radnička klasa kao terminus technicus bitno staljinističkog događanja i apsolvirana mogućnosti upotrebe bilo kojeg drugog zajedničkog nazivnika suprotstavljanja postojećeg koje bi računalo na širu podršku nužno je usmjeravalo samo prividno stihijska kretanja u publicistici, društvenoj znanosti, u kulturi uopće na »pitanje nacije«.

Bavljenje nacijom, posebno ako je u situaciji koja nije zadovoljavajuća (što, dakako, vrijedi za svaku jugoslavensku naciju u ovoj situaciji) nije i ne može biti grijehom, nacionalizam to međutim zasigurno jest. Gdje je međutim razlika? Aktualna politička produkcija neštedimice insistirajući na toj suprotnosti nije ju, svojoj prirodi dosljedno, ni izdaleka pojasnila. Pa ipak, načelno to i nije tako nedostižno, *nacionalizam je naime bitno određen uspostavljanjem čovjeka-pojedinca kao akcidencije nacije kojoj, dakle, pripada,* nacija mu je dakle jedini i isključivi horizont i filter promatranja, implicitni sadržaj i opseg svakog pojma koji koristi; bavljenje nacijom primjereno ostalima, od spomenutom boljkom napadnutih uvijek napadanih, koji je tvore jest akcidencija čovjeka-pojedinca, impersonalna izvedenica, dakle, jedne već postojeće i unaprijed dane ljudske egzistencije. Odatle je moguće, ne baš lagano pa ni uvijek zadovoljavajuće jasno, izmozgati i sve praktično-političke i teorijsko-programatske konzekvencije. Ako se to, unatoč poteškoćama koje su neprijeporne, ipak ne događa valja vjerovati da stvar nije samo u kriteriju već ponajprije u spremnosti da ga ne upotrijebi.

Uzme li se da su rečene kratke naznake, unatoč svojoj evidentnoj šematiziranosti, barem dijelom zbilje o kojoj je riječ, osnovni je medij »novog stanja« bar djelomično pojašnjen; hrvatstvo naime jest bavljenje Hrvatskom i Hrvatima, hoće li ostati na razini nacionalizma ili pak doseći mogućnosti i horizonte s kojih se istinski sagledavaju pa i rješavaju poteškoće koje su to stanje i izazvale ovisi o nizu činilaca. Kod političkog pokreta, a »novo stanje« to svakako jest, osnovno je pitanje koncepcije rješavanja problema; njena bar potencijalna dostatnost značila bi zadobivenu mogućnost istinske mijene stanja stvari, eventualno padanje ispod razine koju zahtijeva dani trenutak značilo bi, ako ništa drugo, neminovnost perspektivnog završavanja na putu nacionalizma.

Može li spominjanje unitarizma kao naznačenog ogorčenog protivnika »novog stanja« pomoći i u dijagnosticiranju samog pokreta? Postojanje unitarizma u Jugoslaviji moralo bi naime značiti makar implicitnu mogućnost djelovanja pokreta (bez obzira na formu) baziranog na težnji (pa dakle i na interesu) stvaranja (ili zadržavanja) stanja u kojem je ona određena kao

---

2) Klasična analiza pokazuje da su sve nacionalne (i nacionalističke) pokrete nosile snage povezane sa srednjim slojem uz suradnju, a posebno u radikaliziranim situacijama, lumpenproletarijata kao odreda jurišnika.

država s jednim narodom.[3] Ako takvo kretanje zaista postoji (a to nije sporno, iako konkretne manifestacije ne daju toliko radikalno razumijevanje problema kao ovdje spomenuto po malo karikirano određenje) u interesu bi mu bilo zadržavanje stanja koje je po brojnim našim poslenicima posebno jako karakteriziralo situaciju Jugoslavije pedesetih godina. Koji bi međutim interes neka grupa mogla imati u fiktivnoj jednonacionalnosti višenacionalne zajednice, vjerojatno nikakav jer takvo stanje, to je bar danas sasvim jasno, dovodi prije ili kasnije do izuzetno velikih poteškoća, a samo po sebi ne donosi koristi nikome, pa čak ni onima koji bi ga trebali promicati. Izlaz je iz ove neugodno nelogične situacije rasprave međutim samo jedan — *priznavanje da koncepcija unitarizma u biti prikriva nešto drugo, da izražava prikriveni nihilizam moći vladajuće grupe — staljinizam dakle.*[4] Ako je tomu zaista tako, činjenica postavljanja unitarizma na dnevni red može značiti samo jedno: nespremnost na borbu protiv staljinizma na svim razinama, mogućnost dakle da se staljinizam, tijekom neprestane žučne borbe protiv unitarizma jednostavno pregrupira i ostane i dalje relevantnim društvenim procesom, makar i na drugoj razini. Unitarizam dakle nije bitnim protivnikom već i zato što ništa bitno ne kazuje, njegova je opstojnost tek izrazom dublje istinske izgrađenosti staljinizma u prostorima donošenja društveno relevantnih odluka, njegov je pandan »teorija radnih ljudi«, jer kao što unitarizam polazeći sa staljinističkih pozicija završava u šovinizmu spram nacija u danoj zajednici, tako i teorija radnih ljudi znači, u biti, socijalni šovinizam spram nekih slojeva u društvu, a posebno spram radničke klase koja je time utopljena u neizdiferenciranost mase, makar djelomično maknuta s pozornice značajnih i legalnih društvenih zbivanja; jedno i drugo odgovara, međutim, sasvim konkretnom društvenom sloju, naime profesionalnim upravljačima i onima koji od njih žive.

»Novo stanje« besumnje predstavlja reakciju na neizdrživost stanja koje se prepolagano mijenja, ono bi htjelo dakle nešto drugo, nešto što bi prvenstveno zajamčilo boljitak hrvatskom narodu. Pri tomu je, čini se, odabran krivi protivnik (preuzet dijelom i iz ranije dnevnopolitičke produkcije), medij koji sadrži implicitne (barem) mogućnosti nacionalističkog bespuća postane li osnovnim čimbenikom političkog događanja, ostavljajući uz to promatrače i sudionike u nedoumici u pogledu jasnog programa ili istinskog razumijevanja sve problematike na-

3) Treba imati na umu da je unitarizam u drugim sredinama, npr. SAD u razdoblju amalgamiranja brojnih naseljenika različitih narodnosti, mogao imati i imao i drugačijih pojavnih oblika.

4) O tomu je posebno upečatljivo govorio dr Dušan Pirjevec (»Med Marxom i Stalinom«, referat na simpoziju »Aktualnost misli Hegela, Marxa, Engelsa in Lenina v družbenom življenju in znanosti XX stoletja«, Ljubljana 16 — 17. II 1971).

cionalne emancipacije o kojoj je riječ. U kolokvijalnom jeziku česta je upotreba izraza koji insistirajući na »dijalektici klasnog i nacionalnog« ima omogućiti pronalaženje priključka s bitnim socijalnim problemima trenutka. Ostavljajući po strani valjanost dijalektike koja kao ova barata pridjevima bez jasne pripadnosti (ako se naime i kaže da se zapravo radi o klasnoj i nacionalnoj emancipaciji valja se odmah upitati koga to treba klasno i nacionalno emancipirati i još k tomu dijalektički) treba spomenuti tek to da su rasprave o prednosti jednog ili drugog pridjeva dovele do zaborava subjekta emancipacije, a to je, bez obzira na društvene izvedenice, ipak — čovjek. Bitno je naime dakle pitanje *ljudske emancipacije* — »tek kad čovjek svoje vlastite snage spozna i organizira kao *društvene* snage i kad, otuda, ne bude više odvajao od sebe društvenu snagu u obliku *političke* snage, tek tada je izvršena ljudska emancipacija«[5] — o tomu međutim oko nas danas nema riječi. Čak dapače, konkretna djelatnost i pisana riječ pokreta na tomu se baš ne ističe, polazi li se naime od čovjeka koji je vlastite snage organizirao kao društvene dolazi se u sasvim druge krajeve nego ako se polazi od interesa nacije organizirane kao problem iz nje izvedenog čovjeka.[6]

Niz je defekata »novog stanja« već pripomenut, stanovita ograničenja također, konkretne manifestacije i realni nosioci dobro su poznati zato o tomu tek nekoliko napomena. »Novo stanje« javlja se uglavnom kao ideološka (tj. kulturna i »kulturna«) djelatnost, forma mu je u političkim razračunavanjima uglavnom zahtjevna (još se naime bori za dominantan utjecaj), metode — razne. Prostorno-vremenski okvir dan je situacijom duboke krize jednog koncepta zajedništva (ali i koncepta društva uopće),a nosioci su uglavnom »ljudi od pera« (iako, dakako, svi ne pokazuju podjednaku vještinu toj vrsti slobodnog rvanja). Možda nije ni potrebno uvjeravati da su djelatnošću pokreta o kojem je riječ tematizirana brojna bitna pitanja, učinjeni koraci i ka nekim rješenjima (ne bitnim uglavnom), ali i to da »novo stanje« nije nacionalizam, iako ga bez nacionalizma nema u ovakvoj varijanti kakvu vidimo (što je i normalno u svakoj situaciji u kojoj se jedan narod nakon dugog vremena budi ili se bar tako čini). Značajno je međutim razgraničenje u tomu što postoji i mora moći postojati i drugi način angažiranja na emancipaciji vlastitog naroda koji ne mora biti u direktnoj podudarnosti s onim što danas prevladava, a da ipak bude i hrvatski i jugoslavenski i, što ostaje osnovnim, zaista internacionalistički, jer mu je bitno polazište čovjek, a ne nacija, tlo, gorice ili otočići.

---

5) Marx Engels: »Rani radovi«, »Naprijed«. Zagreb 1953, str. 68.

6) »Naše unutarnje političko uređenje jeste i bit će takovo, da će narod bez takozvanih demokracija, bez takozvanih političarskih spekulacija, sam u svojim bitnim i životnim interesima suvereno odlučivati« (Ante Pavelić: »Govor na Markovu trgu u Zagrebu 21. svibnja 1941). Ovo je samo do krajnjih konzekvencija dovedeno apsolutiziranje nacije, suverenost naroda bez demokracije izraz je istinske nemoći jednog koncepta moći.

Intrasigentnost »novog stanja« orijentirana je sasvim jednostrano, neprihvatljivi su mu »novoljevičari« i svi ostali sumnjivci koji spominju utopiju (poistovećenu praktički s kontrarevolucijom) i slične »integralne pojmove«, slab je međutim pri određivanju kriterija pripadnosti u odnosu na sve koji ga, eksplicitno ili drugačije, podržavaju. Odatle je i moguće da u pokretu koji danonoćno insistira na emancipaciji vlastitog naroda koegzistiraju i ljudi bez najosnovnijih znanja o jeziku tog naroda, njegovoj povijesti i kulturi, pa čak i oni koji su, ne tako davno, radikalizirano ispovijedali uvjerenja koja bi danas izazvala opće javno zgražanje. Nekadašnje »žrtve« (ali i žrtve) političkih (i politikantskih) obračuna danas djeluju ruku pod ruku s onima koji su ih ne tako davno bili žrtvovali, nekadanji visoki funkcionari službe sigurnosti licitiraju nacionalističkim parolama sa svojim prijašnjim »objektima«, mijenjaju se orijentacije (ili čak vjeroispovijesti), nacionalne pripadnosti i knjižice loptačkih klubova (prati li se tisak nije teško povjerovati da bi nogometaška emancipacija Hrvata, u vidu osvajanja prvenstva države za »Dinamo« ili »Hajduk«, mogla biti značajnom odrednicom aktualnih političkih događaja). Uz to, međutim, što posebno pokazuje duhovni doseg pokreta, na čelu se (ili u njegovoj ugodnoj blizini) nalaze i lingvisti koji mijenjaju stavove s obzirom na političku situaciju,[7] fizičari koji se ne bave fizikom, ekonomisti koji griješe u upotrebi osnovnih kategorija svoje struke i sl. Uz dužni respekt spram niza intelektualaca koji također djeluju u pokretu misleći možda da je to jedina mogućnost istinske djelatnosti u danom trenutku, uz niz ostvarenja koja su vrijedna već i sama po sebi, svjedoci smo međutim lavine poluintelektualnih i polukulturnih, protiv svake istinske emancipacije nužno usmjerenih spisa i napisa, akcija koje grubo odudaraju od svega što se načelno proklamira.

Boreći se protiv unitarizma i svih drugih protivnika »novo stanje« djeluje međutim u pravilu uniformno, stalno je insistiranje na jedinstvu nacije (što, u ne tako dalekim konzekvencijama, vodi teoriji klasnog mira) i svih koji u njoj javno djeluju posebno, način je okupljanja dakako otrcan ali uvijek djelatan — »zajednički je protivnik još jak!«. Osnovna tema razgovora, jer svi su načelno za nacionalnu emancipaciju, za boljitak naroda i zajednice, pa ipak jedni su »naši«, a drugi izdajice, jedni »nacionalisti«, drugi pak »unitaristi«. Dijalog je naime onemogućen, iz realnosti ga isključuje uniformnost borbenog pokreta, svjesno

7) Ne tako davno dr Ljudevit Jonke je, pored ostalog, tvrdio: »riječ točka je ruskizam, a tačka naše postanja« («Naše teme«, Zagreb 8/9 1965, str. 1367), koliko je to daleko od njegovog današnjeg pisanja poznato je, ostaje međutim činjenica postojanja *prevrtljive znanosti*, spremne da se mijenja sukladno političkom pragmatizmu.

zaboravljanje bitnih tema u razgovoru[8] (koji se svodi na rasprave o zastavama, broju pripadnika ove ili one nacije u ovoj ili onoj skupini stolaca ili fotelja) i, ponajprije zapravo, činjenica situacije u kojoj se ne može ozbiljno razgovarati o perspektivi društva. Svaka je naime kritika danosti zbog toga jednakovrijedna, i ona koja jest na tragu novuma i ona koja bi zapravo natrag, nedostaje im bitna odrednica rasprava — dimenzija budućeg, dimenzija dakle povijesnosti (koju se ne može nadomjestiti pukim insistiranjem na prošlosti ma kako slavna ona bila). To je bitno određenje i otvorena mogućnost onog što bilježimo, fenomenalna raznovrsnost, činjenica da se iz te zbrke kad-tad ipak nekako mora iščahuriti i koncept ili bar nešto tomu nalik ne mijenja zbiljski takvo stanje stvari.

»Novo stanje« ne bi bilo što jest kad bi se dalo svesti na publicistiku ili kulturu uopće, ona je i politička realnost. Politička situacija u Jugoslaviji i Hrvatskoj u mnogome je omogućila drugačija kretanja, pa i ona koja »novo stanje« supsumira. Iako kasno, ne i prekasno vjerojatno, u borbi protiv centralizma pojavio se i element nacionalnog osvještavanja kao bitni činilac oficijelnog političkog događanja; tematiziranje »nacionalnog pitanja« (ne uvijek i dosljedno) otvorilo je u posljednje vrijeme i mogućnosti rasprave o mizu tabu-tema, no nejasnoća stavova, spremnost na koketeriju sa kretanjima koja su po teorijskom i praktično političkom profilu u najmanju ruku nejasna, stvorila je i pretpostavke koje omogućuju afirmaciju politike bitno građanskih obilježja. »Bezrezervno« (kao da zaista pošten čovjek, ili čak intelektualac, može bilo što bezrezervno podržavati) podržavanje rukovodstva u svakoj akciji, *inauguriranje logike forumske politike kao logike istinskog života svakoga*, nužnost svih i svakog da se svakodnevno potvrđuju »na liniji« rukovodstva umjesto da se omogući situacija svakodnevnog potvrđivanja rukovodstva na tragu interesa za čiju je realizaciju izabrano (što odgovara i logičkom i statutarnom određenju svakog rukovodstva) ubija mogućnost suprostavljanja na bitnim pitanjima, polemike svodi na politikantsko etiketiranje, a svakog tko bi da intervenira primjedbama koje nisu na trenutnoj političkoj top-listi automatikom zbivanja jednostavno obustavlja iz diskusije. Zbog toga nerijetki pošteni Hrvat, bez obzira na profesiju, iz prikrajka promatra događanje, broji »poginule«, čuvajući sebe i obitelj od zalutalih »metaka«.

»Pokret hrvatskih sveučilištaraca« (koji je u drugoj verziji već preimenovan u pokret sveučilištaraca Hrvatske) najdirektnija je politička emanacija »novog stanja«. Bez obzira na javnosiiti dijelom nepoznat tok događaja (koji sve novine što danas

8) Jedan je naš ugledni kulturni radnik čak ustvrdio da nije zaboravio političare (koji su se na sastancima dali snimiti s mineralnom vodom »Knjaz Miloš« na stolu (Vlatko Pavletić na razgovoru »Kultura i politika«, Zagreb, Centar za kulturu i informacije, 19. V 1971).

izlaze u Hrvatskoj i izvan nje brižno obavijaju velom negiranja ili čak dezinformacija[9] to političko kretanje sadrži i nekoliko aspekata koji nadrastaju puku fenomenologiju otimanja prostorija, izbacivanjem s govornica i sl. Tri su parole izbačene posljednjih mjeseci za takvu situaciju posebno signifikantne, to su izrijeci o »katoličkom titoizmu«, »nacionalnom kao brani spram svake metafizičkosti« i o »potrebi zaposjedanja polja mogućeg«. Sve tri parole nisu u najdirektnijoj vezi, ne odgovaraju vjerojatno konceptu svakog od sudionika (pa ni lidera), ali indiciraju stanovitu istinu stanja koje potresa političku scenu nacije, a posebno Sveučilišta, posljednjih mjeseci. Valja imati na umu i to da sve konzekvencije koje se iz takvih i njima sličnih parola nadaju nisu i ne moraju biti i konzekvencije samog pokreta ili pak onih koji ga vode, događaji su posljednjih mjeseci ukazali na to da u *ropotarnici oseniljelih riječi* koja karakterizira studentske skupove biva mogućim da lapsusi, pa i očigledno neznanje, poprimaju privid platforme djelovanja, no bez obzira na neznanje ili neshvaćanje konzekvencija vlastitog čina rečene parole imaju i svoj objektivni značaj koji zaslužuje bar napomenu .

Teza o katoličkom titoizmu znači zapravo podjelu političkog pokreta (a titoizam, makoliko takav naziv bio suprotstavljen onome što se kod nas hoće, može značiti samo politički pokret) na katolike i one koji to nisu. Vjera je dakle kriterij političke podjele — po definiciji to je *klerikalizam*. Klerikalnog je u tom pokretu nesumnjivo bilo i ima, insistiranje na naciji kao osnovi iz koje proizlazi akcidencija-pojedinac i mora, konzekventno gledano, voditi ka religioznom svjetonazoru koji u političkoj polarizaciji teško odolijeva iskušenju klerikalnog samorealiziranja u danosti. No, takva podjela izaziva i sektaštvo na »drugoj strani«, nije stoga nelogično pozivanje prividno suprotstavljenih ekstrema jednih na druge kao dio »aktualnog trenutka«.

Teza pak o nacionalnom kao brani spram svake metafizičkosti poprima svoje značenje tek kad se prevede u svoje pravo, ideologijom šuplje fraze zapreteno značenje; radi se naime o konceptu nacionalnog kao brane spram *svake druge* metafizičnosti osim metafizičnosti samog nacionalnog fenomena. I praktička djelatnost pokreta i teorijske implikacije teza o kojima se upravo radi, barem dijelom, po kojima čovjek jest akcidencija nečeg izvan sebe samog impliciraju metafizičku provenijenciju takve koncepcije nacionalnog. Političko realiziranje te koncepcije, kroz suprotstavljanje svakoj drugoj metafizici (tj. koncepciji) jasno je po svojim konzekvencijama. Povijest, a povijest politič-

9) Dnevna je štampa bez obzira na različitost motiva i orijentacija sistematski prešućivala niz elemenata situacije na Sveučilištu, a približili su joj se čak i »omladinski« listovi »Omladinski tjednik« i »Tlo« (usporedi npr. nepotpisani uvodnik »OT-a« »Silazak s pozornice i izlazak na poprište« u broju 126 od 7. IV str. 2 i članak »Studenti 71« Milana Ivkošića, »TLO« broj 30, 23. travnja 1971. str. 6/7).

kih doktrina posebno,[10] upućuje na to da je metafizička (ili bar u osnovi metafizička koncepcija politike, izražena zanemarivanjem individue, uvijek značila *praktičko-politički totalitarizam.* S tim u vezi tek dobiva pravo značenje fizički obračun u funkciji borbe za vlast (nasuprot protivnicima, starom studenskom rukovodstvu, koji su također bili ispod razine koju zahtijeva situacija), netolerantnost u diskusijama, organizirane ovacije i aplauzi, pokretne jedinice »aktivista« i slična obilježja koja u svakom društvu bitno obilježuju *desnicu.*[11]

Desničarstvo koje se nalazi u nizu pretpostavki aktualnog studentskog kretanja (bez obzira na pokušaje istinskog ili samo verbalnog mijenjanja stavova) najjasnije dolazi do izražaja u tezi o potrebi zaposjedanja polja mogućeg — filozofija politike studentskog kretanja, i »novog stanja« uopće, time magistralno dolazi do samoprozirnosti. Parola je i u žaru diskusije, a i u praksi dnevne aktivnosti, bila dana u opreci spram teze o tome da treba tražiti nemoguće. Njene su konzekvencije upravo u toj opreci i došle do prvog predrealiziranja. Bio je zadobiven naime prostor za podršku »oficijelnih faktora« koji su samo koji dan ranije bili podržavali drugu stranu, a prije nekoliko mjeseci općili s pripadnicima danas rado gledanog rukovodstva studenata i njihovim istomišljenicima jedino preko policije. No podrška je oficijelne politike bila sasvim razumna investicija, pokret je sve jasnije pokazivao da mu je *poredak svet* (što ne znači da su svi drugi na svaki način protiv stanja stvari, već jedino da je studentskom pokretu istinski imanentan samo *pokret osporavanja,* ne opozicije, koji djelujući dovodi u pitanje realnost u ime novog, radikalno drugačijeg koncepta života), da se zadovoljava organiziranjem pljeska (paralele s položajem omladinskih organizacija u staljinističkom tipu društva jedva je i potrebno spominjati), da odustaje od svih makar i prividno radikaliziranih stavova tipičnih za svako razdoblje nelegalnosti (borba protiv kapitalističkih elemenata reprodukcije u nizu bankarskih i reeksportnih institucija svodi se stoga na jadikovke o potrebi povrata određene sume novca u Hrvatsku pri čemu se zaboravlja da problem nije tek u sumi novca, već u kapital-odnosu koji se stvara i time zapravo pomaže upravo takvom odnosu da traje), da umjesto razgovora pristaje na pregovaranje na svakoj razini. Uključujući se u *forumsku proizvodnju politike,* pokret gubi i onu draž novuma i spontanosti koji je bar prividno ranije imao (iako se već i na početku moglo vidjeti da je »spontanost« pokreta profilirana odavna poznatim političkim parolama) i postaje tek

10) Usporedi: Nenkez Smailagić: »Historija političkih doktrina«, »Naprijed«, Zagreb, 1970, posebno knjiga I, poglavlja o principu poretka i principu države.

11) Usporedi: Friedrich J. Bröder: »Ein Sprachrohr des Rechtsradikalismus«, Institut für staatsbürgerliche Bildung in Rheinland-Pfalz, Mainz 1969.

brojkom u rubrici masovne organizacije (u kojima, kako im to i ime kaže, sam pojedinac i nije drugo do podrubrika, birokratska verzija akcidentalnog o kojem je već bilo riječi).

Seljačka provenijencija pokreta nije dana samo socijalnim ili regionalnim porijeklom sudionika ili vođa, određena je poglavito elementima koncepcije. Paralele se gotovo nameću: Gubec je u ime cara krenuo protiv Tahija zaboravljajući da car jest samo po Tahiju (i Tahijima), a Tahi samo po caru vlada, zagrebački su sveučilištarci krenuli protiv starog studentskog rukovodstva u ime CK zaboravljajući da je to rukovodstvo bilo potpornjem istog CK, a CK inspirator i podupiratelj generacija studentskih funkcionara. Specifičnost situacije nametnula je žrtvovanje studentskog rukovodstva (dio se žrtvuje za cjelinu) i uspjeh (bar na politikantskoj razini) nove struje, no ograničenost koncepta »onih koji dolaze« samo se pojasnila. Zadovoljni makar i participacijom u vlasti studentski se predstavnici »novog stanja« ponašaju kao i njihovi prethodnici, ili malo nespretnije jer nisu još stekli rutinu, a stvari, i opet jednom, idu dalje tokom koji jedva da ikome istinski odgovara.

Insistiranje dakle na poretku nije tek puka floskula samozvanih ideologa,[12] ono je i odrednica praktične djelatnosti, još jedan elemenat desničarstva koji, uzme li se u obzir čitavo razdoblje dosadašnjih zbivanja, još više dobiva na značenju. Brojnost onih koji takvo stanje podržavaju (o čemu bi se, također, dalo diskutirati), opredijeljeni za nj prvenstveno vjerojatno zbog toga što je stvaralo *privid alternative* morat će diferencirati uvidi li se bar akcionu nesposobnost novog rukovodstva, no to još neće bitno promijeniti situaciju, bit će tek izraz saznanja da je kriza došla do stupnja koji razotkriva nacionalno-nacionalističku (i svaku drugu) demagogiju, da se radi ili o istinskim rješenjima ili o odustajanju od puta za koji se skoro svi tako rječito zalažu. Kad bude i kako došlo do realizacije ovog djelomično na osnovu iskustva drugih danog predviđanja nije moguće ni potrebno gatati, mnogo je značajnije već sada pokušati djelovati s obzirom na tako moguće stanje.

Filozofija politike »novog stanja« jest, dakle, *utemeljena u insistiranju na ostajanju danog stanja uz neke izmjene* koje, budući da su mišljene tek parcijalno, ne mogu bitno mijenjati postojeće. Ovim dano razumijevanje situacije nije izraz djelovanja i interesa svih, iako bi se htjelo prikazati upravo takvim, nije ni trenutak u povijesti naroda koji biva odrednicom bitne mijene, ali jest indikativno za duhovno i političko stanje »aktualnog trenutka«. Korijeni su mu u krizi o kojoj je bilo riječi, mogućnost izlaza, ako u svim vidovima i nedovoljno jasna, nesumnjivo nezamisliva bez otvorenog suočeljavanja sa svim problemima, bez

---

12) Usporedi: Jure Juras: »Revolucija samoupravljanja«, »Hrvatsko sveučilište«, broj 11, Zagreb 27. V 1971, str. 4/5.

orijentacije na neposrednu socijalističku demokraciju i demokratsko ustrojstvo nacije i zajednice na tim temeljima. Ako ništa drugo »novo stanje« je, nakon iskustva sa staljinističkim mračnjaštvom, ukazalo i na trend besperspektivnosti moguć i u oporbi spram fenomenalnosti staljinizma (ali ne i spram njegovih korijena),[13] ono treće iako još nedovoljno jasno, mada mucavo i šepavo, bez obzira na kriznost situacije s kojom se mora suočiti, već i praktičnom devalvacijom do sada nuđenog zadobiva legitimnost konačnog istupa na povijesnu pozornicu.

13) Samo prividno na područje kulture ograničeno ovaj trend u potpunosti reprezentira pismo dr Ivana Supeka o navodnom proskribiranju njegovih drama u »Vjesniku«.

VARIJACIJE R. GARAUDYJA NA TEMU MUTACIJE

R. Garaudy:

Velika prekretnica socijalizma

»Komunist«, Beograd 1970. g.

Treba odmah reći da nam R. Garaudy »otkriva Ameriku« kako pozivom za neophodnošću radikalne revizije teorije socijalizma, tako i vlastitim tezama. Radikalna je revizija otpočela prije Garaudyjeva poziva, a njegove su teze pretežno osobno oslobođenje od dogmatizma, ali bez veće teorijske originalnosti. Premda su to više varijacije, doduše na epohalnu temu, prihvatit ćemo autorov poziv, upućen svima na zajedničko razmišljanje o njoj. U kritičkom dijalogu s R. G. razmotrit ćemo sasvim kratko osnovne teze njegova djela.

Povod pisanju knjige bila su dva proljeća 1968. godine: praško i pariško. Garaudy je više zaokupljen pariškim proljećem, i razmišljanja o njemu čine početak i kraj djela. To je sasvim razumljivo i opravdano. Pun gorčine, Garaudy odmah tvrdi: Komunistička je partija Francuske kao kula usred polja bez ikakvih organiziranih snaga. Zatim postavlja pitanje, tko će poduzeti inicijativu da Francuska izađe iz ćorsokaka i sam odgovara, jedino njezina Komunistička partija. Postavljeni problem razmatra u slijedećim koordinatama: prvo, ništa vrijedno ne može se dogoditi bez Komunističke partije; drugo, ništa se ne može učiniti, ako Komunistička partija ne doživi duboki preobražaj. Prvu tezu teško da bismo mogli prihvatiti. Ideološjska je partijska pozicija tvrditi da se ništa vrijedno ne može dogoditi bez komunističke partije. To je dokaz, ali ne jedini, da je Garaudy u velikom zakašnjenju s revizijom vlastitih teorijskih pogleda. Druga nam se teza čini točna, premda nije bez povrijedenog autorova pretjerivanja. Komunistička partija Francuske ipak nije sasvim nemoćna, ali za značajniju revolucionarnu akciju doista je neophodan vlastiti preobražaj. Za Garaudyja se može reći da je vrlo kritičan socijalni dijagnostik ,ali nije akcioni skeptik.

Garaudy šire zasniva svoju analizu: »»Ćorsokak revolucije u Francuskoj predstavlja samo pojedinačni slučaj jednog opšteg problema.« Fragmentarnim prikazom svjetskog komunističkog pokreta obrazlaže ovu tezu. Čini se da tako postavljen problem nema univerzalni karakter, već pretežno važi za Zapad.

Okvir analize jest pobjeda nad tri beskonačnosti: ovladavanje atomskom energijom, kozmičko istraživanje i kibernetska revolucija. Ova će pobjeda omogućiti, kaže Garaudy, da se prekorači odlučujuća etapa. Mogao bi se Garaudyju zamjeriti pretjerani znanstveno-tehnički optimizam, vezivanjem sudbine socijalizma za spomenuta naučno-tehnološka otkrića. Garaudy bar verbalno otklanja takav prigovor tezom o bolnom razmimoilaženju između mogućeg i ostvarenog načina življenja. Garaudy dalje taksativno navodi što sve nije njegova teorijska pozicija: tehnički determinizam, mehanicizam razvoja samih proizvodnih snaga, igra povijesne entropije, a zatim naznačuje pozitivnu teorijsku poziciju: »Proizvodnim snagama treba vratiti onu ulogu koju im je svojim otkrićem dao

Karl Marx. Razvoj proizvodnih snaga stvara nove suprotnosti, tj. nove klasne odnose, nove antagonizme, što nameće potrebu i nove analize za stvaranje nove strategije«. Garaudy je imao više dobru namjeru da izbjegne spomenute negativne teorijske pozicije, nego što je u tome uspio. U pogledu aplikacije pozitivne teorijske pozicije, koja nam se čini ispravnom, Garaudy također nije bio u cijelosti konsekventan.

Nakon određenja teorijske pozicije Garaudy postavlja tri osnovna pitanja: kakve su mutacije u procesu realizacije i koje nove suprotnosti nastaju; kakve inicijative treba poduzeti zbog prilagodbe totaliteta međuljudskih odnosa toj mutaciji; i tko će svjesno poduzeti inicijative. Zatim predlaže radne hipoteze, sada o pet osnovnih pitanja, koja ujedno čine naslove isto tolikog broja poglavlja njegova djela.

Što je to naučno-tehnološka revolucija? »Naučno-tehnološka revolucija, kaže Garaudy, jest mutacija ... rođenje očovječenog čovjeka.« Osim toga, što u analizu uvodi pretežno biološki pojam — mutaciju, njegova hipoteza o rađanju »očovječenog čovjeka« izraz je pretjeranog optimizma u pozitivni doseg naučno-tehničke revolucije. Garaudy se u formuliranju ove hipoteze nije othrvao optimizmu tehničkog determinizma.

Pitanje što se to rađa Garaudy povezuje sa četiri konvergentne serije događaja: studentskim pobunama, radničkim štrajkovima, učešćem stručnjaka u njima i novim političkim kursom u ČSSR od januara do augusta 1968. godine. Unatoč različi ovi pokreti prema R. G. imaju zajednički nazivnik: »Na određenom nivou razvoja proizvodnih snaga potpun razvoj čovjeka postaje neophodan uvjet historijskog razvoja ... izbio je, nastavlja autor, ljudski subjektivitet epohe.« Garaudy ponovno uvodi u analizu još jedan pojam — ljudski subjektivitet, koji nije jasno odredio. Ako pod tim pojmom misli na proces dezalijenacije, onda je njegova teza o kibernetici kao uvjetu eksplozije subjektiviteta čovjeka prihvatljiva, ali ne sasvim. Zašto pobjeda kibernetike ne bi mogla dovesti i do vladavine stručnjaka, što oni i priželjkuju.

Revolucija u znanosti pripremila je revoluciju putem znanosti. Garaudy navodi više izraza ove revolucije; neki od njih mogli bi se staviti pod znak pitanja, kao i sam pojam revolucije putem znanosti. Međutim, mi ćemo upozoriti na jednu neospornu misao, o kojoj valja voditi računa. Zahvaljujući revoluciji u znanosti intelektualni rad dobiva sve važnije mjesto u ukupnom proizvodnom radu, što pokazuje spektakularno povećanje broja studenata i stručnjaka.

Garaudy pledira da se zbog suočenja s mutacijom treba riješiti što prije mitova i iluzija. Iz njihova spiska, koji nije mali, ponovno dolazi do izražaja podjela na Garaudyjeve osobne mitove i iluzije, i one koji su to još za pokret. Oslobođenje od mitova i iluzija prve vrste prepustit ćemo Garaudyju i dogmatskim snagama koje su se tek praškim i pariškim proljećem trgnule iz vlastitog drijemeža. Upozorit ćemo jedino na demitologizaciju one vrste koja je još opći problem. Iluzija je tvrditi, kaže Garaudy, da će u kapitalizmu biti sve riješeno razvojem proizvodnih snaga, a u socijalizmu simetrično obrnuto promjenom produkcionih odnosa. Nije teško utvrditi da je doista u ovoj obrnutoj simetriji zanemarena ljudska humanistička dimenzija aktiviteta i zbivanja. Garaudy se naprosto ustremljuje na teoretičare i teorije kapitalizma, da kapitalizam navodno polako nestaje, jer kapitaliste sve više u upravljanju zamjenjuju tehničari. To je laž, uzvikuje Garaudy, jer se sistem ne upravlja prema zakonima tehničke racionalnosti već kapitalističke racionalnosti. Ova bi teza zavrijedila da bude temeljitije ispitana. Na ovom mjestu primijetili bismo samo to da razdvajanje prava vlasništva od funkcije upravljanja kao i ulaženje države u proizvodni ciklus omogućuje da menadžeri zamjenjuju kapitaliste. Sve je manje suvremeno društvo na Zapadu kapitalizam građanske klase. Kojim se pravcima odvijaju promjene suvremenog društva, ostaje opći teorijski problem.

Garaudy se posebno razračunava s mitovima i pogrešnim interpretacijama radničke klase u suvreme-

nom kapitalizmu. S pravom ističe da se klasa ne može usko shvatiti izjednačivši je samo s manualnim radnicima. »Ova nenaučna i sektaška definicija, kaže R. G., nikada nije bila Marxova.«(?) Autor je ovdje u obrani vlastite pozicije malo unaglio. Na osnovi konzultacije Marxovih tekstova može se zaključiti da radničku klasu upravo čine manualni radnici, što za njegov socijalni kontekst nije bilo sektaški niti neznanstveno. Otvorenost Marxove teorijske koncepcije pruža mogućnost da se integriraju novi znanstveni rezultati o promjenama u biću radničke klase. Ovdje Garaudy brka dva plana analize: »Ne samo da ne dolazi do relativnog opadanja radničke klase, već je uloga radničke klase kao organizacione i rukovodeće snage pokreta neophodnija nego ikad ranije. »Jednom Garaudy analizira postojeće, ono što jest, a drugi puta ono što bi trebalo da bude. Iz opravdane Garaudyjeve želje da bi klasa više nego ikad trebala biti rukovodeća snaga pokreta ne slijedi činjenica da se radnička klasa faktički tako i ponaša.

Budući da se socijalizam počeo razvijati prije više od 50 godina, on nosi na sebi pečat mehaničkog modela industrijalizacije. Sada je to mjereno tehničkim parametrima, kibernetski model, tj. koji sadrži povratni utjecaj. Suvremeni socijalizam nije još na tom tehničkom nivou. Garaudy osjeća da ovim tezama dolazi u opasnu blizinu tehničkog determinizma socijalističkog društvenog razvitka, zato odmah tvrdi kako naučno-tehnička revolucija ne dovodi automatski do realizacije socijalizma. Na koji način sprovesti revoluciju u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama i koji je model socijalizma primjeren suvremenim uvjetima središnji su predmet Garaudyjeve analize. U odgovoru na ova pitanja Garaudy povezuje različite elemente koji ne mogu ići zajedno. Prema njemu »lijepi ljudski model socijalizma zamišljen od Marxa i Lenjina dobiva realnije uslove za ostvarenje nego bilo kada dosad.« Možda su uvjeti za realizaciju socijalizma danas povoljniji nego bilo kada dosad, ali Marxov i Lenjinov model socijalizma nisu identični. Ili: »Da bi se ostvarila nova naučna i tehnička revolucija, zahtijeva najradikalniju revoluciju u historiji čovječanstva.« Naučno-tehnička revolucija jest najviši stupanj dosad postigla u Sjedinjenim američkim državama, ali nije na pomolu ozbiljan zahtjev za najradikalnijom revolucijom u tom društvu. I Garaudy to kasnije u kritičkom razmatranju različitih alternativa priznaje.

Garaudy u analizi uvjeta realizacije socijalizma lucidno uočava neke relevantne tendencije. Prvi prta su u povijesti sinhronizirani zahtjevi za ekonomskim i tehničkim progresom sa zahtjevima ljudskog demokratskog razvoja. Razvitak specifično ljudskog u čovjeku — sposobnosti stvaranja, sve više postaje osnovnim uvjetom ekonomskog i tehničkog razvoja. Na osnovu toga R. G. predviđa da će se kultura naći u središtu materijalne proizvodnje. Sve ono što su religija i umjetnost dosad postavile pored rada ili izvan njega postaje centrom: najprije specifično ljudske dimenzije subjektiviteta i transcendencije.

Nakon općeteorijskih razmatranja znanstveno-tehničke revolucije kao pretpostavke socijalizma, Garaudy prelazi više na primijenjenu socio-političku analizu. Započinje s posljedicama znanstveno-tehničke revolucije u Sjedinjenim Državama. U ovom će poglavlju naš čitalac vjerojatno naći najviše novog materijala. Garaudy je pokušao dati sintetičku ali fragmentarnu analizu povijesnih i aktualnih zbivanja onoga što jest i što bi trebalo da bude u Sjedinjenim Američkim Državama. Posljedica nove znanstveno-tehničke revolucije jest post-industrijsko društvo. Garaudy iznosi svojstva post-industrijskog društva. Prva i najvažnija posljedica u SAD-jest pomjeranje suprotnosti kapitalizma. Stare su suprotnosti transformirane, a nove su nastale. Jedna od njih je podvrgavanje tržišta proizvodnji i povlačenje tržišne ekonomije u SAD. Zato su Marxove analize važile za SAD samo do 1930. godine. (?) I ovdje Garaudy ne prestaje ratovati prije svega s vlastitom dogmatskom sviješću, kada bez veze s prethodnom analizom tvrdi kako u SAD neće doći do realizacije

apokaliptičke vizije socijalizma. Apokaliptička vizija socijalizma u znanstvenoj teoriji već je davno odbačena. U nastavku analize Garaudy akceptira alijeniranost radnika kao osnovni problem suvremenog američkog društva. To je ekonomija lažnih potreba, kaže Garaudy, ali i nezadovoljenih minimalnih potreba za više od 30 milijuna stanovnika. Kako izvršiti prevrat? Garaudy neuporedivo jasnije odgovara, što ne mogu više biti metode borbe za socijalizam, nego kako je moguće izvršiti prevrat, odnosno realizirati socijalizam. Priznaje da je dosta teško odbaciti teze Marcusea o integriranju radničke klase u kapitalistički sistem na iskustvu Sjedinjenih Američkih Država. Komunistička partija Amerike u duhu boljševičke KP nije uspjela. Debesova teza čekanja: »Socijalizam će kadtad pobijediti«, također je doživjela neuspjeh. Manjine isto tako ne mogu izvršiti revolucionarni obrat. Tko onda može? »Novi historijski blok: bijeli i plavi okovratnici.« Niti ovaj blok, prema Garaudyju, nije bez slabosti. Ključ je problema da radnička klasa više ne prihvati da bude isključena iz upravljanja. Zapravo ovdje Garaudy prekida analizu postojećeg i prelazi na izlaganje programa koji se ne čini dovoljno fundiran u realnom socijalnom kontekstu. Njegova vizija socijalizma u SAD vrlo je mutna. Ne iznosimo to kao objekciju, već kao konstataciju. Dosad i ne postoji adekvatnija i jasnija koncepcija socijalizma za Sjedinjene Američke Države, inače budućnost svih nas u industrijskom pogledu. Socijalizam u SAD više je neophodan nego što je moguć. Naime, SAD je zahvatila najdublja socijalna kriza od vremena secesionističkog rata. U pitanju su temeljne vrednote odnosno smisao takozvanog američkog načina života. Suvremena američka društvena raskrsnica očigledna je: realni tehnokratski totalitarizam ili etički zahtjev za kontestacijom postojećeg sistema vrednota.

U posebnom poglavlju Garaudy analizira nastajanje sovjetskog modela socijalizma. Premda je to objektivna analiza, nama poznatih događaja, uvijek iznova poražavajuće djeluju. Milijun i pol zatvorenih članova komunističke partije i preko deset milijuna umrlih građana u zatvorima i u logorima samo za tri godine, suviše je velika cijena ovog socijalizma. Ekstrapolacija tog modela socijalizma u drugim zemljama dovela ih je na rub kontrarevolucije. Brežnjev je otišao dalje od Staljina, jer je okupirao ČSSR. Produžava se transfer sredstava i cilja u izgradnji tog socijalizma. Centralizirani i autoritarni sistem postaje iracionalan. Počinje zaostajanje zbog starih socijalnih struktura. Garaudy je revolucionarni optimist: »Boljka je teška, ali razlozi za nadanje postoje«. On se upušta u anticipaciju zbivanja u Sovjetskom Savezu. Dvije su alternative prema Garaudyju: reakcionarni bonapartizam ili demokratski preporod, odnosno dvorske revolucije ili društvene eksplozije. Nezahvalno je upuštati se u socijalne prognoze ,ali doista je teško ne složiti se sa Garaudyjem, odnosno predvidjeti neku treću mogućnost.

U ovom poglavlju Garaudy nam još podastire originalnu interpretaciju zbivanja u Kini, posebno kulturne revolucije. U komparaciji između razvoja u SSSR-u i Kini, Garaudy se umatoč objekcijama opredjeljuje za model Narodne Republike Kine. Za razliku od Sovjeta, kaže Garaudy, Kinezi hoće izgraditi novog čovjeka prije objektivnih uvjeta. To je voluntarizam, ali manje opasan od staljinizma.

Iz analize na ovom mjestu saznajemo što Garaudy smatra pod velikom prekretnicom socijalizma, kako stoji u naslovu knjige. Riječ je ne o osudi intervencije, već principijelnoj borbi protiv okupacije, borbi protiv restaljinizacije, i povratku Marxovoj i Lenjinovoj teoriji socijalizma.

U poglavlju »Mogućnosti drugih modela socijalizma« Garaudy razmatra uglavnom naš model samoupravnog socijalizma. Glavni problem razrade modela socijalizma u naše vrijeme, kaže Garaudy, jest prevladavanje protivurječnosti između znanstvene organizacije proizvodnje i samostalnosti radnika. Zbiljski teren rješavanja ove protivurječnosti može biti jedino samoupravni model socijalizma. Taj model Garaudy pretežno izrađuje na osnovu naših

normativnih dokumenata, a ne na osnovu praktičkog iskustva. Naravno, autoru je poznata diskrepancija između norme i prakse samoupravnog modela socijalizma u nas: »Nikako ne mijesamo ono čemu se teži i stvarnu praksu.« Isto tako Garaudy ističe da vrijednost tog modela ne treba valorizirati samo na pokušaju ostvarenja u jednoj zemlji. Garaudy smatra samoupravni socijalizam univerzalnim modelom koji ponajbolje odgovara suvremenoj mutaciji (znanstveno-tehničkoj revoluciji). Nije ni potrebno isticati kolika je naša teorijsko-praktička odgovornost za razvitak samoupravnosti kao epohalnog obrata, zasad više prema zamisli nego praktičkoj realizaciji. Na to nas upozoravaju i Garaudyjeve analize.

U poglavlju »Perspektive i inicijative za socijalističku budućnost Francuske« Garaudy se vraća na početne misli. Bez KP Francuske ništa konstruktivno ne može se uraditi, ali samo pod uvjetom da se i ona sama izmijeni. Garaudy ne postavlja uopće pitanje može li se Komunistička partija Francuske, kao i ostale kompartije, izmijeniti. Doduše, on te promjene suviše pojednostavnjuje. Za njega je dovoljno promijeniti metodu i stil rada. Doduše, na drugom mjestu govori i o potrebi Partije novog tipa, ne više Lenjinove, već partije u Lenjinovu duhu.

Dalje se Garaudy zalače za zasnivanje strategije i taktike na znanstvenoj osnovi. U eksplikaciji nove znanstvene strategije i taktike prepoznajemo zapravo kod Garaudyja talijansku marksističku koncepciju strukturalnih reformi. Prema toj koncepciji parlament ne može više da igra pokretačku ulogu u političkom životu ni za osvajanje vlasti ni za rukovođenje društvenim poslovima. Centar političkog sistema nije više u parlamentu. Revolucionarna borba treba da se vodi na svim planovima: političkom, privrednom i kulturnom. I ovdje Garaudy podvlači da je nasuprot mehanicističkom modelu partije i države koje imaju socijalističke zemlje sada neophodan kibernetski model koji je primjeren novoj znanstveno-tehničkoj revoluciji. Bit kibernetskog modela partije i države jest u tome da baza vrši ulogu regulatora, kako bi njeno povratno djelstvo omogućavalo da se odluke vrha stalno prilagođavaju novim uvjetima.

Mutacija, kaže Garaudy, u posljednjem poglavlju, ne postavlja probleme samo svakom narodu, već talasa međunarodne ekonomske i političke odnose. Premda je ovo izrazito politička analiza ,ima interesantnih misli na koje valja upozoriti. Neravnomjerni razvitak suvremeni svijet siječe na tri dijela: nerazvijeni, — razvijeni koji zaostaju — superrazvijeni (SAD). Blokovi su ostatak prošlosti, industrijskog vremena. Osim toga, iskustvo je pokazalo da su akcije unutar blokova išle protiv proklamiranih ciljeva. U ime slobode blokovi svagdje guše progresivne pokrete. Na sreću, misli Garaudy, savladana je iluzija o apokaliptičkom samouništenju svoga partnera.

Treba uvažiti pluralitet kriterija razvoja, kaže Garaudy, jer je dijalog civilizacija tek otpočeo, koji jedino može dovesti do međusobnog razumijevanja. Na ovom mjestu Garaudy, političar i ideolog, dijeli savjete velikim silama koje inicijative trebaju poduzeti. Zatim izlaže minimalni i maksimalni program međunarodne političke akcije. Odmah je moguće, prema mišljenju autora, izvršiti pritisak u finaliziranju kapitalizma u SAD, demokratizaciji socijalizma u SSSR-u i traganju za novim metodama i kriterijima u trećem svijetu. (?) Bitan je problem novi historijski blok, tj. spajanje rada i kulture u svim dijelovima svijeta. Garaudy pjesnički završava svoje djelo: »Treba raditi na tome da se povede dijalog među onima koji vole budućnost.«

I napokon nekoliko općih napomena. Veliki zaokret socijalizma u interpretaciji je Garaudyja višeznačan. Osnovno je značenje povratak Marxovoj teoriji. Budući da je Marxova teorija socijalizma vrlo kompleksna i da svatko danas ima svoga Marxa, nije izvjesno da je Garaudy još uvijek dospio do autentične interpretacije epohalnog obrata. Autor nije primijenio istraživačko-znanstvenu metodu, već metodu izlaganja gradiva. Zato djelo

ima pretežno publicističko-politički karakter. Ovakav izbor metode izlaganja gradiva utjecao je i na rezultate. Garaudy u skladu sa svojom dojučerašnjom prirodom partijskog ideologa u raspravi o problemima borbe za socijalizam ima gotovo planetarne pretenzije. Ideološka i politička sveobuhvatnost nužno donose sa sobom nedoumice i površnost. Garaudy se stalno kreće u procjepu između šematskog tehničkog determinizma i njegova verbalnog osporavanja. Osim toga, tamo gdje bi logički trebalo očekivati produbljene teorijske odgovore, autor nije ni pitanja postavio. Naravno, to ne znači da djelo ne sadrži svježih i lucidnih misli.

Moglo bi nam se prigovoriti da Garaudy nije znanstvenik već prije svega društveno-politički radnik — ideolog. Njegovo je djelo doista od početka do kraja društveno angažirano i stalno se miješaju dva plana analize: onoga što jest s onim što bi trebalo da bude. Međutim, uzviknuti u drugoj polovici 1969. godine »više se ne može šutjeti«, nije li malo prekasno? Doduše, bolje ikad nego nikad. S tog stanovišta Garaudyjeva knjiga ima najveću vrijednost. To je još jedan korak u obračunu s dojučerašnjom teorijskom svijeću i savješću, zbog kojega je nepovratno isključen iz dogmatske Partije. Sigurno je da se jedna tako snažna i angažirana ličnost kao što je Garaudy neće zaustaviti na ovim tezama.

Veljko CVJETIČANIN

Serge Mallet:

»Nova radnička klasa«

»Komunist«, Beograd, 1970.

Garaudyjevim djelom »Velika prekretnica socijalizma«, Gorzovim »Radnička strategija i neokapitalizam« i napokon Malletovim »Nova radnička klasa« dobivamo u prijevodu niz interesantnih problema nastalih iz znanstveno-tehničke revolucije korelativnih s razumijevanjem radničke klase danas. Garaudy je kao aktivist ustvrdio da je radnički pokret u krizi, Gorz da je u krizi teorija radničkog pokreta, a Mallet je kao industrijski sociolog empirijskim istraživanjima u kompaniji »Bull«, rafineriji »Caltex« i poduzeću »Thomson-Houston« pokazao, usprkos ograničenom broju ispitanih primjera, koje su karakteristike »nove radničke klase« nastale na promijenjenom procesu proizvodnje, na automatizaciji. Ovi problemi tretirani s različitih nivoa ukazali su na potrebu revalorizacije nekih marksističkih kategorija nastalih u 19. st.: pojma radničke klase same, zakona pauperizacije, itd. Iako Malletovo djelo nema najveći teorijski doseg, ono će u nas izazvati pažnju, jer su neki problemi radničke klase, izazvani objektivnim tokom tehnološkog procesa, neovisni čak o vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Za razliku od ostalih, Mallet »novu radničku klasu« ne vidi naprosto u njezinoj visokoj kvalifikaciji, odnosno u iščezavanju klasne razlike fizičkog i intelektualnog rada, već u radnicima koji rade u automatiziranoj tvornici. Ovime je stratifikaciono suzio »novu radničku klasu«, ali egzaktnim istraživanjima obogatio spoznaju zakonitosti tehnologije kao njene pretpostavke.

Dva prigovora: da ovako određena »nova radnička klasa« nije karakteristična, jer je u manjini, kao i političku osudu Françoisa Billouxa da je »nova radnička klasa« aristokracija, na koju se može primijeniti Lenjinova tvrdnja da je oduvijek postojao »jedan privilegiran sloj radničke klase, koji buržoazija korumpira posredstvom posebnih olakšica da bi ga odvojila od cijele klase« i da je stoga uvijek sklona reformizmu, Mallet je odbio. Prvom prigovoru Mallet se suprotstavlja tvrdnjom da je automatizacija i korelativne promjene u radničkoj klasi paradigmatski slučaj znanstveno-tehničkog proizvođenja, usprkos njenoj kvantitativnoj manjini. Ostracizam pak tradicionalnog

rukovođenja radničkog pokreta izazvan je nerazumijevanjem i novim neuspjehom, koji mu dolikuje. Osim toga visoki standard »nove radničke klase« nije dobiven na štetu drugih slojeva radničke klase, kao u mehaniziranoj industriji, već mu je uzrok u visokoj produktivnosti ovih poduzeća, i što je najvažnije, ona se unutar radničkog pokreta ne ponaša pasivistički već avangardno.

Serge Mallet otklanja da misli o radniku kao potrošaču i potrošačkoj ideologiji, smatrajući da je radnik potrošač u slobodno vrijeme, a u radno vrijeme participira kao radnik na tehnološkim inovacijama objektivnog karaktera. Premda nam se čini da je otklanjanje spoznavanja homo consumensa znatan nedostatak ovog djela, jer trošenju u dokolici prethodi profitersko-potrošačka logika, ovaj nedostatak i jest prednost knjige, da se isključivo zadržava na analizi unutar automatiziranog poduzeća. Doduše, autor primjećuje da je suvremeno društvo. društvo *prisilne i orijentirane* potrošnje. Ovome je uzrok u razvitku automatizacije, koji je moguć samo u datom ekonomskom okviru: izvanredne koncentracije financijskih sredstava i racionalnije organizacije tržišta. Promjena u organskom sastavu kapitala, čiji je varijabilni dio u Marxovo doba iznosio 60%, u mehaniziranoj industriji danas iznosi 15—20%, u automatiziranoj 4—5% — konstantni dio je lavovski dio. »Jasno je da automatizacija takvih investicija može biti organizirana samo u perspektivi neograničene proizvodnje, konstantne ekonomske ekspanzije, dakle tržišta koje se bez prestanka širi« (str. 42). Ipak u cijelom fenomenu autora prvenstveno interesira samo jedna posljedica: fundamentalno mijenjanje organizacije tržišta rada, koja dovodi do pojave »politike integracije radnika u poduzeće«, a time do nove orijentacije sindikalizma. Za »novu radničku klasu« se, dakako, ne bi moglo reći da nema što izgubiti, osim svojih lanaca, jer *višak vrijednosti* nije više rezultat kvantitativnog povećanja radnih sati, niti individualno uziman od radne snage, već se maksimum viška vrijednosti postizava kvalitativnim povećanjem produktivnosti, efikasnom organizacijom rada. Time je radnik integriran u poduzeće, ova je integracija objektivno nametnuta uvjetima proizvodnje kako poslodavcu, tako i radniku. »Sindikalizam poduzeća« zamjenjuje stručni i teritorijalnu organizaciju sindikata, a njegov sastav visoke kvalifikacije i mladosti radnika, timski rad za razliku od individualnog, uvjetuje 50—90% organiziranih, dok u mehaniziranim industrijama iznosi 15—20%. Ovakva situacija stvara ambiciju sindikata da se nadide klasna podjela organizatora-upravljača i izvršioca, masovna akcija traži kontrolu nad obećanjima poslodavaca. Poznanstvljivanje procesa rada posreduje i proizvodne odnose. Štrajk napr. kao tradicionalno sredstvo borbe radničke klase, kao revolt i spontanost prerasta u znanstvenu organizaciju štrajka: »... umesto da otpočne sa beskrajnim štrajkovima koji teško pogađaju kupovnu moć štrajkača, sindikat će, oslanjajući se na temeljno poznavanje sistema proizvodnje u preduzeću, preduzeti sistematsku dezorganizaciju proizvodnje putem ograničenih obustava rada raspoređenih na najosetljivijim tačkama proizvodnog sektora. Parola štrajkača u Thomson-Houstonu u 1959.: tri dana izgubljene proizvodnje za poslodavca, jedan čas izgubljene zarade za radnika parališe za mesec i po dana proizvodnju najveće francuske elektronske fabrike, a da to štrajkači nisu osetili na svom porodičnom budžetu« (str. 51.).

Psiho-sociološke osobine »nove radničke klase« korespondentne su ovim pojavama: to su ljudi, koji ne pripadaju tradicionalnim političkim partijama, ne odgovara im demagogija i govori — prijemljivi su za brojčane podatke i dokaze. Pošto je proizvodna organizacija poduzeća postala bazom pokreta za radničke zahtjeve, poznavanje mehanizma tržišta i financijskog upravljanja poduzećem od strane radničkih aktivista postala je bitna potreba. Postoji, dakako, opasnost da se zahtjevi nad stvarnim upravljanjem razvodne u formalnom učešću u upravnim odborima društva, organiz-

mima, koji u modernim poduzećima vrlo često samo prividno imaju ekonomsku vlast. »Sindikalizam poduzeća« jest moderni »anarhosindikalizam«, jer ima nepovjerenje prema tradicionalnim oblicima političke borbe i vjeruje u vrijednost organizirane sindikalne akcije. Mallet se zalaže za »sindikalizam poduzeća« napadan prvenstveno zbog »pretenzije sindikata da se uzdigne u autonomnu političku silu.«

»Nova radnička klasa« S. Malleta jedan je od rijetkih priloga industrijske sociologije na tom području: egzaktno ispitivan, a na marksističkim pretpostavkama. Empirijska istraživanja i respektiranje objektivnih promjena ekonomskih, tehnoloških i političkih, kada radnička klasa gubi svoje sociološke, tehnološke i administrativne kriterijume najbolja je obrana protiv napada »sindikalizma poduzeća«, odnosno »anarhosindikalizma«. Napad od strane tradicionalnog radničkog rukovodstva govori o konzervativizmu i nesposobnosti za sagledavanje novoga. Međutim, ne treba zaboraviti da je ovo »novo« »budućnost koja je već počela«, dakle staro, opasnost da se strategijski momenti kao sredstva ne apsolutiziraju. Jer, usprkos znatnim promjenama u rastu proizvodnih snaga, koje stavljaju u pitanje mnoge kategorije marksizma iz domene pozitivne znanosti, ostaje Marxov horizont apsolutne znanosti, koji je ozbiljenje filozofije u svijetu rada. Poznanstvljivanje svijeta rada i bez empirijskih istraživanja pretpostavlja *naučni* socijalizam, odumiranje romantičarske spontanosti i uvođenje organizacije. Sadašnje stanje favorizirati, kao i negirati ga, podjednaki je nedostatak. Tehnokratsko-egzaktno-znanstvena istraživanja kao i politički anahronizam ne otvaraju put za nadvladavanje svijeta rada i ostaju time objekt kritike političke ekonomije kao takve. »Nova radnička klasa« kao djelo jest nivo respektiranja promjena, ali i opasnost, ako ne postoji jedan transcendentalni nivo usprkos svim inovacijama da ostane nešto staro. Problem i jeste u tome da se iznađe odgovarajuća komunikacija pozitivne i apsolutne znanosti, koja je jedina mogućnost izlaženja iz krize kako radničkog pokreta, tako i teorije radničkog pokreta. Malletu nije sasvim udovoljio ovom zahtjevu, iako njegova istraživanja imaju značenje i za nas, jer »partikularizam« poduzeća postaje smetnja samoupravljanju kao organonu izgradnje istinskog socijalizma, qua carstva slobode. Koordinatni je sistem autorova mišljenja svijest »carstva nužde«.

Blaženka DESPOT

Bernhard Lakebrink

Studien zur Metaphysik Hegel's

Rombach, Freiburg i. B. 1969.

Bernhard Lakebrink, neotomist i kritičar Rahnera i Heideggera, nastavlja u svojim »Studijama« svoje analize odnosa klasične i moderne filozofije iz »Klassische Methaphysik« i »Hegels dialektische Logik« i drugih svojih djela.

Predmet Lakebrinkova interesa je Hegelova metafizika kao jedan od likova philosophiae perennis i to u prvom redu u sklopu opreke Hegel —Toma Akvinski (Aristotel, itd.). Po njegovu mnijenju, Hegelova filozofija transcendira novovjekovni subjektivizam i tako se približava klasičnoj metafizici, ostajući, međutim, zatočena u jednoj nasilnoj dijalektičnosti, nasuprot »analektičnosti« tradicije: »Analektičkim mišljenjem vlada optika suglasja, dijalektičkim haptika slijeda. Prvo uvida i uređuje, drugo poimlje i deducira. »Fundamentalni su tekstovi analektičkog filozofiranja knjiga G. Metafizike i Platonov »Parmenid«, dijalektičkog Hegelova »Znanost logike«, posebno »Nauka o biti«. Tako shvaćena filozofija daje povoda da se o pojedinim mislocima govori prvenstveno s obzirom na »analektički« ili pak dijalektički karakter

njihova rada. To vrijedi i za knjigu studija o Hegelu, koju karakterizira dosljedni poredbeni karakter analize i prosudbe: jedno razmišljanje o Hegelu koje ga određuje na pozadini evropske metafizičke tradicije.

Knjiga obuhvaća predgovor i jedanaest eseja: »Dijalektički pojam razloga i egzistencije«, »Kauzalitet i finalitet u Hegela«, »Sloboda i nužnost u Hegelovoj filozofiji«, »Pojam pojedinca i Hegelova metafizika«, »Duh i rad u Hegelovu mišljenju«, »Hegelova metafizika vremena«, »Platonizam i Hegelova metafizika«, »Hegel i Augustin pred zagonetkom povijesti«, »Anselm i Hegelov dokaz božje opstojnosti«, »Hegelov utjecaj na Baaderovu filozofiju religije« i »Protuslovlje po Hegelu i Marxu«. Osvrnut ćemo se ovdje samo na neke od njih.

U predgovoru radi se o razgraničenju transcendentalnog subjektivizma (Kant, Heidegger) i hegelijanske metafizike. »Hegel bi označio današnju egzistencijalističku hermeneutiku kao zgoljno rezoniranje.« Za Hegela, nadalje, i tu se on slaže s Tomom Akvinskim, početak filozofije nije slučajnost cogita kao u Descartesa niti mogućeg iskustva kao u Kanta već »bitak kao bitak« Kao i za Tomu akt mišljenja je fundiran metafizički »suviše kompliciran« da bi mogao poslužiti kao ishodište. Autor citira § 46 Enciklopedije o jedinstvu samosvijesti kao nedovoljnom izvoru objektivnosti spoznaje i dodaje: »Na žalost ostala je ova Hegelova kritika kritičko-transcendentalne filozofije bez rezultata. Subjektivizam, i to u transcendentalno-egzistencijalnom obliku, ugrožava danas više nego ikad naše mišljenje i to ne samo u oblasti filozofije već još više u teologiji« (12)

Pošto je na taj način odredio stajalište i svrhu pristupa Hegelu, interpretira Lakebrink nekoliko poglavlja iz »Velike Logike« i to komparativno, pozivajući se na realistički (u smislu primata bitka i bića pred mišljenjem) shvaćenog Tomu i Aristotela. Tako izlaže on npr. konkretnu neposrednost »utemeljena bitka« iz drugog dijela Logike na modelu skolastički shvaćene subzistencije: »Non dicuntur omnia entia per esse divinum, sed per esse proprium«, kaže se u Sumi teologije. U tom je kontekstu zanimljivo da Lakebrink vidi ontologijski krug hegelovske filozofije i hegelovskog svijeta (na račun kojeg je izrečeno toliko mnogo kritike) kao dragocjenu baštinu velikih filozofija: »Da je ovaj finalitet kao u sebe reflektirana uzročnost, kao pretpostavljanje kraja u početku moguć samo na način predodžbenog, nemehaničkog, duhovnog i slobodnog, to je uvjerenje klasične metafizike koja od Platona i Aristotela seže preko Tome do Hegela«, i dalje: »Svekoliko je postajanje i razvijanje u sebi strukturirano, uređeno, melodiozno jer je početak uvijek već i kraj, na neki način ono dovršeno i time cjelina. Kad početak i kraj, kauzalitet i finalitet, progres i regres ne bi uvijek zahvaćali jedno u drugo, nikakav se razvitak ne bi mogao dogoditi. Svekoliko je razvijanje cirkularno, a u svakoj je fazi već cjelina, napose u početnoj, bez čije dovršenosti ... nije moguć nikakav razvitak nikakvo dozrijevanje, nikakav život.«(72) Ovo kruženje ne predstavlja prijetnju da sve pojedinačno unutar njega bude progutano u totalitarizmu sustava. Jedna je studija posvećena kritici onih naziranja koja s jedne strane tvrde da je Hegel svoju empirijsku pojedinačnost uzdigao na rang apsoluta, a s druge, da njegov sistem ne daje mjesta za individuum (tako Litt, Löwith, Garaudy), za »egzistenciju«. Ponajprije, čuvena i mnogo napadana teza o zbiljnosti uma i umnosti zbilje nije uopće Hegelov pronalazak, dapače, ona pripada među najstarija dicta metafizike: »Hegel je u dovoljnoj mjeri platoničar, da bi pojmio sve što opstoji na ovom svijetu ... kao umno. Njegove riječi iz Filozofije prava samo su jeka skolastičkog načela: Omne est verum.« Kao što u klasičnoj metafizici bića bivaju istinita sudjelovanjem u božanskim idejama, tako su u Hegela ona umna »sudjelovanjem« u božanskom Logosu »Logike«. Stoga i individualno treba pojmiti u njegovu eidosu — to se događa u poglavlju o Jednom u prvoj knjizi »Logike«. Tu je bitak-za-jedno shvaćen kao paradigma svijesti, samosvijesti, idealiteta. Tako je on uje-

dno i ono najopćenitije. Ova dijalektička struktura razvija se na području slobode kao sklop pojma: opće, posebno i pojedinačno, te »nema samo Ideja apsolutnu zbiljnost, već s njome i pojedinac ili pak ljudi uopće.«

Esej koji možda najviše od svih u ovoj knjizi pokazuje domašaj, originalnost i u isto vrijeme ograničenja kako Lakebrinkova stajališta, tako i njegove metode jest »Duh i rad u Hegelovu mišljenju«. Autor na početku rezimira tok sistema s naglaskom na prijelazu iz ideje duha u njegovu zbiljnost — dok je ideja bezvremena, proces dovršenja punine duha događa se u vremenu i to kao povratak, posredovanje i pomirenje prirode s duhom, kao povratak u ideju, u »carstvo Oca«, u pratemelj. Rad kao tjelesno-empirijski ima svoje mjesto upravo u ovom razlaganju svega svjetovno-konačnog u božansko-beskonačno, te se javlja tamo gdje duh iz neposrednosti svijesti prelazi u beskonačnost samosvijesti. Prijelaz počinje borbom duše, jedna svijest postaje za drugu, a rezultat je dijalektika gospodara i roba, dijalektika rada (11)«. »Rad je početak mudrosti i duhovnosti«, ali tek kao sredstvo, kao ono »negativno«, kao dokidanje prirode. Ovdje uvodi Lakebrink neizostavnu usporedbu s Tomom Akvinskim. Toma zna za negativitet rada (corruptio, transmutatio etc.), ali ova strana nije po njemu bitna za mišljenje rada. Bitak je rada aktualitet i aktualizacija, a ova je moguća tek iz jedne prethodne dovršenosti ljudskog bitka: agere sequitur esse. Zasebičnost je čovjeka u Tome pretpostavka rada, u Hegela rezultat. Zbog aktualnosti tematike razrada je ovog zaključka zanimljiva i simptomatična (navodimo je u cjelini): »Hegelova dijalektika poimlje duh kao apsolutni negativitet, kao preradbu sveg prirodnog i predmetnog. Tako je duh, božanski kao i ljudski, ovo apsolutno kretanje dvostruke negacije. Tomina analektika također razumije duh kao ono negativno, odnosno i-materijalno. Međutim, ovdje je negativitet na strani konačnog razuma koji poimlje duh. Ovaj je upućen na svijet »res materiales« kao na svoj »obiectum proprium«, tako da vidi svoj čin poimanja duha kao usmjeren prema negaciji tvarno-tjelesnog i kao konačan. Ali sam taj niječni razum znade da ovaj negativitet ide na njegov subjektivni račun, da se odnosi na njegovu konačnost i da se u negativitetu našeg poimanja reflektira jedan viši pozitivitet i aktualnost duha po sebi. Modus cognoscendi i modus essendi ovdje se oštro razlikuju, dok su po Hegelu oni istovetni.«(134)

Kao što se u izlaganju Hegelova pojma rada Lakebrink strogo, upravo pedantno pridržava teksta »Fenomenologije«, ne pokušavajući da prodre u sklopove kao što su rad-tehnika-metafizika, i dolazeći tako do vrijednih ali nepotpunih rezultata, pri čemu mu njegova interpretativna strogost unekoliko čak i smeta, onemogućujući mu da preispituje polaznu hermeneutsku točku i stvarajući iluziju da je posao tumačenja završen upravo tamo gdje bi trebalo započeti, naime na proboju komparacije u smjeru jednog mišljenja koje bi mislilo *mogućnost* tako nečeg kao što je tertium komparationis u filozofijskim strukturama, tako on i u rasudbi pojma vremena insistira na doslovnosti. Dobra je strana takvog usmjerenja što barem ponešto umanjuje proizvoljnosti kojih su »egzistencijalističke« interpretacije prepune. Rečenicu »Zeit ist der Begriff selbst der da ist« na kojoj je Kojéve izgradio svoje tumačenje Hegela čita Lakebrink (po svemu sudeći ispravno) kao »Zeit ist der Begriff selbst der (NUR) da ist.«, vrijeme je zgoljno predodžbeni bitak pojma. I dodaje citat iz Hegela, pet redova nakon slavnog dictuma (Phänomenologie 568, naš prijevod 427): »Vrijeme je izvanjska čista vlastitost, još nezahvaćena sobom, čisti pojam koji je samo u zoru«. Tako onaj umetnuti »NUR« dobiva svoje puno opravdanje, a problematika vremena smješta se na pravo mjesto: u filozofiju prirode.

Dvostruki smisao vremena proizlazi iz dvostrukosti prirode kao etape sistema. Priroda je drugo po sebi (ovdje Lakenbrink upućuje na Platonovu analizu onog »heteron«)

i drugo za duh. Kao moment ovog drugog po sebi vrijeme je drugost unutar drugosti, negacija prvog »to heteron« prostora, kao moment drugog za duh ona je izvanjskost unutrašnjeg osjetila, zor onog unutrašnjeg, logos koji, kako bi rekao Kojéve, »empirijski opstoji«. Vrijeme se stoga javlja samo ondje gdje ima podvojenosti, gdje se duh još nije razvio do punine zbiljske vlastitosti. Ova je pak vječnost, ali takva da nije onostranost već parusija. Vječnost logosa ukida i čuva vremenitu mnoštvenost. Tako dospijeva interpretacija na području klasične metafizike, na tlo »sudjelovanja« i »odraza«. I na kraju kaže Lakebrink: »Prostor i vrijeme za Hegela su minimalni entiteti ovog svijeta, prazne posude koje čekaju da budu napunjene. Učiniti ih vladajućim načelima Hegelove ontologije, temporalizirati i historizirati sam Logos, kao što se to danas čini, naprosto je besmisleno.« (146)

Drugi dio knjige posvećen je »historiji ideja«, Hegelovu odnosu spram Platona, Augustina, Anzelma, Baadera i Marxa. Autor traži sličnosti i razlike, homologije, utjecaje i konstruira odnose. Navodimo samo tri osnovne teze o odnosu Hegela i platoničko-augustinovske tradicije: Dodirna točka Hegela i platonizma jest ideje analogije bića (biće kao slika boga: vestigium similitudo, imago) utemeljene u sudjelovanju u platoničkoj »methexis«; tako odnos svijeta spram ideje, zamišao o povratku, o »izlaganju« pojma u zbiljnosti, itd.

U Hegel i Augustin misle boga kao izvor i princip povijesti, ono što obuhvaća cjelinu bića. Bitna je razlika u tome što Augustinov bog ne treba povijest da bi uopće bio, Hegelov se ozbiljuje tek u povijesti. Međutim, u oba slučaja, povijest je teodiceja.

Fundamentalni principi Hegelove filozofije, spoznatljivost bitka i prijelaz od pojma na opstojnost ne potječu od Descartesa već od Anzelma, i tu treba tražiti izvor Hegelova mišljenja.

Lakebrinkova knjiga završava kritikom Marxa, koja se nastavlja na poglavlje o uzroku (Die Gottesbeweise) iz polemičke knjige »Klassische Metaphysik«. Radi se o Marxovu tekstu, u kome on govori o čovjeku kao svom vlastitom tvorcu, kao causa sui. Marx u tom tekstu (Frühschriften, Stuttgart 1963, 247) postavlja pitanje o tome, kako je moguće misliti neopstojanje čovjeka, kad je uvijek čovjek taj koji tu misli i zaključuje da je kako je svjetska povijest stvaranje čovjeka ljudskim radom, potvrdan odgovor na nj nemoguć. Navedimo rezime Lakebrinkove kritike: »Pitač ne postavlja sve kao ništa, već samo misli prirodu i čovjeka kao neopstojeće prije nego li su nastali, ne upravo sada, dok pita. Postavlja se razumno pitanje: Kako se ovdje zbio prijelaz iz ničeg u bitak, kad stoji: Ex nihilo nihil fit? Paradoksalni, protuumski, decidirani Marxov ateizam ne ostavlja mjesta za metafizički pojam stvaranja svijeta po bogu. . .« Jedna Lakebrinkova ranija knjiga završava sličnim, filozofijski »obrazloženim«, napadom na Rahnera jer da ovaj, navodno, ne vjeruje u čuda (!) iako tvrdi da je kršćanin.

Ukratko: »Studije« su kao polemičko djelo promašene, pomalo donkihotske u upornom pozivanju upravo na sve ono što je »mrtvo« (barem u doslovnoj formi) u klasičnoj metafizici, a kao interpretativni pokušaj one su nepotpune. Pitanje je, pruža li takav jedan neotomizam kao što je Lakebrinkov uopće primjerenu osnovicu za tumačenje Hegela. Lakebrink insistira na božanskom karakteru duha, ideje itd., a da se u čitavoj knjizi niti jednom ne upita znači li »božansko« za Hegela (protestanta, kaikad romantičara, filozofa prije nego li teologa) isto što i za Tomu Akvinskog, ignorirajući kako »povijest djelovanja« skolastike, tako i »povijest djelovanja« Hegela. Pisati o Hegelu kao da Feuerbach, Marx, Kierkegaard i Heidegger nikada o njemu nisu napisali ni riječi, nije samo stvar uvjerenja, već pitanje kritičnosti tumačenja. Međutim, u detalju, »Studije« pružaju mnogo. Izvanredno poznavanje teksta, razumijevanje skolastičke filozofije, kao i iscrpnost prikaza osiguravaju, ako ništa drugo, a ono distanciju spram proizvoljnih radukcija Hegela (»panlogi-

zam«, »panteizam«, »filozofija kraja Vremena«, »metafizika ovog ili onog«) i spoznaju da je za čitanje Hegela potrebna mnogo veća upućenost u Platona, Aristotela i Srednji vijek nego li se obično pretpostavlja.

Konačno pitanje međutim ostaje: Da li razumijevanje Hegela kao »jednog od« mislilaca aristotelovske metafizičke tradicije pruža mogućnost da se zadobije valjano izlazište jedne cjelovite interpretacije? »Studije« ne govore mnogo u prilog pozitivnom odgovoru.

Nenad MIŠČEVIĆ

Giovani — nuova frontiera

Mondodoggi — SEI — Torino — 1969.

Knjiga »Mladi — nova granica« (Giovani nuova frontiera) izašla je još 1969. god. u izdanju Mondodoggi — SEI — Torino no usprkos tome ne bi trebalo da ostane nezapažena već zbog same činjenice što predmet njena sadržaja ostaje i dalje interesantan, čak štaviše, svakim danom sve aktualniji. To su mladi i njihovi nemiri širom svijeta, nemiri koji se ne mogu vezati samo uz studentske pokrete, kao što je to shematski uobičajeno, već ih treba sagledavati u okvirima društveno-ekonomskih sistema, u svim njihovim specifičnostima.

Oduvijek su mlade generacije davale razloga da se o njima piše i govori, ali nikad do sada nisu bile u centru pažnje čitave javnosti, pravi protagonisti svoga vremena. Njihov je protest protiv svega i protiv sviju. Ne vjeruju više ni u šta što je do jučer izgledalo važeće. Osjećaju se prevarenom generacijom. Mitovi tehnološkog društva, standard, uspjeh, osvajanje vlasti, ideali njihovih očeva razočarali su ih. Nezadovoljstvo je tako postalo internacionalnim faktorom koji ujedinjuje mlade iz svih zemalja, ne slučajno one rođene nakon 1945. god. One, dakle, koji iza sebe imaju dva svjetska rata, a pred sobom strašilo treće g svjetskog sukoba. Mladi su sami sebe kao generaciju otkrili kao historijsku kategoriju, pred kojom stoje određeni zadaci i o čijoj sposobnosti ovisi rješavanje tih zadataka, vlastita budućnost.

Zato i nije važno što u ovoj knjizi više autora govori o engleskoj, njemačkoj, američkoj, kineskoj, čehoslovačkoj, talijanskoj ili ruskoj omladini. Omladina je internacionalna, a njena druga nacionalnost jest mladost.

Nije prema tome univerzitet onaj koji prije svega interesira studente, već je to društvo u čitavoj svojoj kompleksnosti. »Najinteligentnija generacija koju je svijet ikada imao« počela je razmišljati o svemu što ne valja u ovom društvu, o odnosima između političkog i produkcionog sistema, o sadašnjem funkcioniranju sistema koji obrazovanje tretira kao najrazvijeniju industriju.

Zato se govor studenta *Maria Savia* na kalifornijskom univerzitetu u Berkeleyu 1964. god. smatra početnim izrazom odlučnosti američkih mladih generacija:

»Došao je moment u kojem je funkcioniranje aparata postalo toliko odbojno da više nije moguće surađivati s njim, čak ni prešutno. Potrebno je baciti naša tijela na zupčanike, kotače i poluge, na sve mehanizme aparata kako bismo ga prisilili da se zaustavi. Moramo reći ljudima da, ukoliko želimo biti slobodni, treba aparat spriječiti da i dalje funkcionira.«

Takav stav američkih studenata inspiriran je etikom koja je možda zaključak nürnberškog procesa: svaki je individuum s društvenog gledišta moralno potpuno odgovoran za ono što čini. Demokratska je svijest SAD probuđena, sjeme sumnje posijano je tamo gdje je izgledalo da je politika moći izbrisala svaku ljudsku senzibilnost.

Evropa je potresana možda mnogo drastičnije: Berlin, Pariz, Prag, Rim. SDS (Sozialistischer Deutscher Studentenbund) koji je vodio kretanja na Berlinskom univerzitetu sa svojim duhovnim vođom Rudijem Dutschkeom od prvog se dana ispoljio kao sasvim politizirani pokret.

Politički otok Zapadnog Berlina to lako objašnjava. Čuveni Freie Universität prema riječima novinara Kubyja mogao se zvati slobodni, samo ako se pod tim podrazumijevalo zastrašujuće odsustvo slobode. Pokret koji je išao za »slobodom riječi«, za prestankom rata u Vijetnamu, manifestacijama protiv dolaska perzijskog šaha imao je tragičan bilans: ubojstvo studenta pacifiste Benna Ohnesorga, više ranjenih i još više hapšenih studenata. Nakon ovakvog silovitog reagiranja policije studentski je pokret mogao biti samo sve žešći i nemilosrdniji.

Lideri pokreta kao Dutschke ili Krippendoff posebne su ličnosti. To su mladići izbjeglice iz Istočnog Berlina koji su u sebi nosili duboko razočaranje komunističkim svijetom Waltera Ulbrichta, ali koji se nisu zadovoljili ni potrošačkim društvom i svim udobnostima koje im je Zapad nudio. U traženju nečeg novog i vrednijeg Dutschke je postao liderom berlinskih studenata i šefom vanparlamentarne opozicije. U njemu se ogledala generacija koja se nije zadovoljavala visokim standardom industrijskog društva, generacija nemirna duha, željna slobode, generacija koja je programiranoj monotoniji rutini svakidašnjice pretpostavila političko angažiranje, pobunu. On je bio taj koji je dao ideološku bazu najkreativnijim traženjima svojih kolega, koji je uveo metode pasivnog otpora, i koji je objasnio kako je traženje demokratskog univerziteta samo dio strategije jedne sveobuhvatnije borbe čiji je krajnji cilj da dovede do krize postojeće strukture društva. To nije samo jedna verzija nihilizma, koji je tako blizak njemačkoj duši, već je na temelju tih premisa Dutschke gradio svoje zaključke: — u tehnološkom društvu radničke su mase posve integrirane u sistem, čak postaju i najjači potpornik establishmenta. Revolucija dakle ne može početi od njih koje su buržoazirane već od studenata i intelektualaca koji se nalaze u privilegiranom položaju. Oni su jedini u mogućnosti djelovanja, jer imaju kritički oformljenu svijest i zato je početak permanentne revolucije morao započeti na univerzitetu, kako bi postao premisom za stvaranje novih društvenih i političkih struktura. Osnov tih struktura treba da bude stvarna, direktna demokracija koja bi omogućila realizaciju kreativnog socijalizma, smanjujući radno vrijeme, razvijajući kritičku svijest, maštu i osjećanje, a usklađujući bijedu i rat.

Mnogi su zbog toga predbacivali Dutschkeu da je utopista, ali su te kritike zaboravile da se utopije rađaju i nalaze plodno tlo u umornim društvima, bez ideala, iz neotklonjive potrebe da se ispuni praznina i da se stvori makar i iluzorna nada.

Pariz, maj 1968. Teško je opisati grad tih prolјetnih dana. Bio je to uzavreli Pariz, pravo revolucionarno stanje, prave barikade duž Boulevarda Saint Michel i — pravo lice policije.

Započeli su studenti Nanterrea, a nakon događaja 3. maja u dvorištu Sorbonne planuo je čitav Pariz. Revolt se širio munjevitom brzinom, i već je 13. maja grad bio u generalnom štrajku što su ga proklamirali sindikati u znak solidarnosti sa studentima. Prvi puta u povijesti studentskih pokreta uspjeli su studenti angažirati radničku klasu na svojoj strani. Francuskoj je zastao dah, ali trajalo je kratko. Relativno neorganizirani studentski pokret bio je pobijeđen od iskusnijih: komunista i Generala. Trijumf degolizma bio je potpun.

Majska mini-revolucija u Parizu imala je također svog duhovnog vođu — Daniela Cohn Bendita, francuskog anarhistu njemačkog porijekla. Njegova je misao ostala vjerna francuskoj tradicionalnoj blankističkoj misli. »Dany le rouge« nametnuo se svojom ličnošću, jer je znao iskoristiti šanse koje mu je situacija pružala. No, koliko god je njegova riječ bila moćna kad je revolt bjesnio, kada se stvarno moglo rušiti, toliko je bila nemoćna kada je trebalo pružiti neku alternativu postojećem stanju. On nikad nije bio u stanju da pruži političku perspektivu ili alternativu degolizmu, pa ni komunističkom »narodnom frontu«. To je bio jedan od osnovnih razloga što je »Dany le rouge« brzo »izgorio«. Osim toga, nikako se nije mogao osloboditi izvjesnog revolucionarnog snobizma koji je ubrzo uplašio ne samo građansku Francusku već i radnike i dio studenata. I u času kada je bio možda najpotrebniji svojim sljedbenicima u

Parizu, on odlazi u London da oda počast grobu Karla Marxa. Svakako, izabrao je krivi trenutak. Danas je u dvadeset i sedmoj godini, piše memoare, tvorac je jedne od izdavačkih kuća u Njemačkoj i — potpuno je integriran u sistem. Ovo »skretanje« opravdao je svojom filozofijom: revolucija je prije svega stvar elite, narod još treba da sazrije, a u tom očekivanju sasvim je u redu da se služimo onim što nam establishment nudi.

Prijateljima nije preostalo nego da ga nazovu »Dany le rosé«.

Ipak, osim gorčine neuspjeha od Daniela Cohn Bendita ostalo je i drugih tragova u sjećanjima francuske omladine, prije svega to je uvjerenje da eksplozija bijesa i buđenje savjesti može razviti mnogo dinamičniju i žešću opoziciju režimu od tradicionalne opozicije koja se zasniva na staroj i impotentnoj političkoj klasi.

Praško proljeće 1968. — bunt omladine sa specifičnim karakteristikama, potpuno različitim od svih pokreta na Zapadu, bunt koji ne ulazi ni u jednu dosad obrađenu shemu. Mladi revolucionari Praga, Brna, Bratislave pokrenuli su se iz jedne stvarnosti sasvim suprotne od one u kojoj djeluju njihovi vršnjaci u drugim zemljama. Češka varijanta ne sadrži nijednu od komponenata anarhičnosti i rušilaštva već se razvija baš u ime vraćanja legalnosti, u ime humanističkog socijalizma koji je bio osnovna karakteristika novoga kursa. Prvi put u historiji omladinskih pokreta čehoslovačka su omladinci pokazali vrijednost, težinu i efikasnost mirnog otpora koji se bazirao na dominaciji razuma. Studentska omladina ovdje nije ostala izdvojena grupa mladih nezadovoljnika, ona se stopila s radništvom, inteligencijom, građanstvom, ispunjena entuzijazmom i solidarnošću koji može da stvori jedino prava ljudska nada u nešto bolje i svjetlije. Stvoren je jedinstveni front koji je ostvariv samo onda kada naciju obuzme zajedničko osjećanje. U tom grčevitom nadanju praška je omladina pokazala zadivljujuću svjesnost, mir i razum ne nasjedajući nikad provokacijama, ne dajući maha ni bijesu ni razularenosti, jednom riječju odigrala je svoju ulogu dostojanstveno, kao što su uostalom dostojanstvena bila i njena traženja. Razum se borio protiv sile, razum koji je zadržao svoj mir, koji nikad nije dozvolio pa čak ni u bezbrojnim pisanjima po zidovima kuća i ulica da i jedna teška riječ bude upućena sovjetskom narodu. Teške su se optužbe odnosile samo na one koji su tako beskrupulozno povrijedili ne samo suverenitet jedne nezavisne zemlje već i princip bratstva među socijalističkim narodima.

Razum je koristio samo ironiju i u tome je bio mnogo jači od prisutnih tenkova. Stotine telegrama samo u jednom danu upućene su Kremlju sa sličnim sadržajem: »U gradskoj bolnici u Pragu rođeno je danas dvanaest malih kontrarevolucionara. Molimo slati nove tenkove.«

Praški mladići i djevojke i ostali građani položili su ispit zrelosti i pokazali da se može biti herojem i bez oružja u ruci. I zato je tragedija-simbol morala biti prije ili kasnije logički slijed tragedije jednog visoko civiliziranog naroda koji prezire nasilje. Dvadesetgodišnji student Jan Palach postaje živućom bakljom u znak protesta protiv čudovišta koje u ime socijalizma tlači njegovu zemlju. Prije petstotina godina njegov je veliki imenjak Jan Hus također gorio u ime gaženog ljudskog razuma — no ništa se nije izmijenilo. Vjerojatno su se i tada građani Praga njemu pitali: »Šta da se kaže o epohi, u kojoj jedno tijelo koje gori donosi svjetlost sutrašnjice?«

»To je bila moja dužnost« rekao je Palach prije nego što je izdahnuo »i drugi će me slijediti«.

Osvrnuli smo se tek na neke od specifičnih slučajeva u današnjem kretanju mladih, a trebali bismo još dosta da kažemo o mnogobrojnim oblicima revolta koji idu od revolucionarnog traženja novog unutar sistema (kineska kulturna revolucija, stvaranje novog čovjeka na Kubi) pa do otvorenih istupanja za rušenje sistema (Berlin, Pariz), ili pak do ilegalnih djelovanja kakva nalazimo u Sovjetskom Savezu gdje grupe intelektualaca, pisaca i umjetnika okupljaju oko sebe sve više mladih snaga i djeluju preko ilegalnih kulturno-političkih časopi-

sa kao što su »Sintaxis«, »Fenix«, »Sfinksy«, »Mosterskaja« oformljujući ilegalne krugove kao što su »Smog« i slično.

Nismo ništa rekli o ofenzivi crnih studenata u Americi, o stvaranju »black powera«, »crnih pantera«, o njihovim metodama borbe koje idu u rasponu od Martin Luther Kingova principa nenasilja pa do ekstremnih napada. Nismo ništa rekli ni o američkoj beat generaciji, hippiesima, generaciji cvijeća i poklonika ljubavi, o holandskim provosima koji usred Amsterdama na Span trgu svake subote premazuju u bijelo neznatnu skulpturu koja predstavlja malenog dječaka i na taj način vode borbu živaca protiv potrošačkog društva namećući svoju bijelu boju, svoje bicikle, svoje simbole.

Ništa nismo rekli o situacionistima, pa čak ni o velikom iskušenju talijanskih studenata, pogotovu studenata-radnika koji su bili jedan od značajnih faktora talijanske »tople jeseni« i koji još uvijek ne sustaju. Ništa o njihovu odnosu prema radničkoj klasi ili političkim partijama koji je u svemu specifičan, pa je kao novo iskustvo veoma interesantan. Svemu tome trebalo bi posvetiti mnogo više prostora pa i mnogo kompleksniju društvenu analizu nego što je donosi i sama knjiga. Autori koji su je stvarali (Gianpaolo Bonani, Piero Novelli, Umberto Melotti, Roberto Giardina, Robi Ronza, Memmo Gianpaoli, Giovani Caporiella, Pino Cimò, Piero Balestro, Gianpaolo Martelli i Piero Quarello) nastojali su objektivno iznijeti dokumentaciju koja im je bliska i koja bi pomogla pri sagledavanju tog važnog procesa društvenog kretanja čiji su danas protagonisti jedna nova društvena snaga — mladi. Svakako da je potrebno sva ta kretanja promatrati u njihovim specifičnostima i različitostima, ali je isto toliko potrebno shvatiti da su danas mlade generacije čitavog svijeta svjesno ili nesvjesno povezane u zajedničku internacionalu, da ih u njihovim različitim metodama i reakcijama vode isti ciljevi. A u tim traženjima danas više nisu dominantna *sredstva* za bolji život, već *razlog* zbog kojeg je vrijedno da se živi.

Melita RICHTER

Ludwig Klein (izdavač)

Der moderne Atheismus

(Anstoss zum Christsein), München 1970, S. 149

Zbornik radova: *Moderni ateizam* objavljen je u seriji *Experiment Christentum* (eksperimentalno kršćanstvo), kao dijalog o smislu i budućnosti vjerovanja i Crkve. U današnjem svijetu nijedan oblik tradicije nije moguć kao opća sinteza za sadašnjost, a da sebe kritički ne odredi prema postojećim idejama naše epohe. To je u metodološkom pogledu oblik kritičkog razmatranja najprije vlastitog uvjerenja, a zatim i svih ostalih ideja. U okviru takvog mišljenja prisutna je otvorenost, iako su zaključci u sebi određeni kao svoja vrednota i prednost prema suprotnom shvaćanju.

U Zborniku *Moderni ateizam* imamo priloge ovih autora:

1. Walter Strolz (Freiburg i Br.) — 4 rada: a) Velike preteče (Marx, Dostojevski, Nietzsche), b) Problem kod Freuda, Wittgesteina i Blocha, c) Primjer umjetnosti i d) Ateizam i proročka tradicija,

2. Peter Kampits (Wien): Čovječanstvo bez boga kod Camusa i Sartrea,

3. Joseph Möller (Tübingen): Da li postoji ateistička teologija?

4. Thomas Sartory (Steinhörig, OBB.): Ateistički kršćani,

5. Günter Rohrmoser (Münster): Promjena oblika u marksističkom ateizmu,

6. Oswald Loretz (Münster): Naučno-tehnički svijet i vjerovanje u boga,

7. Herman Levin Goldschmidt (Zürich): Ateizam u današnjem jevrejstvu,

8. Gonsalv Mainberger (Zürich): Ateizam i božje postajanje čovjekom.

U svim prilozima prisutna je misao o novom definiranju ateizma, jer je napušteno nekadašnje shvaćanje da je ateizam samo moralna i misaona negativnost prema religiji kao jedinoj vrednoti.

Na pitanje: Da li postoji ateistička teologija, J. Möller kaže, da se do sada mislilo da je teologija ipak neki razgovor o bogu, no ukoliko se boga negira, ne postaje li tada teologija besmislena? Time se nužno dolazi na pitanje teologije »bog je mrtav«, a ta je tema danas dosta prisutna u nekim protestantskim krugovima Amerike (autori: Altizer, van Buren, Cox, Hamilton), a nastavlja se direktno na poznati stav Nietzschea: Bog je mrtav, što znači negaciju transcendentnog boga i uspostavljanje novog oblika vjerovanja. Bog te nove teologije uvijek je u procesu, »prabog« se raspada, on se ostvaruje u historiji i na kraju se pojavljuje kao sveobuhvatno božje kraljevstvo. Dakle bog je umro u Isusu Kristu da bi se pojavilo božje kraljevstvo. To bi bilo kršćansko vjerovanje kao vjerovanje u pogresivno kretanje božjeg ispoljavanja, u kojem sam bog umire. Iz toga slijedi da samo kršćanin može razumjeti Nietzscheovu misao: Bog je mrtav. Jer, bog je u Isusu umro, i iz te smrti boga treba kršćanstvo da živi, te više nema transcendentnog boga. Tu je prisutna misao da je riječ »bog« izgubila svoj smisao za mnoge ljude današnjice.

Taj oblik teologije nazivaju tradicionalisti *filozofskom ne-teologijom* i namjesto teze: Bog je mrtav, dolazi antiteza: Bog je živ, odnosno, kršćanstvo treba shvatiti kao život, što opet vodi u novu sumnju — što je uopće kršćanski život i što znači da je »sve« ovisno od boga, kad se može reći i da ništa nije ovisno od boga. Da li su teizam i ateizam uopće dovoljne oznake za taj pojam? »Jer tko je bog, koji ovdje treba da bude potvrđen i kojeg boga ateisti negiraju?« (79). U neodređenju tog pojma teizam može izgledati kao radikalni ateizam, a opet ateizam kao sublimirani teizam. Jedni kažu: Mrtav je bog filozofa a živ je bog Biblije, na što drugi postavljaju pitanje: Što nam danas može govoriti bog Biblije? T. Sartory piše da se nužno nameće sumnja i pitanje, kakav je to »bog« u čijem su svijetu bile moguće strahote Auschwitza i u kojem postoje napalm bombe? Kako tu doći do istine o čovjeku,

Nema odgovora na pitanje: Što je bog, jer je svaka definicija ograničenje samog pojma. »Teologija mora pojmove i predstave o bogu uvijek iznova negirati, i to je glavna funkcija kritičke teologije« (82). *A što su ateistički kršćani?* Pastoralna konstitucija: Gaudium et spes (Radost i nada) preporučuje otvoreni dijalog s ateistima, jer još nije prevladan problem kojeg je postavio Karl Rahner: Koji su *pravi* uzroci *današnjeg* ateizma, ako ga ne želimo svesti na glupost ili na zlobu tih ljudi?

U kojoj mjeri je religija imala funkciju »opijuma naroda«, i što učiniti da to ne bude, jest pitanje koje pogađa teiste više nego što oni misle. Tu se oblikuje sada problem koji ide s onu stranu teizma i ateizma. T. Sartory smatra da su »ateistički kršćani« oni, koji svoje shvaćanje svijeta ne mogu uskladiti s »bogom«, niti mogu vidjeti razloge za personalnog boga. Sigurno je da je kritičnost u takvo razmatranje unio ateizam.

T. Sartory razmatra dalje dileme »ateističkih kršćana«. »Da li treba vjerovati bogu, koji nije otvorio zaključana vrata plinskih komora i koji nije zatvorio otvor za atomsku bombu nad Hiroshimom«? a zatim: Kako takav neprihvatljivi svijet može biti put za prihvatljivog boga? Zašto je bog požalio što je stvorio čovjeka (tekst Biblije), i zar to nije moglo biti nešta drugačije?

Ateistički kršćani misle da bi iz vjerovanja trebalo izbaciti riječ »bog«, jer boga se ne može misliti i o njemu se može govoriti samo jezikom mita, a to bi opet značilo da se o bogu ne može šutjeti. Time bi postalo bespredmetno pitanje da li bog postoji, kao i tvrdnja da je bog najviši bitak, najviše biće i čak personalnost (95—96).

Mitski izrazi Biblije predočuju boga kao skrivenu snagu, no ipak »Auschwitz«, »Dresden« i »napalm-bombe« mogu ateiste poticati na protivurječnost.

O ateizmu u filozofiji i literaturi govori W. Strolz u četiri priloga. Tu on ističe poteškoće teologije kad hoće pomoću filozofije dokazivati svoju bit, o čemu je on opširno pisao u svom djelu: *Menschsein als*

Gottesfrage (1965, S. 240, recenzirano u Praxisu). Stroiz ističe posebnost ateističkog humanizma, da bi pokazao kako je bilo moguće da se ateizam uopće afirmirao. U svojoj raspravi: Primjer umjetnosti, Stroiz pokazuje kako se prisutnost ateizma odrazila i u pojedinim literarnim djelima (na primjer Kafka), jer čovjek baš u umjetnosti traži sintezu smisla postojanja i djelovanja, i u tome po njegovom mišljenju, umjetnost prevladava ateizam, koji danas postoji u različitim svojim oblicima.

Kao primjer ateističkog utjecaja u smislu čovjekovog revolta uopće P. Kampits je prikazao shvaćanje Camusa i Sartrea, jer čak kad bi bog i postojao, to ne bi ništa mijenjalo, »i čovjek mora sam sebe ponovno naći i sebe uvjeriti, da mu ništa izvan njega ne može pomoći, pa čak kad bi i postojao važeći dokaz za egzistenciju boga« (Sartre).

Nastavak na taj problem je izlaganje G. Rohrmosera: Oblici promjene u marksističkom ateizmu, gdje je dat razvoj ideje ateizma od Feuerbacha do Blocha.

U raspravi H. Goldschmidta: Ateizam u današnjem jevrejstvu, nalazi se najprije analiza psalama 14. i 53. u kojima Biblija osuđuje ateizam, kao nezahvalnost prema bogu, kako svi njegov kruh jedu, a zatim se o ateizmu govori kao o dijelu današnjeg svijeta. Autor postavlja ovo pitanje: Da li jevrejstvo može u sebe preuzeti ateizam, tako da ga smatra jednim od svojih mogućnosti i pored ideje o savezništvu s bogom. To se ne može riješiti u okviru religioznog uvjerenja, jer pripadnost nekom narodu ne svodi se na teističku pretpostavku, tako da bi bilo identično: Zavjet s bogom (na Sinaju) i narod kao zajednica. Iz izlaganja autora vidi se da jevrejstvo može biti i ateističko, a da ipak ostane jevrejstvo, kao što pokazuje i razvoj ateizma u Izraelu. U taj problem ulazi i jevrejski (ateistički) doprinos razvoju nauke. No nema sumnje da je ateizam historijska protivrječnost tradicionalnom jevrejstvu.

U raspravi: Ateizam i božje postajanje čovjekom, G. Mainberger govori o poteškoćama svijeta koji više »nije u redu«, jer je vrijeme raspadanja vrlo prisutno. Ateizam znači ipak kraj spekulativnog pojma boga, i više nije mali broj onih koji danas misle, da se država može graditi bez boga. Autor piše da program očovječenja čovjeka ne mora u religioznoj tradiciji imati zapreku.

I na kraju pitanje o odnosu naučno-tehničkog svijeta prema vjerovanju u boga. O. Loretz navodi u toj svojoj raspravi i slučaj sa sedom Mrčajevci, u kojem je urednik beogradske televizije razgovarao sa seljacima i pitao ih, što oni misle o vjerovanju u boga nakon spuštanja ljudi na Mjesec (Apollo 8). Eto, po tim diskusijama selo Mrčajevci došlo je i u međunarodnu literaturu.

O. Loretz govori o promjeni stava Crkve prema naučnim otkrićima, pokazujući cijeli taj raspon od Galileja (i njegove osude) pa do čitanja osmog psalma na Mjesecu. Autor piše da će daljnjim potčinjavanjem svijeta čovjek sve više potvrđivati svoje prijateljstvo i vjernost prema bogu.

Zbornik radova: Moderni ateizam postavlja pred Crkvu važno pitanje: Tko će ostvariti čovjekovu slobodu, da li teizam ili ateizam? O angažiranju na tom području ovisi i budućnost Crkve, pa je i ateizam kao radikalni humanizam, pozitivan poticaj za preoblikovanje kršćanske misli. To je značajna promjena u teističkom shvaćanju ateizma, jako se tradicionalna Crkva rezervirano drži prema takvim pokretima. Dijalog o različitim idejama i uvjerenjima moći će se razvijati, ako se ukloni isključivost, a prihvati tolerantnost kao način odnosa među ljudima. Tada će i pitanja eshatologije svijet manje uzbuđivati.

Branko BOŠNJAK

SURADNICIMA I ČITAOCIMA

Glavni dio časopisa PRAXIS redovno donosi radove o nekoj značajnoj temi ili problemu (maksimalna veličina pojedinog priloga je 20 strojem pisanih strana s proredom). Naredni brojevi bit će posvećeni slijedećim temama

MISAO G. LUKÁCSA
REVOLUCIONARNOST, MORALIZAM I CINIZAM
SAMOUPRAVLJANJE I MANIPULACIJA DANAS
ODGOVORNOST INTELEKTUALACA DANAS
NAUČNO-TEHNIČKI RAZVOJ I SOCIJALIZAM
SARTRE I MARKSIZAM
SUVREMENA UMJETNOST I MISAO O UMJETNOSTI
»KRITIČKA TEORIJA DRUŠTVA«

Svi rukopisi šalju se u dva primjerka na adresu: Redakcija časopisa PRAXIS, Filozofski fakultet, Zagreb, Ul. Đ. Salaja 3. U obzir dolaze samo rukopisi koji dosad nisu nigdje objavljeni. Rukopisi se ne vraćaju. Objavljeni radovi ne izražavaju nužno i gledište redakcije.

▲

PRETPLATNICIMA I NARUČIOCIMA

Časopis PRAXIS izlazi u jugoslavenskom izdanju, u džepnom izdanju (na hrvatskosrpskom jeziku) i u međunarodnom izdanju (na engleskom, francuskom i njemačkom). Jugoslavensko izdanje izlazi dvomjesečno. Džepno i međunarodno izdanje izlaze tromjesečno.

JUGOSLAVENSKO IZDANJE: Pojedini primjerak stoji 10 novih dinara, u inozemstvu 1,25 dolara; godišnja pretplata iznosi 48 novih dinara; za inozemstvo 6 dolara (90 novih dinara); dvogodišnja pretplata iznosi 90 novih dinara, za inozemstvo 11 dolara (165 novih dinara).

DŽEPNO IZDANJE: Pojedini primjerak stoji 12,50 novih dinara, za inozemstvo 1,50 dolara (22,5 novih dinara); godišnja pretplata iznosi 40 novih dinara, za inozemstvo 5 dolara (75 novih dinara).

MEĐUNARODNO IZDANJE: Pojedini primjerak stoji 2 dolara ili 25 novih dinara; godišnja pretplata iznosi 7 dolara ili 105 novih dinara, dvogodišnja pretplata iznosi 13 dolara ili 195 novih dinara; trogodišnja pretplata iznosi 18 dolara ili 270 novih dinara.

PRETPLATA SE UPLAĆUJE čekovnom uplatnicom na žiro-račun časopisa »Praxis« broj 301—8—1086.

ZA NARUDŽBE, INFORMACIJE I REKLAMACIJE, treba se obratiti na adresu: Administracija časopisa RAXIS, Filozofski fakultet, Zagreb, Đure Salaja 3.